

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Спецвипуск

Київ – 2009

Збірник засновано 2004 року

Вихід з друку – щомісячно

**Фахове видання з історичних, філософських та політичних наук
затверджено постановою Президії ВАК України від 14 вересня 2006
року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18, Бюлетень ВАК України
№ 10, 2006)**

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук

ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – 368 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-09-25/1 від 25 вересня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історії, теорії та практики політології, філософії. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

* **Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

© Редакційна колегія, 2009
© Автори статей, 2009
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009
© Українська академія наук, 2009

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології і права
Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
завідувач **СТЕПАНЧУК Ю.С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iiiep@inbox.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
завідувач **АНДРІЄНКО О.В.**,
кандидат філософських наук, старший викладач
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
завідувач **БОНДАРЕНКО О.В.**, доктор
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
завідувач **ДИЧКОВСЬКА Г.О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Дала, м. Луганськ)
завідувач **МИХАЙЛЮК В.П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
завідувач **КАРІВЕЦЬ І.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
завідувач **ДЕГТЕРЕНКО А.М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: mgi@mariupol.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славістичного університету, м. Миколаїв)
завідувач **ХІМЧЕНКО О.Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН;
координатор **МАКАРЧУК С.С.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова) завідувач **БАРВІНСЬКА П.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський університет споживчої кооперації
України) завідувач **АРТЕМЕНКО В.М.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: rektor@uccu.org.ua

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь) завідувач **ФІРОВ П.Т.**,
кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний інститут Київського
національного економічного університету
імені В. Гетьмана) завідувач **ПОПОВ О.Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач **КРИВОШЕЯ І.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків)
завідувач **ВЛАДЛЕНОВА І.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний університет імені
Т.Г. Шевченка) завідувач **ГОРОБЕЦЬ С.М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

До 60-річчя Костянтина Васильовича Балабанова

ВЧЕНИЙ-ПОЛІТОЛОГ, ПЕДАГОГ ТА ОРГАНІЗАТОР ОСВІТИ

4 жовтня 2009 року – 60 років видатному українському вченому-політологу Костянтину Васильовичу Балабанову – доктору політичних наук, професору, ректору Маріупольського державного гуманітарного університету, Почесному консулу Республіки Кіпр в Маріуполі.

К.В. Балабанов народився в с. Куйбишеве Донецької області. Після закінчення в 1966 р. загальноосвітньої школи зі срібною медаллю навчався у Донецькому державному університеті (Дон ДУ), який закінчив у 1970 р. З 1970 до 1971 рр. служив у лавах Радянської армії. З 1971 до 1982 рр. працював на комсомольській роботі: інструктором, комісаром Донецького обласного студентського будівельного загону, заступником завідуючого відділом, а потім завідуючим відділу Донецького обкому комсомолу.

З 1982 по 1984 рр. навчався в аспірантурі Дон ДУ. З 1984 р. – асистент, старший викладач, доцент кафедри історії КПРС, політичної історії Дон ДУ. З 1989 по 1992 рр. – докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З 1992 р. – директор Маріупольського гуманітарного коледжу при Дон ДУ, з 1993 р. – ректор Маріупольського гуманітарного інституту Дон ДУ, з 2004 р. ректор Маріупольського державного гуманітарного університету.

За рейтингом американського журналу «Time» (1997 р.) К. Балабанов – один з 8 найвидатніших греків зарубіжжя, які своєю діяльністю в галузі освіти, культури та економіки здобули світове визнання. Удостоєний почесного міжнародного титулу «Посланник еллінізму» (2004 р.).

З 1998 р. – член правління Асоціації європейських університетів «ЕМОС». Член президії Асоціації юридичних вищих навчальних закладів країн СНД. З 2006 р. – обраний до Ради директорів Європейської організації публічного права. При

активному сприянні ректора МДГУ в листопаді 2006 року Україна була обрана до складу Ради директорів Європейської організації публічного права – авторитетної міжнародної організації.

Член виконкому Маріупольської міської ради, заступник голови Федерації грецьких товариств України. Почесний громадянин м. Асклепійон (Греція, 2000 р.), м. Маріуполя (2001 р.)

Заслужений працівник освіти (2004 р.), член-кореспондент академічного філологічного товариства «Парнас» (Греція, 2007 р.), член-кореспондент Пелоританської академії (Італія, 2008 р.).

Костянтин Васильович нагороджений орденом «За заслуги» I, II, III ступенів, орденом Української православної церкви «Рівноапостольного князя Володимира» II ступеню (2003 р.), високими державними нагородами іноземних держав – орденами «Слава і Честь» (Греція, 1998 р.), «Зірка італійської солідарності» (Італія, 2008 р.).

Нині К. В. Балабанов відомий науковій громадськості як в Україні, так і за її межами. Палітра наукових інтересів ученого є досить широкою: міжнародні відносини і зовнішня політика України, міжнародна інтеграція, розвиток українсько-грецьких відносин. Широта наукових поглядів і результати творчих пошуків ученого відображено в більш як 200 наукових та науково-методичних працях.

***Наукова громадськість, колеги і друзі,
редколегія журналу «Гілея (науковий
вісник)» вітають Костянтина
Васильовича Балабанова з ювілеєм і
бажають йому невичерпної енергії,
сил і натхнення! Нехай усі зроблені
добрі справи повертаються міцним
здоров'ям, щастям і добром!***

БАЛАБАНОВ
Костянтин Васильович

Доктор політичних наук,
професор, ректор Маріупольського
державного гуманітарного університету,
Почесний консул Республіки Кіпр в
Маріуполі. Заслужений працівник
освіти України, член-кореспондент
академічного філологічного товариства
«Парнас» (Греція), член-кореспондент
Пелоританської академії (Італія). Відомий
вчений, фахівець з питань міжнародних
відносин і зовнішньої політики,
міжнародної інтеграції. Автор понад 200
наукових праць.

БЕЗЗАВЕТНАЯ ПРЕДАННОСТЬ ДЕЛУ

Человечество с каждым днем все более отчетливо осознает, что завтрашний день планеты определяют интеллектуальные возможности как личности, так и общества в целом. Образование формирует интеллект. Лидером в образовании выступает высшая школа. А лидером в вузе всегда является ректор. Отсюда высочайшая ответственность ректора за качество и результаты труда возглавляемого им коллектива, за оптимальное решение все более усложняющихся проблем.

Ректор Мариупольского государственного гуманитарного университета, профессор Константин Васильевич Балабанов глубоко знает и тонко чувствует проблемы высшего образования. Его ректорство пришлось на интересный и одновременно сложный период становления Украины, когда на рубеже тысячелетий происходят события, которые требуют новых оценок, взглядов и действий, когда жизнь выдвигает множество неоднозначных вопросов.

Особое место в биографии ректора занимает его деятельности по развитию МГГУ. Наличие огромного практического опыта, глубокие знания жизненных процессов, стремление к новаторству дали возможность Балабанову сделать невозможное. С 1992 года, несмотря на все трудности, ректор укрепляет престиж учебного заведения, где развиваются научные школы и международное сотрудничество. Под его руководством университет активно адаптируется к новым социально-политическим и экономическим реалиям.

Константин Васильевич Балабанов – личность неординарная, обладающая чрезвычайно привлекательными чертами. Он человек выдающийся по своей деловой энергии и знанию жизни. Его отличает взвешенность, аргументированность, равнодушие к чужой судьбе. Пример редкой неутомимости в труде. Семнадцать лет он живет жизнью университета, всегда принимая близко к сердцу радости и невзгоды студентов, преподавателей и сотрудников. Чтобы справиться с такой сложной машиной, нужно иметь балабановское трудолюбие, деловитость, чуткость, открытость для согласования интересов и разрешения противоречий. Благодаря силе, глубине и остроте ума, блестящему юмору он решает сложнейшие задачи управления вузом. Константин Васильевич – личность, которая имеет свои убеждения и не отступает от них. От него исходит особая аура – духа, души, ума.

Эта аура особенно чувствуется на историческом факультете, где ректор заведует кафедрой международных отношений и внешней политики. Его присутствие на факультете обязывает ко многому. Может быть поэтому самый большой научный потенциал сосредоточен именно здесь. Константин Васильевич может и вдохновить, и спросить сполна. Та харизма, которой он обладает, дает большие возможности для успеха как всего коллектива так и для личности.

Особые отношения складываются у ректора со студентами. В МГГУ каждый год приходят сотни и сотни новых юношей и девушек. Константин Васильевич не устает встречаться со студентами. Выпускники гуманитарного сочетают в себе юный возраст и профессионализм. Бывшие студенты, которые уже стали преподавателями и сотрудниками МГГУ, учатся многому у ректора. С ним сложно, но интересно, он заставляет работать над собой.

К Балабанову может прийти каждый. Он всех выслушает и по возможности поможет и профессору, и аспиранту, и студенту, и выпускнику. Помогает чем может – советом, трудоустройством, решением финансовых вопросов. Балабанов руководит коллективом вуза в годы коренных изменений общества и высшего образования. За это время появились новые корпуса, факультеты, кафедры, которые требовали средств, оборудования, кадров – и это было заботой ректора. Но главное, конечно же, не стены и крыша, а люди. Сохранить и приумножить коллектив, способствовать развитию его творческого потенциала – это непросто. Сейчас в университете работает более 500 преподавателей и сотрудников. Наверное, на генетическом уровне природа даровала ему лучшие качества древних эллинов. Как Александр Македонский он помнит многих и многое: имена, фамилии коллег, студентов, политиков и исторические события.

В народе говорят «все, что есть хорошего в человеке – от родителей» и это правда. Мы убедились в этом, когда побывали вместе со студентами в отчем доме ректора в селе Малоянисоль. Многое поняли сразу, увидев множество цветов во дворе, порядок в доме, глаза мамы – Раисы Амвросиевны и первый строгий ее вопрос: «Сын людям помогает?». Вот где источник его энергии, силы, добра. Ничего случайного не бывает. Видно на роду было написано продолжить дело родителей – учителей, воплотить их опыт, знания и поднять на большую высоту. Его секрет успеха – энергия и интуиция, которые даются свыше.

Глядя на Балабанова, понимаешь, что если идти последовательно в одном направлении вперед, то можно достичь огромных практических результатов, которые потом трудно понять и представить. Заслуги ректора широко признаны в нашей стране и за рубежом. Среди его сторонников – люди известные, состоявшиеся и независимые, хорошо знакомые с деятельностью университета – министры, депутаты, мэры городов, председатели областных советов, ректоры, ученые и дипломаты.

МГГУ – детище Балабанова – это университет – сад, оазис красоты. Более красивого места в городе сложно найти. Свои гуманитарные идеи и творческие замыслы он сопрягает с потребностями власти, общества, экономики. Вся его жизнь замешана на беспрестанном труде, мощной личной энергетике, неуспокоенности, страстном желании сделать дело и тогда возникает результат, достойный восхищения, домашний, теплый, живой, дышащий очаг, дающий веру и надежду в будущее.

**Ирина Пономарева,
декан исторического факультета,
профессор кафедры международных
отношений и внешней политики**

СЛОВО О РЕКТОРЕ

Имя К.В. Балабанова, ректора Мариупольского государственного гуманитарного университета довольно известно как в Украине, так и за ее пределами. Доктор политических наук, профессор, Почетный консул Республики Кипр в Мариуполе, человек, стоявший у истоков гуманитарного вуза в Мариуполе. Вот далеко не полный перечень тех заслуг и достижений, которые, безусловно, составляют предмет гордости этого незаурядного человека. Однако часто бывает так, что за сухими строчками официальной биографии, перечислением успехов и побед, которые обрамляют презентацию какой-либо видной персоны, теряется личность, нивелируется самобытность человека, прячется в череде славословий то особенное, что и выделяет его из массы других. Что ж, постараемся избежать банального пути и составить свой рассказ о юбилере.

Константин Балабанов родился в 1949 году в небольшом селе Малоянисоль, что на Донеччине. Непростое послевоенное время. Время голода и разрухи, сквозь черные контуры которых, тем не менее, брезжил луч надежды на лучшую, пусть не очень сытую, но главное, мирную жизнь. Отец и мать – простые сельские учителя постарались привить сыну те принципы, на которых строили свою жизнь – честность, порядочность, интеллигентность. А еще – стойкость, целеустремленность и в то же время ...осторожность и благоразумие. Ибо время было такое, а национальность грек уже сама по себе таила угрозу и заставляла внимательней вглядываться в тебя суровых сотрудников всяческих органов. Вон, даже село переименовали. Историческое греческое название Малоянисоль изменили на безликое Куйбышево. Именами партийных лидеров писали новую историю, в которой не было места греческим страницам, да и самим грекам тоже. Не примешь правила игры – окажешься в местах не столь отдаленных. А ведь нужно жить, расти, творить.

По окончании средней школы Константин Балабанов отправился в областной Донецк. Студент исторического факультета Донецкого университета – это звучит! Стать историком-профессионалом, как отец, мудрый Учитель жизни – вот мечта детства, не принимавшая никаких сомнений. Ведь сколько загадок таит в себе эта наука. Даже родное село, если приглядеться предстает во множестве дивных обликов прошедших времен – вот оно вырастает из степной пустоши

глиняными домами –мазанками, под скрип подвод и чудный говор греков-переселенцев из Крыма. Вот оно растет, богатеет, почти осязаемой дымкой колыхнет над собой аромат сюрпы и чебуреков. Вот вихрь гражданской войны пронесится над ним, подхватывает его танцем махновской вольницы, а потом ударом красноармейского приклада строит в колхозные ряды. А вот чужой, непонятный, жестокий захватчик автоматными очередями прошивает небо над селом. И народ, удивительный маленький народ – приазовские греки, подхваченный вихрем взбесившейся истории в испуганном ожидании своей участи держит на своих плечах это небо и надеется, что когда-нибудь оно снова станет мирным. Об этом когда-нибудь обязательно надо написать, но не сейчас, сейчас нельзя, потом... может быть.

А сейчас – служба в рядах Советской Армии, а затем – преподавательская работа в Донецком университете. Первые попытки научных изысканий. Пытливость ума, целеустремленность, задор и наивный энтузиазм, который был так присущ поколению 60-х- 70-х были замечены. Преподавательская и научная деятельность совмещается с комсомольской работой. Приобретается неоценимый опыт работы с людьми, решений кадровых вопросов, просыпается какое-то особое интуитивное умение разбираться в людях, психологически точно улавливать все нюансы человеческих взаимоотношений. Этому не учат университеты, этому учит жизнь. Особенно если эта жизнь внесет в себе генетический код крестьянства, непосредственно близкого к самой матери-земли, впитавшего в себя память и опыт поколений.

В 1984 году К.В. Балабанов защитил кандидатскую диссертацию. Перестройка будоражила умы, безжалостно свергала былых кумиров, превращала в ничто прежние идеалы. Молодой ученый, перспективный общественный деятель переосмысливает историю своей страны, не приемлет всеобщего отрицания и поругания прошлого, ищет пути выхода из глубокого кризиса, сопровождавшего ломку старой системы, ищет свое место в новом, стремительно меняющемся мире. На время он уходит в науку, работает над докторской диссертацией. Не поддаваясь конъюнктуре, он исследует не очень модную тему – международное сотрудничество молодежных организаций. Эту, казалось бы, «канцелярскую», «аппаратную» отдающую номенклатурным прошлым, проблему К. Балабанов превращает в современное и непредвзятое исследование, где суровая критика формализма и бюрократизма комсомольских структур сочетается с указанием на весьма ценные практические наработки сотрудничества с иностранными партнерами.

Докторская диссертация была защищена в 1995 г., но почивать на лаврах заслуженного ученого было некогда. Ведь к тому времени в судьбе К. Балабанова уже наступил ключевой момент – руководство гуманитарным вузом в Мариуполе, ставшее делом всей его жизни.

Только что родившаяся страна пребывала в глубоком экономическом кризисе, инфляция зашкаливала, предприятия не выплачивали зарплату, а на плечах Балабанова – единственный гуманитарный вуз в промышленном городе, который надо как-то развивать, совершенствовать, и хотя бы даже элементарно содержать. Не каждому была бы под силу такая задача. Но К. Балабанов нашел алгоритм успешного развития, первоначальная формулировка которого начиналась со слова «вопреки». Вопреки кризису, инфляции и безработице, вопреки провинциальному ореолу Мариуполя, вопреки всем чиновничьим рогаткам учреждение с непонятным статусом колледж превратилось в гуманитарный институт, а позднее в университет. Своеобразное «*ноу хау*» К. Балабанова основано на взаимодействии и взаимовлиянии как традиционных, так и весьма специфичных для обычного вуза направлений деятельности – непосредственная подготовка высококвалифицированных специалистов – гуманитариев, активная общественная, национально-культурная деятельность и широкие международные связи. Это сочетание и составляет не просто особенность МГГУ, но и является несомненным залогом того динамизма, который отличает мариупольский вуз.

Одной из целей создания этого учебного заведения, расположенного в регионе компактного проживания греков, было возрождение языка и культуры греческого населения Приазовья. К. Балабанов всем сердцем воспринял эту идею, став одним из лидеров общественного движения греков Украины. Используя богатейший личный опыт организации международного сотрудничества, он сумел наладить тесные связи с Греческой Республикой, а впоследствии с государственными и общественными организациями других стран. Это дало дополнительный импульс оптимизации учебного процесса, расширению учебно-материальной базы, а с другой стороны превратило МГГУ в политический фактор, «мост дружбы» между Украиной и Грецией, действенный и эффективный инструмент «народной дипломатии». Все пышные эпитеты, которыми награждали МГГУ и его ректора высокие греческие гости – это не просто дипломатические реверансы, а реальное признание заслуг вуза и его руководителя. А за ним – столь необходимое для нашего государства утверждение на международной арене, которое обеспечивается целеустремленными и неравнодушными людьми.

Удивительно, как человек, выросший и воспитанный в коммунистической системе, где личность нивелировалась, превращалась в послушный винтик государственной машины, сумел преодолеть инерцию номенклатурной серости и раскрыться как инициативный, современный, креативный руководитель. В новых условиях раскрылся талант К. Балабанова как управленца, организатора научно-педагогической деятельности. Системность, четкость действий,

преодоление любого намека на хаотичность и некоординированность, высокий уровень организованности – вот что отличает управленческое кредо ректора. Раскрылось его умение мыслить масштабно, принимать взвешенные и продуманные решения, приводить в движение весь механизм официальных договоренностей и личных дружеских связей, направляя его действие в интересах развития университета. К.В. Балабанов довольно заметная фигура в среде научно-административной элиты, он поддерживает тесное сотрудничество с руководством области, города, руководителями ведущих промышленных предприятий. Этот ракурс его деятельности расширяет круг традиционных представлений о ректоре вуза. Сейчас – это не только, и не столько академический ученый, в современных условиях – это руководитель-универсал. К.В. Балабанов – не только ученый, педагог, он и дипломат, администратор, менеджер, хозяйственник.

Стиль руководства К. Балабанова можно определить как жесткий. Но напрасно будут кривиться поборники демократичных, «мягких» методов управления. Именно волевыми усилиями, непрерываемым авторитетом, быстротой принятия решений удалось обеспечить успешное развитие университета, удалось сплотить разноликий и непростой педагогический коллектив, направить его на решение общих задач. Таких лидеров принято называть харизматическими, и пример К. Балабанова убедительно доказывает, что подобное определение применительно не только к политикам или дипломатам. Вместе с тем вряд ли найдется в коллективе вуза человек, не обращавшийся за помощью к ректору и не получивший ее. Эдакая патриархальность может вызвать саркастическую усмешку, тем не менее, именно она формирует чувство некоей социальной защищенности работника, особенно на фоне отсутствия таковой со стороны государства.

При всех административных и хозяйственных заботах ректора у него остается время и для научной деятельности. Звание доктор политических наук обязывает ко многому. И ссылками на занятость в управленческих вопросах не спрячешься от необходимости научного совершенствования. Да и не привык К. Балабанов прятаться. Важное достижение научной работы – воплощение давней мечты создать комплексный труд по истории греков Украины. Той самой истории, где пусть совсем чуть-чуть, самую малость, но отразится прошлое родного села, родных людей, друзей. В соавторстве с известной украинской эллинисткой Н. Терентьевой было написано 2-хтомное учебное пособие «Греки в Украине: история и современность», в котором представлена вся история пребывания греков на украинских землях с древнейших времен до наших дней. Все более-менее известные и зафиксированные в источниках сведения о жизни греческих общин – неженской, одесской, львовской, приазовской и

др. собраны и систематизированы в пособиях. Кстати, это первый в Украине учебник по истории национального меньшинства.

К. Балабанов регулярно публикует статьи на политологическую тематику. Направление его научного поиска – изучение роли образования в осуществлении международных связей. Благо, материал для исследования подобной темы формирует он сам – эффективным, плодотворным, многогранным сотрудничеством с образовательными, научными, правительственными организациями Греции, Кипра, Италии и других стран. Это не кабинетная наука, оторванная от реальной действительности, это теоретическое осмысление повседневной практики.

К. Балабанова как ученого отличает скрупулезность, тщательный подход к отбору материалу, многократная перепроверка достоверности источника, особое пристрастие к стилевому оформлению научного текста. Вот почему, все работы, выходящие из-под его пера тщательно вычитаны, емки, не содержат лишних, загромождающих текст оборотов, отличаются четкостью, последовательностью, системностью.

Такой же системностью отличается вся его деятельность. Не будет большим преувеличением, если обозначить ее цель романтично-пафосно – служение делу развития и процветания родного детища – МГГУ. И в этом не будет противоречия. Ибо даже самая романтическая цель для своего достижения требует холодного и здравого ума, железной воли и невероятной заряженности на успех.

СЕРГЕЙ ПАХОМЕНКО,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры международных
отношений и внешней политики МГГУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 378.4(477.62 – 2):94(477.7=14)(045)

Балабанов К.В.

Маріупольський державний гуманітарний університет як провідний центр духовного відродження греків України: традиції та інновації¹

Висвітлюється історичне минуле, сучасне становище та перспективи грецької діаспори України. Аналізується історичний шлях талановитого та мудрого народу, який незважаючи на колосальні труднощі та випробування, зберіг свою культуру та етнічну самобутність.

Ключові слова: грецька діаспора, народ, етнос, культурна ідентичність, етнічна ідентичність.

Сьогоднішній день для мене, грека, який проживає поза межами історичної батьківщини, надзвичайно хвилюючий. Він примушує замислитися над багатьма питаннями і, насамперед, над тим, що місія грецького народу з найдавніших часів залишилася незмінною. Незважаючи на те, що позаду залишилася епоха Софокла і Перикла, Сократа та Платона, Аристотеля та Демосфена, їх мова і сьогодні близька і зрозуміла. Греки покликані бути провідниками знань, духовності та культури, дружби та співробітництва між народами, поваги до прав людини. В цьому високе покликання нашого народу.

Я пишаюся тим, що присвячую себе справі освіти, яка завжди виступала духовним підґрунтям для розвитку дружби та співробітництва між українським та грецьким народами, справі розвитку еллінізму в Україні, який на сьогодні представлений однією з найбільш давніх і дружних діаспор у світі.

¹ Лекція прочитана на зібранні філологічного товариства «Парнас» (Греція) 28 листопада 2007 року з нагоди присвоєння К. Балабанову вченого звання члена-кореспондента академічного філологічного товариства «Парнас» (Греція)

Сьогодні я дозволю собі нагадати вам найважливіші історичні етапи багатовікової героїчної та трагічної історії греків України.

Лекція прочитана на зібранні філологічного товариства «Парнас» (Греція) 28 листопада 2007 року з нагоди присвоєння К. Балабанову вченого звання члена-кореспондента академічного філологічного товариства «Парнас» (Греція)

Освоєння греками Причорномор'я почалося у VII–V століттях до н.е. Сміливі та досвідчені мореплавці, греки оселялися, як правило, біля моря. Якщо подивитися на карту грецьких поселень у давнину, то, рухаючись поглядом від протоки Босфор за годинниковою стрілкою повз чорноморські береги, побачиш багато міст-держав, заснованих вихідцями з Еллади. З-поміж цих полісів своїм значенням та розміром вирізнялися Ольвія, Тіра, Пантикапей, Херсонес та Фанагорія. Пізніше в північній частині Причорномор'я від Одеси до Поті утворилося Боспорське царство, а в південній частині – Трапезундська імперія, яка, до речі, проіснувала довше за Візантію. Елліни освоїли величезні території, підкорили світ більш надійним способом, ніж зброя, – високою культурою, якою вони щедро ділилися з місцевим населенням, прискорюючи цим соціально-політичні процеси та закладаючи основи для становлення державності.

Завдяки грецькому населенню, українським землям пощастило отримати позитивний вплив античної цивілізації, а пізніше Візантійської культури та православ'я. В 988 році Київська Русь, найбільша держава східних слов'ян, приймає християнство. Утвердження християнської ортодоксальної віри супроводжується створенням митрополії, провідну роль в якій відіграють греки. У Київській Русі з 23 митрополитів 21 були греками. Греки очолювали єпархії, були авторами унікальних текстів, брали активну участь у заснуванні храмів та монастирів, вчили, просвіщали, боролися. Грецьку писемність покладено в основу слов'янського алфавіту, який використовували в Київській державі.

В XV–XVII ст. посилюється схожість історичної долі наших талановитих та працелюбних народів. Обидва вони втрачають державність та розвиваються у складі інших держав: українці – у складі католицької Польщі, греки – під владою мусульманської Османської імперії.

Найбільш відомі грецькі общини на території сучасної України сформувалися в XVII–XVIII століттях. Після національно-визвольної війни українського народу проти польських гнобителів у 1648 – 1657 роках виникла необхідність у відновленні господарської та торговельної інфраструктури новоутвореної української козацької держави. В 1657 році гетьман Богдан Хмельницький своїм універсалом запросив вихідців із Греції поселитися в Ніжині. Греки, які отримали різноманітні привілеї, сприяли перетворенню міста на найбільш заможне в Україні.

Яскравим прикладом утвердження ідеї національної солідарності та взаємодопомоги виступає життя ніжинських купців – братів Анастасія, Миколи та Зоя Зосимів. Будівництво церков, допомога бідним, заснування та підтримка навчальних закладів, стипендії учням, допомога лікарням та притулкам, викуп будинків боржників не тільки в Ніжині, але й у Греції – ось шлях до солідарності діаспори та історичної батьківщини, між співвітчизниками та українським народом.

Значна грецька община існувала в Києві. У 1739 – 1741 роках на кошти греків на Подолі було побудовано церкву в стилі бароко, яка дістала назву Єкатерининської. В Києві останні роки життя провів колишній господар Молдавії і Валахії Костянтин Іпсіланті. В 1807 році він придбав садибу біля Києво-Печерської лаври, яку ще в 1050 році заснував монах з Афону – грек Антоній. Саме тут пройшли дитячі роки синів господаря, майбутніх керівників національно-визвольної боротьби грецького народу Олександра та Дмитра Іпсіланті.

Греки складали значну частину населення Одеси (10 – 15%) з часу заснування міста в 1794 році. Це були в основному визначні купці, підприємці, представники впливових торговельних домів – Раллі, Маразлі, Родоканакі, Севастопуло. Їх торгові фірми посідали провідне місце в традиційному для Північного Причорномор'я експорті зерна.

В межах своєї общини одеські греки займалися активною релігійною, просвітницькою, благодійною діяльністю. В 1808 році в місті було відкрито грецьку церкву Святої Трійці.

Завдяки активній меценатській підтримці грецьких підприємців Одеси, місто в XIX ст. перетворилося на один із центрів грецької освіти в діаспорі. Якщо в 1821 р. в місті нараховувалося 5 грецьких шкіл, то в 1823 р. їх було 23 (2778 учнів).

Значне місце в історії Одеси посідає Григорій Маразлі, який з 1878 по 1895 рр. обіймав посаду мера Одеси і зробив великий внесок в економічний та культурний розвиток міста. Мені особливо приємно відзначити, що Г.Маразлі в 1890 році також був обраний членом товариства «Парнас».

Концентрація грецької торговельно-купецької, політичної аристократії та представників інших соціальних прошарків населення Одеси створила передумови для виникнення грецької політичної організації національно-визвольного руху. Цьому сприяли прикордонне розташування міста та сприятлива політика Росії. В 1814 році троє грецьких купців – Ніколаос Скуфас, Афанасіос Цакалов та Еммануїл Ксantos заснували таємне товариство – «Філікі Естерія», яке відіграло головну роль в організації визвольної боротьби грецького народу. В 1820 році товариство очолив Олександр Іпсіланті.

Народ Еллади першим з балканських народів отримав незалежність, розірвавши ланцюги рабства. Відбулося це за активної участі грецької діаспори в Україні.

Як відомо, першим президентом незалежної Грецької держави було обрано Іоаніса Кападістрії, який до цього очолював Міністерство закордонних справ Російської держави.

В кінці XVIII – початку XIX століть продовжувалися традиції просвітницької діяльності грецьких педагогів, інтелектуалів на українських землях. З-поміж викладачів, які працювали в українських навчальних закладах, були відомі вчені з Греції: Г.Геннадіос, К.Вардалахос, Г.Лассанос, Н.Теотокіс та інші.

З Україною та Росією була пов'язана просвітницька діяльність вченого-енциклопедиста та педагога Е.Булгаріса.

Особливе місце з-поміж грецького населення України посідали греки Приазов'я. Вони відрізнялися в культурному і соціальному плані

від решти грецьких общин. Приазовська грецька община складалася в основному із сільського населення і утворилася внаслідок переселення з Криму, ініційованого російською владою у 1778 році.

Дискусійним є питання про причини та характер переселення. Тривалий час у науковій літературі домінувала теза радянської історіографії про виключно добровільний характер еміграції, спричиненої нестерпним національним, соціальним та релігійним гнітом з боку мусульманського Кримського ханства. Сьогодні ця версія все частіше заперечується. Нерівноправне становище греків у Криму було дійсно істотною причиною, що спонукала їх переселитися в Росію. Однак ця причина була не головною. Ключову роль відіграла зацікавленість Росії в освоєнні нових територій Приазов'я та бажання підірвати економіку Кримського ханства. Справа в тому, що греки контролювали значну частину торгівлі Криму і загалом відрізнялися матеріальним достатком. Відтак еміграція економічно активного та працелюбного населення повинна була, на думку керівництва Росії, послабити ханство.

Далеко не всі греки прагнули полишати звичні місця і свої господарства. Своїм матеріальним становищем в Криму вони в цілому були задоволені. У небажанні виселятися з Криму слід відзначити також важливий психологічний фактор. Важко було залишати місця, де пройшло життя, де власними руками були побудовані будинки, де виросли діти та онуки, де знаходилися могили предків. Свою роль відігравали й кліматичні умови: греки звикли до теплого клімату Кримського півострова, і в подальшому їх побоювання стосовно труднощів адаптації до холодних вітрів та морозів приазовських степів виправдалися.

Російська влада гарантувала грекам різноманітні пільги та привілеї на нових землях, перераховані в так званій Дарчій грамоті. У середовищі греків організатором переселення був митрополит Ігнатій – патріот, щиро переконаний в доцільності входження під владу єдиновірної Росії. Переселення з Криму розпочалося восени 1778 року під керівництвом графа О.Суворова. Це була військово-політична акція. Усього переселилася 31 тис. осіб, християн, 18395 з яких були греками, решта – грузини, вірмени, волохи. Акція була погано підготовлена і перетворилася у суворий іспит для переселенців. Не вистачало транспорту, провізії, на новому місці їм не було надано житло, як було обіцяно. Внаслідок цього через хворобу, голод та суворі кліматичні умови багато греків згинувало. За підрахунками дослідників, підчас переселення загинуло понад 4 тис. греків.

Ті, хто вижив у 1779 році заснували місто Маріуполь та 22 грецьких села. У місті та в кожному селі греки збудували церкви, будинки, школи. Завдяки своїй працелюбності налагодили економічне життя, стали успішно розвивати торгівлю та сільське господарство.

Не дивлячись на труднощі і жорстокі випробування, створені царською владою, для багатьох греків Україна стала другою Батьківщиною, якою вони пишалися і на благо якої працювали з тим самим запалом, як і задля Еллади. Яскравим прикладом цього є діяльність Миколи Аркаса, одного із засновників товариства «Просвіта», зусилля якого були спрямовані на відродження духовної культури України. Великий внесок у культурний та економічний розвиток України зробили – видатний художник Архип

Куїнджи, київський губернатор у 1839 – 1852 рр., вчений Іван Фундуклей, засновник Харківського університету Василь Каразін, педагог, вчений та громадський діяч, засновник першої в Маріуполі гімназії – Феокист Хартахай, історик, мистецтвознавець, член-кореспондент Російської Академії наук Дмитро Айналов та інші.

Особливо драматичною була доля греків за комуністичного режиму. Нині в Україні відзначаються дні пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років. У результаті жорстокої політики більшовицького керівництва у ці роки в Україні загинули мільйони людей... Це була страшна трагедія всього народу України і одна з найбільших трагедій XX століття, коли радянська влада в мирний час, створивши штучно голодомор, вбила багато мільйонів українців, росіян, греків та представників інших національностей, які мешкали в Україні.

На цьому випробування греків не скінчились. Як відомо, наприкінці 30-х років XX століття Сталін та його оточення організували масовий терор проти народів своєї країни. Тільки в Донецькій та Луганській областях у 1937 – 1938 роках було репресовано більше 6 тисяч греків. За різними підрахунками, більше 4 тисяч людей було розстріляно.

Репресії стали способом ліквідації грецьких общинних традицій. Були знищені кваліфіковані спеціалісти, великі збитки зазнала національна культура греків. Були закриті грецькі школи, газети, технікум, театр. Зруйновані церкви та репресовані священики.

Але, не дивлячись на колосальні труднощі, випробування, переслідування та терор, греки змогли зберегти свою культуру, традиції, національну свідомість та волелюбний дух.

Друга світова війна стала катастрофою глобального масштабу. Коли на Радянську державу здійснила напад фашистська Німеччина, то греки разом із іншими народами СРСР встали на захист своєї другої батьківщини. Героїчний подвиг багатонаціонального народу України і колишнього Радянського Союзу, до якого долучилися і греки, залишиться тим священним джерелом, до якого нові покоління будуть звертатися за духовною та патріотичною силою.

На фронтах війни, в боях із фашистськими загарбниками греки, народжені в Україні, виявили героїзм і мужність, багато з них нагороджені орденами і медалями. Вищою нагородою – званням Героя Радянського Союзу – нагороджені Г.Бахчіванджи, В.Колпакчи, П.Дубинда, А.Рафтопуло, С.Єгоров, І.Яйленко, І.Тахтаров, І.Мурза, К.Талах, Г.Целіо, Ф.Котанов та інші.

Між тим, замість вдячності, радянська влада видала указ про виселення греків Криму з місць їх постійного історичного проживання. 27 червня 1944 р. став одним із найтрагічніших днів тисячолітньої грецької історії. У цей день більше 15 тисяч кримських греків були депортовані у віддалені райони Сибіру, Казахстану і Середньої Азії. Майно, залишене греками, було пограбовано, конфісковано і передано у власність райвиконкомів та міськвиконкомів.

Відлига 50 – 60 років минулого століття припинила хвилі терору і репресій проти народів Радянського Союзу, однак не створила передумов для національного відродження.

Тільки після проголошення Україною незалежності та у зв'язку з демократичними змінами в суспільстві відкрилися реальні можливості для духовного відродження греків України, вивчення мови, культури та історії грецького народу.

Сьогодні я пишаюся тим, що мені випала честь очолювати Маріупольський державний гуманітарний університет, і бачу глибинний сенс у тому, що в півмільйонному місті Маріуполі, який 229 років тому заснували греки, з'явився унікальний вуз, важливим напрямком діяльності якого є підготовка кадрів грецької інтелігенції, зміцнення дружби та співпраці між українським та грецьким народами.

Університет поступово став для мене і моїх однодумців справою життя і питанням честі. Скажу відверто, що мені важко було прийняти рішення переїхати з Донецька, де я навчався, потім працював і, де пройшла моя юність, де у мене було багато друзів і була перспектива професійного зросту, до Маріуполя та розпочати роботу на посаді директора тоді ще Маріупольського гуманітарного коледжу при Донецькому державному університеті. Але я народився у великому грецькому селі Малоянісоль в родині вчителів, і батьки навчили мене сумлінно і багато працювати, поважати людей і їх працю, а найголовніше – вони прищепили мені інтерес до праці вчителя і до героїчної історії та культури грецького народу.

Мати понад 50 років працювала вчителем молодших класів малоянісольської середньої школи, батько – понад 40 років – її директором. Нині ця школа названа на його честь. Мої батьки виховали багато достойних учнів, які прославили рідне село і Донецьку область. Малоянісольська середня школа відкрила дорогу в життя багатьом відомим вченим, педагогам, письменникам, поетам, композиторам, спортсменам. З-поміж випускників цієї школи 15 докторів і кандидатів наук, 18 директорів шкіл, які в різні роки успішно працювали і працюють у грецьких районах, 20 майстрів спорту, багато талановитих, успішних і просто чудових людей.

Я також закінчив цю школу з медаллю і вступив на історичний факультет Донецького державного університету, де потім багато років працював викладачем. Після закінчення докторантури Київського національного університету імені Тараса Шевченка – провідного вузу України – я знов повернувся працювати в Донецьк.

Ідея відкриття гуманітарного коледжу належить моєму близькому другові, ректору Донецького національного університету, Герою України, академіку Володимирі Шевченку, Маріупольській міській раді й Маріупольському міському товариству греків. Разом із Володимиром Шевченком та моїми близькими друзями ми 1992 року приїхали до мого рідного села порадитися з батьком з приводу роботи на новій посаді – директора гуманітарного коледжу. Останнє слово було звичайно ж за ним. Дізнавшись, що одним із головних завдань гуманітарного коледжу є духовне відродження греків України, батько сказав: це – твоя доля і твоє призначення. Ти народився в родині вчителів і повинен зробити все для того, щоб студенти з любов'ю та зацікавленістю вивчали грецьку мову, історію і культуру давньої Еллади і пишалися тим, що вони – нащадки талановитого і мудрого народу. При цьому він радив мені зробити все необхідне, щоб створити умови для гармонійного розвитку студентів неза-

лежно від їх національності, для отримання якісної освіти і для того, щоб вони пишалися своєю країною – Україною. Так я погодився переїхати до Маріуполя і почати працювати над новою для мене справою.

Коли я почав працювати на посаді директора гуманітарного коледжу в листопаді 1992 року, то в нас було 102 студенти, 5 спеціальностей та 12 викладачів, з яких тільки 3 були кандидатами наук. Про нас ніхто не знав ні в області, ні в Україні. І це було в умовах гострої соціально-економічної кризи в Україні початку 90-х років минулого століття. Доводилось разом із колегами працювати без вихідних і святкових днів по 14-15 годин на добу. І наша праця була винагороджена. Сьогодні Маріупольський державний гуманітарний університет – визнаний в Україні та за кордоном вуз із найсучаснішою матеріально-технічною базою, підготовленими викладацькими кадрами, престижними спеціальностями, широкими міжнародними зв'язками. В університеті на 17 спеціальностях шести факультетів навчається понад три тисячі шістсот студентів. Навчальний процес забезпечує 21 спеціалізована кафедра, в складі яких працюють понад 320 викладачів, з яких 35 докторів наук, професорів, 150 кандидатів наук, доцентів не лише МДГУ, але й провідних українських та закордонних університетів.

Головне завдання МДГУ – якісна підготовка спеціалістів із широкого спектру спеціальностей, необхідних сучасному суспільству: право, міжнародні відносини, журналістика, міжнародна економіка, менеджмент організацій, документознавство та інформаційна діяльність, історія, педагогіка, психологія, філології та інші. Викладачі та співробітники гуманітарного університету роблять все необхідне, щоб студенти отримали сучасну і якісну освіту, а також були конкурентоспроможними на ринку праці як в Україні, так і за кордоном.

Гуманітарний університет – єдиний вуз в Європі (крім Греції і Кіпру), в якому існує факультет грецької філології, де понад 700 студентів на високому рівні вивчають новогрецьку мову протягом 5 років як першу або другу спеціальність. Ми пишаємося тим, що, завдяки нашій роботі і зацікавленості Греції і Кіпру, Маріуполь, в якому до відкриття університету ніхто не знав новогрецької мови, сьогодні є одним із небагатьох міст Європи, де досконалу грецьку мову можна почути не тільки від етнічних греків, але й від українців, росіян, представників інших національностей.

Слід зазначити, що молодь виявляє дедалі більшу зацікавленість у вивченні мови, історії та культури грецького народу. Тільки за останні два роки на перший курс денної форми навчання факультету грецької філології вступило понад 160 осіб. Характерно, що на цю спеціальність вступають школярі не тільки із Донецької області, але й із багатьох інших областей України та Росії, а останнім часом і з Греції.

Університет разом із Федерацією грецьких товариств в Україні та місцевими органами влади проводить значну роботу щодо пропаганди грецької мови і культури з-поміж школярів. Відповідно до плану на 2007 рік новогрецьку мову вивчають понад 6 тисяч учнів у 100 навчальних закладах України. Викладання новогрецької мови здійснюють понад 120 учителів, більшість з яких – випускники МДГУ. З метою підвищення зацікавленості у вивченні новогрецької мови, історії та культури Греції

гуманітарний університет, Федерація грецьких товариств України та Генеральне консульство Греції в Маріуполі на базі МДГУ щорічно проводять всеукраїнські олімпіади з новогрецької мови, історії та культури серед студентів і школярів.

Слід відзначити, що грецька мова в Україні вивчається у понад 10 вищих навчальних закладах, де працюють викладачами наші випускники.

Випускники гуманітарного університету успішно викладають грецьку мову в школах, гімназіях і вищих навчальних закладах, працюють в дипломатичних представництвах і спільних комерційних структурах України, Греції та Кіпру, закладаючи тим самим фундамент для розвитку і зміцнення співробітництва між нашими державами.

Важливим напрямком роботи МДГУ стало проведення спільно з вітчизняними і зарубіжними партнерами міжнародних науково-практичних конференцій. На базі університету було організовано 5 міжнародних науково-практичних конференцій, у яких взяли участь відомі вчені, політики, дипломати, громадські діячі України та інших країн.

Так, у травні 2007 року в Маріупольському державному гуманітарному університеті відбулася широкомасштабна міжнародна науково-практична конференція «Розвиток еллінізму в Україні в XVIII – XXI століттях».

Конференція зібрала понад 200 авторитетних учених, політиків, журналістів із 53 університетів і академічних інститутів України, Греції, Республіки Кіпр, Італії, Федеративної Республіки Німеччини, Австралії, Російської Федерації. На її адресу прийшли привітання від перших керівників України та Греції: Президента України Віктора Ющенка і прем'єр-міністра Віктора Януковича, Президента Греції Каролоса Папуліяса, з яким я мав честь зустрічатись напередодні конференції. Я радий, що Президент проявляє активну зацікавленість нашою роботою, і ми з нетерпінням чекаємо на візит пана Папуліяса в Україну, в наш університет для присвоєння йому звання почесного професора МДГУ.

Успішному проведенню наукових дискусій сприяла наявність збірника матеріалів конференції, що вийшов до початку її роботи (загальний обсяг 554 сторінки), в якому опублікували свої статті і тези 183 автори.

Учасники конференції відзначили велике значення еллінізму в сучасних умовах глобалізації, в процесах демократизації у будь-якій сучасній державі, в створенні умов для самотності кожної людини. Саме тому ідеї еллінізму мають велике значення у плані їх практичної реалізації у сучасну епоху.

Діяльність університету отримала високу оцінку в Україні та за кордоном, про що свідчить інтерес до вузу на найвищому рівні. За останні 13 років гуманітарний університет відвідало понад 390 закордонних делегацій, а це – більше ніж 1450 делегатів, серед яких президенти, прем'єр-міністри, депутати, міністри, послы, губернатори, мери, ректори, видатні вчені й діячі культури з Греції, Кіпру, Італії, Великобританії, Німеччини, США, Канади, Росії та інших країн. За значний особистий внесок у зміцнення дружби та співпраці між українським, грецьким та кіпрським народами, активну допомогу у розвитку Маріупольського державного гуманітарного університету звання почесного професора гуманітарного університету було присвоєно Президенту Греції Константиносу Стефанопулосу; прем'єр-

міністру Греції, голові партії «Нова демократія», доктору політичних наук Костасу Караманлісу; ректору Янінського університету професору Дімітрісу Гларосу; директору Фонду імені Анастасіоса Г. Левендіса, всевітньовідомому вченому Васосу Карайоргіосу; послу Республіки Кіпр у Великобританії Георгісу Якову; віце-президенту Національної академії наук України академіку Івану Курасу; ректору Донецького національного університету академіку Володимирі Шевченко; президенту Академії педагогічних наук України, академіку Василю Кременю, іншим відомим вченим та авторитетним державним діячам України та закордонних країн.

Колектив МДГУ розробив власну модель міжнародної співпраці, яка передбачає комплексну співпрацю з міністерствами освіти, міністерствами закордонних справ, посольствами, меріями, провідними університетами, фондами інших країн. Мені особливо приємно зауважити, що вперше ця модель була успішно апробована в Греції. Тільки за останні два роки у закордонних освітніх, наукових, культурних програмах у більш ніж 20 країнах світу (Греції, Кіпру, Італії, Німеччині, США, Австрії, Польщі, Великій Британії, Голандії) взяли участь понад 500 студентів і викладачів гуманітарного університету. Важливо відзначити, що наші студенти за кордоном виступають носіями української і грецької культури, духовності і гуманізму.

Маріупольський державний гуманітарний університет бере активну участь у Болонському процесі. Нині понад 500 університетів Європи і світу підписали Велику Хартію (Magna Charta) університетів – так звану конституцію сучасної європейської вищої школи. В Україні сьогодні функціонують 240 державних університетів та інститутів, серед яких лише 14 підписали Велику Хартію. МДГУ був з-поміж перших десяти українських вузів, які підписали Велику Хартію університетів. У червні 2005 р. вперше в Україні на базі МДГУ відбулося засідання Колегії Наглядової Ради Великої Хартії університетів. Відомі ректори, професори європейських університетів дали високу оцінку діяльності гуманітарного університету.

МДГУ обрано у склад Асоціації європейських університетів «ЕМОС», куди входять університети Греції, Туреччини, Болгарії, Румунії, України, Росії та інших країн.

Гуманітарний університет першим з України був обраний в Раду директорів Європейського центру публічного права. На базі МДГУ функціонує представництво Європейського центру публічного права в Україні. Спільно з директором Європейського центру публічного права професором С. Флогаїтісом гуманітарний університет провів активну підготовчу роботу з вибору України до складу цієї авторитетної міжнародної організації. 24 листопада 2004 року на засіданні Ради директорів одночасно було прийнято рішення про обрання України до ради директорів Європейського центру публічного права, який відкрив нові перспективи для участі нашої держави в економічних та гуманітарних програмах, фінансованих ЄС.

Головний принцип гуманітарного університету – все краще, що створюється в університеті, робиться в ім'я студентів та задля студентів. І для мене найвищою нагородою є любов і повага студентів гуманітарного

університету. Я часто зустрічаюся зі студентами, читаю спеціальний курс для студентів-міжнародників «Дипломатія – наука та мистецтво». І коли я заходжу в аудиторію і бачу красиві, молоді та розумні обличчя студентів, їх усміщені очі, то розумію, що є заради чого працювати.

Студенти гуманітарного університету достойно представляють наш вуз в країні та за кордоном. Вони перемагають на найпрестижніших міжнародних конференціях, конкурсах та олімпіадах, багато з них вчаться на «добре» та «відмінно». І я впевнений, що саме ці молоді люди будуть визначати політичне, економічне і моральне обличчя України, будуть виступати провідниками української і грецької культури та духовності, адвокатами свободи, демократії та гуманізму. З моменту відкриття нашого вузу і до сьогодні велику допомогу надають влада України і Греції та наші чисельні друзі в Україні та за кордоном. Все це допомагає подолати різні перешкоди і труднощі на непростому шляху розвитку гуманітарного університету.

Греки – це великий народ, велика історія, культура і цивілізація, велика сила, яка багато страждала. Україна і Греція в українській та грецькій мовах мають жіночі імена, як слова свобода і демократія, вітчизна і мати, мудрість і честь, любов і дружба.

Я пишаюся тим, що в мене дві батьківщини – Україна і Греція. Я щасливий, щокладаю маленьку частку в пропаганду, розвиток грецької мови і культури за кордоном, роблю все, що від мене залежить, щоб молоді люди двох дружних країн поважали і любили один одного, пишалися своєю історією і культурою.

Балабанов К.В. Мариупольский государственный гуманитарный университет – центр духовного возрождения греков Украины: традиции и инновации

Освещается историческое прошлое, современное состояние и перспективы греческой диаспоры Украины. Анализируется исторический путь талантливого и мудрого народа, который несмотря на колоссальные трудности и испытания сохранил свою культуру и этническую самобытность.

Ключевые слова: греческая диаспора, народ, этнос, культурная идентичность, этническая идентичность.

Balabanov, K.V. Mariupol State University of Humanities as a centre of Greeks of Ukraine spiritual revival: traditions and innovations

Greek Diaspora of Ukraine historical past, modern conditions and perspectives are under consideration. Historical path of the talented and wise people which in spite of stupendous difficulties and checkouts kept its cultural and ethnic identity has been analyzed

Key words: Greek Diaspora, people, ethnos, cultural identity, ethnic identity.

Реалізація методів ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст.

Представлено й проаналізовано матеріал щодо методів діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні Речі Посполитої в останній третині XVI - першій половині XVII ст. За використання архівних джерел з'ясовані способи проникнення єзуїтів у регіон. У роботі простежено місіонерську діяльність «Товариства Ісуса», загальні принципи початкової організації й забезпечення цього процесу в регіоні в зазначений період.

Ключові слова: Товариство Ісуса, релігійно-освітня діяльність, східнослов'янський регіон, освітньо-виховна система, домі ордену єзуїтів, методи ордену єзуїтів.

Проблема методів діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. є важливим складовим елементом вивчення діяльності католицької церкви в регіоні взагалі та Товариства, зокрема. Релігійна політика ордену (Товариство Ісуса) в східнослов'янському регіоні здійснювалася в рамках політики римської курії, із дозволу і з доручення папи римського. Однак орден був не тільки складовою частиною політики курії, але і виявляв ініціативу в досягненні цілей. Орден, перш за все, виконував свої внутрішні завдання і застосовував методи, які виходять за рамки методів католицької церкви і релігійної діяльності. Розглянемо реалізацію єзуїтських методів релігійного впливу в регіоні.

Проблему діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні вивчало багато авторів, однак вивченню методів його роботи приділялося мало уваги. Робота О. Дем'яновича «Єзуїти в Західній Росії в 1565-1772 р.» являє собою найбільш повне з усіх добутоків істориків Російської імперії, тому що відбиває в різному ступені практично всі сфери діяльності єзуїтів. Автор критично аналізує діяльність членів ордену, відзначає її вплив на суспільно-релігійне й культурне життя регіону [1]. К. Харлампович, звернувшись до теми освіти, досліджував процес створення й діяльності більшості колегіумів і шкіл, принципи їхньої організації і навчально-виховної роботи [2]. Робота І. Слівова важлива, насамперед, тим, що автор ґрунтовно досліджував вплив єзуїтів на органи державної влади, аристократію [3]. Історик Д.І. Міхневич викриває політику Ватикану і єзуїтів, негативно оцінює практично всі напрямки діяльності ордену в регіоні від проникнення до середини XX ст. [4].

Найбільш ґрунтовно вивчала діяльність ордену в соціально-економічній галузі Т.Б. Блінова. Авторкою було виявлено багато джерел з господарської діяльності єзуїтів [5]. С.М. Плохій предметно вивчав уніатство й єзуїтство, аналізував єзуїтський фактор у здійсненні унії. На наш погляд, він зробив великий внесок у вивчення діяльності ордену єзуїтів у регіоні. Автор проаналізував праці єзуїтів А. Поссевіно і П. Скарґи [6].

Мета даної роботи полягає в тому, щоб виявити та проаналізувати методи діяльності ордену єзуїтів та їх реалізацію в східнослов'янському регіоні, а також комплекс джерел із проблеми.

На початку місії, під час проникнення у певну місцевість, єзуїти використовували місіонерські способи поширення католицизму: добродійність, проповідь, релігійні диспути і ходи, вистави, демонстрацію «чудес», участь у світських заходах, поширення релігійної літератури [7]. Наприклад, як у Луцько-Волинській єпархії, куди єпископ Б. Мацєвський вивіз їх із собою. Єзуїти залишали єпископа у місті, а самі читали проповіді, причащали, хрестили, вінчали. Потім розмовляли з сільськими священиками, улаштовували переносні вівтарі, залишали свого священика для створення приходу. Члени ордену пропонували свої послуги у будинках шляхти, а коли родина переходила в католицизм, домагалися подарунків для себе. У Луцьку вони залучили у лоно католицької церкви 28 православних віруючих, в Ольці – 35, у Бересті – 130, у Янові над Бугом – 58. Подібне часто траплялося в церковні свята, під час нещасть, татарських нападів, епідемій [8]. Однак даний метод на початку роботи ордену не давав великих результатів, тому що були сильними традиції православ'я й орден не мав достатнього досвіду роботи в регіоні.

Після закріплення ордену в регіоні місіонерські методи продовжували застосовувати. Насамперед, це проповідь, що відрізнялася особливою якістю й підготовкою, залежала від конкретних умов застосування: аудиторії, церковних свят, політичної ситуації. Наприклад, єзуїт Петро Скарґа у своїх проповідях ставився до не католиків як до заблудлих у своїх переконаннях, яких потрібно рятувати [9]. Усі проповіді поєднувало те, що єзуїтам не важливо було навчити догматам, а переконати в підпорядкуванні католицькій церкві.

Єзуїти проводили диспути (на вулицях, площах, у будинках шляхти, костіолах, колегіумах) за будь-яким приводом (свято, відкриття дому, зустріч гостей). Єзуїти майже завжди перемагали в них, а якщо не знаходили супротивників, організовували диспут двох груп членів ордену. На диспутах нерідко були присутні чиновники, єпископи, королі. Приміром, на диспуті 1599 року у Вільно був присутній князь К.Острозький [10]. У даному методі не настільки важливий був факт досягнення істини, скільки факт перемоги католицизму. Не мало значення розуміння присутніми сутності суперечки, важливіше була публічність й ріст авторитету ордену і католицької церкви.

Єзуїти займалися добродійністю. Вони доглядали за хворими під час епідемій, роздавали харчування голодуючим у період стихійних лих [11,429]. Так, коли у 1625 році у Несвіжі почалася епідемія, студенти залишили колегіум, але єзуїти продовжували доглядати за умираючими [2,72].

Члени ордену з успіхом поширювали свої методи підпорядкування волі на різні верстви населення. Єзуїти часто оголошували себе чудотворцями, зціляли хворих, використовували статуетки, речі, моці святих. Шанувальники єзуїтів вважав їх святими, поклонялися їм [8,133]. На похороні Мелетія Смотрицького нібито трапилося диво – рука покійного зжала й відпустила папську буллу. Єзуїт Кортисцій відразу ж поширив це серед народу краю [12,214].

Єзуїти виконували обов'язки католицького духовництва: керували книжковою цензурою, складали Індекс заборонених книг [13,960]. Дослідник І. Слівос стверджував, що єзуїти замінили в Речі Посполитій інквізиторів [9,61]. Католицька церква довіряла їм семінарії, друкарні, місця духовників і спостерігачів за поведінкою духовництва. Єзуїти виконували обов'язки єпископів в небезпечних для католицького кліру містах, як у Києві [10,46-48].

Своїх конкурентів (інші католицькі ордени, духовництво) вони намагалися перемогти в релігійних диспутах чи зав'язати з ними співробітництво, чи через них домогтися привілеїв (права проповідувати у вигідних місцях, тощо). Особливу увагу орден приділяв духовникам королів і чиновників. Єзуїти перебирали на себе ці обов'язки, або співпрацювали з духовниками певних осіб, щоб мати вплив на верхівку суспільства. Єзуїти домагалися підтримки черниць, тому що останні допомагали створювати колегіуми [11,439-455].

Кожний вид діяльності, що вимагав присутності духовних осіб (навіть мінімальної) використовувався орденом у своїх цілях. Так, А. Поссевіно способом «просування» католицької релігії у Московське царство вважав посилення торгівлі венеціанських купців, разом із якими туди зможуть приїжджати єзуїти [14,446]. Орден у будь-якій місцевості повинний був мати відданого лікаря, який піклувався би про те, щоб саме єзуїтських священиків запрошувати до багатих хворих чи умираючих [11,446].

За «Таємними наставляннями» єзуїти не були прихильниками насильницьких методів, проте, планували й застосовували їх, але тільки в більшості випадків не особисто [11,428-460]. Проте насильство траплялося у діяльності ордену. Єзуїти воліли не дискредитувати себе й орден у такий спосіб, тому головними виконавцями актів насильства були учні єзуїтських колегіумів [15]. 20 жовтня 1645 року єзуїт Ігнатій Єлець улаштував грабіж (не в перший раз, виходячи з джерела) у селі Рутвенкі, пригнавши з ватагою близько сорока вершників до 30 волів [16,205]. А. Поссевіно схвалював проект агресії Речі Посполитої проти Московського царства, але застерігав, що проект варто тримати в секреті [14,89-91]. Саме за допомогою насильницьких дій орден здійснював календарну реформу, перериваючи в церквах богослужіння, змушуючи українців силою дотримуватися нового календаря [6,38].

Орден використовував перебільшення для вирішення своїх завдань. Це добре ілюструють скарги членів ордену королю чи місцевим органам влади. Наприклад, 9 вересня 1643 року єзуїт Ян Філіповський скаржився на всіх полоцьких православних за те, що вони насміхаються над святими образами і псують їх [17,205]. Характерно те, що акцент робився саме на православне віросповідання городян і їхню поголовну участь в актах вандалізму.

Якщо з населенням орден працював як місіонер, то проти своїх ідеологічних супротивників застосовував силу державної влади, тому що одним з основних його методів був вплив на органи влади й співробітництво з ними. Ставлення єзуїтів до влади в державі виражає висловлення Петра Скарги: «Вівця йде за пастирем, а не пастир за вівцею» [18,116]. Орден був прибічником монархії. «Таємні наставляння» наказували впливати на королів за допомогою духівників, щоб заохочувати плани королів (у тому числі військові), потурати звичкам і захопленням, навіювати потрібні ідеї, хвалити орден, вчили використовувати владних осіб для придушення виступів і повстань [11,430-436].

Члени ордену мали вплив на королів Речі Посполитої. Особливих успіхів досягли єзуїти у впливі на Сигізмунда III (1587-1632 рр.). Король завжди допомагав ордену в складних ситуаціях [19]. Саме при ньому було прийнято Берестейську унію 1596 року, у підготовці й затвердженні якої орден прийняв активну участь. Деякі дослідники вважають єзуїтським впливом вимогу Сигізмунда московського престолу. Король неодноразово використовував єзуїтів як шпигунів і спостерігачів, наприклад, за діяльністю Петра Сагайдачного й Йова Борецького. Наприклад, єзуїт Я. Оборницький стежив за рухом козаків у 1620 році з Фастівського колегіуму і писав Сигізмундові відтіля щодо перебігу справи [10,44,62]. Єзуїти допомагали Сигізмундові III поширювати польську мову й культуру, тому що колонізація служила засобом поневолення іновірців і введенню католицтва [9,35]. Найбільш яскравий вплив єзуїтів на короля демонструють сучасники. Кардинал і архієпископ Б. Мацейовський писав: «...багато неприємних подій не відбулося б, якби... Сигізмунд в управлінні державою не керувався судженнями єзуїтів» [20,188].

За допомогою впливу на королів єзуїти впливали на діяльність державних діячів і органи влади. Для цього використовували пошану феодалам і чиновникам (урочистий прийом, вітання, посвяти і т.п.), обіцянку привілеїв, вигідних посад і надання цих привілеїв тим, хто виконав для ордену певне доручення [11,430-436]. «От де були джерела оман короля, – писав літописець Павло Писецький. Засуджувати слова й дії єзуїтів вважалося святотатством. Хто бажав одержати які-небудь привілеї, повинний був потурати єзуїтам, підлещуватися перед ними» [21,742-743]. За «Таємними наставляннями» єзуїтам не треба було брати на себе клопотань перед королем за своїх помічників, а доручати це друзям ордену, використовувати толерантність багатих людей для вдалого результату судових справ для ордену [11,433-437]. У 1621 році депутат коронного суду Микола Чарторийський захищав єзуїтів від обвинувачень. На подяку єзуїти з нагоди сторіччя ордену прославили його як благодійника [22].

Безвідмовно діяв прийом ордену, розрахований на честолюбство й кар'єризм. Так, після смерті (1597 році) полоцького воєводи Миколи Дорогостайського, кальвініста і відкритого супротивника єзуїтів, його син Христофор, не одержав цю посаду, як було прийнято, в спадщину. Новим воєводою став ставленик єзуїтів – Андрій Сапега, що став католиком, завдяки їм. Януш Радзивіл не одержав посад віленського воєводи й канцлера литовського, тому що не був католиком. Турботами єзуїтів зазначені посади дісталися ворогові Януша – Янові-Карлові Ходкевичу [3].

Орден використовував у своїх цілях навіть сейм Речі Посполитої, беручи участь у релігійно-політичній боротьбі не безпосередньо, а через короля і державних діячів. Так, у 1606 році на сеймі були представлені артикули, у яких єзуїтів обвинувачували у втручанні у світські справи, впливі на владу, підбурюванні до повстань, пропонували віддалити від двору, єзуїтів-іноземців вигнати з країни, заборонити засновувати доми, змусити продати майно, а перебування й богослужіння обмежити декількома містами. Зокрема, звучало прохання до короля віддалити від двору А. Боболю, як відданого слугу єзуїтів. Сейм 1607 року дозволив читання цих артикулів, але не прийняв їх. Більш того, було вирішено відновити деякі права ордену, надати право вищого ступеня недоторканності для його домів [23,530-531].

Застосовувані орденем прийоми мали особливості в залежності від конфесії, на яку вони були спрямовані. Якщо на початку орден працював проти протестантів, то, надалі, зосередився на роботі з православними, оскільки домігся ослаблення впливу протестантів у регіоні. Орден домагався переходу протестантів у католицитво, у першу чергу, родин великих феодалів, наприклад, родини кальвініста Миколи Радзивіла Чорного [20,725].

Православних орден вважав заблудлими і не винними у своїй помилці, тому що їх повели неправильним шляхом. У методах, застосовуваних до них, були особливості, тому що православ'я мало давню історію і культурні традиції. Насамперед, ця особливість проявилася у виданні полемічної літератури, за допомогою якої єзуїти навіювали освіченим верствам суспільства ідеї, вигідні ордену й папі римському. Наприклад, ідею унії. У книзі П. Скарги «Про єдність церкви божої» обґрунтовується теза про те, що Русь (за автором – землі українців і білорусів) тільки через незнання йде за «греками». У православному віровченні автор указує 19 помилок, приділяючи увагу порочності ієрархів [18,225-526].

Орден не дозволяв своїм супротивникам поєднуватися проти себе. 18 травня 1599 року на з'їзді лютеран і православних проти католиків у Вільно було створено конфедерацію, учасники якої зобов'язалися опиратися єзуїтам і польському уряду, коли вони будуть примушувати перейти православних в унію чи протестантів у католицитво. Єзуїти зруйнували цей союз [24,422,424].

Важливим для ордену було залучення до католицитва великих земельних магнатів, тому що саме на їхній фінансовій могутності базувався вплив на населення. Головним у досягнення цієї мети було залучення до католицитва родин Юрія Слуцького й Костянтина Василя Острозького [6,31].

Дружина князя Юрія Слуцького католичка Катерина Тенчинська за сприяння єзуїтів зуміла вплинути на чоловіка убік лояльності до католицької церкви [20,24]. Ми бачимо один із найпоширеніших прийомів ордену – вплив на особистість через друзів і родичів. Основний принцип методики єзуїтів, що гарантував вплив на людей з метою залучення до католицитва полягав у тім, щоб зробити це в молодому віці й у католицькому оточенні. У травні 1579 року Скарга докладав папі про згоду княгині Слуцької відправити своїх синів на навчання в єзуїтський колегіум. Відомо що брати Слуцькі навчалися в Європі. З листа Калігарді К. Борромейському від 20 листопада 1580 року ясно, що Ян Слуцький став

католиком і залучив до католицизму ще когось. Його брат так само згодом перейшов у католицизм. У 1593 році Ян Семіон оголосив своє бажання за власний рахунок заснувати у Львові єзуїтську академію [25,9]. Старший син К.К. Острозького Януш був залучений єзуїтами до католицизму в Німеччині [26,595]. Брат Януша – Костянтин ще в молодості потрапив під вплив єзуїтів і таємно прийняв католицизм [27,9]. Нунцій Болоньєтті описує відступництво князя Костянтина від православ'я, підкреслюючи, що князь сам звернувся до нього для порятунку своєї душі [7,80-85]. Дієвість роботи єзуїтської методики доводиться тим, що результатом її були прихильники ордену та лояльні до католицької церкви представники вищих верств суспільства.

Орден надавав великого значення впливу на жінок. У «Таємних настановленнях» пропонувалося навіювати жінкам любов до ордену. Орден цікавився багатими вдовами. Удовам навівали переконання залишатися у своєму положенні [11,431,439-443]. Єзуїти впливали на Анну Костко (удову Олександра Острозького), яка після смерті чоловіка виганяла православних священиків, саджала у в'язницю не згодних прийняти католицизм [27,12-14]. Єзуїт Б. Гербест залучив до католицизму Є. Мелецьку, яка допомогла повернути до католицької церкви свого чоловіка-кальвініста Миколу Мелецького, подільського воєводу. У той час як П. Скаргу, що звернулося до воєводи безпосередньо, ледве не скинули з моста [24,4]. Отже, орден починав роботу щодо залучення до католицизму родини з жіночої половини. Дочка Олександра Острозького й Анни Костко – Анна-Алоїза перевершила свою матір і всіх інших жінок у підпорядкуванні єзуїтам. Саме єзуїти знайшли Анні-Алоїзі багатого чоловіка Яна-Карла Ходкевича, який фундував для єзуїтів колегіум у Крозах. Анна-Алоїза рано овдовіла і більше не вийшла заміж. Церкву Святої Трійці в Острозі й шпиталь передала ордену [27]. Про величезний вплив на Анну-Алоїзу говорять розміри фондаций єзуїтам: крім нерухомого майна (палаців, сіл, фільварків і т.д.) – 30000 злотих у 1624 році, а в 1630 р. – ще кілька сіл [28,10-17].

Орден єзуїтів застосовував свої методи в установах католицької церкви, європейських університетах, при дворах монархів, у будинках феодалів, у купецьких конторах, при дипломатичних місіях, на будівництві храмів і інших споруд, у художніх майстернях, на театральній сцені й усюди, де це було необхідно [29,51-61]. Орден застосовував, як традиційні методи, так і сучасні йому способи впливу на віруючих. Єзуїти застосовували методи своїх конкурентів у боротьбі за вплив на населення. Як і гуманісти вони відкривали школи й академії, обсерваторії, журнали, газети, писали наукові добуток в області природознавства і гуманітарних наук [13,159-160].

Таким чином, методи ордену єзуїтів у залежності від способу впливу можна розділити на кілька груп. Традиційні релігійно-місіонерські методи: проповідь, сповідь, добродійність, релігійні церемонії і свята, демонстрація чудес. Методи з використанням насильства. Як новітні методи психологічного й ідеологічного впливу варто розглядати: богословські диспути за єзуїтським сценарієм, методи «Духовних вправ» І. Лойоли (психологічний тренінг), релігійна літературна полеміка. В особливу групу виділяємо методи виконання роботи єзуїтами не безпосередньо, а їхніми помічниками: прихильниками, представниками органів влади й іншими особами. Методи діяльності ордену єзуїтів відповідали за рівнем розвитку, моральним

нормам, за ступенем застосування насильства методам діяльності католицької церкви та сучасних йому урядів європейських держав. Проте до застосування своїх методів орден підходив вибірково, що й забезпечувало успіх Товариству у досягненні його завдань. Методи й процес їхнього застосування орден постійно вдосконалював.

Література

1. Дем'янович А. Иезуиты в Западной России в 1565-1772 гг. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – № 8-12. – № 12. – С.230-231.
2. Харлампович К.В. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII вв. Отношение их к инославным. – Казань, 1898. – 524, LVI с.
3. Сливов И. Иезуиты в Литве // Русский вестник. – Москва, 1875. – Т.118. – С.5-63; Т.119. – С.724-770; Т.120. – С.550-599.
4. Михневич Д.Е. Очерки по истории католической реакции (иезуиты). – Москва: АН СССР, 1955. – 408 с.
5. Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии. – Минск: Беларусь, 1990. – 108 с.
6. Плохий С.Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.). – Киев: Вис, 1989. – 224 с.
7. *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.: Зб. док-в і мат-в)*. – Київ: Наукова думка, 1988. – С.70-77, 80-85, 91-94.
8. Дем'янович А. Вказ. праця. – №9. – С. 16-18.
9. Сливов И. Вказ. праця. – Т.118. – С. 47-48.
10. Дем'янович А. Вказ. праця. – №8. – С. 229-230.
11. «Тайные наставления» // Самарин Ю.Ф. Иезуиты и их отношения к России. Письмо к иезуиту Мартынову. – Москва, 1870.
12. Григулевич И. Р. Крест и меч. Католическая церковь в испанской Америке, XVI – XVIII вв. – Москва: Наука, 1977.
13. Дем'янович А. Вказ. праця. – №11.
14. Снесаревский П.В. Миссия Поссевино в Россию // Ученые записки Калининградско-го государственного педагогического института. – Калининград, 1955. – Вып.1.
15. 1634г. августа 11(нов. ст. 21). – Жалоба луцких православных шляхтичей и мещан на иезуитов, студентов и служителей луцкого иезуитского коллегиума // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – Москва: АН УССР, 1953. – Т.1. – С. 138-142.
16. 20 октября 1645г. Список выписи из гродских книг о грабеже иезуита Игнатия Ельца в деревне Рутвенки // Памятники, издаваемые временною комиссиею для разбора древних актов. – Киев: Университета св. Владимира, 1845. – Т. 1. – №756.
17. 1643г., сентябрь 9. Жалоба полоцкого иезуита Яна Филиповского на всех полоцких схизматиков // Уния в документах: сб. статей / Сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Минск: «Лучи Софии», 1997.
18. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. Социально-экономические предпосылки войны. – Москва: АН СССР, 1959.
19. Листи короля Сигізмунда III з Кракова до Магістрату міста Львова від 20 липня 1606 р., 3 грудня 1607 р. та 22 червня 1608 р. // ЦДІА у м. Львові. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 35. 3 л., Спр. 36. 3 л., Спр. 37. Арк. 1-39; Запис у львівській гродській книзі декрету київського воеводи С. Жолкевського // *Боротьба Південно-Західної*

Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.: Зб. док-в і мат-в). – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 192-194.

20. *Письмо Б.Мацейовского к венецианскому дожу* // Цит. за: Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии. – Минск: Беларусь, 1990.

21. Цит за: *Слизов И.* Вказ. праця. – Т. 119.

22. *Викторовский П.Г.* Западнорусские православные фамилии, отпавшие от православия в конце XV-XVII вв. – Вып. 1. – Киев, 1912.

23. *Жукович П.Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 г. – СПб., 1901.

24. *Брянцев П.Д.* История литовского государства с древнейших времен. – Вильна, 1889.

25. *Адріанова-Перетц В.П.* З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусії кінця XVI ст. – за новими документами // Україна, 1927.

26. *Карташов А.В.* Очерки по истории русской церкви. – Т. 1-2. – Москва: Наука, 1991.

27. *Левицкий О.* Єзуїтська преподобиця: історичне оповідання. – Вінніпег: Українська видавнича спілка Б.Р.В..

28. *Левицкий О.* Анна – Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина, 1883. – №11.

29. *Бёмер Г.* История ордену иезуитов // Орден иезуитов: правда и вымысел. Сб. / Сост. А.Лактионов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004.

Папазова А.В. Реализация методов ордена иезуитов в восточнославянском регионе в последней трети XVI - первой половине XVII вв.

Представлен и анализируется материал о методах ордена иезуитов в восточнославянском регионе Речи Посполитой в последней трети XVI - первой половине XVII вв. С использованием архивных источников проанализированы способы проникновения иезуитов в регион. В работе изучается миссионерская деятельность «Общества Иисуса», общие принципы начальной организации и обеспечения этого процесса в регионе в указанный период.

Ключевые слова: Общество Иисуса, религиозно-просветительская деятельность, восточнославянский регион, образовательно-воспитательная система, институты ордена иезуитов, методы ордена иезуитов.

Papazova, A.V. The Realization of Jesuits Order Methods in the Eastern Slavonic Region in the Last Third of the XVI-th to the First Half of the XVII-th Centuries

The article deals with the analysis of the material about the methods of Jesuits Order in the Rech Pospolita lands in the last third of the XVI-th to the first half of the XVII-th centuries. The methods of Jesuits penetration into the region were analyzed with the help of archive sources. The missionary work of the «Society of Jesus», the general principles of the initial organization and providing of this process in the region during the indicated period have been studied in the article.

Key words: Jesus Society, religious and educational activities, East-Slavic Region, educational system, institutes of Jesuit Order, methods of Jesuit Order.

Місто Маріуполь та грецька спільнота (кін. XVIII - XIX ст.)

Розглянуто історичну та демографічну ретроспективу щодо грецьких населених пунктів, які формувалися під впливом соціально-економічних та культурно-побутових факторів.

Ключові слова: поліетнічність, топонім, румеї, уруми, демографія.

Маріупольські греки є нащадками переселенців з кримських сіл, які входили до турецького санджаку (або Кефінського каймаканства, який поділявся на Кефінський, Судацький та Мангупський кадилики) із центром у Кафі та Бахчисарайського, Акмечетського, Карасубазарського каймаканств, які належали Кримському ханству. Причому уруми (греки-тюркофони) і румеї (греки-еллінофони) мешкали окремо в різних селах [1, карта] і спілкувалися між собою в межах потреб господарської діяльності.

Поліетнічне та поліконфесійне населення Криму тривалий час було єдиним господарським механізмом. Значну частину доходів до казни Кримського ханства вносили греки-християни. Тому, коли в межах державної політики Російської імперії почалась підготовка до переселення греків до Приазов'я, у Криму мали місце етнічні заворушення. У липні 1778 р. почалася міграція кримських християн на територію Російської імперії. За даними О.В. Суворова, до Азовської губернії з Криму виїхало 31386 християн, з яких 18395 були греки. Але обставини були не зовсім сприятливими. Серед переселенців поширювалися різні хвороби, які призводили до людських втрат. За підрахунками грецьких дослідників, з Криму до Приазов'я переселилося 13740 осіб, де вони зайняли 8114 кв. км. (приблизно територію о. Кріт) [3, 494].

Розбудова грецьких населених пунктів у Приазов'ї пов'язана з діяльністю митрополита Ігнатія, якого називають засновником міста Маріуполь. Для розташування міста було запропоновано гирло річок Кальміус та Кальчик. Уся територія слободи і прилеглі місця були розбиті за спеціально розробленим планом поділу на ділянки. Кожна ділянка була пронумерована і номери складені в скриню, звідки кожний житель витягав свій номер і визначав свою ділянку. 26 липня (8 серпня за новим стилем) 1780 р. греки зайняли свої ділянки і поклали початок місту Маріуполю. При цьому відзначимо, що більшість джерел, а також дослідники XIX – XX ст. вказують на те, що Маріуполь був заснований греками.

Місто Маріуполь (*Маріамі, Маріамполь, Маріанполь, Маріопул, Маріуполь, Марніупіль, Марнополье, Марнопілля, Маріуполь, Шеєр*) заселили тюркомовні греки з кримських міст: Балаклави (Чембало), Бахчисарая,

Козлов (Гезльове, Евпаторія), Кара-су-базара (Білогірськ), Кафи (Кефе, Феодосія), Марієн (Майрум, Майрам, передмістя Бахчисарая) та Белбека. Кримські переселенці володіли тюркською мовою (огузькі говори). Як бачимо, населення м. Маріуполя кінця XVIII ст. складалося з багатьох населених пунктів Криму. Спочатку на новому місці, обмеженому морським узбережжям, Кальміусом і нижньою частиною його правої притоки Кальчика (Кальця), з'явилося декілька самостійних, але пов'язаних між собою населених пунктів. Назви деяких з них повторили найменування кварталів столиці Кримського ханства: *Бахчисарай* і *Маріуполь*. З часом усі ці селища злилися в одне із загальною назвою Маріуполь.

Щодо назви міста існує багато версій. Трансформація назва *Маріуполь* вперше зустрічається в порядку кн. Потьомкіна від 29 вересня 1779 р *Маріанополь* – це попередня назва Павлограда та *Марієнполь*, що значиться у грамоті Катерини II від 21 травня 1779р. (але на карті до цієї грамоти місто позначене як Маріуполь). Назва Маріуполя залишається з 29 вересня 1779 р без зміни: на плані від 2 жовтня 1779р. і в Указі 24 березня 1780р. – Маріуполь. І. Соколов з посиланням на джерела підкреслює, що своє місто Маріуполь греки тривалий час називали «Маріуполі» або «Маріамполі».

Відмінність між кримською або бахчисарайською назвою *Маріамполь* і новим приазовським – *Маріуполь* не лише фонетичного характеру. Перша частина складного топоніма *Маріамполь* пов'язана з біблійним ім'ям богоматері – *Маріам* (рум., урум. < арамейськ. *Maryam* < грец. *Μαριάμ* < *Μαρία*), шанованим у румей і урумів, які сповідували православ'я. Друга його частина – *поль* властива назвам селищ міського типу (< грец. *πόλις* – місто). Ще у XIX ст. була висунута гіпотеза про значення кримської назви Маріамполь – «місто Марії», даної поселенню «на ім'я чудотворної ікони Божої Матері» – *Παναγία*. Висловлювалося також припущення, що на честь чудотворної ікони Одігітрії Божої Матері було названо не тільки християнське село *Майрум* напроти Успенського скельного монастиря в Криму («обитель божої матері – Марії»), але й місто на березі Азовського моря. Цю ікону як святиню греки привезли з собою з Бахчисарая. Це означає, що топонім цей не був перенесеним, а повторно створений у Приазов'ї.

У духовному житті маріупольських греків важливу роль відігравала церква. У Криму переселенці – християни мали 68 церков, які входили до Готфійсько-Кафійської єпархії, тому після прибуття до Маріуполя митрополит Ігнатій доклав багато зусиль для будівництва православних храмів і [4, 127-128]. У перші роки свого перебування в Маріуполі він проводив богослужіння в Кальміуському Свято-Миколаївському храмі, який був побудований ще запорожцями. У 1780р. було закладено декілька церков: Харлампіївська – міська, соборна церква для грецької общини (освячена 22 квітня 1782 р.) і церква Різдва Пресвятої Богородиці (освячена в 1782 р.) – для карасубазарських греків. Того ж року була закладена невелика Успенська церква, де була встановлена ікона Одігітрії Божої матері як перша святиня. Для жителів Кефайського кварталу була закладена церква Феодоро-Стратилатівська. У 1781р. була освячена церква Марії Магдалини. Слід зазначити, що у Приазов'ї греки будували церкви на честь тих святих, яких вони шанували в Криму. Необхідно також звернути увагу на походження назви ікони Одігітрії Божої матері, яку вивезли греки із Криму. Вона носить ім'я Бахчисарайської ікони Божої Матері, але відомі інші назви: Панагія, Кримська та Маріупольська ікона Богоматері [5,13]. Наші дослідження дали можливість висунути гіпотезу,

що ця ікона була привезена греками із монастиря Панагії Сумельської, який розташований поблизу міста Трапезунда, куди вона була з Афін. Переказ о про те, що євангеліст Лука є автором цього зображення Богоматері. Більш докладно цю інформацію подано в «Історії святого монастиря Панагії Сумельської». Свідчення, які зібрав грецький священник з Трапезунда під час свого перебування в 1850 році у Бахчисарай, переконують, що саме в Сумельському монастирі розміщувалася чудотворна ікона Богоматері, що згодом в Бахчисарайську печерну скелю. Священник також наголошує, що вона «дійсно найдавніша ікона, що сягає часів Апостольських, це одна із тих 72-х ікон Богоматері, які приписують Євангелісту Луці». На старовинну ікону Бахчисарайської Божої матері вказував і відомий вітчизняний історик і археолог М. Репніков, який її написання пов'язував з VIII-IX століттями.

Трансформацію назви міста Божої Матері у місто Маріуполь (у місто, яке має привілеї) [6, 45] красеннавець Л. Яруцький пояснював політичними аспектами діяльності митрополита Ігнатія. Можливо, митрополит Ігнатій вкладав у нову назву міста подвійне значення. Ім'я Марія дослівно з давньоарамейського перекладається як «перевага».

Співробітник МКМ Р. Саєнко назви Марієнполь-Маріанополь-Маріуполь розглядає в одному ряду з назвами інших міст Північного Причорномор'я у 70-80-і роки XVIII ст.: *Сімферополь, Севастополь, Ставрополь, Мелітополь, Овідіополь*. Подібне найменування можна пояснити державною політикою Катерини II, що спрямована на територіальне приєднання південних земель з далекосяжною зовнішньополітичною метою. Існує й думка, згідно з якою Маріуполь було названо на честь цариці Марії Федорівни, дружини Павла I, на зразок грецького Κωνσταντινούπολις.

Під час наших польових досліджень у грецьких селах ми зафіксували, що сучасні мешканці грецьких населених пунктів назву міста Маріуполь пов'язують із іконою Божої Матері, яку переселенці привезли із Успенського монастиря до Азовської губернії як святиню. Греки довгий час відрізнялися глибокою релігійністю, і більшість літніх інформаторів підтримують саме цю версію. Важливо, що на рівні історичної пам'яті уруми й румеї назву грецького міста пов'язують виключно із іконою Одігітрії Божої матері.

Крім Маріуполя, греками, грузинами та волохами в межах сучасної Донецької області було засноване 21 село: Камара (Комар), Салгір Янісала або Великий Янісоль (Велика Новосілка), Керменчик (Старомлинівка), Богатир, Константинополь, Улакли, Бешев (Старобешеве), Каракуба або Велика Каракуба (Раздольне), Стила, Ласпа (Староласпа), Карань (Гранітне), Чермалик (Заможне), Малий Янісоль, Чердакли (Кременівка), Мангуш, Ялта, Урзуф, Сартана, Старий Крим, Гнатіївка, Чембрек. Заснувавши нові населені пункти в Приазов'ї, греки зберегли їхні кримські назви. Топоніми мали значні розбіжності у вимові і написанні у зв'язку з безписемністю переселенців. Найчастіше жителі декількох кримських сіл селилися разом. Назви повторювали ті топоніми кримських сіл, з яких була більшість переселенців.

Митрополит Ігнатій, який організував переселення греків до Приазов'я, згодився на це за умови надання їм певних пільг, які в подальшому лягли в основу урядових документів: «Постанови кримських християн» від 16 липня 1778 р. «Высочайшей грамоты об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма», яка була підписана російською

імператрицею Катериною II 21 травня 1779р. Переселенцям відводилися землі між річками Кальміусом і Бердою, Вовчою та Азовським морем, і греки могли користуватися багатьма пільгами, згідно з якими мали великі земельні наділи (по 30 дес. на душу), матеріальну допомогу для влаштування осель і продовольче забезпечення, довгочасне звільнення від військової служби та можливість займатися всіма видами промислів. Окрім того, греки отримали територіальну та духовну автономію та звільнялися на десять років від податків. Згідно з п'ятим пунктом Жалуваної грамоти один із привілеїв, даних грекам-переселенцям, була можливість мати свій «суд, расправу и всю внутреннюю полицию» з виборних представників свого народу. Таким чином, для керівництва містом Маріуполем і селами указом Катерини II було створено Грецький суд – виборний орган самоврядування, що виконував адміністративні, поліцейські й судові функції у всьому повіті відносно всіх громадян грецької національності. На підставі цього документа все грецьке населення поділялося на духівництво, купців трьох гільдій, цехових, міщан і повітових селян, які користувалися правами вільних селян. Указом від 30 березня 1783 р. підтверджувалися права й обов'язки Грецького суду, який був гарантом громадянських прав та привілеїв маріупольських греків. Відзначимо, що адміністративно-судова автономія не виконувала вимог Російської імперської політики, що призвело до її скасування і після цього, у II пол. XIX ст., почалися асиміляційні та інтеграційні процеси у грецьких населених пунктах та відбулися значні демографічні зміни соціально-політичного характеру. Це стосується і маріупольських греків – румеїв і урумів, які внаслідок певної спільності етногенезу й етнічної історії, а також тривалого перебування в межах одних країн сформували багато спільних культурно-побутових рис. Але якщо розглядати глобальні демографічні зміни, то постає потреба в дослідженні динаміки чисельності греків за всі роки їх перебування у Приазов'ї. Дослідник В. Пірко стверджує, що в перші роки свого перебування на нових місцях греки складали – 7, 3% від загальної частини населення і займали третє місце в етнічній структурі регіону, де проживали представники понад 30 етносів. Натомість за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. тут проживали представники 133 національностей. Греки також займають третє місце за чисельністю, але складають 1,6% населення Донецької області.

Динаміку грецького населення протягом зазначених хронологічних рамок ми будемо відстежувати, залучаючи різноманітні джерела. За нашими спостереженнями, матеріали IV Ревізії (1782 р.), які зберігаються у МКМ, дають можливість зафіксувати кількість греків тільки у селах Комар (233 чол., 224 жін.), Богатир (291 чол., 255 жін.), Ялта (411 чол., 364 жін.), Урзуф (96 чол., 84 жін.), Мангуш (386 чол., 281 жін.), Константинополь (280 чол., 236 жін.), Гнатівка (280 чол., 236 жін.). Статистичні дані ревізій I пол. XIX ст. дають нам обмежену інформацію про чисельність греків у Приазов'ї і тільки перепис 1850 р. (IX Ревізія) повною мірою інформує про кількість жителів у 24 грецьких населених пунктах на території Олександрівського повіту Катеринославської губернії (16575 чол., 14800 жін.).

Необхідно також зазначити, що написання назв сіл змінюється у різних документах різьких казок: Мангуш – Мангут; Анадоля – Анатолія; Стіле – Стіла – Стель; Керменчик – Кермечук; Сартана – Сартань; Улакля – Улакля. Демографічні, соціальні та міграційні зміни грець-

ких поселенців фіксують їх збільшення. З перепису 1858 р. (X Ревізія) випливає, що сільські мешканці Маріупольського грецького округу Олександрівського повіту Катеринославської губернії склали 18713 чоловіків та 17320 жінок. У цей час почалася активна колонізація Приазов'я, що сприяло створенню міжетнічних та появи нових поселень, особливо хуторів. Їх розвиток був пов'язаний з активною трудовою та підприємницькою діяльністю греків-колоністів. Однак, з 1852 р. привілеї та пільги, надані грекам Катериною II, уряд Російської держави почав скасовувати, і греки підлягали дії загальноросійських законів. З 1859 р. у м. Маріуполі дозволили селитися особам не грецької національності, а 1873 р. було ліквідовано грецьку округу, яку об'єднали із земством новоутвореного Маріупольського повіту.

У 1863 році кількість греків, які проживали в Російській імперії, становила близько 60 тис. осіб. При цьому найбільше їх, а саме – до 40 тис. – зафіксовано в Катеринославській губернії, де вони жили в Таганрозі і в Маріупольському грецькому окрузі. У 1892 р. у Маріупольському повіті налічувалося 130 сіл, де греки становили 34% всього населення повіту, росіяни і українці – 50%, німці – 13%, євреї – 3%. Згідно з переписом населення у 1897р., в Катеринославській губернії греки становили 2,31% (48740 осіб) від усього населення.

Демографічний стан грецької спільноти Приазов'я у характеризується наступними етапами: 1779-80-ті рр. – переселення й утворення грецьких населених пунктів; початок XIX–70 -ті рр. XX ст. – значне збільшення грецького населення внаслідок природного приросту, а з 90-х рр. XX ст. дотепер відбувається поступове зменшення його кількості, що обумовлене такими чинниками. По-перше, мають місце негативні наслідки репресій 1937 р. та Другої світової війни. По-друге, відбувається етнічна асиміляція, пов'язана, зокрема, з переїздом греків із сіл до міст. По-третє, еміграція до інших країн, насамперед – до Грецької Республіки. Цей фактор став важливою складовою демографічних змін у грецькій спільноті. При цьому масштаби міграційних процесів сьогодні відтворити дуже складно у зв'язку з відсутністю офіційних джерел з цього питання. З іншого боку більшості греків міграції дають можливість поліпшити матеріальні умови. Польові дослідження з питань міграційних настроїв в грецькій спільноті засвідчили, що виїзд за кордон має винятково економічний характер, причому емігрують переважно грекині, які залишають своїх дітей і родини заради поліпшення фінансового становища.

Грецькі поселення збільшилися в кількісних вимірах. Спочатку це відбувалося за рахунок природного приросту, а згодом привело до утворення нових населених пунктів. За два століття кількість грецьких населених пунктів з 20 зросла до 48. На сьогодні греки зберегли колишні топоніми, привезені з Криму. Назви новоутворених населених пунктів мають слов'янське походження (подібно до назв російських та українських населених пунктів).

Сучасні етнонаціональні процеси, що розгортаються серед грецького населення Приазов'я, є результатом складних історичних і соціально-політичних чинників. Як міграційні, так і етнічні зрушення (зміна культурних і мовних етнічних ознак, трансформація свідомості) спричинені дією комплексу факторів, серед яких найважливішими є: своєрідні риси етногенезу, довгочасність локалізації в іноетнічному середовищі,

слабкість зв'язків з метрополією, характер політики імперських держав стосовно грецького населення тощо.

Література

1. *Карта* рекогносцирование его высокопревосходительства г(оспо)д(и)на генерала поручика к разным орденов кавалера Александра Васильевича Суворова часть полуострова Крым марта дня 1777 года. – Рукопись; Карта полуострова Крым с показанием на оной крепостей городов также магометанских христианских деревень. (1: 336 000), (8 верст в дюйме). – Рукопись.

2. *Τροϊτσόκη Α.* Ο Ελληνισμός της Αζοφικής // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. – 2002. – Τεύχος 5 (49).

3. *Калоеров С.А., Геде А.В.* Приазовские церкви греков, выведенных из Крыма // Проблемы греческой культуры Материалы межд. науч.–прак. конф. – Симферополь, 1997. – С. 127–128.

4. *Ведомость* [А. Л. Бертье-Делагарда] христианского населения, вышедшего из городов и деревень Крыма в 1778 году, и оставшихся после него старых церквей / Публ. А. В. Малыгина // Крымский музей. – Симферополь, 1995. – № 1/94. – С. 152–169.

5. *Крымский Афон.* Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях. – Симферополь, 1995.

6. *Ярицкий Л.* Мариупольская старина. – Мариуполь, 1991.

Пономарева И.С. Город Мариуполь и греческое сообщество (конец XVIII – XIX вв.)

Рассматривается историческая и демографическая ретроспектива относительно греческих населенных пунктов, которые формировались под воздействием социально-экономических и культурно-бытовых факторов.

Ключевые слова: полиэтничность, топоним, румеи, урумы, демография.

Ponomareva, I.S. The city of Mariupol and the Greek community (the end of XVIII – XIX centuries)

The historic and demographic retrospective concerning Greek settlements, formed under the influence of socio-economic, cultural and everyday factors, has been considered in this article.

Key words: polyethnicity, toponyms, Rumeys, Urums, demography.

Основні напрями діяльності грецьких торгових домів у Північному Приазов'ї у XIX ст.

Досліджуються основні напрями діяльності грецьких торгових домів у Північному Приазов'ї у XIX ст. Встановлено, грецьке купецтво у досліджуваний період відігравало провідну роль у посередницькій торгівлі сільськогосподарською продукцією у регіоні. Ця торгівля здійснювалася філіями великих торгових домів, заснованих греками за кордоном. Вони мали свої представництва у всіх великих портових містах азово-чорноморського басейну. Їхня діяльність сприяла розвитку внутрішньої торгівлі, розвитку торгового судноплавства в Азовському морі, зростанню портових міст краю.

***Ключові слова:** Російська імперія, Північне Приазов'я, грецькі торгові дома, торгівля, посередницька діяльність.*

У останні роки наша держава значною мірою активізувала налагодження партнерських відносин з багатьма країнами світу. Через це особливої актуальності набуває вивчення історичного досвіду зовнішньоекономічних зв'язків з окремими країнами Європи, виявлення їхнього впливу на розвиток різних галузей вітчизняної економіки та суспільства. Аналіз цього досвіду надає можливість виробити конкретні науково обґрунтовані рекомендації щодо сучасної економічної політики як України в цілому, так і її окремих регіонів.

З цього погляду значний інтерес становить вивчення діяльності грецьких торгових фірм у Північному Приазов'ї у XIX ст., представники яких були підданими Англії, Франції, Португалії, Іспанії, Туреччини, інших держав Європи та Азії. В історіографії XIX ст. та радянського періоду ця тема фактично не розроблялася. Окремі відомості для її висвітлення можна знайти у працях, присвячених історії зовнішньої та внутрішньої торгівлі Російської імперії. Найбільш значущими для вивчення обраної теми є праці А. Скальковського, К. Скальковського, В. Золотова, П. Хромова в яких вміщено значний масив статистичних даних, що дозволяють проаналізувати масштаби діяльності грецьких підприємців на Півдні Російської імперії, виявити її головні напрями [1].

У 90-і рр. XX – на початку XXI ст. з'явилися роботи вітчизняних дослідників з історії іноземного підприємництва в Росії та Україні. Вони характеризують діяльність окремих грецьких торгових будинків у XIX ст.,

її головні засади. Найбільш повно ця інформація представлена у дослідженнях Г. Тищенко, Н. Терентьєвої, О. Згінник [2]. Але, нажаль, авторами більшою мірою висвітлюється лише діяльність грецьких підприємців у портових містах Північного Причорномор'я, тоді як Північне Приазов'я залишається поза увагою.

Таким чином, обрана для вивчення тема майже не була висвітлена у вітчизняній історіографії.

Отже, мета цієї роботи полягає у визначенні основних напрямів діяльності грецьких торгових домів у Північному Приазов'ї у XIX ст. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі наукові завдання:

- охарактеризувати принципи та напрями діяльності грецьких торгових домів у портових містах Північного Приазов'я;

- визначити, який вплив вони мали на розвиток економіки краю.

Джерела з теми представлені в основному довідково-статистичними матеріалами. Важливі статистичні відомості щодо основних статей ввозу та вивозу товарів з Російської імперії, їхніх обсягів, кількісний та якісний склад торгового флоту, приписаного до приазовських портів, містять численні статистичні збірки з історії зовнішньої торгівлі Росії [3]. Вони дозволяють визначити динаміку розвитку торгівлі й судноплавства у Північному Приазов'ї, встановити, яку роль у ній відігравали іноземні фірми та окремі підприємці

Таким чином, інформативність джерел є достатньою для розкриття теми.

Початком діяльності грецьких торгових фірм на північному узбережжі Азовського моря вважають останню чверть XVIII ст. Найбільш повно ця діяльність була представлена у Таганрозі. У першій половині XIX ст. Російська імперія через Таганрозький порт вела торгівлю з 34 державами. Її головним предметом був хліб. Хлібна торгівля контролювалася грецькими купцями, що належали до першої гільдії: брати Вальяно, Лука Скараманга (Скарамангос), Вільгельм Ємес (Джемс), брати Раллі. Могутність цих купецьких родин була добре відомою не тільки в Росії, але й у багатьох країнах Європи.

Першою почала свою діяльність у Таганрозі фірма «Торговий дім Сідней, Джемс і К^о», яка відкрила свою контору у місті ще у 1776 р. Вже у 1777 р. з Константинополя до Таганрога прийшов її корабель з великим вантажем.

Згадки про родину Скараманга у документах вперше з'являються у 20-х рр. XIX ст., коли Лука Скараманга з острова Хіос був приписаний до купецького звання з капіталом 8000 руб. Разом з братами він заснував філії свого дому у всіх гаванях Азовського моря переважно для експортної торгівлі хлібом. У другій половині XIX ст. фірма змінила назву на «Скараманга, Манусі і К^о», а припинила своє існування у 1893 р. Майже 100 років ця фірма доставляла до Таганрогу так звані «колоніальні товари» (чай, каву, цитрусові) і вивозила з Росії через Таганрозький порт у різні країни світу пшеницю та іншу сільськогосподарську продукцію [4,245].

Торговий дім Раллі мав свої філії у Таганрозі, Маріуполі та Ростові. Його голова Пантелеймон Раллі постійно мешкав у Лондоні, звідки керував справами через своїх представників. Цей торговий дім вважався

головним постачальником російської пшениці на англійську біржу і значною мірою впливав на ціни на хліб у британській столиці. Статки цього торгового дому оцінювалися від 25 до 30 млн руб. [5,133-134].

Одним з найвпливовіших на азовському узбережжі та й взагалі на Півдні Російської імперії був торговий дім Вальяно. Один з його власників – Маріс Вальяно – завдяки своїм надзвичайним комерційним здібностям а також протизаконним діям (контрабанда та приховування прибутків) став власником капіталу у 150 млн. руб. Сучасники відзначали, що «комерційний світ таганрозьких греків благоговів перед його торговою мудрістю і тріпотів перед його грошовою силою, якою він міг задушити будь-яку контору» [6,240]. Цей дім до 80-х рр. XIX ст. був одним з найбільших судовласників в Азовському морі і саме з перевезень мав найбільші прибутки.

У середині 30-х рр. – 50-ті рр. XIX ст. до числа великих грецьких фірм, що діяли у Північному Приазов'ї, додалися фірми Родоканакі, Муссурі, Ласкаракі, Авьєріно, Діаманді, Феофані.

З представників місцевого грецького купецтва особливої уваги заслуговує діяльність родини Хараджаєвих, яка розпочалася у середині XIX ст., коли у Маріуполі були відкриті філії домів Родоканакі, Палеологів і Петрококіно. Контору, яка займалася закупівлею зерна і його продажем за кордон Олександр Хараджаєв. Для її розширення він придбав більше 10 невеликих вітрильників, а пізніше – декілька пароплавів. Справу батька розвинув Дмитро Хараджаєв, який відкрив пункти закупівлі зерна у сусідніх Бахмутському та Олександрівському повітах, став найбільшим домовласником Маріуполя, володів великим цегляно-черепичним заводом, представляв місто на різних з'їздах та нарадах з питань хлібної торгівлі [7,273-275]. Родина Хараджаєвих була єдиною з місцевих грецьких купецьких родин, яка спромоглася заснувати торговий дім і досягти значних успіхів у такій діяльності.

На початку XIX ст. Таганрог став головним постачальником в азовському басейні дешевого російського хлібу за кордон. Якщо через Одесу вивозився хліб з українських та прилеглих земель, то через Таганрог – з приазовських, придонських та прикавказьких, Поволжя, південної частини центральних губерній Росії. Успіхи міста у цій торгівлі не давали спокою конкуруючій Одесі, а Рішельє навіть клопотав перед урядом про закриття Азовського моря для іноземних кораблів [8,30].

Під впливом цієї торгівлі поступово починають зростати й інші приазовські міста: Ростов-на-Дону, Маріуполь, Бердянськ, Єйськ. Між ними, особливо між Ростовом і Таганрогом, не припинялася постійна конкуренція і намагання контролювати зовнішньоторгові операції в регіоні.

Спочатку обсяги хлібної торгівлі у північноприазовських портах були незначними. Так, наприклад, Таганрог, який вважався центром цієї торгівлі в краї, наприкінці 20-х рр. XIX ст. відправляв за кордон тільки 315000 чвертей хлібу. Але вже на початку 30-х рр., коли у Європі посилювався попит на сільськогосподарську продукцію, особливо на насіння льону та сало, а Одеса не змогла його задовольнити, грецькі торгові фірми почали розширювати свою діяльність у Північному Приазов'ї. Прислухавшись до поради Л. Скарамангі, брати Раллі, П. Папудов, Ф. Родоканакі та Я. Порро

відкрили свої представництва у Ростові-на-Дону і закупили пшениці, сала і насіння льону на 400 000 руб. сріблом [9,46].

З 50-х рр. XIX ст. намітилося нове пожвавлення торгівлі у регіоні, були відкриті вже як самостійні будинки Палеолога, Родокнакі та Петрококіно. Досвід цієї торгівлі довів з самого початку, що вона приносить великі прибутки. Так, у 1852 р. лише два торгових дома Джемс та Раллі – відправили за кордон близько 500 000 чвертей пшениці та 300 000 чвертей насіння льону. Комерційна діяльність фірм Скараманга, Джемс та Раллі довела, що закупівля товарів у Північному Приазов'ї майже вдвічі дешевша, ніж у Причорномор'ї [10,356]. Цим, а також фінансовою слабкістю місцевого купецтва, можна пояснити появу багатьох нових іноземних посередницьких фірм у регіоні у цей період.

Але у 70 – 80-ті рр. XIX ст. грецьке купецтво поступово втрачає лідерство в експортній торгівлі хлібом на Півдні Російської імперії. Великі грецькі та італійські фірми поступаються місцем єврейським або перетворюються лише на комісіонерів. Припиняється діяльність багатьох філій, проходить їхня реорганізація і відокремлення від головного підприємства. Більшість грецьких торгових домів, які ще залишалися у хлібній торгівлі (Скараманга, Купа та ін.), почали вкладати капітал у банківську справу та нові галузі промисловості або перенесли свою діяльність до Миколаєва. Так, наприклад, Скараманзі належав великий цегляний завод у Таганрозі, на якому працювало 170 робітників, а щорічний прибуток становив 60 000 руб. [11,61].

У цього явища було декілька причин: Сполучені Штати Америки у цей період стали серйозним конкурентом на ринку сільськогосподарської продукції; також з'являються неодноразові натяки на непорядність російської хлібної торгівлі, про що свідчили більшість біржових маклерів: «Недивно, що американським хлібам надають перевагу перед нашими. Укорінена у нас звичка змішувати пшеницю з різними іншими зернами дискредитувала якість нашої пшениці до такої міри, що терміновий продаж пов'язаний з труднощами...» [12,248]. Тому на всіх головних ринках хлібної торгівлі американський хліб перемагав завдяки здешевленню транспортування, широкому застосуванню у вирощуванні машин та високоякісній обробці зерна.

З продуктів тваринництва в азовському експорті перше місце посідали вовна та сало. Їхнім головним споживачем була Англія. Вивіз вовни контролював Ростов-на-Дону, який поступово перетворився на її головний склад і відібрав пальму першості у Таганрога. Ці два портових міста також вивозили за кордон великі партії рибних продуктів, одним з головних постачальників яких був торговий дім Петрококіно. Тільки через Таганрог до середини XIX ст. в Росію ввозили грецькі вина, а також основну частину горіхів і сухофруктів [13,216].

Ще одним важливим напрямом діяльності грецьких торгових фірм став розвиток в азовському басейні судноплавства. Протягом практично всього XIX ст. через кліматично-географічні особливості узбережжя воно обмежувалося каботажом, тому що Азовське море належить до числа найбільш непридатних та небезпечних для мореплавства.

Значний вплив на розвиток каботажного судноплавства мали політика уряду, який постійно вводив обмеження для іноземців у цій справі, а

також події Кримської війни. Після укладення Паризького миру 1856 р. близько 50% з приписаних до азовських портів суден належали грекам і далматинцям. Кораблі дальнього плавання будувалися виключно за кордоном. Команда складалася з греків, далматинців та італійців.

Так, наприклад, на початку XIX ст. з кораблів, що відвідали азовські та чорноморські порти, тільки 19 % були під російським прапором, решта належала Туреччині, Австрії, Республіці Іонійських островів та Франції. На середину XIX ст. у азовських та чорноморських портах побували кораблі під прапорами 23 країн, найбільша кількість з них належала Греції, Сардинії, Австрії, Англії та Туреччині [14,121,256].

На 80-і рр. XIX ст. картина майже не змінилася і російські кораблі закордонного плавання у цьому басейні становили лише 10 %, а більшість кораблів приходила під турецькими, англійськими та грецькими прапорами. У цей час греки переважали серед власників як вітрильників, так і пароплавів. Вітрильники були в основному невеличкої вантажопідйомності, побудовані за кордоном, найчастіше – в Греції, на островах Хіос та Сіра. Їхня кількість постійно зростала. Більшість з таких суден була приписана до Ростова й Таганрога як головних центрів експортної хлібної торгівлі. Найбільшими судновласниками в останній чверті XIX ст. були А. та С. Купа, Д. Петрококіно, С. Мусурі, К. Маврокордато, Ф. Родоканакі, Д. Хараджаєв [15,14].

Грецькі купці Скарамангос, Маріалакі, Петрококіно у 80-х рр. XIX ст. надали поштовх розвитку в Азовському морі буксирного пароплавства. У цей період грецьким судновласникам належало 9 пароплавів, які були приписані до Ростова й Таганрога. На 1900 р. налічувалося вже 26 пароплавів, які належали грекам. Найбільша кількість з них належала таганрозькому купцю першої гільдії Д. Негропонті, грецькому підданому А. Скарамангосу, ростовському купцю першої гільдії Ф. Феофані, таганрозькому купцю першої гільдії Д. Манусі [16].

Дослідники початку XX ст. зазначали, що Азовське море відвідувалося переважно грецьким паровим флотом [17]. Таким чином, незважаючи на втрату лідерства у хлібній торгівлі, грецькі підприємці продовжували міцно тримати монополію на морські перевезення.

Таким чином, головною формою організації торгівлі великого грецького купецтва у Північному Приазов'ї протягом XIX ст. були торгові дома, філії яких функціонували у всіх портових містах краю. Головним видом їхньої діяльності була посередницька торгівля продукцією сільського господарства.

Діяльність грецьких торгових фірм значною вплинула на розвиток внутрішньої торгівлі в регіоні, на залучення його до зовнішньої торгівлі Російської імперії та її структуру, а також на розвиток торгового судноплавства і формування торгового флоту в азовському басейні, оскільки більшість кораблів належала цим торговим фірмам або окремим підприємцям-грекам.

Література

1. Скальковский А. Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. 1749 – 1863. – Екатеринослав, 1867; Скальковский А. О месте, занимаемом Новороссией в международной торговле империи. – Екатеринослав, 1867; Скальковский

К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. – СПб., 1887; *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60 – 90-е годы XIX века. – Ростов-на-Дону, 1966; *Хромов П. А.* Экономическое развитие России. – М., 1967.

2. *Згинник Е.* Греческие торговые дома Южной России // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Маріуполь, 1999; *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность. – К., 1999; *Тищенко А.* Греческие торговые дома Причерноморья // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Маріуполь, 1999; *Терентьева Н., Тищенко Г.* Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVIII – XIX ст. – К., 2001.

3. *Материалы по статистике хлебной торговли.* – Вып. IV. Урожай хлебов в России и иностранных государствах. Ввоз, вывоз и запасы хлебов. – СПб., 1899; *Неболин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. – СПб., 1850; *Опыт перечня судов Российского морского флота.* К 1 января 1889 г. – СПб., 1889; *Русский торговый флот.* Список судов к 1 января 1900 г. – СПб., 1900; *Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России* / Под ред. В.И. Покровского. – Т.1. – СПб., 1902.

4. *Цымбал А.* Греки Таганрога // Энциклопедия Таганрога. – Ростов-на-Дону: Ростиздат, 2003.

5. *Терентьева Н., Тищенко Г.* Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVIII – XIX ст. – К., 2001.

6. *Филевский П.П.* История г. Таганрога (1698 - 1898). – М., 1898. – С. 240.

7. *Саенко Р.И.* Мариупольские купцы Хараджаевы и их общественная и благотворительная деятельность // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків і перспективи співробітництва: Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Маріуполь, 1996.

8. *Брокович Д.А., Иноземцев Г.А., Корчин М.Н.* Таганрог. Историко-экономический очерк. – Ростов-на-Дону, 1948.

9. *Скальковский А.* Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. 1749 – 1863. – Екатеринослав, 1867.

10. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука, 1970.

11. *Скальковский А.* Ростов-на-Дону и торговля Азовского бассейна. 1749 – 1863. – Екатеринослав, 1867.

12. *Фабрики, заводы и рудники Южной России.* Справочно-иллюстрированная альбомная книга. – Екатеринослав, 1904.

13. *Скальковский К.* Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. – СПб., 1887.

14. *Неболин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. – СПб., 1850. – Ч.1.

15. *Столбуненко М.М.* Зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні чинники розвитку морського торгового флоту та судноплавства на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): Автореф.дис.канд.іст.наук:23.00.04 / ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1997.

16. Див.: *Опыт перечня судов Российского морского флота*. К 1 января 1889 г. – СПб., 1889.

17. Див.: *Русский торговый флот*. Список судов к 1 января 1900 г. – СПб., 1900.

Новикова С.В. Основные направления деятельности греческих торговых домов в Северном Приазовье в XIX в.

Исследуются основные направления деятельности греческих торговых домов в Северном Приазовье в XIX в. Установлено, что греческое купечество играло ведущую роль в посреднической торговле продукцией сельского хозяйства в регионе. Эта торговля осуществлялась филиалами крупных торговых домов, основанных греками за границей и имеющих свои представительства во всех крупных портовых городах азово-черноморского бассейна. Их деятельность способствовала развитию внутренней торговли в Северном Приазовье, его приобщению к международной торговле, развитию торгового судоходства в Азовском море, росту портовых городов края.

Ключевые слова: Российская Империя, Северное Приазовье, греческие торговые дома, торговля, посредническая деятельность.

Novikova, S.V. The basic activities of the Greek trade firms in Northern Pryazov region in XIX century

The author explores basic activities of the Greek trade houses in Northern Pryazov region in XIX century. It is set that Greek merchants played a leading role in the brokering trade in agriculture in the region. This trade was carried by branches of large trading houses, founded by the Greeks abroad and having the representative offices in all large port towns of pool of the Azov and Black seas. Their activity contributed to the development of internal trade at Northern Pryazov region, to its attaching to international trade, to development of trade navigation in the Azov sea, to growth of seaports of edge.

Key words: Russian Empire, the Northern Pryazov region, Greek trade firms, trade, mediation.

Якісний та кількісний склад дворянства України у II половині XIX – на початку XX ст.

Розглянуто шляхи формування дворянства Російської імперії та українських земель як її складової частини у II половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано підходи дослідників до вивчення кількісного та якісного складу цього стану.

Ключові слова: *дворянство, спадкове дворянство, особисте дворянство, поміщики, землеволодіння, перепис населення.*

Проблема визначення чисельності дворянського стану у пореформений період становить значний науковий інтерес. Зміни в російському суспільстві і в українському як його складовій частині, безумовно відбилися на всіх верствах населення. Не обійшли вони стороною і дворянство, змінивши не тільки його кількісний склад, але значно скорегувавши якісний.

Комплексне вивчення історії дворянства у Російській імперії у пореформений період дає ключ до вирішення цілої низки проблем соціально-економічної і політичної історії пореформеної Росії і українських земель у її складі. Дворянство – панівна верства феодального суспільства, і опора самодержавства – утрималось при владі і в нову, капіталістичну епоху. Опинившись у середині XIX ст. перед вибором – або пристосуватися до капіталістичних відносин, що неспинно розвивалися, або втратити свої панівні позиції, дворянство обрало перше, але питання, наскільки йому це вдалося, досі залишається відкритим.

Існує багато робіт українських та зарубіжних істориків, присвячених різноманітним аспектам реформ другої половини XIX століття, які торкаються визначення ролі та міста дворянства у цих процесах. Частина з них повністю або частково характеризує зміни які відбувались в середині дворянського стану А. Корелін, О. Донік, С. Брук, В. Кабузан, Б. Миронов [1] та ін., інші зміни в становищі поміщиків та еволюцію поміщицького землеволодіння Н. Темірова, В. Лаверичев, Р. Пайпс, Ф. Турченко та ін. [2].

Більшість дослідників сходяться на думці про зменшення кількості дворянського стану, дворян-поміщиків та поміщицького землеволодіння у II половині XIX – на початку XX ст.

Метою роботи є визначити шляхи формування дворянства як стану у пореформений період, причини розходжень у цифрових показниках кількості дворянського стану, охарактеризувати підходи дослідників до вивчення цього питання.

Як відомо, дворянство – типовий феодальний інститут. Складаючи частину панівного прошарку, воно низкою юридично закріплених норм виділялося у особливий, вищий стан феодального суспільства, в якому станова градація являла собою різновид класового поділу [3,22].

Починаючи вивчення дворянства, як окремого стану суспільства Російської імперії, неодмінно стикаєшся з проблемою визначення його ролі та функцій у житті держави. Дослідник Р. Пайпс, зокрема, відзначає що на поведінку та становище цього стану в Росії значний вплив справила політика самодержавства, яка була спрямована на зменшення політичної ваги цього прошарку, шляхом контролю над майном. Він зазначає, що розглядаючи історичну еволюцію дворянства, слід мати на увазі ту важливу обставину, що в Росії була відсутня традиція власності на землю. Також дослідник вказує на те, що на Заході умовне землеволодіння передувало появі абсолютизму, на відміну від Росії, де алодіальна власність існували тільки до появи монархії, а з її появою була замінена умовним землеволодінням, яке залежало від державної служби [4]. У процесі розвитку Російської централізованої держави та укріплення абсолютної монархії дворянство поступово вбирало у себе як представників колишньої родової знаті (князів, бояр), так і інші категорії служилих людей (дітей боярських, послуживців та ін.), і на початок XVIII ст. при сприянні верховної влади формально консолідувалось у єдиний вищий стан. До цього часу відноситься й розширення його на багатонаціональній основі у зв'язку зі включенням в його склад знаті приєднаних територій в тому числі і українських земель. Юридичний, соціальний й політичний статус стану вперше у найбільш повному вигляді був кодифікований «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 року, але не меншою підставою для введення у дворянське достоїнство слугували і норми Табелі про ранги [3,22-23].

Таким чином, оголосивши дворянство найпершим російським станом, підтвердивши його права та привілеї, кодифікатори лише юридично закріпили його панівні позиції у системі феодально-абсолютистської держави. Основою політичної і економічної могутності дворянства було володіння землею, кріпаками та особливе положення, яке воно як «служилий» клас займало у механізмі державної влади. Державна служба виступає одним з потужних джерел поповнення його лав. Але не зважаючи, на те що відбувся процес консолідації та його закріплення юридичними актами, дворянство так і не стало єдиним. Особливо це проявилось у II половині XIX століття, в епоху великих реформ.

На думку петербурзького дослідника соціальної історії Б.Миронова, завдяки реформам 1860-70-х рр. стани почали поступово втрачати свої специфічні привілеї, наближаються один до одного у правовому становищі і поступово трансформувалися у класи та професійні групи. Дворяни-поміщики зливалися в один стан з приватними землевласниками, дворяни-чиновники – з чиновниками-недворянами, інші категорії особистого та неспадкового дворянства – з професійною інтелігенцією, відбувалось також «обуржуазнення» дворянства та «оземелення» буржуазії [5]. Він зазначає, що ще до реформ стани у більшій чи меншій мірі були відкриті на вході й на виході та досить активно взаємодіяли один з одним, хоча ступінь їх відкритості була різною, так дворянство було відкритим на вході і в значній мірі закритим на виході. Переміщення із селян та міських жителів в дворянство було досить чисельним, хоча й не прямо – а через армію, університет, державну службу, але іноді й пря-

мо – за допомогою багатства; переміщення дворян у податні стани було меншим, але також значним.

Таким чином, дворянство поповнювалось найбільш здібними та енергійними представниками духовенства, купецтва, міщанства та селянства, які до також були у вищій мірі лояльними до існуючого режиму, бо саме він надав їм можливість зробити кар'єру. Дворянство інтенсивно отримувало свіжу кров й через шлюби з представниками інших станів, що посилювало його інтелектуальний та, так би мовити, енергетичний потенціал [5]. Збіднілі дворяни декласувались і спочатку фактично, а потім і юридично виходили із стану. Однак у дворянство переходили тільки ті представники інших станів, які до цього отримали освіту, професію, зробили кар'єру на державній службі, отримали світогляд та звички, притаманні дворянству. Це означало, що вони «одворянилися» перед тим, як отримати статус дворянина. Дані обставини разом із зростанням вимог до службового становища, яке давало право на дворянство, приводили до того, що переміщення у дворянство з інших станів не порушували, а навпаки, сприяли формуванню дворянської субкультури, станових традицій, понять честі, манери поведінки, ментальності. Бо ніхто не був такий прискіпливий по відношенню до дотримання чистоти дворянської субкультури, як нові дворяни. Таким чином, соціальній мобільності цього стану сприяла гнучка станово-соціальна політика уряду [6].

Слід відмітити, що дворянству був відкритий більш широкий доступ до чиновної кар'єри, ніж іншим станам. На рубежі XIX – XX ст. значна частка чиновництва була особистими дворянами. Військовослужбовці отримували особисте дворянство з першого офіцерського чину, а спадкове – починаючи з чину полковника. Разом з тим, старовинне родове дворянство поступово вимирало. Численні джерела зареєстрували старовинні роди й титуловану аристократію на початку XX ст. у наступному обсязі: Рюриковичі – 39, Гедиминовичі – 8, не титулованих, але похідних від Рюрика прізвищ – 21, внесених у «Оксамитову книгу» - 76, виниклих до 1600 р. – 738, усього – 882 [9].

Таким чином, можна казати про зміни у якісному складі дворянства як стану Російської імперії, в пореформену епоху воно більш активно поповнюється вихідцями з інших станів, чому сприяла законодавча база держави.

Зважаючи на неоднорідність дворянства як стану, різноманітні шляхи його поповнення та відсутність єдиного джерела інформації з цього питання, досліднику досить важко визначити його точну кількість.

Характерною особливістю організації статистичного обліку в дореволюційній Росії була, як відомо, розкиданість його по різних відомствах та організаціях. Під час реформ 60-х років XIX ст. були зроблені деякі спроби централізації та вдосконалення методів ведення статистичного обліку, однак і надалі він залишився розрізненим. Поточний облік населення поряд з Центральним Статистичним Комітетом (ЦСК) при Міністерстві внутрішніх справ і підпорядкованими йому губернськими статистичними комітетами здійснювали і статистичні відділення при інших урядових міністерствах і відомствах, які вели свої статистичні обліки. Зазвичай місцева адміністрація протягом року фіксувала природній та механічний приріст населення тобто додавала до останніх даних підрахунку населення всіх хто народився та прибулих ззовні і виключала померлих та тих хто виїхав. Народжуваність та смертність фіксувались церковним обліком,

який визначав і кількість прихожан за віросповіданням [8]. На початку 80-х років були створені статистичні відділи при губернських, а часом і при повітових земських управах. Статистичний облік вели також акціонерні товариства та інші організації буржуазії, міські управи, наукові товариства. Всі вони мали свої системи обліку, відмінні як за вибором об'єктів вивчення (сільське господарство, промисловість, торгівля тощо), так і за методикою проведення досліджень [9,130]. Техніка та методика збору відомостей, а також територіальні межі обслідувань іноді суттєво коливалися. З цієї причини публікувалися різноманітні показники, які іноді стосувались одних і тих самих соціальних сфер, що потребує особливої уваги сучасних дослідників до оцінки повноти та достовірності джерел що використовуються.

Одним із важливих видів обліку населення у дореформений та пореформений період можна вважати десять ревізій, що проводились з 1719 по 1858 р. і охоплювали більшу частину території країни. З 1858 р. в Росії на зміну ревізіям прийшов адміністративно-поліцейський облік населення – більш досконалий вид підрахунку. Він реєстрував не приписне, а наявне населення на конкретну дату. У Росії було проведено шість загальноросійських адміністративно-поліцейських обрахунків – у 1859, 1863, 1867, 1870, 1885 та 1896 рр., коли під контроль місцевої поліції «за кварталами та станом» реєструвалось все населення імперії [8].

Облік населення у Російській імперії на дійсно науковій основі був організований лише наприкінці XIX ст. 28 січня 1897 р. в Російській імперії було проведений єдиний одноденний науково-організований перепис населення, який зареєстрував його чисельність, станово-класовий та мовний склад. Він вперше в Росії дав точні цифри загальної кількості населення всієї держави. Зазвичай ЦСК МВС проводив облік населення на основі даних про народжуваність та смертність, що надавали губернські статистичні комітети і публікувалися у «Статистическом ежегоднике России» [7,32-33]. Вони достатньо точно відображали природній приріст населення, але у неповній мірі враховували як внутрішні, так і зовнішні міграційні процеси. З 1906 р. ЦСК МВС намагався корегувати свої розрахунки, включаючи до них відомості про переселенський рух. Але методика, що ним використовувалася, не дозволяла повністю уникнути неодноразового обліку мігрантів. Навіть співробітники Управління головного лікарського інспектора МВС, складаючи звіт за 1913 р., відмічали, що «загальна чисельність населення за даними місцевих статистичних комітетів є збільшеною» [7].

На основі даних перепису населення та Управління головного лікарського інспектора МВС, дослідник С. Морозов приходить до наступних висновків стосовно чисельності населення Росії (без Фінляндії) так, у 1913 р. вона складала 166,7 млн. чол. За даними наведеними у його роботі, Таблица 5. «Станова структура населення Росії у 1897 р.», кількість спадкового дворянства складала – 1 221 939 це 0,97%, особистих дворян та чиновників з сім'ями – 631 245 – 0,5% [7,36].

Більш докладно він зупиняється на характеристиці правлячих станів, які складали основу органів державної влади у країні, перш за все до спадкового дворянства. Він відзначає, що спадкових дворян було більше всього там, де проживало менше росіян, також характерною була велика кількість дворян у столичних губерніях, саме там, де набувався дворянський статус, отриманий на державній службі [7,37].

В своїй роботі О. Донік наводить такі показники кількості дворянства України: за переписом 1897р. в 9-ти українських губерніях налічувалося 214 287 осіб обох статей, які належали до дворянського стану, тоді як все населення становило 23 млн. 430 тис. осіб) [10,18].

Дослідники І. Рибалко та Ф. Турченко, підтримують Л. Гапоненко і В. Кабузана, в тому, що на їх думку, точніші дані про чисельність населення країни були одержані в результаті сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр. Згідно з їх підрахунками в 9 губерніях України – Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській і Чернігівській – восени 1917р. проживало 31 214, 5 тис. чол., з яких 24 980,0 тис. були сільськими жителями, а 6 234,5 тис. чол. – міськими [11,23].

Як ми можемо побачити виникає різниця у 10 млн. осіб за 10 років, яку певною мірою можна пояснити демографічним бумом, що охопив світ у цей час та міграційними процесами що відбувались у країні, але ця розбіжність певною мірою свідчить й про недосконалість форм обліку даних.

Так, А.Корелін, основним, і певною мірою надійним, джерелом з питання чисельності вищого стану, також вважає Перший загальний перепис населення Російської імперії, що проводився 28 січня 1897 р. Однак він зазначає, що цей документ не дає уявлення про динаміку зміни чисельності за попередні роки. Ці відомості, містяться у виданнях ЦСК Міністерства внутрішніх справ, в яких наводяться загальні та губернські дані за ряд років (1858, 1863, 1867 і 1870 рр.) про становий склад населення Європейської Росії; в матеріалах місцевих статистичних комітетів та звітах губернаторів. При використанні цих джерел він віддає перевагу статистичним виданням ЦСК, в яких використано більш широке коло первинних матеріалів [3].

А. Корелін наводить узагальнені дані про зміну кількісного складу дворян у додатках до своєї роботи. Так, Додаток 1, вміщує дані про розміщення та чисельність спадкового дворянства, по 50 губерніям Європейської Росії за даними на 1897 рік цей показник склав – 885 754 осіб, а у 9 українських губерніях осіб, які відносились до спадкового дворянства мешкало – 214 314 відповідно. Характеризуючи іншу категорію дворянського стану, у Додатку 2 «Чисельність і розміщення особистих дворян та класних чиновників (з сім'ями)», А. Корелін, наводить такі цифри: всього по 50 губерніям Європейської Росії їх кількість у 1897 році складала – 486 963 особи, відповідно у 9 українських губерніях – 128 375 осіб. Таким чином, якщо узагальнити данні підрахунків, то ми отримуємо цифру – 1 372 717 осіб по Європейських губерніях Російської імперії та 342 689 осіб які входили до лав дворянського стану та мешкали на українських землях [3,292-303].

На думку, І. Рибалко та Ф. Турченко, при визначенні чисельності поміщиків слід врахувати, що представники різних станів, які входили до цього класу, мали неоднаковий середній розмір сім'ї. Так сім'я поміщика-дворянина налічувала 5,5 чол., а поміщицька сім'я куркульського походження і вихідців з інших станів – 9,37 чол. Виходячи з того, що дворян в складі поміщиків напередодні революції залишилось не більше 14,2 тис., а представників інших станів – 21,0 тис., вони отримали загальну чисельність класу поміщиків з членами їх сімей, станом на 1917 рік – 274, 9 тис. чол. [11,24-25]. На основі цих даних, Таблиця 6. «Соціально-класова

структура населення України», наведена в їх роботі, вміщує таку інформацію про кількісний склад дворянства України: поміщики представлені у сільському господарстві – 295,2 тис. чол. – 1,4% (21216,5 – 100%) та всього 295,2 – 0,9 % (31214,5 – 100%) [11,29].

Таким чином, розбіжність даних А. Кореліна, С. Морозова, О. Доніка та І. Рибалко, Ф. Турченко є також чи малою, хоча в основі підрахунку у перших трьох випадках залишається перепис 1897р. Цю різницю пояснює те, що дослідники для уточнення даних перепису використовували різні джерела. Так, С. Морозов – дані Управління головного лікарського інспектора МВС, а А. Корелін – Центрального статистичного комітету МВС та ін.

Таким чином, питання кількісного складу українського дворянства у Російській імперії у II половині XIX – на початку XX ст. залишається відкритим. У перспективі, є необхідність вироблення єдиної системи підрахунку кількості населення у пореформений період. Що значно допоможе при дослідженні не тільки дворянства, але й інших станів.

Література

1. *Корелін А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. - М.: Издательство «Наука», 1979. – 303с.; *Донік О.М.* Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // УІЖ. – 2007. - №5. – С.18 – 41; *Брук С.И., Кабузан В.М.* Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX – 1917г.) // История СССР. – 1980. - №3. – С.73-93; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства // <http://bmironov.spb.ru/sochist.php>
2. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319с.; *Лавричев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России 1861-1900. – М., 1974. – 252с.; *Пайнс Р.* Россия при старом режиме // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Peips/_07.php; *Турченко Ф.Г.* Ліквідація класу поміщиків на Україні // УІЖ. – 1984. - №6. – С.18-36.
3. *Корелін А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. - М.: Издательство «Наука», 1979.
4. *Пайнс Р.* Россия при старом режиме // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Peips/_07.php
5. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства // <http://bmironov.spb.ru/sochist.php>
6. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства // <http://bmironov.spb.ru/sochist.php>; *Морозов С.Д.* Население России на рубеже XIX – XX веков. // Отечественная история. – 1999. – №4. – С.37.
7. *Морозов С.Д.* Население России на рубеже XIX – XX веков. // Отечественная история. – 1999. - №4. – С.37-38.
8. *Брук С.И., Кабузан В.М.* Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX – 1917г.) // История СССР. – 1980. - №3. – С.74-75.

9. Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917 рр.) // УІЖ. – 1988. - №3.

10. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // УІЖ. – 2007. - №5.

11. Рибалка І. К., Турченко Ф.Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // УІЖ. – 1981. - №11.

Мазур Ю.В. Качественный и количественный состав дворянства Украины во II половине XIX – начале XX ст.

Рассмотрено пути формирования дворянства Российской империи и украинских земель как ее составной части во II половине XIX – начале XX вв. Проанализировано подходы исследователей к изучению количественного и качественного состава этого сословия.

Ключевые слова: дворянство, потомственное дворянство, личное дворянство, помещики, землевладельцы, перепись населения.

Masur, Yu.V. Qualitative and quantitative structure of the nobility Ukraine in the second half of the XIXth - XXth century

The ways of creating of the nobility in Russian Empire and in Ukrainian lands as its part in the second half of the XIXth – beginning of XX century have been considered in this article. The research approaches in the study of quantitative and qualitative structure of this estate have been analyzed.

Key words: nobility, hereditary nobility, personal nobility, landlords, landowners, population census.

Політика царського уряду щодо церковного життя іноземних колоністів Північного Приазов'я

Проаналізована політика царського уряду щодо церковного життя переселенців. Визначена роль іноземних колоністів Північного Приазов'я. Певна увага приділяється характеристиці церковного устрою та взаємовідносинам між представниками різних етнічних груп регіону.

Ключові слова: іноземні колоністи, конфесії, церква, костьол, єпархія, консисторія.

Феномен еміграції передбачає формування організаційних структур, в основі яких лежить національна, соціальна, релігійна чи інша однаковість. За таких умов роль церкви, як фактора духовної єдності, і місце релігійної громади, як носія національно-духовних особливостей, були надзвичайно важливими у житті переселенців. Тому природним є дослідити історичний досвід релігійного співіснування населення на прикладі окремого регіону.

Територія Північного Приазов'я є різноманітною за своїм етнічним складом. Її населяють не тільки українці і росіяни, а й греки, болгари, німці, євреї та представники інших народів. Однак, аналіз законодавства Російської імперії та архівних матеріалів дає однозначну відповідь, що статус іноземних колоністів мали – греки, німці, меноніти, швейцарці, болгари, серби. Євреї визначалися як російські піддані, але якщо вони починали займатися землеробством їх надавався статус на пільги, що отримували іноземних колоністів.

Метою статті є визначення ролі іноземних колоністів, а саме грецького та німецькомовного населення, у формуванні релігійної ситуації в означеному регіоні та вплив політики царського уряду щодо церковного життя переселенців.

Особливий інтерес для сучасного дослідника представляють праці 60–80-х рр. ХХ ст. О. Дружиніної, В. Кабузана, В. Наулка, О. Іпатова, які присвячені вивченню окремих аспектів різних колонізаційних потоків в Україні [10; 15; 23; 14].

Серед сучасних фахівців, які розглядають історію переселення іноземних колоністів на основі джерелознавчого аналізу, їх соціально-економічне становище, релігійні аспекти та соціокультурний розвиток Півдня України, увагу привертають дослідження М. Араджіоні, О. Безносової, А. Гедьо, І. Кулинич, І. Лимана та ін. [1; 2; 5; 17; 24].

Однак, на сучасному етапі дослідження зазначеного питання є безумовно актуальним.

Заселення Північного Приазов'я стало одним із заходів російського уряду в освоєнні південних степових територій, які приєднала Росія у другій половині XVIII ст.

Після переселення християн з Криму припинила своє існування створена ще у 1678 р. Готфійсько-Кафійська єпархія. На перших порах греки не могли налагодити свого церковного життя, оскільки майже два роки не мали місця постійного проживання. 14 березня 1779 р. за наказом Святішого Синоду митрополита Ігнатія було причислено до збору російських владик, очолювану ним церковну організацію підпорядковано безпосередньо Синоду з правом довічно управляти єпархією, у яку входили греки, котрі вийшли з Криму та призначати священиків і взагалі користуватися у своїй єпархії звичайними канонічними правами. Синод, заслухавши цей указ 18 березня 1779 р., виніс відповідне рішення, яке дозволяло митрополиту Ігнатію у справах єпархії звертатися безпосередньо до Святішого Синоду, йому надавалось право будувати нові церкви та призначати священиків. В своїй діяльності він повинен був керуватися церковними правилами, Духовним Регламентом та імператорськими указами. Це рішення Ігнатій одержав 22 червня 1779 р. Права митрополита підтвердила і Жалувана грамота Катерини II від 21 травня 1779 р. Разом із указом митрополит Ігнатій отримав і табель для відправлення урочистих молебнів, панахидний реєстр померлих височайших осіб, а також копії з двох ухвал Синоду 1732 р та 1737 р. [24, 51]. Саме завдяки цим документам Ігнатій мав внести в діяльність свою та підлеглого духовенства зміни, пов'язані з переходом з-під юрисдикції Константинопольського патріарха [5, 137].

Влітку 1780 р. греки остаточно оселилися у Маріупольському повіті і відновили православну Готфійсько-Кафійську єпархію на чолі з митрополитом Ігнатієм. Наказ від 14 березня та Жалувана грамота поставили митрополита із його паствою в інше становище у порівнянні з кримським. Після цього у Маріуполі та грецьких селах почалося будівництво церков в ім'я тих святих, яких шанували греки в Криму. У 1780 р. була закладена міська соборна Харлампієвська церква для грецької общини. В цьому ж році для карасубазарських греків, які оселилися у м. Маріуполі, митрополит Ігнатій заснував церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Для вихідців із с. Маріам у м. Маріуполі була збудована дерев'яна Успенська церква. 7 жовтня 1794 р. парафіяни цієї церкви отримали згоду на будівництво нової кам'яної церкви, яке завершилося в 1804 р. [19, 121, 128-131].

Мешканцям Кафійського кварталу Маріуполя митрополит Ігнатій у 1780 р. заснував і освятив Феодоро-Стратилатівську церкву. Вона ще за життя митрополита згоріла і більше не відновлювалася. Її парафіяни були приєднані до церкви Марії Магдаліни. На «височайше» затвердженому плані 1811 р. вона була названа соборною церквою м. Маріуполя. На плані 1831 р. вона названа першою, поступившись Харлампієвському собору [18, 320].

У побудові Марії Магдалінінської церкви у Маріуполі брав участь і Азовський губернатор В.О. Чертков. Він займався питанням будівництва цієї церкви ще при плануванні м. Павловська. Але розпорядженням

про передачу цієї місцевості грекам, їм була передана і Магдалінінська церква з умовою, що вони завершать її будівництво згідно з затвердженим планом. Таке рішення задовольняло греків, але вони не поспішали з завершенням побудови. У зв'язку з цим у 1791 р. «малороссийской нации люди», яких нараховувалося близько 2-х тисяч, подали клопотання Катеринославському єпископові Амвросію віддати їм Марії Магдалінінську церкву. Своє прохання вони мотивували тим, що ця церква була закладена ще до оселення греків. Це спричинило конфлікт між українсько-російською та грецькою громадами на її права. Остаточно справа завершилась передачею церкви на користь українських та російських одновірців. Парафію Марії Магдалінінської церкви складали російські поселенці та греки Феодоро-Стратилатівської церкви. Вона була побудована на честь імператриці Марії Федорівни [19, 115-120; 18, 320].

Протягом 1780 р. зусиллями митрополита Ігнатія у Маріуполі побудовано чотири церкви і по одній у кожному з грецьких сіл. Разом це складало 24 церкви по Маріупольському округу [6, 21 арк.], богослужіння в яких велося грецькою мовою (така мовна ситуація зберігалася до 1873 р., коли було запроваджено богослужіння слов'янською мовою).

22 грудня 1781 р. азовський губернатор В. Чертков повідомляв архієпископу Никифору (Феотокі), до складу пастви Готфійського та Кафійського митрополита Ігнатія належать лише ті греки, які вийшли з ним із Криму і оселились у Маріуполі та слободах Маріупольського повіту, греки міста Катеринослава, а також ті, хто відпущений тимчасово по паспортах та білетах в інші місця [24, 52].

Серед ревізьких казок Маріупольського повіту 1782 р. збереглася книга перепису духовництва [20, арк.1-6]. Вона свідчить, що в цей час разом із Ігнатієм нараховувалося в Маріупольському Грецькому окрузі 45 священників.

Після смерті Ігнатія Готфійсько-Кафійська митрополія була скасована і її паства увійшла до складу Словенської і Херсонської єпархії, а пізніше вона була перейменована в єпархію Катеринославську і Херсонеса Таврійського. Але Катеринославська єпархія була великою, у зв'язку з чим її архієрей потребував помічника. Маріупольські греки зверталися із проханням до уряду про призначення їм свого архієрея, котрий був би рідний їм за мовою і знав би їхні звичаї. Враховуючи таку ситуацію, князь Потьомкін запропонував Катерині II передати греків у відомство Катеринославського вікарія з титулом єпископа Феодосійського і Маріупольського. У 1787 р. у складі єпархії було створене вікаріатство з присвоєнням сану єпископа Феодосійського і Маріупольського) [4, 137-139; 7]. За час існування вікаріатства його очолювали 5 вікаріїв.

Вікаріатство хоча і продовжувало справу митрополита Ігнатія, однак сприяло зближенню грецької громади з російським населенням. Вікарії надавали значну підтримку росіянам, що проживали у Маріуполі. І саме за існування вікаріатства росіянам була передана Магдалінінська церква. Це порушувало ізолюваність греків від представників інших етносів.

Готфійсько-Кафійська єпархія проіснувала у вигляді вікаріатства 12 років і 7 місяців. Імператорським указом 1799 р. Феодосійсько-Маріупольське вікаріатство було скасоване і увійшло до складу Катеринославської єпархії на загальних підставах [4, 137-139], а 30 січня

1800 р. Феодосійська консисторія проголосила монастирям та церквам о своїй ліквідації. Після закриття вікаріатства церковне управління в Маріупольському повіті запроваджувалося на загальних підставах. Маріупольське духовне правління спочатку існувало разом з іншими громадськими місцями в Таганрозі, Токмаку, Оріхові [24, 22-24; 9, 81].

Імператорським наказом від 20 червня 1808 р. в м. Маріуполі для грецьких церков запроваджувалося Маріупольське духовне правління на чолі з Павлом Дмитрієвським. Діяльність Маріупольського духовного правління також сприяла зближенню греків та росіян. Російські та грецькі священники по чергово призначалися в усі церкви. Наприклад, російські священники Дем'янський - в Харлампієвську церкву, Дмитрієвський і Антоновський - в Маринінську. Усі вони проводили службу російською мовою [19, 105]. Такий стан речей в подальшому зберігався протягом півсторіччя.

В 1873 р. розпорядженням преосвященного Феодосія в усіх церквах Маріупольського повіту запроваджувалося богослужіння слов'янською мовою. Тільки в Катерининській церкві богослужіння проводили грецькою мовою [19, 105].

Таким чином, надавши грекам пільги в громадському і церковному житті, яких вони вимагали напередодні виводу з Кримського ханства, царський уряд лише частково задовольнив їхні вимоги. Жалуваною грамотою, яку пізніше підтвердили Павло I та Олександр I, грекам надавалися відомі пільги в громадському і церковному управлінні. Це сприяло відособленості греків від інших поселенців. З часом громадське самоврядування, церковне управління і ізолюваність греків стали заважати запровадженню загальноросійських реформ. У зв'язку з цим громадянське і церковне управління грецького населення Маріупольщини були підпорядковані відповідним структурам місцевої влади. Пільги греків у громадянському і церковному житті були остаточно скасовані в 70-х рр. XIX ст. Греки були прирівняні у правах до всіх жителів Катеринославської губернії. Діловодство і богослужіння з цього часу велися виключно російською мовою.

Інші великі групи колоністів прибували на південь Російської імперії із Західної Європи. Перш за все це стосується німців. Німці були вихідцями із Західної Пруссії, Польщі та Чехії. Як правило, це були незаможні міські жителі, які змушені були освоювати сільське господарство. Значно зріс потік мігрантів після того як у 1817 р. було проведено межування земель грецьких поселенців і невикористані ними території стали надаватися німцям у розмірі 60 десятин на двір на правах майорату. У 1823 р. в Маріупольському повіті було 17 німецьких колоній [16, 35].

У релігійному плані німецькі переселенці були неоднорідними: серед них були лютерани (на 1897 р. в Маріупольському повіті з 19104 осіб, що говорили німецькою мовою, 11720 були лютерани [13, 76-77]), а також католики, кальвіністи, меноніти. Слід зауважити, що не всі меноніти були етнічними німцями: серед них зустрічалися фламандці, фризи, нижні саксонці тощо.

Німецькомовні переселенці знаходилися під впливом власних релігійних вчень та відповідних інституцій. Згідно з останніми вони будували власну життєву філософію, за допомогою якої зберігали самотність на

новій батьківщині. Однак, життя іноземних християн у регіоні, так само як і у Російській імперії у цілому, відчувало певний тиск з боку держави, що намагалася, особливо з кінця XIX ст., підкорити власному впливу життя усіх церков. Ці процеси, хоча і призводили до поступової секуляризації церкви у житті колоній, однак так і не спромоглися зруйнувати тісний взаємозв'язок між колоністською сільською та церковною громадою.

У німецьких поселеннях обов'язково були культові споруди (наприклад, католицькі церкви були в Бергталі та в колонії № 27 Ней-Ямбург, лютеранська - в Шенталі. Католицькі храми, костьоли, також були збудовані у Маріуполі, Бердянську. Однак більшість громад церковні служби правили у невеличких будівлях, які за власним зовнішнім виглядом також нагадували «справжній» костюл. У зв'язку з тим, що сільські католицькі громади були, зазвичай, украй нечисленними та не мали значних коштів, вони не мали можливості будувати усюди традиційну для власної конфесії величезну архітектурну споруду. Визначимо, що католики Приазов'я підпорядковувалися Тираспольській єпархії Римо-Католицької Церкви (Бердянський та Катеринославський деканати). Згідно з даними офіційного «Каталогу духовництва та церков Тираспольської римо-католицької єпархії» на 1913 р. у Бердянському деканаті налічувалося 16303 вірних, більшість з яких проживали саме у німецьких поселеннях [12, 109].

Німці брали участь у збиранні грошей для будівництва молитовних будинків та церков. У церковному відношенні братства менонітів управлялися старшинами (пресвітерами), які здійснювали таїнства та читали проповіді. Особливе місце належало дякону. Він завідував суспільною благодійністю, яка у менонітів була глибоко розвинута [11, 44-45].

Лютерани мешкали у колоніях Маріупольського колоністського округу (10 колоній, що утворили велику громаду з центром у колонії Грунау) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Життям лютеранських громад керували пастори. Богослужіння відбувалося у храмах-кірхах, що були побудовані у готичному стилі [3, 41].

Окрему частину прочан Лютерансько-євангеліської церкви складали так звані сепаратисти (крайні пієтисти) [16, 123-134], відмінними рисами організації релігійного життя яких були, з одного боку, традиції самостійного обрання власних пасторів, з іншого – проведення після звичайних богослужінь, окремих зборів для читання Біблії. У Північному Приазов'ї сепаратисти мешкали у Бердянському повіті, де у 1823 р. мешканці 4 колоній Бердянського колоністського округу склали сепаратистський прихід Нейгофнунг. Слід відзначити, що лютеранська церква намагалася будь-якими засобами ліквідувати автокефалію сепаратистських громад, аж до застосування методів прямого тиску за допомогою місцевої адміністрації. Утім, сепаратисти чинили цьому запеклий спротив, тому, коли у 1840 р. 13 їх родин разом з молодим помічником місцевого пастора Конрадом Геккелем перейшли до лютеранства, відбувся розкол громади Нейгофнунг.

Лютерани та сепаратисти Північного Приазов'я підпадали під юрисдикцію Генеральної консисторії Лютерансько-євангелічної церкви і підпорядковувалися Петербурзькому консисторіальному округу. Окрім того, у колоніальний період (до 1877 р.) внутрішні справи лютеранських громад також підлягали нагляду Опікунського комітету, що також піклу-

вався про пошук кандидатів на посади приходських пасторів. Після 1877 р. усі справи лютеран були передані до Департаменту іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ, якому підпорядковувалася і Генеральна Лютерансько-євангельська консисторія.

У лютерансько-євангельських приходах, був досить гострий дефіцит кадрів приходських пасторів через те, що на усій величезній території Російської імперії лютеранських пасторів міг готувати лише теологічний факультет Дерптського університету. Так само не вистачало священників, що спеціально запрошувалися з Німеччини. Тому життям лютеранських громад іноземних колоній часто керувати кістери – помічники пасторів, зазвичай з числа сільських учителів. За цих умов, біблійні збори, звичайні для сепаратистських громад, набули у середині XIX ст. неабиякої популярності і у лютеранських приходах Північного Приазов'я. Метою цих зборів, окрім суто релігійно-просвітницьких заходів, було також підсилення релігійної дисципліни, послаблення якої стало надзвичайно помітне у другій половині XIX ст. Останнє вносило певну дестабілізацію до життя прочан Лютерансько-євангельській церкви, чисельність яких сягала 2,2% від усього населення регіону [8].

У 1789 році згідно до наказу Катерини II на територію Північного Приазов'я почали переселятися з німецьких земель меноніти. Менонітами називали прибічників анабаптистів за часів Реформації у Німеччині. Вчення менонітів є одним із напрямків протестантизму. Характерно, що в указі була тільки одна заборона - на ведення релігійної пропаганди серед осіб інших християнських віровизнань. До 1872 р у Маріупольському менонітському окрузі (колонії Бергталь, Штайнбах, Шенталь та Хейбоден) мешкали близько 3 тис. менонітів. Менонітство привертає увагу насамперед як етноконфесійна спільнота, адже релігія відіграє роль цементуючого фактору у збереженні їх життєвого устрою, мови, що вони нею спілкуються в усіх країнах упродовж 400 рр. [14, 3]. Церковний устрій менонітів базується на конгрегаційних (громадських), але не консисторіальних підвалинах. Тому меноніти не визнають ніякої церковної влади, окрім управління з боку ними ж обраних церковних (чи духовних) старійшин та їх помічників (проповідників та церковних учителів) [9, 45]. У зв'язку з тим, що у менонітів сформувалися два підходи до розуміння сутності церковної дисципліни, вони ще на своїй історичній батьківщині – Голландії почали організовувати окремі громади прихильників суворої ізоляції від «многогрішного світу» (фламандці) та тих, хто припускав можливість церковного спілкування з християнами близьких конфесій (фризи).

Специфіка умов проживання менонітів у Російській імперії, особливо унаслідок упровадження світського (сільського) самоврядування паралельно з традиційним церковним, не лише не дозволила позбутися старих фриз-фламандських суперечностей, але й призвела до появи нових конфліктів й стала початком перших релігійних розколів вже на нових місцях розселення. Вони відбувалися здебільшого на тлі постійних конфліктів між церковними старійшинами та консервативно налаштованими менонітами з одного боку, та представниками сільської адміністрації. Причиною цього була невизначеність у формулюванні меж «повної свободи віросповідання» у базових документах, якими регламентувалося становище менонітів в імперії, провокувало постійний

конфлікт між світською та церковною владою у колоніях [25, 6]. Постійні конфлікти між сільськими і церковними старійшинами менонітських колоній у край непокоїв як російський уряд, так і самих менонітів. За таких умов, створення у 1851 р. церковного конвенту (дорадчого органу церковних старійшин для вирішення релігійних суперечок та конфліктів) було ухвалено частиною менонітів та викликало запеклі дискусії, адже поява такого органу церковної влади порушувало традиційні права кожної менонітської громади на самоврядування. Хоча діяльність цього конвенту була фактично паралізована у період «великих розколів» 60-х рр. XIX ст., процес самоорганізації та «уцерковлення» менонітських общин на цьому не скінчився. З 1872 р. були започатковані конференції представників братських менонітських громад, а з 1883 р. – поодинокі конференції представників «старих» (або церковних) общин.

Найзначнішим кроком у процесі консолідації усього менонітського співтовариства у Російській імперії стала загальна конференція 26-27 жовтня 1910 р. у колонії Шензее на Молочній, де уперше зібралися представники церковних і братських общин. Конференція була присвячена головним чином вивченню нового законопроекту про релігійні товариства та общини, яке прийняла Державна Дума. Справа у тім, що 17 жовтня 1906 р. було видано наказ «О порядке создания и деятельности старообрядческих и сектантских общин», згідно з яким дозволялося створення релігійних громад. Оскільки у переліку сект не були згадані меноніти (які користувалися особливим правовим статусом в імперії), відтак, керівництво Бердянського повіту стало вважати їх «лютеранською сектою», що заборонялася цим законом. Це викликало жахливу плутанину та відмови у реєстрації вже існуючим у межах повіту общинам [22, 223]. Враховуючи, що новий закон 1910 р. припускав подальше зменшення переліку «дозволених сект» та обмеження їх прав, меноніти були серйозно занепокоєні найближчими перспективами. Тому на конференції у Шензее була утворена спеціальна «Комісія по справах віри», до повноважень якої входило також представлення інтересів менонітів перед урядом. До складу комісії увійшли старійшини церковних менонітів А. Герц, Д. Епп та братських – Г. Браун [21, 141]. Комісія у справах віри відігравала роль вищого дорадчого органу менонітських громад у Російській імперії, яка діяла аж до 1934 р.

В цілому церковно-релігійне життя німецькомовного населення Північного Приазов'я в зазначений період було досить бурхливим і насиченим внутрішніми протиріччями і конфліктами, на тлі яких розвивався релігійний рух, загальновідомий під назвою «євангельського». Однак, вплив зовнішніх факторів був неоднаковим на різні конфесійні групи німецькомовного населення регіону. Католики залишилися байдужими до ідей нового протестантизму, хоча б тому, що свого часу вони тікали з Німеччини до Росії через релігійні переслідування з боку протестантів. До того ж жорстка внутрішня дисципліна Римсько-католицької церкви не допускала ніякого відходу від релігійного канону у власних прочан.

Таким чином, управління іноземними колоніями здійснювалося на підставі загальних правових актів Російської імперії, з урахуванням всіх пільг та прав наданих переселенцям в громадському, соціально-економічному і церковному житті. Але своєю політикою царський уряд

поступово ліквідував надані пільги переселенцям розірвав побутову ізоляцію окремих етнічних груп.

Надалі слід визначити взаємовплив міжконфесійних та міжкультурних взаємин представників різних національностей даного регіону.

Джерела та література

1. *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII - 90-е гг. XX в.) - Симферополь, 1999.-132с.

2. *Безносова О.В.* Малая община // Немцы России. Энциклопедия. – М., 1999. - Т.1.- С.133-134.

3. *Бердянский и весь его уезд.* Адресно-справочная и торговая книга. - Симферополь, 1911.

4. *Викариатство* Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1875, № 9.- С.137-139.

5. *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини ХУІІ – ХІХ ст. – К., 2005. – С. 137-139.; Вона ж: До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. ХVІІІ – ХІХ ст.)// Грецьке Православ'я в Україні: Збірник наукових статей та матеріалів. – К., 2001.- С.79 – 83.

6. *Державний архів Автономної республіки Крим* (далі ДААРК) Д.-Ф.535. – Оп. 1.- Спр. 2557.- 21 арк.

7. ДААРК. - Ф. 343. – Оп.1.- Спр. 17-20; 22-27; 30; 39-43; 91-120.

8. ДААРК. - Ф. 213.- Оп.1 (1887-1917 рр.).- Спр. 4741.

9. *Документы относящиеся* к вероисповеданию меннонитов. - Гальбштадт, 1910.

10. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг./ АН СССР, Ин-т истории.- М., 1981. - 215 с.

11. *Душка В.* Від старовини глибоко до наших днів: Нариси історії Тельманівського району Донецької області - Донецьк, 1999. - С.44-45.

12. *Дынгес А.А.* Римско-католическая церковь в Приазовье в начале XX в. // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. - Донецк, 1994. - Вып. 2.

13. *Иванова Ю.В.* Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. - М., 1979.-С. 76 – 77.

14. *Ипатов А.Н.* Меннониты. – М., 1978. – 213 с.

15. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858 гг.) / АН СССР. Ин-т истории СССР.- М., 1976.- 307 с.

16. *Клаус А.М.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории иностранной колонизации в России. – Вып. 1. – СПб, 1869. – 543 с. + приложения -101 с.

17. *Кулинич І., Кравець Н.* Нариси з історії німецької колонізації в Україні. - К., 1996. – 231 с.

18. *Макариевский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1862 - Т.1.- С.22-24; Т.2.- С.320.

19. *Мариуполь и его окрестности.*/ Изд. почет. попечителя Д.А.Хараджаева.- Мариуполь, 1892.- 523с.

20. *Маріупольський краєзнавчий музей.* - Д 3467 .

21. Миров Л.В. Исследование об экономических примечаниях к генеральному межеванию- М., 1965.

22. Мыш М.И. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 г. со всеми относящимися к нему указаниями, судебными и правительственными разъяснениями. – М., 1909. – Т.І.

23. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР: Стат.-картогр. дослідження.- К., 1965.- 136 с.

24. Православна церква на півдні України (1775-1781) / Упорядник І.Лиман // Джерела з історії Південної України - Т.4. - Запоріжжя, 2004. – 400 с.

25. Стейлз Дж. Религия, политика и менонитская жалованная грамота в начале XIX в. России: пересмотр дела Варкентина // Вопросы германской истории. Сборник научных трудов. – Д., 2003.

Тухватуллина Е.С. Политика царского правительства относительно церковной жизни иностранных колонистов Северного Приазовья

Проанализирована политика царского правительства относительно церковной жизни переселенцев. Определена роль иностранных колонистов Северного Приазовья. Особое внимание уделяется характеристике церковного устройства и взаимоотношениям между представителями этнических групп региона.

Ключевые слова: иностранные колонисты, конфессии, церковь, костел, епархия, консистория.

Tyhvatyllina, O.S. The policy of tsar's government concerning church life of foreign colonists of Northern Priazov'e

The policy of tsar's government concerning church life of migrants has been analysed. The role of foreign colonists of Northern Priazov'e. A special attention has been paid to the church structure characteristics and to the relations between the representatives of different ethnic groups of region.

Key words: foreign colonists, confessions, church, Catholic Church, diocese, consistory.

Вплив політики «елінізації» в УСРР на національну ідентичність греків Українського Північного Приазов'я

Визначається вплив політики елінізації 20-30 рр. XX ст. на творення єдиної національної ідентичності у греків Українського Північного Приазов'я. Акцентовано увагу на російському та грецькому компонентах національної ідентичності, а також засобах фіксації таких ідентичностей.

***Ключові слова:** Елінізація, грецька спільнота Українського Північного Приазов'я, національна ідентичність.*

Грецька громада Українського Північного Приазов'я вважає своєю «історичною батьківщиною» Грецію і на цій підставі має розвинені стосунки із представництвами Грецької республіки та діаспори. В той же час, українськими науковцями висувається багато аргументів на користь кримського походження приазовської грецької спільноти, при тому, що греками «генетично» є лише частка цієї спільноти, а інші з них відносяться до етносів, здебільшого тюркських.

Стосовно питання коли ж було започатковано націєтворчий процес серед грецьких громад УПП, напрям якого витримується і до сьогодні слід в першу чергу вести мову про політику «коренізації» радянської влади 20-х – 30-х рр. XX століття. Заходи щодо грецького населення умовно називали «еллінізацією». Саме тоді вперше політично було актуалізовано національний статус грецької громади Північного Приазов'я, надовго визначено офіційну категоризацію етнічної групи.

Отже, актуальність пропонованої теми полягає у неоднозначності розвитку національних меншин сучасної України. Нерозуміння особливостей формування самосвідомості яких може призвести до помилок у рішеннях щодо їх інтеграції до політичної нації України.

Метою дослідження є визначення ролі «еллінізації» греків Українського Північного Приазов'я у формуванні єдиної «грецької» національної ідентичності, яка призвела до того, що сучасні їх потомки вважають себе частиною діаспори Грецької республіки ігноруючи при цьому аргументи науковців щодо кримського їх походження.

У подібному ракурсі, фундаментально, політика коренізації, як засобу конструювання національної ідентичності у меншин не вивчалась, не кажучи вже про її конкретне втілення серед грецької спільноти Приазов'я. В той же час, проведено низку досліджень стосовно інших аспектів «коренізації» в Україні. Мова йде про дисертаційну роботу Нечипоренко З.В. «Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР»,

одним з головних захищених положень якої є те, що «партійно-директивні принципи національної політики більшовиків у регіональному вимірі були позначені догматизмом і, як правило, не враховували етнонаціональних реалій». Отже і відносно греків можна стверджувати, що розвиток їх спільноти мав потужне зовнішнє джерело, що все ж варто підтвердити конкретними аргументами з архівних матеріалів.

Етнокультурний розвиток грецької спільноти Приазов'я плідно досліджений відомим мариупольським науковцем І. С. Пономарьовою. Слід окремо відмітити монографію «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XIII – початок XXI ст.)», яка по суті є енциклопедією історії та культури греків Українського Північного Приазов'я. Дослідження цінне конкретно визначеними висновками щодо лінгвістичного, адміністративного та побутового розвитку грецької громади. Крім того, аналітичні елементи монографії відносно напрямів та особливостей трансформації грецької спільноти під час модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. справили значний вплив на напрям дослідження автором політики коренізації.

Політика «еллінізації» греків УПП є об'єктом кількох публікацій Л.Д. Якубової, наприклад статті «Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. XX ст.)». Як видно із назви увагу було зосереджено на мовному аспекті «еллінізації». Широка джерельна та літературна база дослідження дозволила визначити завдання які намагалися досягти уряди ССРР та УСРР: за допомогою «еллінізації» радянських греків стати «в авангарді революційного руху за реформу новогрецької мови, що в самій Греції тільки набирал сил» [1, 127]. Тобто «еллінізація» була міжнародним актом радянського уряду. Загалом, у хронологічній послідовності описано наступність прийняття рішень та заходів, роль голови грецької секції Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК С. Г. Ялі у вказаних процесах.

Проте викладений матеріал має відношення тільки до греків-еллінів та трансформацій пов'язаних із еллінофонами, в той час як тюркофони лишилися поза увагою дослідниці. Крім того, через вузькість теми зігноровано те, що мовне питання було лише частиною широкого та довгого у часі процесу модернізації традиційного суспільства греків УПП, тому і не звернено уваги на роль російської мови у ньому.

Особливої уваги заслуговує також дисертаційне дослідження Баранової В.В. «Греки Приазов'я: етнічна самосвідомість та мова» виконане у Російській Федерації. За обсягом використаних джерел та історіографічної бази його можна назвати найпотужнішим з теми коренізації приазовських греків. Всебічний аналіз термінології та категоризації, що використовувалися у той час безумовно є корисним. В той же час, приділено замало уваги політичним аспектам процесів.

Головною джерельною базою дослідження є робочі матеріали Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів державної влади і органів державного управління України: фонд №413, опис № 1 справ постійного зберігання за 1923-1933 рр. Серед інших звітів, протоколів та резолюцій найцікавішими є справа 100, що містять звіти комісій з обстеження грецького населення та резолюції мариупольського окрвиконкому за 1925-1929 рр. та надають

відомості щодо відповідних спостережень та рішень про стан речей та реакцію населення на заходи влади.

Конструювання національної ідентичності греків було частиною великого процесу модернізації традиційного суспільства Російської імперії та малих спільнот, що входили до її складу. Модернізація для греків УПП, як і для інших етнічних меншин імперії, була зовнішнім процесом, бо її джерело знаходилося поза кордонами їх традиційного суспільства. Процес було ініційовано царським урядом у середині XIX ст., шляхом відміни кріпосного права, судової та земської реформ. У контексті цих реформ, у 1869 р. було ліквідовано Маріупольський грецький суд (який фактично забезпечував автономне існування грецької спільноти) та створено замість нього Маріупольський судовий округ, у складі чотирьох дільниць мирових суддів. Тобто греки були позбавлені будь-якої автономії і стали звичайною провінцією Російської імперії. Розвиток товарно-грошових відносин у імперії разом із земською реформою протягом наступних 50 років викликав потужні перетворення у Приазов'ї. Побудовані великі (Провіданс та Нікополь) та малі металургійні, машинобудівні підприємства, морський порт [2,42]. Поява у кожному грецькому селі російськомовних земських шкіл [3,17] та перехід у 1878 році церковного богослужіння на російську мову був сприйнятий греками як корисний крок [1,124]. На початок Першої світової війни російською мовою володів кожен, хто був залучений до товарно-грошових відносин, бо вся документація, судочинство та загальнообов'язкова військова повинність вимагали її знання. Тобто без знання російської лишалися всі коже перелічене не стосувалось – бідняки та жінки.

Інтеграція в російські освітні, адміністративні та культурні системи відповідала інтересам як окремих людей, так і грецької спільноти в цілому. Більше того, російська мова, завдяки її соціокультурній та економічній ролі у Приазов'ї з його багатоетнічністю (греки-тюркофони, греки-еллінофони, євреї, німці, болгари, українці, представництва іноземних закупників аграрної продукції) фактично стала виконувати функцію мови міжнародного спілкування. Рідні діалекти обох груп греків були актуальні тільки в рідних селах та сім'ях. Такою була ціна модернізації суспільства – розвиток туземних мов та діалектів приазовських греків був безперспективним в умовах товарно-грошових відносин.

Проте обставини змінились разом із подальшим розвитком капіталістичних відносин, світовою та громадянською війнами. Сказані події призвели до появи греків – батраків та вчительської інтелігенції. Голодні та післяголодні роки викинули вже значну кількість греків на фабрики та заводи [4,арк.22]. Отже, зазначені події надзвичайно розширили серед греків якраз ті прошарки суспільства, на які спиралась радянська влада.

В той же час, саме ці прошарки (мова йде тільки про тих хто залишався у селі) втрачали можливість добре вивчати російську мову. Бідняки та їх діти рідко покидали рідне село і користуватись російською мовою не було необхідності. Такий стан речей більшовиків не влаштовував – «на сходах та інших суспільних зборах, що проводились виключно російською мовою, приймає участь в обговоренні питань лише окрема група верхівки села, що добре володіла російською мовою <...> біднота мовчить, бо не в змозі вільно висловлювати свої думки російською мовою» [4,арк.30]. Що ж до робітників грецького походження то вони відривались від своїх сімей та належали вже до інших рад – заводських. Тобто у більшовиків не лишалося підтримки у грецьких селах.

Комісія з обстеження грецького населення, що працювала у 1925 році, зробила висновки: «серед грецького населення живучі настрої пов'язані із їх національно побутовими рисами життя і тому у роботі серед греків необхідне відповідний політичний підхід із урахуванням побуту греків як і серед інших національних меншин» [4,арк.27]. «Таким чином, російською мовою володіє головним чином грецька інтелігенція та верхи заможної частини населення. <...> Вся інша маса греків, <...> розмовляє рідним словом і тому мало активна або майже не активна в суспільно-політичному житті» [4,арк.35]. Отже зрозуміло, хто приймав рішення на селі – фактично, політичні опоненти більшовиків. Проблема, що формувалась помічали і самі представники: «стан речей, коли у всіх установах та організаціях села уся робота проводиться російською мовою може створити у грецьких масах уявлення продовження радянської владою політики русифікації та викликати приховане невдоволення»[4,арк.8]. Таким чином, перед владою виникала негайна потреба в вирішенні екстремістських проблем серед греків УПП.

Подібні проблеми не були унікальними для ССРР того часу, вони були настільки поширеними, що викликали потужну політичну реакцію – політику коренізації адміністративно-керівних кадрів. Коренізація, курс на яку було проголошено XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р., розумілася більшовиками одночасно і як метод втілення ідеологічної утилізації національних республік у єдину комуністичну державу, і як один із шляхів усунення від влади політичних опонентів. Основну ідею виразив Й. Сталін: «Аби радвлада стала і для інонаціонального селянства рідною, необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади формувалися з людей місцевих, що знають мову, звичаї, побут неросійських національностей» [5].

Відносно України основні напрямки та завдання коренізації було визначено в декреті Раднаркому УСРР від 27 липня 1923р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», декреті всеукраїнського ЦВК і Раднаркому від 1 серпня 1923р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Згідно із цими постановами кожен народ мав змогу використовувати рідну мову як під час засідань рад різного рівня, заповнювати офіційні документи власною мовою, формувати склад керівних органів своїми представниками, мати освіту та літературу також рідною мовою. Так для керування розвитком греків України було створено грецьку секцію Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, головою її було обрано відомого грека комуніста Ялі С. Г. Протягом 1924-1925 рр. секція виробила систему заходів стосовно етнокультурного відродження маріупольських греків [1,125]. Це в першу чергу викладання рідною мовою, потім українською, потім російською [6,108].

Для з'ясування особливостей рідної мови приазовських греків, а також упорядкування адміністративного поділу згідно із розселенням (планувалося створити грецькі національні ради) у 1925 році було споряджено комісію ВУЦВК з обстеження грецького населення Сталінського та Маріупольського округів. На підставі отриманих звітів комісії, щодо схожості говірок греків із димитикою (народна грецька мова, сучасна офіційна мова Греції), на Першій всесоюзній нараді з питань освіти та культурного будівництва серед греків СРСР у 1926 році у Ростові-на-Дону С.Г. Ялі виступив як беззастережний прихильник димитики. Це означало,

що офіційною мовою греків Приазов'я мала стати літературна мова Греції (яка протягом того ж часу лише пропонувалась як така на заміну застарілій офіційній «катаревусі»). Іншу частину греків – тюркофонів віднесено до татаромовних, тобто їх офіційною мовою мала стати кримськотатарська. Згідно із вирішеним було направлено вчителів відповідних мов. Отже, рішення було прийнято «згори», не в останню чергу як міжнародний акт допомоги «пролетаріям Греції у боротьбі за народну мову» [1,127].

Нарешті було прийнято Резолюцію Президії ВУЦВК по доповіді Комісії з обстеження грецького населення в Маріупольському та Сталінському округах. Низка розпоряджень, що містилась у резолюції мала великий вплив на етнодиференційні ознаки греків. В першу чергу, мова йде про саму увагу до греків Приазов'я як до окремої національності. Подібні уявлення про свою національну окремішність вони вже мали, проте визнання від державної влади не отримували. Так, у 1920 році на районному з'їзді рад у селі Мангуш від представників селян було сформульоване запитання: «Чи визнані *Маріупольські греки самостійної нацією*, чи будуть видані грекам права що вони мали при Катерині» [7,арк.12-13]. Тому положення резолюції, які адресно були скеровані саме до маріупольських греків лише підтримували вказані почуття, щонайменше у інтелігенції. Фізично, згідно із резолюцією, таку увагу демонстрували всі установи по вертикалі Маріупольського та Сталінського округів, за допомогою створення грецьких представництв із штатними працівниками [7,арк.79].

Наступним елементом у моделюванні єдиної грецької національної ідентичності стало створення грецьких Сільрад у населених пунктах з переважною кількістю грецького населення. Загалом їх налічувалось двадцять вісім. Крім того, постановою Президії ВУЦВК від 19 січня 1926 року передбачено створення шести грецьких районів. Цікаво, що попри велику відмінність мов у греків-еллінофонів та тюркофонів пропонуване районування цей факт при формуванні кордонів не використовувало. Проте виконання перерозподілу районів відкладалося на невизначений строк.

Відомо, що музей національної історії, як явище, є важливим етнічним маркером модерного світу. Більшовицька влада не полишила без уваги і музейну справу. Так, Маріупольський краєзнавчий музей створив грецьку секцію і мав отримувати необхідну фінансову підтримку від Маріупольського окрвиконкому [7,арк.79].

Одним із найвизначальніших маркерів будь якої нації є мова, а особливо писемна мова. Наявність власної літературної мови гарантує фізичне відчуття окремішності у часі. Якраз мова і була головною проблемою – обидві групи греків писемності не мали. Навіть більше – для них російська стала рідною літературною та діловою мовою. «Власної культури (літератури, писемності загалом) маріупольські греки не мають, освіта у школах ведеться російською. Греки звикли дивитись на свою мову як на мову некультурну, а мова російська вважається передовою. І грек, що добре знає російську, вважається серед греків «освіченою» людиною» - так характеризував у 1925 році, напередодні «еллінізації» С. Г. Ялі. Звісно, греки мали власні пісні, казки та інші прояви народної творчості власною мовою, проте у кожному селі власним діалектом, який у сусідньому селі вже був мало зрозумілим. Справа в тому, що греки, як народ із традиційної культури, природно інтегрувались у модерний *російський національний простір*. Російська ділова мова, література, «картина світу» були засвоєні ними як рідні. Багато із слів

модерного світу просто не існували в їх рідних діалектах. «Таке уявлення про те, що культура є тільки російською могло створитися від того, що у грецькі маси революція проникла російською мовою і була сприйнята на цій же мові розвиненою (з частини мови) частиною грецького населення. <...> селянські сходи після революції перейшли з грецької на російську, «збільшовичені» греки (часто солдати, що навчилися добре розмовляти російською) виступали та керували рухом російською, тобто тією, якою засвоїли російську революцію» [7, арк.62]. Цікаво, що такі зміни не викликали протестів.

Заходи радянської влади у мовному питанні «нагорі» були успішними, і випуск грецьких газет «Комуністис» та «Колехтивістис», і друкування учбових посібників для грецьких шкіл та педтехнікумів, і заходи щодо створення грецького алфавіту, як для «греко-татар», так і для «греків-еллінців». «Внизу» ж ситуація ставала з кожним роком критичніше. Дійшло навіть до того, що на батьківських зборах висувалися вимоги закрити «еллінські» класи та збільшити кількість російських [8, арк.42-46]. Ні димотика, ні кримськотатарська не були зрозумілими населенню. Реагуючі на такі закиди селян «коренізатори» намагалися наблизити пропонувану їм мову до рідних діалектів, проте це заводило справи в тупик через недофінансування. Запровадження димотики, як мови міжетнічного спілкування грецьких громад України та СРСР, значно ускладнило й технічну сторону роботи навчальних закладів, видавничих і культурних осередків.

Основною перешкодою в їхній діяльності став вимушений, але ні організаційно, ні соціально не обґрунтований полілінгвізм. Досить сказати, що в сільських школах протягом щонайбільше чотирьох років діти вивчали російську, українську, одну з іноземних мов, а також димотику при одночасному широкому застосуванні в навчальному процесі одного з місцевих еллінських діалектів (безписемного). Не важко собі уявити досягнення учнів у таких школах, при відсутності до того ж необхідних підручників і кваліфікованих учителів. Низька якість освіти, отриманої в них, зводила нанівець реформаторську діяльність уряду в галузі народної освіти, дискредитує саму ідею реформування, живлячи незадоволення населення урядовими заходами, збільшуючи соціальну базу русифікації. Крім того, ситуація ускладнилась розколом «елліністичного» руху ССРР із центрами у Харкові та Ростові-на-Дону. Наприкінці 30-х рр. XX ст. державні структури також зневірились у своїй здатності вирішити «грецьку проблему». Шляхом її розв'язання було обрано згортання політики еллінізації як такої, винищення її запроваджувачів [1,82-84].

Висока владна увага до грецької національності у УПП сприяла фіксації уяви у греків регіону про себе як про окремий народ. Офіційне закріплення за грецьким населенням Приазов'я категорій «греки-еллінці», «греко-татари» об'єднало грецькі села за мовною ознакою у дві групи. Створення у Маріупольському краєзнавчому музеї грецької секції, запровадження димотики у школах, діловодстві та літературі зафіксувало у самосвідомості поколінь зв'язок із Грецією, стабілізувало уявлення про себе як про окремий народ, батьківщиною якого є Греція (в той же час, з досліджень сучасних науковців відомо, що приазовські греки мали б претендувати на статус корінного народу України, оскільки є оригінальним кримським етносом, що сформований на основі *етноконфесійних* маркерів). Важливо також, що втручання влади припало на сприятливий час

модернізаційних змін у традиційному суспільстві приазовських греків. Отже, зрозуміло, що втручання більшовицької влади у етнічний розвиток приазовської грецької традиційної (під час модернізації) спільноти скерувало його до еллінізації.

Література

1. Якубова Л.Д. Мовна проблема та культурне життя мариупольських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.)// Укр. іст. журн. – 2004. – № 2.
2. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006. – 283 с.
3. Отчёт Мариупольской уездной земской управы. Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1878. – Мариуполь: типография Л.А. Залюбовского. – 1878.
4. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.100.
5. [Http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st037.shtml](http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st037.shtml)
6. Скрипник М. О. Перебудовними шляхами. Проблеми культурного будівництва національностей України// Укр. іст. журн. – 1989. – №11.
7. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.100.
8. ДАДО. – Ф.Р-2. – Оп.1. – Спр.100.

Ивацкий В.И. Влияние политики «эллинизации» в УССР на национальную идентичность греков Украинского Северного Приазовья

Определяется влияние политики эллинизации 20-30 годов XX ст. на формирование единой национальной идентичности греков Украинского Северного Приазовья. Внимание акцентировано на российском и греческом компонентах национальной идентичности, а также средствах ее фиксации.

Ключевые слова: эллинизация, греческое сообщество Украинского Северного Приазовья, национальная идентичность.

Ivatskiy, V.I. The influence of Hellenization policy of the USSR to the national identity of Greek community of Ukrainian Northern Priazovye

The influence of Hellenization policy in 20 – 30th of the XX century to the formation of united national identity of Greeks of Ukrainian Northern Priazovye has been determined. The article has been focused on Russian and Greek components of national identity, as well as the means of its consolidation.

Key words: Hellenization, the Greek community of Ukrainian Northern Priazovye, national identity.

Розвиток медико-санітарної галузі міського господарства Маріуполя в 70 рр. XIX – на початку XX ст.

На основі архівних матеріалів, преси, опублікованих документів Маріупольської думи та управи, а також статистичних відомостей реконструюється діяльність громадського управління щодо розвитку медико-санітарної галузі міського господарства в 70-х рр. XIX – початку XX ст. Автор обґрунтовує відносну успішність роботи, що проводилася на тлі загального низького рівня охорони здоров'я в Російській імперії

***Ключові слова:** самоврядування, міське господарство, медико-санітарна частина, охорона здоров'я.*

В останній третині XIX – на початку XX ст., вочевидь вперше у вітчизняній історії, завдання розв'язання запитів населення у сфері охорони здоров'я почали брати на себе представницькі органи міських громад. Помітним прикладом у цьому може бути повітовий Маріуполь, де у зазначений період завдяки міському громадському управлінню відбулися помітні зміни на краще у медико-санітарній справі. Вивчення того досвіду може посприяти розширенню фактологічної бази для реконструкції загальнонаціональної історії міст України, а також позитивно вплинути у морально-психологічному плані на піднесення муніципальної діяльності у вирішенні завдань забезпечення необхідної, своєчасної та якісної медичної допомоги на сучасному етапі.

Розгляд окремих питань становлення медико-санітарної допомоги в Маріуполі у зазначений період відобразився у нечисленних дослідженнях істориків Донеччини. Так, у повідомленні О. Задніпровського здійснено огляд документів Державного архіву Донецької області, що містять відомості про заснування маріупольської міської лікарні та перші роки її функціонування [1]. У колективній праці «Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века» (Маріуполь, 2006) медико-санітарне господарство міста побіжно розглянуто на тлі розвитку медицини загалом, земської, фабрично-заводської, приватної тощо [2,124].

Мета нашої статті – вивчення розвитку медико-санітарної галузі міського господарства Маріуполя в 70 рр. XIX – на початку XX ст.

Джерельну базу даної публікації становлять документи Державного архіву Донецької області (Ф.113. – Оп.1. – Спр.120,178,225), преса («Екатеринославские губернские ведомости»), опубліковані документи

Маріупольської думи та управи, а також статистичні відомості міністерства внутрішніх справ та губернського правління.

На початку діяльності маріупольського громадського управління, утвореного за Городовим положенням 1870 р., виконання завдань, визначених законом 1870 р., – влаштування за рахунок міст лікарень – через обмеженість коштів не здавалося можливим. Турбота про медицину обмежувалася введенням посад міського медичного персоналу, що не був пов'язаний з лікувальними установами. Так, у кошторисі на 1872 р. передбачалися видатки утримання повивальної бабки (161 руб.) та фельдшера (21 руб.) [3]. А от на 1874 р. Маріупольська міська дума обмежилася видатком на міського лікаря тільки 89 руб. [4]. Таке скорочення було, вочевидь пов'язано з відкриттям у місті земської лікарні. Ймовірно міське самоврядування передбачало використати для потреб городян лікаря земської лікарні, що, судячи за нетипово малим розміром утримання, працював за сумісництвом.

На 1877 р. громадське управління Маріуполя витратило на міського лікаря 500 руб. [5]. Вочевидь, це стало можливим завдяки найманню штатного міського медика. Загалом посада міського лікаря, що призначався урядовою владою, вводилася для здійснення лікарняно-адміністративних функцій – завідування тюремними лікарнями, здійснення санітарного нагляду за торгівлею харчами та шинками і за громадською гігієною в цілому. У Катеринославській губернії міські лікарі поза службовими обов'язками займалися приватною практикою [6,25].

На 1899 р. штат позалікарняного медперсоналу, що утримувався міськими громадськими управліннями, до якоїсь міри усталився. На бюджетні кошти утримувався лікар, фельдшер та 3 акушерки [7,179,184-187,195,200–201].

На початку діяльності за Городовим положенням 1870 р. громадське управління Маріуполя у справі надання медичної допомоги городянам, як і їх колеги в усіх інших містах губернії, розраховувало на заклади земської медицини, мережа яких розбудовувалася в усій губернії. Ця мотивація пояснює надання містами їм матеріальної підтримки. Так, у кошторисі Маріуполя на 1874 р. передбачалося виділити з міської каси Маріуполя 1000 руб. на допомогу в започаткуванні в місті лікарні повітовим земством [4].

Маріупольська земська лікарня, безумовно, відігравала важливу роль у справі надання медичної допомоги хворим городянам, але за своїм розміром не могла задовольнити потреби населення. Накопичивши досвід ведення міського господарства, а також виходячи з аналізу бюджетних витрат на окремі медичні заходи, громадське управління Маріуполя наприкінці 1880-х рр. дійшло висновку про необхідність започаткування власного лікувального закладу. Приводом для прийняття відповідного рішення стало врятування Олександра III і всієї його сім'ї у залізничній катастрофі поблизу станції Борки 17 жовтня 1888 р. На відзнаку спасіння імператорської родини Маріупольська дума 13 березня 1889 р. ухвалила заснувати міську лікарню на 15 ліжок [8,арк.29].

Задля завідування фінансово-господарською справою утворюваного закладу міське управління обрало лікарняну раду, що старанно обмірковували всі деталі, визначила суму видатків на його започаткування і утримання – 8019 руб., з яких 6128 руб щорічних витрат і 1891 руб., призначених виключно для відкриття лікарні. На покриття частини цих

видатків були віднесені 1500 руб., що відпускалися містом земській лікарні, 500 – добродійному товариству і близько 1500 руб. надходжень до міської каси від воєнного відомства на користування у земській лікарні нижніх чинів військ, які квартирували в Маріуполі. За обчисленням лікарняної комісії вартість утримання одного хворого на добу дорівнювала 1 руб. 12 коп. [8,арк. 9–29 зв].

Стосовно приміщення запроєктованої лікарні вищезазначена рада дійшла висновку, що для лікарні необхідно зводити спеціальну будівлю. А поки її ще не існує – відкрити медзаклад у найманому будинку, прилаштувавши його наскільки можливо для лікарняних потреб. Для розміщення лікарні було визначено орендувати за 600 руб. на рік приватний будинок, що виявлялося кращим з усіх розглянутих, хоча за місткістю, незручним розташуванням кімнат й місцезнаходженням не відповідав до кінця вимогам стаціонарної медичної установи.

Лікарняна комісія визначила й штат службовців лікарні, що пропонувався у складі лікаря з річним окладом 600 руб., двох фельдшерів, з жалуванням по 300 руб., доглядача з платнею 300 руб та квартирою на додаток, 3-х палатних служителів з утриманням 120 руб. Кухарю, пралі і сторожу проектувалася заробітна плата у розмірі відповідно – 180, 300 і 120 руб. [8,29 зв.].

Усі ці розрахунки і заходи лікарняної комісії були затверджені міською думою. Із завершенням підготовчої роботи відкриття лікарні, приурочене до другої річниці врятування імператорської родини, відбулося 17 жовтня 1890 р.

З плином часу потреби лікарняної практики спричинили найняття нового приміщення, куди медзаклад було переведено 1 вересня 1893 р., де він і знаходився до 1897 р. У той час лікарня вміщала вже 25 ліжок, мала у своєму розпорядженні садочок площиною більш ніж десятина, а також колодязь. За оренду нової будівлі з міського бюджету сплачувалося 1200 руб. [8,арк.30].

При лікарні була влаштована аптека, ліки з якої спочатку відпускалися тільки тим, хто користувався послугами стаціонару. У лютому 1894 р. розпорядчий орган міського врядування асигнував 750 руб. на її розширення та наймання фармацевта. Разом з тим, міська дума вирішила видавати звідси всім бідним городянам медикаменти за рецептами безкоштовно, продовжуючи практику, яка існувала раніше, компенсування безкоштовної видачі ліків нужденним у приватних аптеках, на що з бюджету виділялося 500 руб. [8,арк.30 зв.].

Видатки на утримання лікарні щорічно збільшувалися – в 1890-ому – 3700, у 1891-ому – 5950, у 1893-ому р. – 7144 руб. Покривалися вони головним чином бюджетними призначеннями і частково сумами, що надходили від оплати за лікування. У той час внески за лікування стягувалися тільки з іногородніх хворих у розмірі 50 коп. на добу Маріупольські городяни, що мали у місті нерухомість звільнялися від оплати [8,арк.30 зв.–31].

Лікар медзакладу І. Данилов, що був на цій посаді від дня його відкриття, з 1893 р. замість попередніх 600 отримував уже 900 руб. на рік. Число хворих цього року становило 277 осіб. Загальний час перебування їх у лікарні складав 4522 дні. За документами простежується тенденція до зменшення числа амбулаторних пацієнтів, що пояснювалося віддаленістю

лікарні від центру міста і відсутністю бруківки [8,арк.31]. Цей факт не прямо свідчить, що в лікарні не було відмов у лікуванні місцевих жителів.

Подальший розвиток міської медицини в Маріуполі був пов'язаний із заповітом купця 1-ої гільдії О. Хараджаєва, що своєю передсмертною волею заповів громадському управлінню на будівництво міської лікарні 30000 руб. Правда, роботи із будівництва коштували набагато більше, як з'ясувалося в ході укладання проекту та втілення його в життя. Майже вся сума пожертвуваних грошей була вичерпана, коли будівлю звели тільки начорно, але залишалося виконати роботи із остаточного її оздоблення. Тому громадське управління за підтримки губернського у земських і міських справах присутствія домоглося дозволу міністерства внутрішніх справ на позику із запасного капіталу міста 25000 руб. Завдяки цій сумі вдалося завершити будівництво і міська лікарня переїхала у спеціально зведене нове приміщення, що мало 20 палат [9,арк.1,61].

Станом на 1899 р. у маріупольській міській лікарні пролікувалися стаціонарно 1179 осіб, що в двічі, наприклад, більше ніж у катеринославській Олександрівській лікарні, що також належала громадському управлінню. Число амбулаторних хворих, що отримали медичну допомогу в тому ж році становило 2585 осіб [10,195].

У 1908 р. за користування медичними послугами у маріупольській міській лікарні в за постановою місцевої думи призначалися нова такса – за проституток, що надійшли з домів терпимості, 1 руб. 25 коп., з торговельно-промислових фірм за їх робітників і службовців 1 руб., з решти осіб, за винятком звільнених від сплачування, 50 коп. [11,85].

Охорона здоров'я міського населення передбачала здійснення санітарних заходів, скерованих на охорону громадської гігієни, на усунення з життя міст тих явищ, що порушували фізичний стан населення або були для нього потенційно небезпечними. На початку діяльності за законом 1870 р. маріупольське громадське управління обмежувалося виданням і поширенням обов'язкових постанов із підтримання чистоти, обмеження розповсюдження інфекцій тощо, які, з одного боку, мали просвітницький характер, сприяли підвищенню санітарної культури широких мас населення, а з іншого – становили певний правовий бар'єр, що обмежував поширення збудників захворювань людей та свійських тварин.

Так, протягом червня – липня 1884 р. Маріупольська міська дума ухвалила низку обов'язкових постанов щодо утримання у чистоті та охайності дворів і вулиць, припинення розповсюдження інфекційних захворювань, дотримання надійних умов виробництва та продажу провізії, які унеможливили б завдання шкоди її споживачам [12,арк.59–63]. Того ж року були ухвалені правила стосовно заходів у випадку захворювання на сип коней [12,арк.58].

У 1898 та 1899 рр. розпорядчий орган маріупольського міського самоврядування точно визначив умови утримання приватних собак, знищення бродячих тварин та правила здійснення асенізаційних заходів [12,арк.65–68].

Перші з віднайдених нами більш предметних виявів діяльності маріупольського громадського управління у покращенні санітарного стану міста, відбилися у витратах, зафіксованих у кошторисі на 1890 р. Так, на прибирання бруду і сміття з площ і вулиць міста виділялося 1000 руб. на рік. Окремо зазначено витрати на очищення вбиралень в міських будівлях і на базарі, а також отруєння бродячих собак – разом 700 руб. Крім того,

певні санітарні завдання місцевого значення мусив виконувати ветлікар, на утримання якого виділялося 600 руб. на рік [13,108–110]. Отже, можемо спостерігати вкрай нерозвинену ступінь санітарної справи у місті.

З 1900 р. Маріупольська міська дума вводить посаду санітарного лікаря і забезпечує обладнання для його лабораторії. Разом з тим майже у тричі було збільшено видатки на утримання, влаштування нових і перебудову старих вбиралень у громадських місцях – на міському базарі, рибній площі та міському громадському саду. Водночас, як і у найближчі попередні роки виділялися кошти на утримання звалищ нечистот та запобігання епідеміям [14, CXIV – CXVII].

Попри всі заходи, здійснювані міським самоврядуванням, зовнішні вияви санітарного стану Маріуполя, на початку ХХ ст., у звітному виданні «Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год» в цілому визначені як «не зовсім задовільні». Укладачі огляду вбачали головні перешкоди, що заважали повній його прийнятності у тому, що багато дворів утримувалось неохайно, вигрібні ями у своїй більшості влаштовані нерозумно (були нецементовані), вивіз нечистот здійснювався почасти негерметичним обозом, а звалище упорядковане примітивним чином. Водночас жителі окраїн міста користувалися не завжди чистими колодязними водами. Болота навколо міста загрожували постійною небезпекою поширення малярійних захворювань [15,68]. Як бачимо, негативні санітарні чинники, здебільшого об'єктивні у місті поки що перевищували можливості місцевої влади.

Результати розвитку медико-санітарної справи у Маріуполі, що здійснювався під проводом міського громадського управління на кінець досліджуваного періоду, певним чином відображено у в таблиці №1, що містить абсолютні дані почерпнуті з статистичного видання «Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений за 1912 г.» (Петроград, 1917). Процентні показники у ній – розрахунок автора.

Таблиця № 1. Основні види видатків з медико-санітарної частини міських громадських управлінь губерньського і повітових міст Катеринославської губернії в 1912 р. у руб. [16,148-149,150-151].

Міста	Утримання медперсоналу, крім лікарняного	Утримання міських лікарняних закладів	Заходи з покращення загальних сан. умов	Утримання асенізаційного обозу	Усього	Загальна сума видатків за 1912 р.
	абс./%	абс./%	абс./%	абс./%	абс./%	
Катеринослав	3720 / 1,5%	105679 / 43,8%	24376 / 10,1%	80474 / 33,4%	241266 / 11%	2259830
Бахмут	200 / 2%	3700 / 36,6%	600 / 5,9%	1330 / 13,2%	10104 / 6,2%	163655
Верхньо-дніпровськ	236 / 5,4%	2992 / 69%	650 / 15%	–	4338 / 5%	90545

Луганськ	552 / 7,4%	3420 / 45,9%	1270 / 17%	–	7451/ 1,5%	480798
Маріуполь	6100 / 10,3%	40792 / 68,6%	8148 / 13,7%	–	59497/ 11,6%	513904
Новомосковськ	300 / 4,2%	4525 / 63,8%	–	1996 / 28,1%	7094/ 4,2%	170824
Олександрівськ	3540 / 29,4%	–	5010 / 41,6%	–	12033/ 3%	406836
Павлоград	1100 / 8,1%	4860 / 35,9%	640 / 4,7%	4821 / 35,6%	13551/ 7%	196444

Таким чином, у 1912 р. на медико-санітарну частину з міського бюджету Маріуполя витрачалося 59497 руб. За цим показником наше місто поступалося Катеринославу, але впевнено випереджало всі інші міста губернії. Медико-санітарна галузь поглинала 11,6% усіх видатків з бюджету Маріуполя. Це, як видно з таблиці, був найвищий показник у краї.

За відомостями таблиці №1 найбільшу частину всіх видатків на медико-санітарну роботу в Катеринославі і Маріуполі становили витрати на утримання міських лікарняних закладів, що за відповідним порядком становили 43,8% та 68,6%. А от у Олександрівську, що за обсягами міських бюджетних витрат наближався до Маріуполя такої статті видатків зовсім не було, бо місто не мало власної лікарні або амбулаторії.

У Маріуполі у слід за Катеринославом були найбільшими витрати з покращення загальних санітарних умов. А от у Нікополі, Новомосковську та Слово'яносербську на цю статтю 1912 р. кошти не витрачалися зовсім.

Маріуполь не мав міського асенізаційного обозу. Очищення міста від нечистот здійснювалося приватними підприємцями. Ця ситуація відобразилася у таблиці №1 – міський бюджет у 1912 р. не мав статті видатків з утримання підприємства з очистки міста. Загалом ці підприємства в губернії мали у своєму розпорядженні ще тільки громадські управління Катеринослава Бахмута, Новомосковська та Павлограда.

Серйозним показником, що характеризує внесок Маріупольської міської думи у розвиток медико-санітарної справи є дані про витрати в розрахунку на одного жителя міста. За нашими підрахунками, які містяться в таблиці №2, на одну особу населення Маріуполя у 1912 р. у цій галузі було витрачено 1,03 руб., що не на багато менше, ніж у Катеринославі (1,1 руб.).

Таблиця 2. Витрати міських громадських управлінь Катеринославської губернії в 1912 р. на медико-санітарну частину в розрахунку на одного жителя у руб. [17,24–26,28–31,33–35;148–149].

Міста	Загальна сума видатків на медико-санітарну частину	Чисельність населення у 1912 р.	Витрати на одну особу
Катеринослав	241266	218578	1,10
Бахмут	10104	28256	0,36

Верхньодніпровськ	4338	12640	0,34
Луганськ	7451	68558	0,10
Маріуполь	59497	57747	1,03
Нікополь	6760	26076	0,26
Новомосковськ	7094	28690	0,25
Олександрівськ	12033	57609	0,21
Павлоград	13551	30725	0,44
Слов'яносербськ	427	6678	0,06

Ці відомості демонструють великий відрив уперед Маріуполя вслід за губернським Катеринославом від інших суб'єктів міського самоврядування губернії і у справі грошового забезпечення з міського бюджету медико-гігієнічної частини у розрахунку на одного жителя. Разом з тим, порівнюючи маріупольські показники з кращими зразками імперії у цьому плані – Москвою та Петроградом, де цей показник тільки по медичній частині на 1915 р. становив відповідно 4,6 руб. та 3,88 руб., [18,217–218], – можемо констатувати значне відставання від них як Маріуполя, так і Катеринослава.

Таким чином, ми маємо підстави стверджувати, що громадське управління Маріуполя за роки після міської реформи 1870 р. здійснило впевнені кроки із розвитку медико-санітарної галузі міського господарства та забезпечення організації медичної допомоги населенню міста. Центральним моментом у діяльності із розв'язання проблем охорони здоров'я стало заснування міської лікарні, а також будівництво спеціального приміщення для неї. Постійне збільшення бюджетних видатків створило відносно високий рівень забезпечення лікарняно-гігієнічної справи та дозволило Маріуполю посісти другу позицію у її розвитку серед міст губернії після Катеринослава.

Література

1. *Заднепровский А.И.* Новые документы о развитии здравоохранения в Мариуполе (80 – 90-е годы XIX в.) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.7. – Донецьк, 1999. – С.238 – 242.
2. *Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века.* – Мариуполь, 2006. – 356с.
3. *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1873. – №62. – 4 августа.
4. *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1875. – №14. – 15 февраля.
5. *Екатеринославские губернские ведомости.* – 1877. – №66. – 17 августа.
6. *Обзор Екатеринославской губернии за 1874 год.* – Катеринослав, 1875.
7. *Екатеринославская губерния, памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год.* – Катеринослав, 1900. – 577 с.
8. *Державний архів Донецької області* (далі – ДАДО). – Ф.113. – Оп.1. – Спр.120.
9. *Там само.* – Спр.178.
10. *Екатеринославская губерния, памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год.* – Катеринослав, 1900.

11. *Смета доходов и расходов города Мариуполя* на 1908 год с приложениями. – Мариуполь, 1908. – 300 с.
12. ДАДО. – Ф.113. – Оп.1. – Спр.225.
13. *Протоколы заседаний Мариупольской городской думы* за 1890 год. – Мариуполь, 1892. – 387 с.
14. *Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы* за 1899 г. – Мариуполь, 1900. – 247 с. (с приложениями).
15. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год*. – Екатеринослав, 1910. – 88 с.
16. *Укладено і підраховано за: Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений за 1912 г.* – Петроград, 1917. – 532 с.
17. *Укладено і підраховано за: Вся Екатеринославская губерния. 1913 год*. – Екатеринослав, 1913. – 389 с.; Доходы, расходы, специальные капиталы...
18. *Писарькова Л.Ф.* Московская городская дума: 1863 – 1917 гг. – М., 1998. – 568 с.

Коробка В.Н. Развитие медико-санитарной отрасли городского хозяйства Мариуполя в 70 гг. XIX – в начале XX вв.

На основе архивных материалов, прессы, опубликованных документов Мариупольской думы и управы, а также статистических сведений реконструируется деятельность общественного управления по развитию медико-санитарной отрасли городского хозяйства в 70-х гг. XIX – начале XX вв. Автор обосновывает относительную успешность проводимой работы на фоне общего низкого уровня охраны здоровья в Российской империи.

Ключевые слова: местное самоуправление, городское хозяйство, медико-санитарная часть, здравоохранение.

Korobka, V.M. The development of city health-care sphere of Mariupol in 70's of the XIXth – beginning of the XXth centuries

The activity of public administration at the development of health-care sector of city economy in the 70's of the XIXth – beginning of the XXth centuries has been reconsidered on the basis of archival materials, press, published documents of Mariupol City Council, as well as statistical information. The author has emphasized relative success of the work against the background of low level of health-care in Russia Empire.

Key words: local administration, city economy, hospital and health-care.

Повсякденне життя грекині Приазов'я в наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Розглядається дитинство, юність жінки, процес підготовки до головного призначення – бути дружиною та матір'ю. Проаналізовані особливості внутрішньосімейних взаємин грекині з батьками, чоловіком та його родиною. Описане місце жінки в родині, відношення до родів, безпліддя.

Ключові слова: грекиня, повсякденність, внутрішньосімейні взаємини, шлюб.

Історія греків Приазов'я протягом тривалого часу залишається актуальною темою наукового дослідження. Певна ізольованість від зовнішнього впливу, обумовлена в минулому соціально-економічними факторами, дозволила грекам Північного Приазов'я зберегти етнічні особливості повсякденного життя. Виховання та життя жінки-грекині значно відрізнялося від українок та росіянок. Грекиню навчали бути терплячою, покірною та слухняною.

Дослідженням дошлюбних знайомств грецької молоді займалася Ксенофонтowa–Петренко О.Н. [8], питаннями побуту Душка В.Г., Пономаренко Н.Н., Аніміца Е.Г., Аніміца Г.А. [4;17;1], особливостями родинної обрядовості Дмитрієва В., Мухіна В.В. [3;14].

Але не дивлячись на це, повсякденне життя грекині ніколи не ставало предметом окремого наукового дослідження.

Мета праці – простежити повсякденне життя грекині Приазов'я, дослідити дитинство, юність, дошлюбні знайомства, особливості внутрішньосімейних взаємин жінки з батьками, чоловіком та його родиною, основну господарську діяльність, а також процес лікування від безпліддя, роди.

До наукового обігу вводиться мемуарна література – wspomини Попової Ф., Бадасена Г., Хаджинова К., Стріонова І., Кечеджи-Шапалова М. [18;2;23;20;6], звіт санітарного лікаря Казанського С.Ф. [5].

Перші два роки свого життя дівчинка проводила на софі, де її буквально прив'язували смугами тканини до стіни, в яку був забитий – цвях. Як тільки дівчинка починала говорити й думати, її вчили не заподіювати нікому зла, не ображати своїх братів і сестер. Греки казали: «Перш, ніж сказати слово, ти його пожуй. Ніколи не поспішай говорити не подумавши». Існувало таке прислів'я «Агизи вар, дати його» (рот є, язика немає). У п'ять – шість років дівчину прилучали до посильної роботи, вона доглядала менших братів та сестер. Гречанка – хранителька родинного вогнища і затишку

в будинку – вже з п'яти – семи років вчилася прясти, ткати, вишивати, шити, в'язати [17,119].

За виховання дочки відповідала мати. З дитинства дівчину вчили охайності. Про неохайну жінку говорили: «Ону коврден та вух хирх куюн хозламах» (Курка, як її побачить, 40 днів не буде нестися). Мати привчала дочку до порядку, промовляючи прислів'я: «Атос, тіс теш юрух, тдбуля–т камия–па ти питэв» (У кого порядку немає, в того робота ніколи не закінчується) [9,3].

Дівчат у восьмирічному віці деякі батьки намагалися віддати до школи. Взагалі, батьки дівчат віддавали до школи рідко, вважаючи, що освіта для них неважлива [19,95]. Власне з цього віку відбувалася психологічна підготовка дівчини до створення власної сім'ї, осмислення нею канонів моральності у відноснах осіб протилежної статі.

З дитячих років дівчинка знала, що рано чи пізно їй треба виходити заміж, і до цієї головної події свого життя вона повинна приготувати необхідний для себе одяг, предмети, якими вона прикрасить свій майбутній будинок [8,173]. Дівчина працювала над дарунками для майбутніх батьків жениха [7,60]. Свекрусі обов'язково вишивала сорочку і харті – пов'язку на куділь [22,5].

У дівочому рукоділлі переважало вишивання. Вишивали хрестом на п'яльцях. Багато зусиль вимагало виготовлення декоративної тканини тухми. Її вишивали на червоному фоні білими або чорними нитками. Ще в'язали гачком і спицями скатертини та інше.

У греків цінувалася працююча, скромна, незаймана дівчина. Тому батьки рідко випускали дівчаток з дому гуляти, бо боялися, що втратять цноту. «Дівчат спідниця – ворог», – говорили батьки. Дівчаток навчали скромності: зустрінеш хлопця – опусти додолу очі, і терплячості [19,95].

Дошлюбні знайомства грецької молоді найчастіше відбувалися на посиденьках, де дівчата рукодільничали: пряли, вишивали, в'язали [17,119]. Увечері дівчата – підлітки влаштовували – сту плексму (посиденьки), що буквально означає на в'язання (с. Сартана) [8,173]. Згідно із заведеними правилами, першу частину вечора дівчини займалися в'язанням, поки хлопці не затівали яку–небудь гру, залучаючи до участі всіх присутніх [23,5]. В с. Старий Крим дівчини влаштовували джиїни (вечорниці), на яких займалися рукоділлям. Приходили обов'язково з матір'ю або з бабусею, які сиділи у сусідній кімнаті.

Однею із найважливіших подій у житті жінки є укладання шлюбу, який, власне, становить основу сім'ї. Вибором нареченої займалися батьки жениха [16,181]. Рідко було, щоб батьки виконували волю дітей, укладаючи шлюб. Думки дочки взагалі не запитували. Вона не мала права сказати «не хочу, не піду, не подобається». Якщо виявляла норовистість, то батько бив її, кидав в комору, а заміж видавав, за кого хотів (так відбувалося в с. Сартана). Не дуже зважали й на почуття сина. Існувала традиційна форма протесту молодих волі батьків – звичай «умикання» нареченої [13,143]. Тому раніше в грецьких селищах шлюб за взаємним коханням був рідким явищем. Були випадки, коли, познайомившись з дівчиною, парубок хотів на ній одружитися, але батько не хотів видавати свою дочку або унаслідок безземелля хлопця, або з іншої причини. Інколи це не зупиняло хлопця і він після посиденьок крав кохану і повертав її лише вранці. Оскільки викрадання вважалося «ганьбою» для дівчини, батько більше не заперечував проти браку дочки, і незабаром починалося сватання [23,5]. З давніх часів природним бажанням батьків було видати заміж

дочку за достатньої в матеріальному плані сім'ї. Це забезпечувало безбідне майбутнє молодих. Практично ні один шлюб не укладався без матеріальних розрахунків старших представників обох майбутніх споріднених сімей. Взагалі, греки майже не брали шлюбів з іншими національностями [24, 164]. Були в м. Маріуполі випадки, коли освічені гречанки без батьківського благославління виходили заміж за представника іншої національності. У такому разі мати проклинала свою дочку. Але такі випадки були поодинокими [6,13].

Існував звичай спочатку видати заміж старшу дочку, потім молодшу. Якщо молодша виходила заміж раніше, це вважалося ганьбою для старшої дочки. Тому батько міг відмовити сватам, якщо в домі була не заміжньою старша дочка. Якщо в бідній сім'ї було багато дівчат, то молодша могла і засидітися в дівах, чекаючи свою чергу. Її сватам пропонували старшу незаміжню. Дівчина могла вийти заміж і в двадцять три роки, але не по любові, а тому, що не було вибору. Мати наставляла: «Звикнеш, я теж вийшла не по любові» [2,71].

Ідеалом кожного грека була дбайлива, красива, багата і слухняна жінка. Ось, що пише Кечеджи–Шаповалов о грекині: «Дівчина з тупою покірністю йшла під вінець з немилим, з такою ж покірливістю і навіть рідкою сумлінністю народжувала йому дітей і з винятковою дбайливістю вела домашнє господарство, готувала йому». У 1919 р. він відмічає, що ще двадцять п'ять років тому грекині користувалися вельми своєрідною репутацією незвичайно скромних і вірних подружній обітниці, навіть далеко за межами Маріуполя. Так, наприклад, в суддівських кругах Харкова не рідко можна було почути пораду якому–небудь лісничому члену суду або палати: «Одружуйтесь на маріупольській гречанці, вони чудові господині, скромні, невимогливі і не зраджують» [6,24]. Але якщо про дівчину ходив погolos про її нескромну поведінку, то вона втрачала всі шанси на добру партію.

Якщо шлюбний вік у ХІХ ст. для дівчат був 16–18 років, то в ХХ ст. він виріс до 20 років. «Ахлі пахли олсун» (хай розуму набереться), – говорили греки. Раніше казали: «Бери наречену в такому місці, щоб була спина», щоб поряд знаходилася рідня, було до кого прихилитися в разі скрути. З цього бачимо, що бідна гречанка не могла розраховувати на багату «партію».

Після весілля починалися будні. У родинних стосунках панував повний патріархат [15,41]. Повноправним господарем в будинку вважався чоловік, якщо молодята жили окремо або свекор, якщо жили з батьками. Невістка в новій сім'ї повинна була раніше всіх підійматися вранці, топити піч, приготувати воду і рушник для умивання свекрухи і свекру, полити свекру і поцілувати йому руку, за що отримувала золоту монету [22,6].

Із заміжжям багато що мінялося у гречанок. Мінявся, перш за все, зовнішній вигляд – жінка вже не заплітала коси, а, зрізавши їх, волосся ховала під хустку. Молоді жінки зав'язували хустку під підборіддям, а літні – на лобі. Жінці після весілля багато чого заборонялося, а саме: ходити самій за покликами, тобто розпоряджатися на свій розсуд грошима, розмовляти з чоловіками які не були членами сім'ї, брати участь у сімейних радах, за відсутності чоловіка відвідувати своїх родичів. Відношення до жінки зі сторони чоловіка та родини мало споживацький характер. Чоловік мав право наказувати жінку та дітей голодом, позбавляти самого необхідного і навіть бити, але такі випадки були поодинокими.

Виховуючись у сім'ї, дівчатка бачили, що перечити ні чоловікові, ні свекрусі не можна. Не дивно, що існує така приказка «Бапгна агач парладлах»

(на голові рубали дрова). Грекині були безмірно терплячими. Змалку їх приучали до покірності та поваги до майбутнього чоловіка і його батьків.

Якщо в хаті було 2–3 невістки і не було сварок, то це не тому, що ніхто нікого не кривдив, а через те, що соромно було сваритися перед дітьми, старшими. Свекруха могла скривдити невістку, особливо, якщо вона з бідного роду, але невістка терпіла. Син, хоч би як він не любив жінку (жінка – халва, поки в постелі), завжди держав сторону матері. Розповідати про чвари в хаті – означало ганьбити свій рід, знеславити його. «Чоп евен чхарма» (Не винось сміття з хати), – говорили греки. Після весілля невістка цілий рік не розмовляла зі свекром. Вона мовчки подавала йому їжу, мовчки виконувала його розпорядження. Це вважалося знаком слухняності. Після закінчення терміну свекор дарував їй дорогий дарунок, невістка цілувала йому руку і починала розмовляти з ним [18, 33]. В с. Старий Крим в перший рік шлюбу невістка не сідала за стіл обідати, а їла стоячи, це вважалося правильним, бо так потрібно, бо існує така традиція. Жінка почитала чоловіка. Йому за столом подавала першому тарілку, йому відкладала кращі шматки м'яса, йому давала перший чебурек. Жінка купала чоловіка, вечорами мила йому ноги, а коли він збирався куди – небудь піти, оглядала його уважно – чи чисте взуття, одяг [18,50]. В середині XIX ст. в листах з Катеринослава Тітов Г. писав: «У сімействах їх завжди царює тиша, взаємна згода і любов; не видно навіть тих безумних ревностей, якими чоловік часто переслідує свою дружину, як буває у інших народів. У Маріупольських Греків чоловік нічого не бачить в своїй дружині, окрім досконалості, дружина платить тим самим» [21,147].

Якщо у селищі влаштовувався суспільний захід, не релігійного характеру, тільки невеликій частині жінок дозволяли його відвідати. Наприклад, навесні 1914 р. в грецькі селища Ялту, Сартану, Мало–Янісоль, Мангуш приїхала пересувна гігієнічна виставка. У своєму звіті про виставку, що відбулася, санітарний лікар С.Ф.Казанський відзначав: «Серед дорослих відвідувачів виставки помітно переважали чоловіки. Якщо ще в місті і в російському селі Новоспасовці з дорослих на долю жінок приходило до 40%, то у всіх грецьких селах число жінок було зовсім вже мале, так, у Сартані на долю жінок доводилося лише 35%, в Ялті 35%, в Мало–Янісолі 29% жінок, навіть «культурний» Мангуш і той не уникнув загальної участі всіх грецьких сіл – жінок було лише 31%. Ще сильний, очевидно, погляд, що «бабина справа за господарством дивитися» [5,404].

До початку колективізації, жінки не доглядали за худобою, не працювали на полі. Жіночою справою було виховання дітей, готування страв, прання білизни, працювали грекині на полі, току тільки в жнива. Гречанки стежили за чистотою житла, стіни усередині регулярно білилися білою глиною, зовні – вапном [4,26]. Жінки на станках–верстатах ткали традиційні килими різної довжини, величини і узорів. Практично в кожній сім'ї був гребінь для чесання шерсті і ручна прялка для виготовлення з чесаної шерсті ниток [1,31]. В'язання кофтин, панчох, шкарпеток, рукавичок, а також в'язання і вишивання скатертин, покривал, рушників, чоловічих сорочок було обов'язковим для кожної грекині [20,6]. Літом деякі грекині з пшеничної соломи робили солом'яні шляпи та шили дітям іграшки.

Справжньою трагедією для жінки була втрата чоловіка. Її життя перетворювалося на суцільне приниження, помикання з боку членів родини, вона втрачала свій статус у громаді. Бували випадки, коли вдова навіть не попадала на поминки власного чоловіка, бо в цей час виконувала хатню роботу. Вдова майже не мала шансів вдруге вийти заміж. Дуже рідко

чоловіки розводилися з жінками, але якщо це траплялося, для грекині це було справжнім ударом долі. Часто після цього жінки сходили з розуму, навіть помирали від душевної болі [23,4].

Греки вважали, що головне призначення жінки полягало у продовженні роду. Сам статевий акт між чоловіком і жінкою за православними канонами був виправданий лише як засіб зачаття дітей. Народження дитя сприймалося як милість Божа, а відсутність дітей вважалась прокляттям Божим [11,413]. Греки казали: «Будинок з дітьми – це радість; будинок без дітей – могила» [10,3]. Вина за відсутність дітей або народження дівчаток лягала виключно на жінку. Були свекрухи, які звинувачували невісток в тому, що вони народжувала дочок, замість бажаних синів. На їх думку, невістки навмисне обідняли синів, оскільки, згідно з існуючим положенням, в Російській імперії земля наділялася лише чоловікам від народження по п'ять десятин [2,55].

Грекині у випадку безпліддя вдавалися за допомогою до різного роду знахаркам, які заговорами і різними лікарськими засобами намагалися лікувати [11,413]. Жінки, що хотіливилікуватися від безпліддя або легко народити, здійснювали паломництво до святих місць, джерел.

Настання вагітності, виношування дитя завжди супроводжувалося забобонами і рядом заборон. Вагітна жінка не відвідувала весілля або похорони, особливо строго стежила за тим, щоб на свято Стрітіння Господня (14–16 лютого) не працювати по будинку і нічого не різала. До того часу, поки жінка не народить дитини, до неї ставилися з великою і особливою повагою, піклувалися, допомагали, вважаючи, що в неї уже дві душі. Жінка якомога довше приховувала свій стан від сусідів і навіть від родичів, щоб не зурочили.

Традиційно гречанки народжували в положенні сидячи, що є давнім і найбільш фізіологічним способом дозволу від тягара. Зазвичай породіллі саджали на триногу, яку використовували в домашньому господарстві як підставку для посудів з круглим дном [14,153].

У приазовських селах у досліджуваній період жінки народжували не в лікарнях, а в домашніх умовах, вдаючись за допомогою до повитух – «бекана», «ебана» (урум.), «манака» (рум.). Всі випадки народження мертвих або потворних дітей приписувалися впливу «злих сил», від яких старалися уберегти вагітну жінку і плід у її утробі. З цією метою вагітна якомога довше приховувала своє становище, повитуху кликали таємно, а число дійових осіб, які були присутні при родах і допомагали повитусі, обмежували [3,39]. Повитуха використовувала різноманітні прийоми для полегшення родів. Фітотерапевтичні, засновані на застосуванні відварів лікарських трав (чебрецю, м'яти, кропиви) і теплих сухих компресів з використанням зерен ячменю й вівса. Механічні впливи повитухи на організм породіллі, наприклад, масаж живота, перевертання плоду в утробі шляхом підвішування й струшування роділлі та ін. Протягом трьох днів породіллі прагнули оберігати від зглазу, навіть сонце не повинне було бачити її [2,160]. Повитуха на дев'ятий день після родів (а у разі поганого самопочуття жінки – пізніше), організовувала й проводила очисне обмивання породіллі. Повитуха саджала її в таз із водою, в якому знаходилося сім розжарених каменів, лікарські трави і зверху накривала сьома ковдрами. А після «бані» робила масаж живота, рушниками стягувала кістки: коліна, стегна, плечі, потім обмотувала живіт породіллі рушником. Така «баня» добре впливала на самопочуття жінки, сприяли найшвидшому

відновленню сил. Але не дивлячись на «банний» ритуал, породілля залишалася «нечистою» ще тридцять днів (тобто протягом сорока днів після родів). Вважалося, що в цей період вона не тільки надзвичайно вразлива до впливу злих сил, але і сама є джерелом негативної енергії. Протягом певного часу вона повинна була спати окремо від чоловіка [3,41].

Дитину грекині годували груддю. З метою запобігання повторній вагітності затягували період грудного вигодовування. Якщо подальша вагітність не наставала, годували дитину, доки вона не засоромиться, до 3–4 років. Цей метод до деякої міри захищав жінку від нових вагітностей. Жінки народжували до настання фізичної стерильності. Оскільки жінки прагнули годувати дитину як можна довше, інколи траплялося, що при народженні внука або онучки, жінка підгодовувала і їх [18,45]. Також грекині годували груддю і тих дітей, у яких після пологів померла мати, або яких підкидували жінки, які збігали з чужими чоловіками [2,70].

Суворі патріархальні закони родини стверджували: чоловік у сім'ї – цар і бог, а його слово – закон. Батько, за кого бажав, за того і видавав дочку заміж, її думки навіть не запитував. Жінка потрапляла під повну залежність від чоловіка, була його прислугою, а також служницею для його багаточисленної родини та власних дітей. Невістка підкорялася свекрусі, терпіла її звинувачення при відсутності дітей або при народженні дівчаток. Менталітет греків передбачав повну покору старшим, виконання всіх правил ведення господарства й дотримання сімейного етикету. Таким чином, жінка цього періоду була терплячою й покірною, вона не могла навіть мріяти про отримання професії, про самостійний вихід у люди.

Перспективи подальшого дослідження окресленої теми пов'язані із вивченням духовних потреб жінки, жіночих хвороб, ускладнень після пологів та абортів, та їх лікуванням з залученням джерел усної історії.

Література

1. Анимица Е.Г., Анимица Г.А. Чердакли (Кременевка): 1780–2005. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2005. – 101с.
2. Бадасен Г.В. По страницам истории села Ялта (Из воспоминаний о родине моей и моих предков). – Мариуполь, 2007. – 2004 с.
3. Дмитрієва В. Традиційна родильна обрядовість Півдня України (на прикладі греків Приазов'я) // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 6. – С.39–41.
4. Душка В.Г. От старины глубокой до наших дней: Очерки истории Тельмановского района Донецкой области. – Донецк: Об-во книголюбів, ООО «Алан», 1999. – 178 с.
5. Казанский С.Ф. Передвижная гигиеническая выставка в Мариупольском уезде // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии № 4–5: апрель – май 1914г. – Екатеринослав, 1914. – С.391–429.
6. Кечеджи – Шаповалов М.В. Старый и Новый Мариуполь. – Мариуполь: Эл.-типография Бр. Гольприн. – 1919. – 30 с.
7. Киреева Т.И., Киреева В.Г. Историко-этнические аспекты греческой, сербской, немецкой культуры в этносфере украинской регионики // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. №1. С.59–64.
8. Ксенофонтова – Петренко О.Н. Семейные обряды в селе Саргана // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С.173–184.
9. Мазур П. Источник красоты, радости и здоров'я // Хронос. – 2004. – №1. С.3.
10. Мазур П. Кодекс семейного воспитания. Этюды о народной педагогике греков Приазовья // Хронос. – 2003. – № 10. С.3.

11. *Мариуполь и его окрестности*. – Мариуполь: Типо – Литография А.А. Франтова, 1892. – С.406–438.
12. *Мариупольська Округа*. Матеріали до опису Округ УСРР. – Харків, 1926. – 52с.
13. *Моруженко О.Б.* Новые и традиционные черты свадебной обрядности греков Приазовья // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития. – Мариуполь, 1993. – С.143–145.
14. *Мухина В.В.* Родильно–крестильная обрядность у приазовских греков (по материалам полевых исследований в Старобешевском и Тельмановском районах Донецкой области Украины в 1993 г.) // Україна–Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції, – К., 1995. – С.153–155.
15. *Пануш И.А.* Саргана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы). 1778–2000 гг. – Мариуполь: ЗАО «Газета Приазовский рабочий», 2002. – 328 с.
16. *Пономарева И.С., Сорока Т.И.* Традиции свадебной обрядности греков Приазовья // Греки Украины: История и современность. – Донецк, 1991. – С.181–184.
17. *Пономаренко Н.Н.* Быт и культура греков Приазовья (кон. XVIII – нач. XX вв.) // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития. – Мариуполь, 1993. – С.118–120.
18. *Попова (Николаева) Ф.Г.* Мои девяносто лет (как я их помню) – М.: Издательский дом международного университета в Москве, 2006. – 208 с.
19. *Проценко С., Наметченко Г.* Виховання дитини в греко–урумській родині // Збірка тез Четвертої Всеукраїнської відкритої краєзнавчої конференції учнівської молоді «Південно – Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя». – Донецьк, 2007. – С.94–95.
20. *Стрионов И.* Мои воспоминания // Хронос. – 2006. – №2. – С.6.
21. *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. – Одесса: Типография Брауна и К., 1849. – С.132–152.
22. *Тыркалова Н.А.* Быт и культура греков Приазовья. – Мариуполь, 1997. – 6 с.
23. *Хаджинов К.* Зарисовки из семейного альбома, или не мои воспоминания // Хронос. – 2005. – № 3. – С.4–5.
24. *Ялі С.* Греки в УСРР. – 1931. – 208 с.

Арабаджи С.С. Повседневная жизнь гречанки Приазовья в конце XIX – в начале XX в.

Рассматривается детство, юность женщины, процесс подготовки к главному предназначению женщины – быть женой и матерью. Проанализированы особенности внутрисемейных отношений гречанок с родителями, мужем и его семьей. Описаны место женщины в семье, отношение к родам, бесплодию.

Ключевые слова: гречанка, повседневность, внутрисемейные отношения, брак.

Arabadzhy, S.S. Everyday life of Greek woman from Priazovsky region at the end of XIX – beginning of XX century

The childhood, youthhood of the woman is studied, and the process of the preparation to women's main duty – to become a wife and a mother have been considered. The features of Greek woman's interfamily relations with parents, husband and his family have been analyzed. Woman's place in the family, attitude to giving birth, infertility have been described.

Key words: Greek woman, everyday life, interfamily relations, marriage.

УДК 353.075(477.4-32) «1796/1832»

Романцов В.М.,
Романцов О.В.

Участь київських військових губернаторів у секретних справах та розслідуваннях (1796-1832 рр.)

Розглядаються таємні справи київських військових губернаторів, які вони виконували протягом свого урядування. Більшість цих справ мали політичний характер і були пов'язані з польським рухом. Решта стосувалась внутрішньогубернських зловживань місцевої адміністрації, розслідувань щодо контрабанди, діяльності декабристів та масонських товариств. Зроблено висновки щодо місця таємних справ у діяльності київських військових губернаторів.

***Ключові слова:** військові губернатори, розслідування, контрабанда*

Російська імперія постійно змушена була реагувати на внутрішні виклики з боку тої чи іншої соціальної чи національної верстви населення. Нагляд за останніми здійснювали як спеціально створювані для цього структури (таємні експедиції, міністерство поліції, третє відділення імператорської канцелярії, корпус жандармів), так і губернська влада на місцях. Представниками такої влади були також київські військові губернатори, які довгий час (1796 – 1832 рр.) становили найвищу владу на цій території.

В історичній літературі зазначена тема розглядалась у двох площинах: з акцентом на історії слідчого й карального апарату в Російській імперії або на губернській владі в центрі та на місцях. Серед дослідників, які приділили увагу першому аспекту слід відзначити Ф.Лур'є та І.Сімбірцева [1;4]. Ф.Лур'є простежив зміни в системі карного розшуку імперії Романових протягом XVIII – XX ст. І.Сімбірцев зосередив свою увагу на діяльності Третього відділення. Серед дослідників губернської влади на українських землях провідним фахівцем є В.Шандра. Її праці висвітлюють діяльність генерал-губернаторів на різних етапах функціонування цього інституту влади [14]. Слід також відзначити працю М.Рибакова, в якій дослідник не лише навів перелік всіх київських військових губернаторів з роками їхнього урядування, але й виклав своє пояснення впровадженню цієї посади й тим задачам які на неї покладалися урядом [3].

Метою статті є висвітлення питання щодо участі військових губернаторів, як одного з владних інститутів в Російській імперії, у розслідуванні секретних справ, веденні таємного нагляду, зборі тієї чи іншої інформації,

яка неофіційно цікавила царський уряд. Важливо відобразити, якою мірою реалізувався цей напрямок їхньої діяльності.

Посада київського військового губернатора існувала з 1796 р. по 1832 р. з перервою між 1812 – 1827 рр. [3,220]. На початку під владою останнього перебували Київська й Малоросійська губернії (1797 – 1799 рр.), з 1801 р. по 1812 р. Київська й Мінська, а в період 1827 – 1832 рр. лише Київська губернія. Після 1832 р. на теренах Правобережної України була утворена посада київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора з владою над Київською, Подільською та Волинською губерніями [2,271].

Посада військового губернатора в Києві була впроваджена через три роки після приєднання території Правобережної України до складу Російської імперії. Населення цього регіону (навіть польська шляхта) не чинило збройного опору російським військам під час окупації. Втім, шляхта надовго залишилась неспокійним, непокірним й сумнівним вірогідданим. Протягом майже сорока років, до першого польського повстання влада порізному ставилася до польського питання. Імператор Павло I, заступивши на російському престолі свою матір Катерину II, на відміну від останньої, більш приязно поставився до поляків, зробивши ряд поступок в галузі місцевого управління. Втім, це не значило, що уряд не стежив за поляками, особливо, за колишніми польськими військовими.

Одним з перших законодавчих актів Павла I, що стосувався інституту військових губернаторів, був указ про контроль останніх за видачею “подорожен” на проїзд через губернію, на виїзд чи вїзд до неї [4,297]. Можливо, в такий спосіб влада прагнула, через довірених осіб (військові губернатори призначалися особисто імператором), стежити за пересуванням громадян всередині країни та поза її межами.

У 1798 р. київський військовий губернатор О.Беклешов видав наказ земським нижнім судам Київської губернії стежити за польськими військовими у відставці [5,арк.2]. Цей наказ не мав тривалої дії – вже за кілька місяців О.Беклешов фактично скасував його.

Військовий губернатор Києва повинен був наглядати за підозрілими (про це повідомлялось з Петербурга) іноземцями, що перебували в Київській чи Мінській губернії. Особливу увагу приділяли полякам, навіть тим, що були підданими Російської імперії. Відновлена французьким імператором Наполеоном I Польська держава у вигляді Варшавського герцогства мала профранцузькі настрої, що теж було небезпечним для Росії, враховуючи далеко не приязельські (подеколи відкрито ворогуючі) відносини з Францією.

У таємних зносинах київського військового губернатора з урядом неодноразово згадуються польські шпигуни, які перетинали польсько-російський кордон для здійснення диверсій та розвідки місцезнаходження провіантських магазинів та фортець російської армії, поширення анти-російських закликів серед місцевого населення. Заарештованих поляків, підозрюваних у шпигунстві, київський військовий губернатор відправляв до Санкт-Петербурга.

У 1811 р. у Києві сталась величезна пожежа на Подолі, внаслідок якої згоріла п'ята частина всіх будинків. Серед міщан ширилися чутки, що російський уряд, розуміючи неможливість підкорити цей колишній польський регіон, вирішив його просто знищити, аби він не дістався полякам. Київський військовий губернатор М.Милорадович особисто роз'їжджав по Києву і, ведучи бесіди з киянами, заспокоював останніх [6,арк. 25].

Майже постійно велось стеження за деякими поміщиками Київської губернії. Так, у 1830 р. київський цивільний губернатор повідомляв вій-

ськовому губернатору Б.Княжніну про припинення секретного нагляду за певними особами [12, арк. 1-5]. Цими особами були: Станіслав Федорович, Францишек Харланський, Петро Потоцький та Густав Олізар.

Протягом другого періоду функціонування київські військові губернатори мусили організувати стеження, а також, за певних випадків, вживати дії щодо масонів та учасників повстання декабристів. Безпосередньо за наслідками цього повстання та збройного виступу Чернігівського полку вони не мали справ, оскільки були призначені через рік після зазначених подій. Втім, військові губернатори мусили, за вказівкою з Петербурга, стежити за тими, хто був причетний до цих подій чи підозрювався як учасник таємних товариств.

Київський військовий губернатор активно співпрацював з шефом жандармів та начальником третього відділення генерал-адютантом О.Бенкендорфом. Губернія, яка знаходилась під його контролем, через різні обставини (наближеність до сухопутних та морських кордонів, наявність великої кількості не зовсім лояльного польського населення, проведення в Києві контрактів тощо) постійно перебувала під наглядом таємної поліції. Тому П.Желтухін, а згодом і Б.Княжнін (останній був призначений на посаду київського військового губернатора у 1829 р.), були змушені постійно контактувати з цими владними структурами. З власної ініціативи, київський посадовець нічого не здійснював у цьому плані. Зазвичай, його дії були відповіддю на запити О.Бенкендорфа, міністра внутрішніх справ, міністра фінансів, цесаревича Костянтина Павловича тощо.

Начальник третього відділення, незважаючи на те що він очолював корпус жандармів, часто просив П.Желтухіна стежити за тим чи іншим підозрілим суб'єктом. Це міг бути генерал, місцевий поміщик чи іноземець. Київський військовий губернатор у такому випадку не залучав чиновників з власної канцелярії. Для цього він використовував земських ісправників з нижніх земських судів тих повітів, де перебували підозрювані. Ймовірно, в такий спосіб намісник намагався не привернути увагу тих, за ким стежили ці чиновники. Останні повинні були постійно звітувати військовому губернатору Києва про власні спостереження. Намісник, у свою чергу, повідомляв про це О.Бенкендорфу, який передавав цю інформацію імператору.

Іноді наказ про нагляд за конкретною особою надходив від начальника головного штабу – І.Дібіча. Так, у 1827 р. останній звернувся до київського військового губернатора П.Желтухіна з проханням простежити за генерал-майором Орловим, який був причетний до участі у таємних товариствах [10, 7]. Останній збирався приїхати до свого тестя генерала від кавалерії Раєвського в село під Чигирином, який теж перебував під наглядом. Орлов нібито збирався звідти прямувати в Одесу із наміром залишити Росію. Петро Федорович повинен був за ним стежити й не дати йому це зробити. Київський високопосадовець наказав чигиринському городничому, маршалу чигиринського дворянства та чигиринському земському ісправнику встановити нагляд за генерал-майором Орловим. Згодом виявилось, що в маєток до Раєвського приїхали француз Фурньє та граф Олізара, які теж перебували під таємним наглядом. Чигиринські посадовці сумлінно виконували доручене завдання, повідомляючи про стан справ П.Желтухину. Врешті-решт Петро Федорович надіслав листа Орлову, в якому запропонував йому залишити маєток свого тестя та повернутися в свої володіння.

Військові губернатори долучалися також до розслідування звичайних карних справ. Зазвичай, таємними справами, що мали карний характер, були справи пов'язані з контрабандою чи з іншими забороненими в Російській імперії речами. Так, у 1810 р. М.Милорадович отримав повідомлення про вантаж міді, який перевозився таємно возом з Москви в напрямку Радзивілова, де перебувала митниця [6,арк.27]. На розшук цього воза був відправлений “частний” пристав м.Києва Гуленко. Останньому наказувалось, розшукавши цей віз, не розкривати себе а повідомити про місцезнаходження вантажу місцеву владу.

Київський військовий губернатор був залучений також до з'ясування справи щодо фальшивого таврування контрабандних товарів. Цікавим є такий аспект цієї справи. Міністерство фінансів, яке займалося цим, відправило на Правобережну Україну спеціального чиновника колезького радника Домогацького [9,арк.1-2]. Останній мав розслідувати цю справу. Його дії були настільки активними, що викликали незадоволення місцевого губерньського начальства. Новопризначений київський військовий губернатор П.Желтухін звертався до міністра фінансів Є.Канкріна із проханням перевести Домогацького в іншу губернію. Манера, з якою Петро Федорович звернувся до Є.Канкріна – відсутність якихось серйозних звинувачень, прохання не оприлюднювати це звернення – викликає певні підозри щодо особистої зацікавленості високопосадовця в цьому питанні [9,арк.1-2]. Міністр фінансів задовольнив це прохання, і Домогацького зняли з посади [10,арк.5-6].

Справа щодо фальшивого таврування контрабандних товарів тривала також за часів урядування в Києві військового губернатора Б.Княжніна. У вересні 1830 р. чиновник з особливих доручень Міністерства фінансів титулярний радник Муравйов доповідав йому про прибуття групи уторців, за якими вже таємно стежили [13,арк.1]. Наводився також перелік імен цих торговців. Б.Княжнін, у свою чергу, звернувся до київського поліцеймейстера, щоб він наказав місцевим поліцейським перевірити ці товари. Поліцеймейстер мав в усьому радитись з Муравйовим. Втім, знайти нелегальний товар поліцейським не вдалось.

Київський військовий губернатор особисто зносився з міністром поліції, військовим міністром та отримував від них листи. Використовуючи таємне листування, військовий міністр здійснював нагляд за станом провіантських магазинів та фортець у підпорядкованих київському військовому губернатору губерніях, а останній подавав звіти про виконання доручень, пов'язаних з попередніми справами. Він повинен був також наглядати за мешканцями підпорядкованих йому губерній, виявляючи незадоволення царським урядом. За потреби їх заарештовували. Виконання таємних справ київський військовий губернатор доручав приватним приставам. У 1810 р. київський військовий губернатор М.Милорадович відправив до Подільської губернії київського “частного” пристава. Останній мав зв'язатися з двома братами – поміщиками Собанськими, які висловлювали незадоволення російською владою, критикували уряд й нібито збирались втекти за кордон [6,арк.24]. Інший офіцер – майор Бойсман повинен був зблизитись з Собанськими, увійти до них у довіру, дізнатися про деталі плану втечі, а на кордоні видати їх місцевій владі.

В грудні 1827 р. цесаревич Костянтин Павлович повідомив П.Желтухіну про те, що на час проведення контрактів до Києва збираються приїхати з Польщі та Правобережних губерній відомі картярі [11,арк.30]. Ці шляхтичі планували грати на великі гроші, що було заборонено на той час в Росії. Київський військовий губернатор влаштував

нагляд за приїжджими, відправив список з іменами цих гравців до київського поліцмейстера з наказом стежити за ними в разі приїзду до міста. Поліцмейстер постійно доповідав П.Желтухіну про результати спостережень своїх підлеглих. До київського високопосадовця звертався також волинський цивільний губернатор з проханням повідомити про від'їзд з Києва деякого з цих картярів. Втім, більшість шляхтичів з цього списку так і не приїхала. Інші не ризикнули влаштовувати серйозні ігри. До того ж, Петро Федорович, викликавши одного з них – підпоручика Швейковського – до себе на зустріч, порадив йому та іншим утриматись від протизаконних дій [11,арк.35]. Це й було виконано Швейковським та рештою гравців.

З приходом до влади Миколи I, все частіше новопризначені посадовці долучались до розслідувань внутрішньогубернських махінацій місцевої адміністрації. В цих розслідуваннях були задіяні також київські військові губернатори, функціонування яких у 1827 р. імператор Микола I відновив. Київським військовим губернатором було призначено генерал-лейтенанта П.Желтухіна. Йому було дано доручення імператора щодо необхідності виявити зловживання на території Слобідсько-української губернії з боку місцевої влади [8,арк.3]. Він мав не сам цим займатись, а разом з правителем власної канцелярії. Новопризначений правитель канцелярії повинен був приїхати попередньо до Харкова з Курської губернії. П. Желтухін надсилав листи до харківського поштового відділення на ім'я свого підлеглого з вказівками, як тому поводитися на місці і на що звертати увагу. Київський військовий губернатор збирався і сам незабаром прибути до Харкова. Втім, ця справа була передана до рук іншого чиновника.

Взагалі, на момент приїзду до Києва П.Желтухіна, в губернії відбувались численні зловживання на губернському рівні. Ще під час перебування в Петербурзі Петро Федорович отримував від різних чиновників повідомлення про внутрішньогубернські негаразди підпорядкованої йому території. В квітні 1827 р. О.Бенкендорф у листі до П.Желтухіна розповів про чиновника київського губерньського правління секретаря Жандра, замішаного у хабарництві та використанні влади для своїх потреб [7,арк.1-3]. Дізнавшись про призначення до Києва військового губернатора та напередодні приїзду П.Желтухіна, титулярний радник Жандр почав поводитись обережніше. Він припинив брати хабарі, почав скромніше жити, не привертаючи уваги й намагався випросити у київського цивільного губернатора Ковальова дозвіл на звільнення з посади у зв'язку з погіршенням здоров'я. Втім, це його не врятувало від судового розслідування [7,арк.17].

З огляду на наведену вище інформацію, можна зробити наступні висновки. Безперечно, слід відзначити той факт, що військові губернатори як представники імператора на місцях, як найвища влада в губернії залучались до виконання найрізноманітніших задач від стеження за ймовірними контрабандними товарами до розслідувань зловживань губернської адміністрації. Незважаючи на те, що Київська губернія входила тривалий час до складу Речі Посполитої і що на її теренах проживала велика кількість польської шляхти, яка зберігала надії на відновлення власної державності, київський військовий губернатор не мав ані офіційного ані таємного припису постійно стежити за настроями поляків і доповідати про це у звітах. Час від часу намісники здійснювали деякі акції заради убезпечення від заворушень, як у 1798 р. чи у 1811 р., проте це не набуло систематичного характеру. Треба відзначити, що на губернському рівні тривалий час не існувало спеціального установи, яка б займалася таємними справами. За потреби, військові губернатори залучали до виконання тієї чи іншої

задачі місцевих чиновників, часто з київської поліції. Навіть з утворенням Корпусу жандармів і поділом Російської імперії на округи, київські військові губернатори все одно часто залучали київське чи повітове чиновництво. Не простежується також наявність у військових губернаторів мережі інформаторів. За потреби встановлювався нагляд за підозрілими особами. Втім це ще набуло таких масштабів як в наступні десятиліття.

Джерела та література

1. *Лурье Ф.* Политический сыск в России. 1649-1917 – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 400 с.
2. *Полное собрание законов Российской империи.* – Т.24. (1796-1798). – 1 собр. – СПб, 1830. – 872 с.
3. *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: “Кий”, 1997. – 374 с.
4. *Симбирцев И.* Третье отделение. Первый опыт создания профессиональной спецслужбы в Российской империи. 1826-1880. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 383 с.
5. *Центральный державный историчний архів України в м. Києві (ЦДІАК України).* – Ф.533. – Оп.1а. – Спр.23.
6. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.1. – Спр.1227.
7. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.2.
8. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.3.
9. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.16.
10. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.22.
11. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.24.
12. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.69.
13. *ЦДІАК України.* – Ф.533. – Оп.4. – Спр.56.
14. *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

Романцов В.Н., Романцов А.В. Участие киевских военных губернаторов в секретных делах и расследованиях (1796-1832)

Рассматриваются секретные дела киевских военных губернаторов, которые они исполняли, находясь на своей должности. Большая часть этих дел имела политический характер и была связана с польским движением. Остальные дела касались злоупотреблений на губернском уровне, контрабанды, деятельности декабристов и масонских обществ.

Ключевые слова: военные губернаторы, расследования, контрабанда.

Romantsov, V.M., Romantsov, O.V. Participation of Kyiv military governors in secret affairs and investigations (1796-1832)

The article considers non-official activity of the governors during their residing the post. Most part of this activity was of the political nature and connected with the Polish movement. The rest affairs deals with abuses on local level, contraband, Decembrists' activity and masons' brotherhoods.

Key words: military governors, investigations, contraband.

Роль земства в розвитку профільної освіти в Бахмутському повіті (кінець XIX – початок XX ст.)

Розглянуто вплив земства на виникнення і розвиток професійно-технічної і сільськогосподарської освіти в Бахмутському повіті наприкінці XIX – напочатку XX ст. Проаналізовано умови розвитку профільної освіти в Російській імперії. Особлива увага приділена новим напрямкам в ремісному навчанні – каменетесного, ткацького, деревообробного, гончарного тощо. Підкреслюється, що земством були розроблені нові методи навчання - організація курсів, лекцій, дослідних ланів, пересувних виставок, показових шкільних господарств та ін.

Ключові слова: земство, місцеве самоврядування, реформа, імперія, профільна освіта, уезд, ремесла, училище.

Швидкий розвиток економіки Росії в другій половині XIX ст. вимагав удосконалення не тільки загальної, але й професійно-технічної освіти. У 1888 р. були затверджені «Основные положения про промышленные училища». Ними встановлювались типи промислових навчальних закладів: середні, ремісні і нижчі технічні училища. Відкриття цих навчальних закладів було покладено на місцеві органи самоврядування - земства. Проте земства не одразу почали займатися їх організацією. Причиною тому стала відсутність вчителів ремісного навчання, недостатня матеріальна база і байдуже відношення до цієї справи з боку населення. Однак, незважаючи на всі перешкоди, саме земствами була відкрита більшість ремісних шкіл, училищ і відділень при початкових школах. Ці заходи в подальшому сприяли розвитку крупної промисловості. Також земствам вдалось мобілізувати творчий господарський потенціал суспільства. Саме ці досягнення органів місцевого самоврядування, досвід подолання перешкод може стати прикладом для сучасного розвитку окремих міст держави.

Профільній освіті, як одному з напрямків діяльності земств, присвячена значна кількість досліджень. У 70-х рр. XIX – на початку XX ст. з'являється низка робіт, в яких розглядається процес виникнення ремісних і сільськогосподарських навчальних закладів на території Лівобережної України. Багатою на фактичний матеріал є праця Г.Є. Львова та Т.І. Полнера «Наше земство и 50 лет его работы», в якій автори розглянули перешкоди, що стояли на заваді розвитку профільної освіти [1]. Особливості відкриття професійно-технічних закладів освіти на Україні розглядав і видатний земець Катеринославщини М.О. Корф. Він вважав, що не можна змішувати загальноосвітнє навчання з професійним. Свою точку зору він обгрунто-

вував тим, що «грамоті необхідно навчати малих дітей, а ремеслу - тих, хто вже окріп» [2, 76].

За радянської доби, а саме у 60-х – 70-х рр. XX ст., основну увагу дослідники приділяли господарській практиці земств, торкаючись і питань аграрної освіти. З цього приводу дослідник М. Єрошкін зазначав: «В дослідженнях по регіонах центральне місце займають питання практичної діяльності земських установ, тобто увага акцентується на тих сторонах предмету, знання яких може бути застосовано в адміністративно-господарській і культурно-освітній роботі» [3,8]. Суттєвим внеском у радянську історіографію земства стали праці Н. Пірумової, в яких вперше здійснена спроба проаналізувати культурно-освітню діяльність земських діячів [4].

В умовах незалежності України проблемою поширення ремісного і сільськогосподарського навчання на широкій джерельній базі займається дослідниця А. Лохматова [5]. Питання розвитку аграрного і професійно-технічного навчання в Бахмутському повіті наприкінці XIX – початку XX ст. розглянули С. Татарinov, О. Носенко, І. Захарова. Автори наголошували, що гроші на відкриття навчальних закладів в Бахмутському повіті виділялись здебільшого земською управою, хоча були і деякі державні надходження [6].

Метою статті є дослідження впливу діяльності земства на виникнення і розвиток професійно-технічної і сільськогосподарської освіти в Бахмутському повіті Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.ст.

Джерельна база представлена законодавчими пам'ятками і діловодною документацією. Інформацію про введення професійного навчання в губерніях Російської імперії надають «Основные положения про промышленные училища» 1888 р. Цінним джерелом при вивченні діяльності земських установ України є «Полное собрание законов Российской империи».

Освітня діяльність земства Бахмутського повіту висвітлена в документах Держархіву Донецької області (ф. 101), Держархіву Дніпропетровської області (ф. 11) і Артемівського державного краєзнавчого музею (ф. 8, 9). Це, переважно, протоколи сесій засідань зборів, звіти про діяльність управи, доповіді членів земських зборів тощо [7].

В Катеринославській губернії питання про розповсюдження ремісних знань вперше було порушено на земських зборах 1869 р. Тоді ж було асигновано 24 тис. руб. з тим, щоб на надані кошти повітові земства почали відкривати ремісні школи. Протягом 80-х рр. вони були засновані в усіх повітах Катеринославської губернії [8, арк. 31].

В Бахмутському повіті ремісне ковальсько-слюсарне відділення при школі в с. Білокузміньське було відкрите 1 січня 1889 р. Термін навчання ремеслам складав 3-4 роки. Проте, деякі учні відраховувалися, тому що батьки не мали змоги оплачувати навчання. Зайняття на ремісному відділенні тривали повний рік за винятком Різдвяних і Великодніх свят. Крім того, під час сильної спеки в липні учні звільнялися від занять на 20 днів. Щоденні навчання тривали з 15 до 19 години, а влітку з 8 по 12. В ковальсько-слюсарному відділенні вироблялись землеробські, садові та інші знаряддя, а саме: плуги, сіялки, борони, сапи, лопати, граблі, вили, кирки, сокири тощо. Також тут вироблялись різні інструменти з сталі: слюсарні, ковальські, столярні. Учні відділення ремонтували екіпажі (фаетони, брички й дроги), здійснювали різні будівельні роботи, наприклад: ставили грати, навіси, засови, замки. Всі вироби учнів продавались, а на отримані гроші закупався інструмент, необхідний для роботи. Бахмутська

земська управа протягом 1889 р. придбала для ковальсько-слюсарного відділення інструмент на суму 53 руб. 11 коп. і різні виробничі матеріали на суму 224 руб. 59 коп. Доповіді Бахмутської земської управи свідчать, що досить велика кількість учнів виявила бажання навчатись у ковальсько-слюсарному відділенні. Так, на 1893 р. курс навчання ремеслам пройшло 400 учнів. З часом, навчання у ремісному відділенні Білокузьминської школи стало ще більш престижним для мешканців Бахмутського повіту. У 1900 р. Бахмутське земство виділило 3 000 руб. на ремонт відділення [9, арк. 56].

У 1895 р. Бахмутською повітовою земською управою було відкрито ремісне відділення при школі в с. Петрівка. На будівництво приміщення земство виділило 5 000 руб.

За допомогою Бахмутської земської управи були також відкриті ремісні відділення при народних школах в селах Прасковіївське і Озерянське (1896), в яких навчали гончарному і ткацькому ремеслам. Учні Прасковіївського промислового відділення навіть збудували олійницю з переробки соняшника і паровий млин. Все що вироблялось учнями промислових відділень виставлялось на ярмарки, річні обіги яких складали біля 10 млн руб.

1 липня 1896 р. в Бахмуті було відкрито перше ремісне училище. Навчальне навантаження училища складалося з фізики, арифметики, нарисної геометрії, чистописання, російської мови, літератури, основ технології обробки дерева і металу. В училищі отримували підготовку ливарники і фахівці електротехнічної спеціальності.

У 1900 р. в с. Лісічанське Бахмутського повіту було відкрито ще одне ремісне училище. Повітове земство виділило на його будівництво 5 000 руб. При училищі діяли іконописна, ткацька і столярна майстерні. Тут отримували підготовку бондарі, теслярі, шевці, ковалі, майстри з виготовлення возів, робітники лісопилки. Ковалі виготовляли легкі і міцні однолемішні плуги, букери, борони, віялки, молотарки, тарантаси, які користувались попитом в багатьох повітах Харківської, Катеринославської, Воронезької губерній. Гончарі училища виробляли практичний глиняний посуд. Для дорослих навчання в училищі проводилось в вечірні години, для них також були організовані спеціальні короткі курси навчання [10, арк. 14].

На черговому засіданні Бахмутської земської управи 14 грудня 1913 р. земство постановило виділити 2 500 руб. на будівництво ремісних відділень при народних школах. 15 вересня 1914 р. було відкрито ремісну майстерню в Шультено-Сантуріновській волості, на будівництво якої земство асигнувало 1 200 руб. 25 вересня того ж року земство виділило ще 900 руб. на відкриття майстерні при школі ім. графа Келлера. Крім того, на засіданні управи було прийнято рішення про відкриття електротехнічних класів при ремісних училищах, на що виділялось 5 000 руб.

1 грудня 1914 р. в повіті було відкрито ще 2 ремісних відділення – Камишевахське і Олексіївське. Земство асигнувало на їх устрій і обладнання 2 500 руб. Ремісний відділ діяв і при Бахмутському дитячому притулку. Тут діти мали змогу навчитись столярному і слюсарному ремеслам. Земська управа виділила 500 руб. на будівництво цього ремісного відділу і зобов'язувалась щомісячно виплачувати 200 руб. на придбання матеріалів, інструментів і інших приладь.

Ткацькому, деревообробному і гончарному промислам навчали в ремісній школі с. Зайцево Бахмутського повіту. Земство щомісячно видавало гроші на заробітну платню вчителям цієї школи, розмір якої сягав

150-300 руб. Тут виготовлялись жорна, молотильні катки, пам'ятники, точильні бруси та інші кам'яні вироби.

Земство подбало і про забезпечення ремісних шкіл спеціальною літературою. В бібліотеках навчальних закладів зберігались книги з розвитку ремесел і сільського господарства. Дуже розповсюдженим серед учнів був журнал «Справочник», який інформував про новинки в галузі сільськогосподарських технологій [11, арк. 18].

У 1911 р. кустарна промисловість була передана у підпорядкування Міністерства державного майна Російської імперії. З цього часу в Катеринославській губернії почало розвиватись професійне ткацтво. З метою «постановки ткацтва» були відряджені фахівці до Бахмутського і інших повітів Катеринославської губернії. Завданням фахівців було «ознайомлення населення з удосконаленими прийомами ткацтва». Мешканці Бахмутського повіту виявили велику зацікавленість до цих починань земства, що надихнуло управу на придбання нових верстатів вартістю 400 руб. Верстати віддавались особами, котрі краще за інших навчались ткацтву.

Розвиток ремісного навчання стимулював зріст виробництва, що в свою чергу позитивно вплинуло на розвиток торгівлі. Значно зросла кількість ярмарок і торгівельних центрів. Криті вози, які виробляли учні ремісних шкіл Бахмутського повіту, були нагороджені золотою медаллю і навіть зайняли перше місце на світовій виставці в Парижі. Взагалі діяльність ремісних шкіл сприяла подальшому розвитку крупної промисловості.

Не менш цікавим напрямком в діяльності Бахмутського земства був розвиток сільськогосподарської освіти. У 1872 р. земство заснувало сільські ощадно-позикові товариства, які не лише надавали позики населенню, але й займались культурно-просвітницькою діяльністю. Наприклад, при сільських товариствах Бахмутського повіту були засновані бібліотеки сільськогосподарських популярних видань. Секретарями товариств, які утримувались за рахунок земства, велись читання з питань сільського господарства, на землях членів товариств закладались показові лани й ділянки. Ідея їх фундації – довести населенню, що лише шляхом правильного нагляду за землею можна досягти значних результатів. На полях проводились обстеження ґрунту, насіння, сільськогосподарських продуктів. Огляд полів був відкритий для всіх бажаючих. Результати, отримані на дослідних ланах, дали можливість пропагандувати культурні засоби сільськогосподарського виробництва. Наслідком цього було придбання селянами сіялок, зерноочишувальних машин, застосування раціональних методів обробки землі [12, арк. 9].

Поширюючи сільськогосподарські знання серед населення, Бахмутське земство з успіхом використовувало для цього і навчальні заклади, в першу чергу сільськогосподарські школи. На засіданні 14 грудня 1889 р. земська управа зобов'язалась фінансувати будівництво шкіл і щомісячно виплачувати заробітну платню вчителям в розмірі 120 руб. Найкращім викладачам сільських шкіл передбачалась матеріальна винагорода. При загальноосвітніх школах Бахмутського повіту діяли сільськогосподарські відділення: землеробські, землемірні, лісові, садівницькі, технічні та ін. У школах навіть ввели додатковий 4-й клас, в якому викладалися основи агрономії. Особи, які закінчили такий курс, мали змогу працювати в земській агрономічній службі. Також земство залучало до розгляду сільськогосподарських проблем доросле населення, купувало й поширювало серед селян книги з питань сільського господарства, видавало книги, які акцентували увагу на специфіці краю. Важливим заходом у поширенні

сільськогосподарських знань були й газети, які в різні роки видавались губернським та повітовим земствами, а іноді безкоштовно розсилались у сільські школи [10, арк. 16].

У 1911 р. була відкрита агрошкола в с. Кам'янське Бахмутського повіту. По закінченні трирічного навчання випускники отримували кваліфікацію агронома, меліоратора, зоотехніка, а також вони могли бути викладачами шкіл. Земство виділило на потреби агрошколи 4 500 руб., а також гроші для 30 стипендій. Школа мала бібліотеку із 130 книг, які були передані їй Департаментом землеробства і Бахмутською земською управою.

Слід зазначити, що найбільш важлива роль в розвитку сільськогосподарської освіти належала лекціям. У справі їх організації Бахмутське земство значно випереджало інші земства Росії. Лекції читались на спеціальних місячних курсах, відвідувачами яких в основному були селяни. Для підвищення якості засвоєних лекцій слухачам запропоновувалось дати письмову відповідь на деякі теми, наприклад: «Організація свого господарства в наступному році», «Організація сівозміни в господарствах на 12 дес.» та ін. За кращі роботи слухачам видавались нагороди. Утримання відвідувачів курсів (житло та харчування) повітова управа брала на себе. Організацією читань земство прагнуло підштовхнути селян до подальшого більш систематичного знайомства «з основами поліпшення свого господарства» [13, 101].

Зростаюча участь Бахмутського земства в поширенні сільськогосподарських знань виражалась у влаштуванні й утриманні спеціальних навчальних закладів, організації шкільних господарств і розсадників, садів та городів при училищах. Учителя цих шкіл відправлялись на літні сільськогосподарські курси для підвищення кваліфікації. Також на початку ХХ ст. поширення набули пересувні виставки. Мета яких полягала в ознайомленні селян з прогресивними прийомами обробки землі, новими сільськогосподарськими машинами і знаряддями. Многолюдною була Бахмутська виставка 1900 р. Поряд з павільйонами, в яких були представлені досягнення в машинобудуванні, розташовувалися самоходні локомотиви, які тягнули за собою многолемешні плуги. Відвідувачі спостерігали сівозміну у мініатюрі – поля озимої і ярової пшениці, картоплі, люцерни та інших культур.

Підбиваючи підсумки дослідження слід зазначити, що незважаючи на певні труднощі, успіхи Бахмутського земства в розвитку сільськогосподарської і ремісничої освіти безсумнівні. Завдяки цьому напрямку діяльності земства отримали розвиток кустарні промисли, окремі галузі сільськогосподарського виробництва, з'явилися нові землеробські знаряддя, що в кінцевому підсумку сприяло капіталістичному розвитку краю.

Література

1. *Львов Г.Е., Полнер Т.И.* Наше земство и 50 лет его работы / Г.Е. Львов, Т.И. Полнер. - М., 1916.- 365 с.
2. *Корф Н.А.* Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению / Н.А. Корф. - М., 1873.- 256 с.
3. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. - М., 1983. – 215 с.
4. *Пирумова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М. Пирумова. - М., 1986. - 210 с.
5. *Лохматова А.И.* Катеринославське земство / А.И. Лохматова. - Запоріжжя, 1999.- 325 с.

6. Татаринов С.Й., Тутова Н.О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII-XX століттях / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова.- Артемівськ, 2006.- 209 с.; Носенко О.В. Самоврядна діяльність земств південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) / О.В. Носенко: Дис ... канд. іст. наук. - Луганськ, 2006.- 198 с.; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти України (1864 – 1917 рр.) / І.В. Захарова : Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002.- 18 с.

7. Держархів Донецької області.- Ф. 101, оп. 1.- Спр. 3, 4; Держархів Дніпропетровської області. - Ф. 11, оп. 1.– Спр. 104, 1344; Артемівський державний краєзнавчий музей. - Ф. 8, оп. 5.- Спр. 4; Ф. 9, оп. 1.- Спр. 5, 10, 13, 14.

8. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1890 г. - Екатеринослав, 1891. – 41 с.

9. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1893 г. - Бахмут, 1894.- 115 с.

10. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1900 г.- Бахмут, 1901.- 112 с.

11. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 г.- Бахмут, 1914.- 165 с.

12. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1872 г.- Бахмут, 1873.- 25 с.

13. Носенко О. В. Самоврядна діяльність земств південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.): Дис... канд. іст. н.- Луганськ, 2006.- 198 с.

Сараева О.В. Роль земства в развитии профильного образования в Бахмутском уезде (конец XIX – начало XX ст.)

Рассмотрено влияние земства на возникновение и развитие профессионально-технического и сельскохозяйственного образования в Бахмутском уезде в конце XIX – в начале XX вв. Проанализированы условия развития профильного образования в Российской империи. Особое внимание уделено новым направлениям в ремесленном обучении – каменотесном, ткацком, деревообрабатывающем, гончарном и т. д. Подчеркивается, что земством были разработаны новые методы обучения – организация курсов, лекций, исследовательских полей, передвижных выставок, показательных школьных хозяйств и др.

Ключевые слова: земство, местное самоуправление, реформа, империя, профильное образование, уезд, ремесла, училище.

Saraeva, O.V. Zemstvo's role in the development of profile education in Bakhmutskiy uyezd (the end of the 19 th - the beginning of the 20 th centuries)

The article considers zemstvo's (regional administrative division) influence on the creation and development of profesional, technical and cultural education in Bakhmut uyezd at the end of the the end of 19 th centure and in the beginning of 20 th. The conditions of the development of special education in Russian Empire have been analased. The spesial attention has been paid to the new tendences in vocational training – stonemason, weaving, woodworing, pottery etc. The author emphasized that new methods of teaching had been worked up, such as organization of courses, lectures, researches, mobile exhibitions, demonstrative school housing etc.

Key words: zemstvo, local government, reform, empire, profile education, uyezd, handicrafts, specialized school.

Творче об'єднання в архітектоніці європейського культурного простору межі ХХ-ХХІ століть

На основі аналізу сучасних культурологічних теорій обґрунтовано сутність смислової конструкції «архітектоніка культурного простору». Визначено структурні особливості європейського культурного простору новітньої доби як епохи зміни культурних парадигм. Проаналізовано роль неформальних творчих угруповань межі ХІХ-ХХ століть як важливого чинника формування архітектонічних ознак культурного розвитку сьогодення.

Ключові слова: архітектоніка, культурний простір, культурна парадигма, творче об'єднання, інкультурація.

Поліфункціональна динамічна єдність - провідна риса культури як складної ієрархічної системи. Культура є не тільки опозицією відносно до «натури» (природи), а і важливим елементом складної категорійно-понятійної системи: «природа – суспільство – людина – діяльність – культура». Буття культури як системи здебільшого визначається особливостями співвідношення її елементів. В цьому сенсі вивчення окремих структурних одиниць, визначення механізмів та сутності їх взаємин здатне набути показового характеру, оскільки відображає особливості функціонування культури в цілому з урахуванням соціокультурних реалій окремих історичних епох.

Історичне осмислення сутності кожної історичної епохи передбачає з'ясування системи координат дослідження. Своєрідною «візитівкою» художньо-мистецької практики межі ХІХ-ХХ століть стають різноманітні неформальні творчі угруповання, об'єднання, спілки. «Назарейці», «розенкрейцери», представники товариства пересувних виставок, мистецьких угруповань «Світ мистецтва», «Блакитна троянда», «Бубновий валет», «Гілея» тощо визначають нові аспекти інституціональної організації культурно-мистецького простору не локального, а загальноєвропейського типу. Існуюча наукова література констатує факт існування означених феноменів, докладно досліджує історію їх діяльності, що дозволяє оцінити їх внесок в історію європейського мистецтва різнобічно і ретельно. Водночас, частіш за все увага дослідників приділяється висвітленню діяльності означених колективів крізь призму становлення художніх напрямів або національно-художніх шкіл. Так, важливим дослідженням в цьому сенсі залишається монографія К. Некрасової «Романтизм в англійському мистецтві», в якій проблема становлення романтичного напрямку висвітлюється крізь призму аналізу літературного та мистецького

процесу Англії XIX століття. В центрі уваги автора закономірно опиняється Прерафаелітське братство, діяльність якого розпочалася спробою оновлення англійського живопису, а згодом мала «визначальний вплив на розвиток літератури і англійської культури в цілому» [8, 147]. Аналогічним підходом визначається і монографія О. Рославець «Реалізм у живопису Франції XIX століття», автор якої на основі ретельного дослідження основних тенденцій мистецького процесу обраного для аналізу періоду переконливо доводить, що творчі пошуки у французькому мистецтві пов'язані з плідною діяльністю творчих угруповань, серед яких представники барбізонської школи та імпресіоністи [11].

Нову тенденцію вивчення заявленої проблеми репрезентує монографічне дослідження С. Екшута «Шайка передвижників. Історія однієї творчої спілки», в якій автор зосереджує увагу на всебічному аналізі діяльності майстрів нової художньої генерації крізь призму протистояння її офіційній мистецькій доктрині, репрезентованій в XIX столітті Академією мистецтв як офіційним культурно-мистецьким інститутом [13].

Неабиякий внесок в обґрунтування та виявлення ролі художньо-мистецьких угруповань України внесли автори монографії «Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір» Г. Романенко та В. Шейко. Прагнення висвітлити діяльність українських літературних і мистецьких угруповань на тлі історико-культурних процесів в порівнянні з європейським досвідом надає монографії істотного значення для подальшого осмислення означеного феномену [10].

Водночас, не зважаючи на достатню кількість монографічних досліджень, присвячених творчим спілкам, теоретичний аспект їх діяльності на сьогодні ще не став предметом окремого дослідження. Актуальність вивчення неформальних творчих угруповань як соціокультурного феномену обумовлена тим, що значення творчих колективів не тільки не зменшується в культурі сьогодення, але набуває нових форм. Вивчення причин виникнення, особливостей функціонування, розгляд творчого угруповання як самостійного культурного феномену в синхронному та діахронному вимірах може бути не тільки показовим, а і результативним з точки зору прогнозування соціокультурного розвитку, з'ясування найбільш важливих аспектів функціонування культурно-мистецького простору, складовою частиною якого і стають означені елементи.

Прагнення сформулювати концептуальні засади дослідження викликає необхідність системного підходу до опанування явища. Актуальним в даному контексті є вироблення категорійно-понятійної системи дослідження сутності та функціональних особливостей діяльності неформальних творчих угруповань як соціокультурного феномену європейської культури. Подібний ракурс вивчення є можливим лише за умови вироблення універсальних принципів дослідження. Однією з категорій, яка дозволяє розглянути означену проблему системно і всебічно, є, на нашу думку, категорія культурного простору, яка стає останнім часом одним із значущих елементів понятійного апарату культурологічних досліджень.

Відносна частота використання в сучасних культурологічних дослідженнях категорій «простір культури» та «культурний простір», на жаль, не дозволяє ще констатувати концептуальної визначеності та наявності чітко виражених меж означених дефініцій. В той же час спостерігається значний прогрес в плані формування категорійно-понятійного апарату в даній науковій галузі. Базуючись на концепції соціального простору, свого часу обґрунтованої в творах Г. Зіммеля, П. Бурдьє та П. Сорокіна, європейська філософська думка неодноразово намагалася надати визначення

категорії культурного простору як самостійному теоретичному поняттю. Аналіз формування наукових концепцій в цій галузі дозволяє умовно виділити два основних напрями руху наукової думки. Представники першого напрямку намагаються тлумачити поняття «культурний простір» в його гранично філософському осмисленні (диффузіонізм Ф. Ратцеля, Ф. Гребнера та Л. Фробеніуса, географічний детермінізм Л. Гумільова, О. Шпенглера, А. Тойнбі), другий напрям являє собою прагнення надати характеристику окремих специфічних форм культурного простору, здебільшого мистецького типу. Означений підхід репрезентований працями П. Флоренського, Д. Ліхачева, М. Бахтіна та інших.

Розмежування різних видів людської діяльності через диференціацію соціального простору (Е. Гуссерль) стає підставою для обґрунтування антропологічної складової в розумінні культурного простору як форми матерії та культури. Розвиток сучасної культурологічної думки на шляху становлення концепції культурного простору пов'язаний з інтеграційними процесами, які стають наочними в II половині XX століття. Так, в творах Я. Гуревича категорія «культурний простір» набуває соціального забарвлення, Ю. Лотман віддає перевагу застосуванню категорії «культурний простір» при аналізі функціонування культури в умовах певного історичного простору. Поставивши перед собою завдання формування категорійного апарату теорії культури, Л. Коган в виділяє своїх роботах категорію «простір культури», в якості самостійної смислової одиниці. Філософська думка кінця XX століття, акцентуючи увагу на понятті «культурний простір», на перший план висуває саме проблему людського існування. Слушним в цьому контексті є зауваження Ю. Лотмана щодо своєрідності людини як культурної істоти, що потребує протиставлення його світу природи, який розуміється дослідником як «позакультурний простір» [6,44].

Закономірним в цьому контексті стає і формування сучасній західно-європейській філософській практиці спеціального напрямку присвяченого дослідженню культурного простору – просеміки. З точки зору прихильників означеного напрямку «... простір є «мовлячим», він наділяється значеннями, що варіюються від однієї культури до іншої. До трьох вимірів простору просеміка надає четвертий – культурний..., внутрішня організація якого представляє співіснування сильних і слабких кодів» [12,247].

Основною тенденцією культурологічних досліджень початку XXI століття на пострадянському просторі стає розгляд категорії «культурний простір» як різновиду соціального простору. Найбільшою ґрунтовністю в цьому плані визначаються роботи С. Іконнікової та Ю. Степанова. В роботах останніх приділяється увага виявленню унікальних ознак російського культурного простору у всьому його розмаїтті. Категорія культурного простору в їх розумінні стає дієвим знаряддям досліджень в галузі регіоналістики. Досить вдалою спробою синтезу досягнень попередників і прагнення сформулювати власну точку зору на основі дослідження ролі клубів в контексті культурного простору можна вважати і дисертаційне дослідження К. Вигузової «Елітарні клуби в культурному просторі Росії к. XVIII - поч. XX століття», в якому автор аргументовано доводить, що поняття «простір культури» і «культурний простір» співвідносяться як загальне і конкретне. Під останнім автор розуміє процес наповнення категорії простору культури конкретним змістом, зумовленим специфічним видом культурної діяльності [1,12].

Кількісні накопичення наукового знання стають підставою для формування наступних основних концептуальних підходів в межах культурологічного дослідження простору:

- інформаційний, представлений концепцією А. Моля, відповідно до якої культурний простір тлумачиться як комунікативне середовище, головне призначення якого ретрансляція культурних повідомлень;

- семіотичний підхід, репрезентований науковими працями Ю. Лотмана. Означений дослідник аналізує культурний простір як центрально-периферичну систему, що схильна до збільшення суми створюваного соціумом культурного продукту в порівнянні з засвоєним та демонструє тенденцію до діалогічності та естафетності в зонах культурних контактів;

- когнітивний, сформульований М. Каганом, який вважає, що первинні просторові концепції етносу формуються ще в міфології. Опанування людиною простору призводить до усвідомлення просторових координат на основі введення понять «сторони світу», «далекий - близький», «верх-низ» тощо, а символом засвоєння людиною простору стає унікальна архітектоніка, притаманна кожному з культурних регіонів. Обґрунтування даної концепції подається на прикладі унікальної ансамблевої архітектоніки Петербургу [3,247];

- аксіологічний підхід, представлений в публікаціях С. Іконнікової, яка розглядає простір як цінність та інтегруючий елемент культурного розвитку, що породжується культурою та справляє на неї активний зворотній вплив.

Побіжний огляд стану розробленості проблеми культурного простору дозволяє зробити висновок, що в культурологічних дослідженнях останнього часу простір розглядається як одна з найважливіших категорій, призначення якої на основі зорових вражень та моторних відчуттів створити метафоричний та неповторний абрис культурного буття. Отже на сьогодні під культурним простором філософами і культурологами розуміється ідеальна система, що формує світогляд людини, своєрідне «Інше», порівнюючи себе з яким людина проходить шляхом пізнання самого себе. Незмінним на сьогодні залишається і розуміння простору як вмістилища і як особливої організації існування речей.

Водночас важливими аспектами в розумінні культурного простору стають усвідомлення його як засобу процесуальності (О. Шпенглер), як системи, що здатна до самоорганізації (І. Пригожин), як місця укорінення людської екзистенції (М. Хайдеггер) та регулятивної структури (Ж. Бодійяр). Наведені концепти дозволяють розглянути культурний простір в контексті культурної динаміки, де структурні особливості організації явища залежать від взаємин його сутнісних елементів. Складність дослідження соціальних явищ, що містить культурний простір, визначається його багатомірністю, та динамічністю. Ієрархічна організація та можливість просування за горизонтальною та вертикальною вісями дозволяють тлумачити культурний простір як систему одночасно існуючих суб'єктів та соціальних процесів. Синтезуючи існуючі на сьогодні точки зору, можна констатувати, що культурний простір створюється людиною, але набуває згодом самостійності, має певну структуру, функції, динаміку.

Саме складність феномену культурного простору стає підставою для введення нової дефініції – «архітектоніка культурного простору», під якою розуміють внутрішні структурні закономірності та логіку просторової організації культурного процесу. Обґрунтування цієї дефініції містять публікації С. Іконнікової [2], І. Кондакова [5], Т. Ляпкіної [7]. Кожен з

дослідників виділяє своє власне бачення проблеми визначаючи основними рисами архітектоніки культурного простору взаємопов'язаність та щільність взаємозв'язку елементів (С. Іконнікова), унікальність для кожної національної культури логіки «парадигмальної естафети» (І. Кондаков), співіснування різних соціокультурних кодів в центрі і на периферії культурного розвитку (Т. Ляпкіна). Але всі дослідники погоджуються, що архітектоніка культурного простору є варіативною і залежить від багатьох чинників. Незмінними залишаються лише основні напрями організації структури за двома напрямками: «горизонталь-вертикаль» та «центр-периферія».

Культурний простір втілює образну модель оточуючої дійсності, існування якої є можливим лише за умови наявності чіткої системи координат за двома вісями: вертикаль та горизонталь. За вертикальним вектором простору культура поділяється на елітарну і масову, професіоналів - творців та аматорів - поціновувачів. За горизонтальною віссю простір культури структурується, як співіснування макросередовища (на рівні спілкування націй, держав, народів) та мікросередовища (сім'я, робота, повсякденність), на галузі обумовлені сферами професійної діяльності людини (педагогічна, політична, художня, економічна тощо). Окрім основних координат (горизонталь та вертикаль) внутрішні відносини культурного простору можуть вибудовуватися за вектором центр - периферія. В цьому сенсі культурний простір сприймається як система регулятивних основ людської діяльності та її знаково-символічного змісту, що втілюється в різноманітних продуктах культуротворчої практики.

Культурний простір кожної епохи сприймається як органічне ціле, де всі складові підпорядковані системі загальних цінностей. Межі культурного простору визначають процеси соціалізації та інкультурації. Під інкультурацією в цьому контексті розуміється оволодіння символічними сенсами культури, що дозволяє людині стати суб'єктом та об'єктом культуротворчої діяльності.

В умовах поліваріантності сучасного культурного розвитку розробка теорії культурного простору стає дієвим знаряддям відображення багаторівневості культури як цілісної системи. Порівняльно-історичний розгляд європейського культурного простору дозволяє виявити як константні так і варіативні його складові. Значення варіативності розвитку стає відчутним в періоди зміни культурних парадигм, коли одна парадигма нашаровується на іншу, продовжуючи і водночас долаючи попередню.

Перехідний характер культури межі XIX-XX століть сьогодні не підлягає сумніву. Характерною ознакою цього періоду є відсутність унітарної системи істини і гранично ліберальне співіснування істин відносних, що сприймається як ознака переходу від особисто-креаційного типу культури Нового часу до інноваційно-креаційного Новітнього [4,544]. Наслідком такої настанови в художній творчості стає спроба створення принципово нового культурного простору з особливими формами інституалізації, одна з яких – неформальне творче об'єднання.

Мистецтво переломної доби завжди несе в собі пафос створення принципово нового, модерного, здатного протистояти авторитетам та академізму. Межа XIX-XX століть позначена активно бунтарським характером перетворень, тяжінням до експериментів та пошуком нових шляхів. Відсутність єдиного генерального напрямку, принциповий плюралізм творчих пошуків, індивідуалізація мислення, - все це чинники, що сприяють формуванню культури «надіндивідуального інтелекту» (Ю. Лотман), в якій підвищується значення творчої особистості.

Існування митця є неможливим в соціальному вакуумі. Відносини між творцем і публікою набувають в означений період специфічних форм. Мистецтво прагне повернути собі езотеричність притаманну давнім часам. Це передбачає, за влучним зауваженням Й. Хезінги, відновлення за нових умов ігрової ситуації, обумовленої втаємничістю та ритуальністю посвячення.

Маргінальність положення художньої інтелігенції спонукає останню до пошуків нових форм об'єднання на протигагу салонній культурі XVIII – поч. XIX ст., що сприяє формуванню власної самосвідомості. Самобутність та обраність митців підкреслюється створенням об'єднань представників різних видів мистецтв, чие життя розгортається у формах принципово відмінних від загальнообраних. «Невідрефлектованість» поведінки розглядається як органічна сфера, що сприяє творчому процесу та спонтанним імпровазіціям.

Порівняльно-історичний аспект розгляду поставленої проблеми дозволяє стверджувати, що саме неформальне творче об'єднання стає тим елементом культурного простору, де успішно здійснюється процес соціалізації представників художньої еліти. Творчий характер взаємодії в межах означених малих груп сприяє інкультурації, що розуміється у даному контексті як становлення митця в якості суб'єкта та об'єкта культурної діяльності, опанування ним символічних сенсів культури. Творчі об'єднання водночас стають і яскравим проявом культурної еліти, тими центрами напруження, де проходить формування нових культурних сенсів.

В структурованому і ієрархічному культурному просторі Новітнього часу, що має всі ознаки складної багаторівневої системи, творче об'єднання стає значущим елементом, вплив якого визначається особливостями культурного простору цієї доби і водночас є наслідком людської діяльності в означений сфері.

Неформальні творчі колективи, ці малі соціальні групи, виступають і колективним суб'єктом культуротворчого процесу, і середовищем, де успішно здійснюється становлення талановитих митців, формування унікальних стильових напрямів. Місцем, де індивідуалістичний бунт художника набуває інституціонального вигляду. Оскільки зміни форм культурної комунікації є одним з чинників культурної динаміки, то і творчі об'єднання стають своєрідним «маркером», що окреслює перехідний етап в історії культури і мистецтв.

Отже, творче об'єднання являє собою локальний культурний простір, призначення якого – реалізація індивідуального творчого потенціалу суб'єкта. В умовах нестабільності та революційних зрушень в суспільстві відносно нечисленні соціокультурні об'єднання, відокремившись від інших, забезпечують людині необхідний рівень підтримки, розуміння та солідарності, що обумовлює і сенс існування творчої особистості в соціумі.

Аналіз соціокультурних реалій сьогодення переконує, що людина, відчуваючи нестабільність світу та тиск стандартизованого образу життя, намагається створити власний культурний простір і відокремити його від оточуючого світу. З іншого боку, відчуття самотності і відчуженості породжує нагальну потребу пошуку кола спілкування, в якому на основі близькості духовних запитів долалося б відчуття культурного та естетичного вакууму, породженого кризовими настроями. Вказана комунікативна ситуація стає поштовхом для народження локальних культурних співтовариств, одним із варіантів яких і стають різноманітні за формою і функціями творчі об'єднання.

Процес структурування культурного простору нового світу, який ми сьогодні активно моделюємо, є неможливим без опанування історичного досвіду. В цьому контексті вивчення соціокультурної ситуації межі XIX–XX століть здатне стати експертизою сьогодення.

Література

1. *Выгузова Е.* Элитарные клубы в культурном пространстве: Автореферат дисс.. кандидата культурологии.-Екатеринбург, 2005.- 20с.
2. *Иконникова С.Н.* История культурологических теорий. 2-е изд. – СПб., 2005. –474 с.
3. *Каган М.С.* Град Петров в истории русской культуры. 2-е изд. – СПб.:Вертикаль, 2006. – 480с.
4. *Каган М.* Философия культуры.-СПб,1996.-416с.
5. *Кондаков И.В.* Архитектоника русской культуры// Общественные науки и современность.-1999.№1.-с.159-172
6. *Лотман Ю.* Культура и взрыв.- М.;Прогресс, 1992.-272 с.
7. *Ляпкина Т.Ф.* Архитектоника культурного пространства Восточной Сибири : конец XVII - начало XX вв. СПб.: «Инфо-да», 2006. – 369 с
8. *Некрасова Е.А.*Романтизм в английском искусстве.-М.:Искусство.-1975.-255с.
9. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой.-М..2000.-312с.
10. *Романенко Г., Шейко В.* Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір: монографія.-К.:Ін-т культурології Академії мистецтв України, 2008.-208с.
11. *Рославець О.* Реалізм у живопису Франції XIXстоліття.- К.:Мистецтво, 1979.-102 с.
12. *Эко У.* Отсутствующая структура.- СПб., 1998.- 257с.
13. *Экштут С.А.* Шайка передвижников. История одного творческого союза. – М.: Дрофа,2008.-287с.

Батычко Г.И. Творческое объединение в архитектонике европейского культурного пространства рубежа XIX–XX веков

На основе анализа современных культурологических теорий обоснована сущность смысловой конструкции «архитектоника культурного пространства». Выявлены структурные параметры европейского культурного пространства новейшего времени. Определена роль неформальных творческих объединений рубежа XIX–XX веков как существенного фактора формирования архитектурных признаков современной европейской культуры.

Ключевые слова: *архитектоника, культурное пространство, культурная парадигма, творческое объединение, инкультурация*

Batychko, G.I. The creative association in the architectonics of European cultural area at the turn of XIX – XX centuries

The author in the article has analyzed the essence of «the architectonics of the cultural area» construction on the basis of modern culturological theories. The structural parameters of modern European cultural area have been considered. The role of informal creative associations at the turn of XIX–XX centuries as an important factor of formation of architectonic features of modern European culture have been identified.

Key words: *architectonic cultural area, cultural paradigm, creative association, enculturation.*

Демографічна характеристика населення грецьких селищ Сартана та Старий Крим (за матеріалами метричних книг державного архіву Донецької області)

Аналізуються демографічні показники селищ Сартана та Старий Крим, які відтворені на основі аналізу даних метричних книг. Встановлені основні характеристики народжуваності. Простежено вплив пори року на укладення першого шлюбу мешканців грецьких поселень, щомісячний розподіл шлюбів. Показана вікова структура смертності, відомості про причини смерті, що значно розширює можливості аналізу.

Ключові слова: метричні книги, демографія, народжуваність, шлюби, смертність.

Метричні книги, як основний документ поточного обліку населення, цікавить дослідників, в першу чергу, як джерело, яке містить щорічні відомості щодо природного руху населення. Джерело, яке дозволяє виявити особливості народжуваності, шлюбності та смертності, які характерні для різних територій, а також пояснити існування таких особливостей.

До питань демографічної поведінки населення частіше зверталися історики, лікарі, економісти-статистики. Дослідники К.А. Андрєєва та Т.Е. Маковецький займалися складанням «таблиць смертності», але при цьому відмічався недолік даних відносно числа смертей немовлят [1]. Дані метричних книг, як додаткове джерело, використовувалися в історико-демографічному напрямку дослідження, який представлений роботами В. Кабузана, Я. Володарського [2,315–321] та інших.

У фонді № 216 Державного архіву Донецької області зберігається 25 справ метричних книг грецького населення за 1867 – 1920 рр. – «Георгиевская церковь Екатеринославской духовной консистории с. Сартана Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. Метрические книги записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших» [3], та у фонді № 217 - 20 справ метрик за 1862 – 1918 роки – «Успенская церковь Екатеринославской духовной консистории с. Старый Крым Мариупольского уезда Екатеринославской губернии, благочиния 1-го округа Екатеринославской епархии. Метрические книги о рождении, браке и смерти» [4]. Метричні книги містять важливу інформацію для науковців, які займаються демографічною історією регіону. Метричні

записи щодо народжених, тих, які укладали шлюб та померлих, можуть бути використані як статистичні показники грецького населення.

У пропонованій статті розглядатимуться демографічні показники населення грецьких селищ Сартана та Старий Крим, відтворені за матеріалами метричних книг за 1895 рр. Всі книги містять записи, здійснені за типовою схемою: народження, шлюб і смерть.

Інформація аналізованих метричних книг вважається нами цілком достатньою за своєю значущістю і за обсягом, а інформаційний масив цих документів дозволяє відтворити демографічну ситуацію грецьких селищ Сартана та Старий Крим.

Метричні книги, безумовно, доволі складно вивчати. По-перше, відзначимо, що текст важко читати, особливо в метриках раннього періоду, коли вони були рукописними і розкреслювалися від руки. Із 1885 р. метричні книги почали вести на бланках і священику залишалося лише правильно їх заповнювати. Крім того, метричні книги дійшли до нас не в повному обсязі. Враховуючи незадовільний стан метричних записів, що збереглися, велика інформативна частина метрик так і залишилась невідомою науковцям. Однак, будь-яка подія все одно лишає по собі інформаційний слід. Оскільки кожний метричний запис мав порядковий номер, реальну кількість актів, що їх містила книга, можна встановити за номерами тих записів, що збереглися, за підсумковими щомісячними записами, а також за даними екстрактів і відомостей.

Стосовно метричних книг грецького населення, в нагоді науковцям, які займаються демографічної історією регіону, стануть зведені відомості. Наприкінці кожного року метричні книги греків містили зведену відомість, в якій зазначалася кількість новонароджених, одружених, померлих. Також зазначалося, у якому віці та від якої хвороби помирали. Якщо в родині народжувалася дівчина або близнюки, це обов'язково позначалося у зведеній відомості. Факт народження позашлюбної дитини також відображався у метричній книзі, а потім ця інформація вносилася до відомості. Із цієї відомості дуже чітко простежується смертність серед малюків, дітей у віці до одного року. Зведена відомість грецьких метричних книг містила примітки, де зазначалися хвороби, від яких найбільше померло людей за рік. Подавалися дані щодо осіб, померлих неприродною смертю. Така відомість обов'язково підтверджувалася підписами священика та помічника, а наприкінці вся справа скріплювалася печаткою [5].

Звичайно, кожний акт містив унікальну інформацію і відтворити її не можна, однак знання про загальну кількість записів дозволить відтворити окремі демографічні показники. У ряді випадків записи, що втрачені в одному екземплярі, наявні в дублетному, що дозволяє відтворити й унікальну інформацію.

Розглянемо інформацію метричних книг грецького населення у тій послідовності, яка представлена у метриках - народжені, ті, які укладали шлюб, та померлі у 1895 році. Матеріали метричних книг дозволяють деталізувати деякі аспекти традиційної демографічної поведінки селян, зокрема, у сімейно-шлюбній сфері.

Постійні записи у метричних книгах вели священики Георгіївської та Успенської церков. Із цих записів бачимо, що за вказаний рік народилося 134 та 318 малюків у с. Старий Крим та с. Сартана відповідно.

Природний приріст населення у селищах як різниця між кількістю народжених та кількістю померлих складає у середньому 50 та 139 осіб у с. Старий Крим та с. Сартана.

Більшість народжених за даними метрик обох селищ були чоловічої статі. Вони перевищували кількість народжених жіночої статі на 17% у с. Старий Крим та 33% - с. Сартана. Щомісячний розподіл народжень за 1895 р., який зафіксований у метричних книгах с. Сартана та с. Старий Крим, показує збільшення народжуваності у старокримців восени (25 хлопчиків та 24 дівчинки), а сартанців – навесні (63 та 39 відповідно). Значно рідше діти народжувалися у старокримців влітку (12 хлопчиків та 14 дівчаток), у сартанських селян – взимку (37 та 30 відповідно). Отже, «зимових» та «літніх» дітей було набагато менше. Народжених влітку-восени батьки зачиняли в осінньо-зимовий період, коли позаду були найбільш важкі сільськогосподарські роботи: посів, догляд за висівками та збір врожаю. Крім того, з біологічної точки зору, зачинати дітей вважається кращим саме в осінньо-зимовий період, коли організм батьків повний сил, які накопичені навесні та влітку, і, таким чином, можна чекати на здорове потомство [6,47]. Цей фактор відігравав значну роль, враховуючи те, що смертність серед немовлят була досить високою.

Таблиця 1.
Щомісячний розподіл народжень у селищах Сартана* та Старий Крим**
Маріупольського повіту Катеринославської губернії 1895 р.

Місяць		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Кількість народжень	с. Сартана	2	35	8	26	28	17	31	42	42	17	0	0
	с. Старий Крим	9	5	9	13	10	8	12	6	17	26	6	13
% від загальної кількості	с. Сартана	0,1	11	5,1	8,2	8,8	5,3	9,7	13,2	13,2	5,3	0	0
	с. Старий Крим	6,7	3,7	6,7	9,7	7,4	5,9	8,9	4,4	12,6	19,4	4,4	9,7

Розраховано і складено: * Метрическая книга записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших // Держархів Донецької області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 9; ** Метрическая книга о рождении, браке и смерти // Держархів Донецької області. – Ф. 217. – Оп. 1. – Спр. 9

Таким чином, розподіл народжуваності, який отримано нами за даними метричних книг, співпадає з традиційною селянською поведінкою (шлюби та зачаття дітей після завершення сільськогосподарських робіт), що свідчить про достовірність джерела, однак, мінімум народжень у грудні серед сартанців може бути обумовлений іншими причинами – особливостями церковного діловодства.

У грудні оформлювалися щорічні звіти, після цього, священики у перший тиждень січня повинні були відправляти метричну книгу за попередній рік до консисторії, знявши з неї копію. Виготовлення копії потребувало достатнього часу, до того ж потрібно було підготувати іншу звітну документацію, тому можливо, що священики частину подій, які відбулися у грудні не вносили до метрики, яка була вже підготовлена для перевірки та «закрита» до строку. Таким чином, вірогідно, що частина інформації щодо народжених у грудні місяці попадала до нової метричної книги, де вони вже датувалися січнем місяцем [7,64].

Кількість народжених близнюків серед грецького населення становить по одному випадку. При цьому це були хлопчики, народжені весною.

Можливо це можна пояснити тим, що смертність серед близнюків була значно вища від загальних показників смертності немовлят, тому такі діти частіше за все помирали до хрещення, а відповідно, і до реєстрації у метричній книзі.

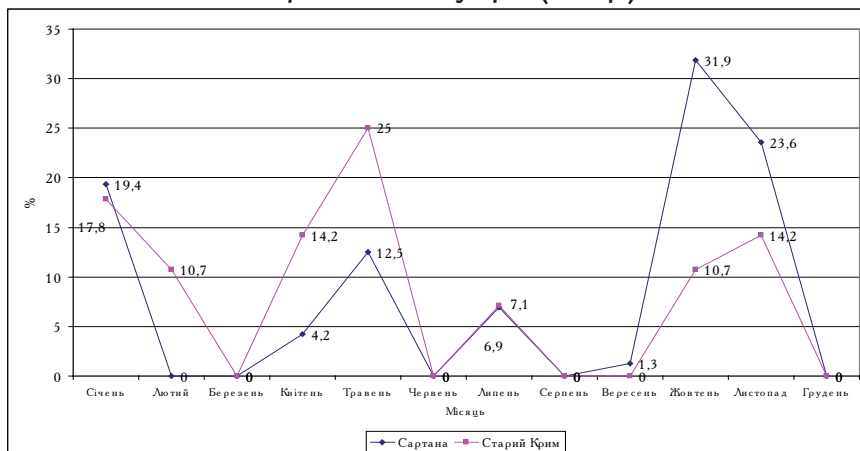
Рідко зустрічалися серед народжених позашлюбні діти. Усього нами виявлено три подібні випадки лише серед поселян с. Сартана. У двох випадках народжені були хлопчики, в одному – дівчинка. Дізнатися про народження саме таких дітей, стало можливим лише завдяки ретельному вивченню метричних книг с. Сартана, де, на жаль, відсутня зведена відомість за рік, на відміну від с. Старий Крим.

Народженим дітям давали близько 60 чоловічих та 50 жіночих імен. Серед чоловічих імен немовлят с. Сартана частіше за все зустрічаються Василь, Іван, серед жіночих – Євдокія та Ксенія [8]. Стосовно немовлят с. Старий Крим треба відзначити, що хлопчиків частіше називали Костянтин, а дівчаток – Марія [9]. Рідше зустрічаються у греків вказаних селищ такі чоловічі імена, як Симеон, Ігнатій, Іларіон, Єфрем, Лазар, Анастасій, Сократ, Ісідор, Ставрій, Власій, Савва, Євстафій, Спиридон, Аверхій, Петро, Антоній, Ксенофонт, Афанасій, Харлампій, Авксентій, Павло, Лев, Порфірій, Полікарп, Димитрій та ін, та жіночі – Раїса, Кириакія, Христина, Євгенія, Катерина, Олімпіада, Надія, Маргарита, Ірина, Таїсія, Антонія, Феодосія, Агнія, Степаніда, Євпраксія та ін.

Метричні книги містять досить цікаву інформацію стосовно укладання шлюбів грецькими поселянами. Нами виявлено 100 шлюбів, які були зареєстровані у с. Сартана та с. Старий Крим. Кількість шлюбів сартанців перевищує кількість шлюбів старокримців на 62%.

На прикладі метричних книг нами була простежена залежність шлюбів від пори року селищ Сартана та Старий Крим. Розподілення у метричних книгах записів за місяцями року дозволяє встановити сезонність укла-

Рис. 1. Сезонні коливання шлюбів за матеріалами метричних книг селищ Сартана* і Старий Крим Маріупольського повіту Катеринославської губернії (1895 р.)**

Розраховано і складено: * Метрическая книга записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших // Держархів Донецької області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 9; ** Метрическая книга о рождении, браке и смерти // Держархів Донецької області. – Ф. 217. – Оп. 1. – Спр. 9

дення шлюбів. Сартанські поселяни частіше всього весілля справляли восени, на відміну від старокримців, більшість шлюбів яких припадає на весняну пору року.

Отже, дані метричних книг показують, що більшість шлюбів укладалася після завершення сільськогосподарських робіт, в останні місяці осені (жовтень – листопад), а також навесні (квітень – травень). В обох простежених випадках шлюби не укладалися в грудні і березні, а також у червні та серпні.

У традиційному селянському суспільстві сезонність шлюбів пов'язана із циклом сільськогосподарських робіт. На те, що одруження залежало від пори року, звертали увагу, зокрема Х. Паллі [10,92], Б. Миронов [11,89-90], І. Венецький, який зазначав, що на сезонність шлюбності впливають особливості релігійного календаря, свята, періоди заборон і обмежень, повір'я і традиції, періоди високих і низьких трудових навантажень у сільському господарстві [12,16].

Середній вік греків с. Сартана, які уклали шлюб, складав для чоловіків 21 рік, для жінок – 19 років. Найменший вік укладання шлюбу для чоловіків становив 17 років (було зареєстровано лише 2 випадки), а для жінок – 16 років (10 шлюбів). Більша частина сартанських поселян уклали шлюб у віці від 20-30 років (27 % від загальної кількості зареєстрованих шлюбів), серед чоловіків 75%, а серед жінок 34%. Кількість шлюбів, які укладені чоловіками у віці до 18 років становить 3 випадки, жінками – 24. З цього випливає, що значна кількість жінок створювали родини не досягнувши зрілого віку.

Все менше зустрічаються шлюби серед чоловіків та жінок віком старше 30 років. Нами виявлено один шлюб, де і чоловік, і жінка були такого віку. Треба зазначити, що це подружжя уклало шлюб вдруге. Серед чоловіків, які уклали шлюб у віці старше 30 років знайдено 2 випадки, серед жінок також 2 шлюби. Як правило, «пізні» шлюби укладали вдови та вдівці. У метричних книгах наявні 3 випадки, коли вдруге одружувалися вдові чоловіки та 1, коли вдруге шлюб укладали овдовілі жінки. Третіх шлюбів серед сартанських поселян не виявлено.

Але не були винятком одруження старшого чоловіка з молодшою дівчиною. У метриках знайдено 11 шлюбів, коли чоловік був старше за жінку більш ніж на 5 років. Виявлено 1 шлюб, коли чоловік був старшим за жінку на 15 років. У цьому випадку для чоловіка шлюб був не перший, перша дружина померла, а для дівчини шлюб був першим. Метричні книги не вказують на номер шлюбу між греками, але вказівка «холост» та «девица» говорить про укладання першого шлюбу між людьми. Кількість шлюбів, коли жінка старша за чоловіка більш ніж на 5 років становить 2 випадки. В одному шлюбі жінка була старша за чоловіка на 13 років, в іншому на 7. Слід зазначити, що в обох випадках шлюб було зареєстровано незаміжними людьми. Шлюбів, які б були укладені сартанцями у віці старше 35 років, не виявлено.

Стосовно шлюбної ситуації греків с. Старий Крим, ситуація наступна. Середній вік вступу у шлюб для чоловіків складав 28 років, для жінок – 23 роки. Найменший вік укладання шлюбу для чоловіків-старокримців становив 19 років (зареєстровано 2 випадки), для жінок – 15 років (1 шлюб).

Значна частина старокримців виявляли бажання укласти шлюб у віці від 20-30 років (39 % від загальної кількості зареєстрованих шлюбів). Кількість шлюбів, які укладені жінками у віці до 18 років, становить 6 випадків, чоловіками – не виявлено. Так само, як і в с. Сартана, значна

кількість старокримських поселянок створювали родини не досягши 18 років.

Укладання шлюбу серед населення грецьких селищ здійснювалося по досягненню повноліття, вік якого було встановлено у 1830 році: громадянське – 18 років і 16, та церковне – 15 і 13 років. Шлюб, який було укладено до досягнення церковного повноліття, вважався недійсним та підвергався розірванню. Подружжя, яке уклало шлюб до вказаного строку (наречений від 15 до 18 років та наречена від 13 до 16 років), розлучали ще до громадянського повноліття, якщо наслідком шлюбного проживання не була вагітність або народження дитини. Правлячий архиєрей міг благословити на шлюб у тому, випадку, якщо нареченому або нареченій залишалося не більше півроку до громадянського шлюбного повноліття [13].

Все менше зустрічаються шлюби серед чоловіків та жінок віком старше 30 років. Метричні книги старокримців подають інформацію про укладення 5 шлюбів, коли обом з тих, які укладали шлюб, було за 30 років. Причому 2 з таких шлюбів було зареєстровано вдруге. На жаль, у метричній книзі не зазначено причину укладання шлюбу вдруге, чи то у зв'язку з тим, що обидва наречених овдовіли, чи в результаті розлучення. На відміну від метрик неправославного населення, акти реєстрації громадянського стану представників православного населення не містять окремої частини про розлучених, де можна було б перевірити подібну інформацію. Чоловіками старше 30 років укладено 8 шлюбів, жінками – 5 випадків подібних шлюбів. Нами виявлено один шлюб, укладений між чоловіком у віці 45 років, та жінкою – 37 років. Треба зазначити, що це подружжя уклало шлюб втретє. Причому у графі нареченої зазначено «вдова», стосовно чоловіка подібний запис відсутній. Знайдено один випадок одруження відставного солдата у віці 69 років та жінки у віці 40 років. Зазначимо, що для обох молодят шлюб було укладено вперше.

Значна частина шлюбів (46%) була укладена між чоловіком та жінкою, різниця у віці яких становила більш ніж 5 років (старший чоловік). І лише один шлюб, де жінка була старша за чоловіка на 7 років та уклала шлюб вдруге. Виявлено 1 шлюб, коли чоловік був старше за жінку на 15 років. У цьому випадку шлюб для обох був першим.

Отже, розділ метричної книги, який містить відомості щодо шлюбів, відрізняється високою достовірністю, що неодноразово підкреслювалося дослідниками [14,44; 15, 95]. Високий рівень достовірності даних пояснюється низкою причин. По-перше, у даному випадку ця демографічна подія співпадала з церковним таїнством, що зменшувало вірогідність втрати інформації. Крім того, укладання шлюбів не лише змінювало сімейним стан людини, але і його соціальний стан, тому до реєстрації шлюбів ставилися з великою увагою.

Досить цікаву та корисну інформацію містять метричні книги померлих греків. Усього за 1895 рік у селищі Сартана померло 179 осіб (112 чоловіків та 67 жінок), у с. Старий Крим – 80 осіб (48 чоловіків та 32 жінки). Помирали здебільшого чоловіки: 63% чоловіків та 37% жінок серед сартанського населення; серед старокримців - 60% чоловіків та 40% жінок. Сартанські поселяни найчастіше помирали навесні та влітку (48%), а старокримці – взимку (36%). Найменша кількість померлих як у с. Сартана, так і в с. Старий Крим простежується в осінній період – 20% та 16% відповідно. Якщо враховувати щомісячну кількість померлих, найбільш високий показник у с. Сартана був у квітні місяці (13%), у с. Старий Крим – у січні (20%).

У сучасній демографії прийнято виділяти окремо коефіцієнти смертності немовлят (від 0 до 1 року) і дитячої смертності (від 1 до 15 років) [16,197], решту – об'єднаємо у 10-річні інтервали, як подає нам зведена відомість с. Старий Крим.

Таблиця 2. Вікова структура смертності селищ Сартана* та Старий Крим Маріупольського повіту Катеринославської губернії 1895 р.**

Інтервал	с. Сартана		с. Старий Крим		Інтервал	с. Сартана		с. Старий Крим	
	1895	%	1895	%		1895	%	1895	%
До 1 року	68	37,9	-	-	45-50	2	1,1	1	1,3
Від 1 до 5 років	45	25,1	55	68,7	50-55	3	1,6	-	-
Від 5 до 10 років	7	3,9	5	6,3	55-60	5	2,8	-	-
10-15	4	2,2	3	3,7	60-65	4	2,2	1	1,3
15-20	6	3,4	3	3,7	65-70	5	2,8	2	2,5
20-25	3	1,6	-	-	70-75	4	2,2	1	1,3
25-30	8	4,5	2	2,5	75-80	1	0,6	3	3,7
30-35	-	-	1	1,3	80-85	3	1,6	-	-
35-40	6	3,4	3	3,7	Усього	179		80	
40-45	3	1,6	-	-					

Розраховано і складено: * Метрическая книга записи родившихся, бракосочетавшихся и умерших // Держархів Донецької області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 9; ** Метрическая книга о рождении, браке и смерти // Держархів Донецької області. – Ф. 217. – Оп. 1. – Спр. 9

Дані показують, що в загальній віковій структурі смертності переважає смертність немовлят і дитяча смертність.

З метричних книг видно, що чоловіки обох населених пунктів дожили до поважного віку частіше, ніж жінки. Серед сартанських поселян 5 чоловіків померло у віці старше 80 років, старокримських – 1 випадок. В обох селищах серед померлих жінок віком старше 80 років не виявлено. Прикметний лише один випадок, коли чоловік із с. Сартана помер у віці 90 років від старості. Частіше за все помирали діти віком до 10 років. Вони складали 67% від померлих у с. Сартана та 75% – у с. Старий Крим. Особливо високою була дитяча смертність у віці до 5 років: 63% у с. Сартана та 69% - с. Старий Крим. У с. Сартана смертність малюків до 1 року складала 37,9%.

Окрім кількісних даних стосовно народжених, тих, які укладали шлюб та померлих, метричні книги містять цінну інформацію щодо причин смерті. Однією з колонок метричної книги є графа «от чего умер», де обов'язково заносилися відомості про хворобу померлого або причини смерті, якщо вона була відома. Якщо ж хвороба не була встановлена, священиком робився запис наступного змісту «от болезни». Дуже часто хвороби не були визначені серед померлих немовлят та малюків, тоді писали «от младенчества». Більша частина мешканців вказаних селищ помирала від хвороб. Кількість померлих природною смертю (від старості або, як зазначалося у метричних книгах, «натурально») складала: 21

особа у с. Сартана, у с. Старий Крим – 7 осіб. Серед старокримців, крім хвороб, 2 особи померли від ран та ушибів, серед сартанців було вбито 1 людину, 1 померла від побоїв та ще одна втопилася. Метричні книги дають нам назви близько 25 захворювань, від яких помирали мешканці селищ. Більша частина сартанців померли від невизначеної хвороби, яку, як вже зазначалося вище, називали просто «блезнь», 23% від загальної кількості померлих у даному селищі. Подібних записів у метриках поселен с. Старий Крим нами не виявлено. В обох населених пунктах досить розповсюдженою серед малюків була хвороба, яку називали «младенчество» – 36% сартанців та 51% старокримців. Досить загрозливим був туберкульоз («сухота», «чахотка»). Від цієї хвороби загинуло 13 осіб з обох селищ. Крім того, значна кількість померла від таких захворювань, як віспа та кір. Питома вага померлих від віспи по обох селищах склала 10% від загальної кількості померлих. Майже 3% жінок померли від пологів. З виявлених нами записів у метричних книгах серед померлих жінок від пологів 2 було по 19 років, 2 жінки були у віці старше 25 років, та 3 – після 30 років. У багатьох випадках точно встановити причину смерті не можна було, що пояснюється як слабкістю тодішньої медицини, так і станом медичного обслуговування. Звідси знаходимо у метричних книгах такі визначення причин смерті, як: «кашель» – 4 випадки, «пронос» – 2, «водяной» – 2, «опух» – 1, «паралич» – 1, та ін. [17].

Отже, аналіз демографічних показників селищ Сартана та Старий Крим, здійснений за допомогою метричних книг, дає уявлення щодо особливостей соціального та родинно-побутового стану сільського населення наприкінці XIX ст. Таким чином, ще раз доведено, що метричні книги містять у собі величезний інформаційний потенціал, який може бути використаний і науковцями, які вивчають метрики як історичне джерело, і дослідниками, які займаються вивченням демографічної історії регіону. В цілому, не звертаючи уваги на втрати, які пов'язані з особливостями зберігання метричних книг, обсяг інформації, який міститься у метриках є достатнім для використання цих даних при реконструкції історико-демографічних показників окремих населених пунктів.

Джерела та література

1. Андреев К.А. О таблицах смертности. М., 1871 г.; Маковецкий Т.Е. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения, составленные по метрическим книгам. – К, 1881 – 1886.
2. Володарский Я.Е., Кабузан В.М. Демографические проблемы истории СССР досоветского периода // Историческая демография: проблемы, суждения, задачи. – М.: Наука, 1989. – С. 315–321.
3. Державний архів Донецької області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 9.
4. Там само. – Ф. 217. – Оп. 1. – Спр. 9.
5. Там само. – А. 125.
6. Заднепровский А.И. Население прихода Богородицкой церкви в 1873 – 1883 гг. // Новые страницы Донбасса: Статьи. Книга 6. – Донецк, 1998. – С. 45–51.
7. Князева Е.Е. Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII - нач. XX вв.: СПб., 2004 – С. 97.
8. Державний архів Донецької області. – Ф. – 216. – Оп. 1. – Спр. 9.
9. Там само. – Ф. – 217. – Оп. 1. – Спр. 9.
10. Палли Х.Э. О некоторых методических вопросах обработки источников по исторической демографии ЭССР на ЭВМ // Математические методы в

историко-экономических и историко-культурных исследованиях. – М.: Наука, 1977. – С. 82–98.

11. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX вв. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. Сб. статей. Под ред. А.Г. Вишневого – М.: Статистика, 1979. – С. 83–104.

12. Венецкий И.Г. Статистические методы в демографии. – М.: «Статистика», 1977. – 208 с.

13. Цытин В. Церковное право. Доступный з: <http://www.klikovo.ru/>

14. Миронов Б. Н. О достоверности метрических ведомостей – важнейшего источника по исторической демографии России XVIII – начала XX вв. // Россия в XIX – XX вв. Сборник статей. – СПб, 1998. – С. 44.

15. Валегина К. О., Кащенко С. Г. К вопросу о возрасте вступления в брак населения Олонецкой губернии в конце XIX – начале XX вв. // Историография и источниковедение отечественной истории. Сборник научных статей и сообщений. В.2. – СПб, 2002. – С. 95.

16. Борисов В.А. Демография – М.: Издательский дом NOTA BENE, 1999. – 272 с.

17. Державний архів Донецької області. – Ф. 216, 217. – Оп. 1. – Спр. 9.

Васик О.В. Демографическая характеристика населения греческих сел Сартана и Старый Крым (по материалам метрических книг Государственного архива Донецкой области)

Анализируются демографические показатели сел Сартана и Старый Крым, которые восстановлены на основе анализа данных метрических книг. Установлены основные характеристики рождаемости. Прослежено влияние времени года при заключении первых браков жителей греческих сел, ежемесячное распределение браков. Показана возрастная структура смертности, сведения о причинах смерти, что существенно расширяет возможности анализа.

Ключевые слова: метрические книги, демография, рождаемость, брак, смертность.

Vasyk, O.V. The demography characteristics of Greek villages Sartana and Stariy Krym (by metric registers of State Archives of Donetsk region)

The demographics of Sartana and Stariy Krym, reconstructed on the basis of the metric registers have been analyzed. The main birth-rate characteristics have been set up. Season influence to contracting first marriages among inhabitants of Greek villages and every-month marriage distribution have been considered. Age death-rate structure, information about death reasons have been shown.

Key words: metric registers, demography, birth-rate, marriage, death-rate.

Морально-психологічна ситуація в селах Полтавщини у 1950 – 1960-х рр. (на матеріалах Державного архіву Полтавської області)

Розглядається морально-психологічна ситуація в селах Полтавської області у 1950 – 1960-х рр. На основі вивчення численних скарг і заяв, автор дійшов висновку, що на селі існував певний антагонізм між різними категоріями сільської спільноти, що породжувало стихійні протести мешканців сіл і впливало на економічну діяльність колгоспів та міграцію населення села у міста.

***Ключові слова:** сільський спосіб життя, морально-психологічна ситуація, безгосподарність, аморальність, норма поведінки, традиційні уявлення.*

Протягом значного періоду в історії України найбільшу верству суспільства складало селянство. Ситуація поступово змінювалася в другій половині ХХ століття, коли співвідношення сільського та міського населення стало майже однаковим – у 1959 р. мешканці міст становили 46 %, а сіл – 54 % від загальної чисельності населення [1,8]. Такі зміни були пов'язані з багатьма факторами, які виходили з сільського способу життя, якому були притаманні специфічні риси, характерні для сільськогосподарського виробництва, тяжких умов праці та нееквівалентної заробітної плати. Це впливало на морально-психологічну ситуацію на селі, викликаючи відповідну реакцію населення.

Полтавська область довгий час зберігала значну перевагу сільського населення над міським. У 1959 р. 69,9 % приходилося на представників сільської місцевості, переважна більшість яких була зосереджена в колгоспах [1, 16]. Відомо, що саме колективні господарства мали специфічні умови виробничої діяльності й розподілу прибутків між працівниками. Тому більшість населення регіону відчувала на собі постійний тиск радянської системи, яка нав'язувала свої правила власного способу життя.

Метою даної статті є вивчення морально-психологічної ситуації в селах Полтавщини у 1950 – 1960-х рр. Автор вважає доцільним проаналізувати відносини між різними категоріями сільського суспільства, поведінку місцевого керівництва в колгоспах, охарактеризувати окремі категорії мешканців села, розглянути напрями боротьби із зловживаннями

місцевих управлінців, виявити уявлення сільської спільноти до сільського способу життя.

Об'єктом дослідження виступає селянство Полтавщини, а предметом є відносини між різними категоріями сільського суспільства, діяльність голів колгоспів і членів правління, їх поведінка, уявлення селян про мораль і психологію сільського колективу.

Історіографічну базу роботи складають, по-перше, праці узагальнюючого характеру, де поданий аналіз соціально-політичних, економічних та культурних основ життя українського населення, зокрема і селян Полтавщини. Насамперед велике значення має фундаментальне, ґрунтовне видання «Історія українського селянства» [2]. Корисними для розуміння ролі політичної складової в буденному житті українських селян є праці таких авторів як В. К. Баран, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, І. М. Романюк та багато інших [3;4;5;6;7]. На жаль в українській історіографії на сьогоднішній день тема морально-психологічної ситуації в селах Полтавщини не була предметом окремого дослідження.

Джерельною базою статті є матеріали фондів Державного архіву Полтавської області. В основному це справи, в яких зберігаються заяви та скарги громадян у 1950 – 1960-х рр. Серед них величезне значення мають документи, які розкривають сільський спосіб життя та дають можливість простежити морально-психологічну ситуацію в сільському середовищі в заявлений у дослідженні період.

Відзначимо, що багаточисленні постанови та накази Уряду та Партії досить активно обговорювалися на сільських сходах, тобто населення було ознайомлено з найголовнішими засадами подальшого розвитку держави. Згадаємо, що документи декларували такі принципи як демократія, справедливість, рівноправ'я, поступове будівництво соціалізму та комунізму.

Сільський спосіб життя характеризувався існуванням певної сільської моралі, яка полягала в тому, що дії і поступки мешканців села були надбанням громадськості. Особливо це стосувалося поведінки і методів роботи голови колгоспу, членів правління й парторганізації. Звичайні селяни звертали увагу на господарські якості управлінців, їх поведінку вдома, на роботі, ставлення до односельців тощо. Це цілком зрозуміло, адже від здібностей і моральних устоїв правлінь колгоспів напряду залежала заробітна плата колгоспників і звісно можливості покращення своє життя. До того ж, виходячи з комуністичних гасел, провідними діями на селі, за уявленням колгоспників, мали бути цілком позитивні, високоморальні люди. В умовах постійного порушення демократичних засобів у життєдіяльності артілей, не виплати грошей і натуральної продукції, селянам доводилося більше часу витратити на роботу в присадибних господарствах, що у свою чергу наносило збитки колгоспу, адже страждала перш за все трудова дисципліна колгоспників. Тому можна констатувати, що селяни Полтавщини змушені були використовувати різноманітні засоби боротьби за свої права. Першим найбільш розповсюдженим методом, можна сказати був стихійний протест – невихід на роботу в колгосп. Більш активна частина населення вдавалася до написання численних скарг на адресу інстанцій різних рівнів. Як правило це були колективні анонімні заяви, бо автори таких документів переслідувалися головами колгоспів.

Українські селяни вважали, що погані результати сільськогосподарського виробництва в колгоспах безпосередньо пов'язані з

безгосподарністю деяких голів колгоспів: не здійснювалася затримка снігу на полях, не готувалися зернові культури для посіву, пшенична полова гинула на полях, а тваринам не було корму, окрім гнилої соломи, реманент дуже погано ремонтувався, не вистачало ярем для тягла, на один трудовдень видавали мало хлібу, відрізали у колгоспників городи тощо [8,арк.7]. У деяких колгоспах не було приміщень для тварин, які зимували майже під відкритим небом, що призводило до значних збитків. На фермах курчата гинули без корму, приміщення не були відремонтовані і в дощову погоду крівлі ферм протікали. Незадовільно працювали молотильні агрегати через нестачі палива. Зверталася увага, що під час обробки землі на початку 1950-х рр. дуже мало використовувалося тракторів. У 1955 р. селянські скарги також вказували на становище в тваринництві: тварини без догляду, нормально не годуються і не наповуються, не вистачає працівників [9,арк.69].

Другою причиною була аморальна поведінка членів правлінь колгоспу та сільської ради. У с. Устимівка Глобинського району сільські мешканці вважали місцевих управлінців шахраями, пияками та порушниками демократичних устоїв. «Всі вони являються і депутатами сільської ради, а що ж вони натворили, скільки пропили колгоспних грошей» [10,арк.8]. Селяни звертали увагу на використання членами правлінь та сільських рад своїх посад у корисних цілях: придбання дефіцитних на селі товарів, наприклад мануфактури, лісоматеріалів, покупку в колгоспній коморі продуктів за заниженими цінами. У той час як колгоспникам постійно затримували оплату по трудовнях, деяку продукцію колгоспу правління вивозило на ринок до міста Кременчук, причому виручені гроші не проводилися через колгоспну касу. Без дозволу колгоспників і навіть рішень правління на ринках продавали пшеницю, муку, цукор, жито, овочеві культури, яйця. Колгоспники вважали це прямим порушенням Уставу сільськогосподарської артілі. Практикувалося заниження цін на продану продукцію та підвищення на куплені для колгоспу речі. Наприклад на купівлю рогатої худоби витрачено 8000 крб., на які насправді було придбано три корови по ціні 1500 крб. за одиницю, причому всі корови виявилися неякісними.

Місцеве керівництво вдавалося до різного роду зловживань, розраховуючи, що з незгодними односельцями завжди можна було знайти спільну мову, наприклад пообіцяти більш високу оплату трудовня (1 кг хлібу і 1,5 крб на один трудовдень на весь рік), у випадку якщо оберуть головою колгоспу потрібну людину. Були і більш радикальні методи налагодження відносин з незгодними: звільнення з роботи, застосування нецензурної брані і подекуди навіть мордобій. В одному з колгоспів Гребінківського району до судової відповідальності у 1951 р. було притягнуто бригадира за побиття колгоспниці. Селяни вважали, що з метою використання своїх посад у корисних цілях, голови колгоспів оточували себе найбільш близькими родичами і таким чином прикривали свої незаконні дії. Селян обурювала аморальна поведінка деяких комуністів. У скаргах часто згадується пияцтво та побиття членів родини. Як наслідок у колгоспників виникало цілком логічне запитання: «Таких керівників судити треба, ми читаємо газети і чуємо як вирішує Пленум ЦК КП(б)У. Чи можна надіятися на таких керівників (голів колгоспів та членів парторганізацій)?».

Селянські скарги відзначаються досить художньо і літературно оформленим поданням ситуації на селі: «...коли голова приїжджає на територію

колгоспу він забуває, що він голова. Машина з повного ходу становиться біля магазину, збігаються всі лизуни і починаються хазяйські діла, зразу по 200 гр., а далі й вище. Понапивавшись вони роз'їжджають по об'єктах колгоспу автомашиною». Селяни колгоспу ім. Свердлова Глобинського району скаржилися на недостойну поведінку голови колгоспу та його помічників, які застосовували до колгоспників різні образливі епітети «Німецькі прихвосні», «куркулі» тощо [10,арк.32]. Недостойна поведінка управлінців викликала сарказм і критику односельців: «...видравшись на край кузова, вчепившись руками за кабінку, розхристаний, одпустивши живіт, без фуражки ...». У випадку якоїсь провини з боку колгоспників (загинула вівця або теля, що цілком було природним в умовах, якими характеризувалося утримання тварин) збиралося поважне правління, «для сміливості ще додають по 200 гр., молодежі зійдеться десяток і починається з 9 години вечора і кінчається утром, поки не похмеляться і не зчерпається запас слів».

Посада об'їждчика, його поведінка теж піддавалися критиці селян: «В колгоспі мається об'їждчик полів....займається об'їздом по хатах, де роблять добру самогонку і знімає проби». Виявляється, що селяни добре розуміли, що представники колгоспного управління не виконують своїх прямих обов'язків, мають низький рівень культури, ведуть аморальне життя: «можна побачити об'їждчика часто в настроєнні, стоїть під хатою, розхристаний, без фуражки, як Унтер Пришибеев і стука себе в груди кулаком: Як би я був головою колгоспу, то я б усіх пересудив» [10,арк.34].

Документи Державного архіву Полтавської області, а саме чисельні заяви та скарги громадян, свідчать про величезну прірву, яка існувала між заявленими комуністичними принципами і звичайним повсякденним життям. Причому колгоспники наводили приклади порушення принципів існування колгоспної системи, вказуючи на затримання оплати праці по трудових та не виплату за перевиконання планів збору врожаю, за здачу продукції по контракції. Це було характерним як для 1951 р. так і протягом десятиліття. Декілька років до Глобинського райкому партії поступала скарга від селян сільськогосподарської артілі Майбородівка на несвоєчасні або недостатні розрахунки колгоспу із колгоспниками [10,арк.144]. Такі ж факти було виявлено за результатами перевірки анонімного листа колгоспників с. Пустовойтово. Селянам недодавали належного їм хлібу; голова і бухгалтер спробували утримати з селян 20 % хлібу, не маючи на це рішення загальних зборів артілі [10,арк.283]. У с. Наталівка Гребінківського району у 1954 р. колгоспники вважали, що голова колгоспу занадто багато випиває, обманює своїх односельців та забирає гроші, призначені для нарахування колгоспникам за перевиконання плану [11,арк.53]. За вирощування буряків у 1953 р. колгоспникам мали заплатити понад 14 тис. крб. Однак тільки в квітні 1954 р. їм нарахували понад 8 тис. крб., а іншу суму колгосп був винен членом артілі. Від сільських мешканців поступали як правило колективні скарги на адресу редакцій радянських газет, наприклад «Правда України», в яких були детально описані порушення основ артільного життя. З урахуванням трудових робіт у сільському господарстві, тим більше, що в області багато перш за все жінок були зайняті на вирощуванні цукрових буряків, що вимагало значної фізичної праці, до того ж ручної, не виплата по трудових викликала обурення та незадоволення умовами повсякденного життя і загострювала морально-психологічну ситуацію, що проявлялося

у зростанні недовіри звичайних колгоспників до місцевих управлінців і в цілому до радянської системи.

Розповсюдженою була дебіторська заборгованість колгоспу з боку керівників господарства. Ці суми подекуди досягали десятків тисяч крб. Селян обурював той факт, що в умовах тяжкої радянської дійсності на селі, частина сільських мешканців, які мали відношення до керівництва колгоспом, використовували своє положення і знаходили в колгоспі кошти для задоволення власних потреб. У той час, як у колгоспі частина родин взагалі не мала власного житла, оскільки дуже складно було заробити потрібні на будівництво або купівлю хати гроші, голови колгоспів дозволяли собі брати в борг і не віддавати декілька років. У колгоспі ім. Жданова голова колгоспу у 1959 р. взяв без оплати за зниженими цінами продукти, будівельні матеріали та інші коштовності на суму 24 тис. крб. За його прикладом діяли й інші члени правління, що привело до заборгованості перед колгоспом у сумі 66 тис. крб. у той час як колгосп не розраховувався з колгоспниками грошима на суму 252 тис. крб. і натуральними продуктами понад 100 тис. крб. [12,арк.59].

Взагалі майже всі скарги селян вказують на неадекватну поведінку голів колгоспів та правління артлі. Скрізь колгоспники звинувачували місцевих керівників у зловживанні алкоголю, неповажному ставленні до односельців, дуже часто голови колгоспів дозволяли собі спілкуватися з колгоспниками у підвищеному тоні, обзивати різними образливими словами, не визнавали основ демократичного устрою, часто самі приймали рішення [8,арк.143]. Голова колгоспу «по 3 – 5 днів не являвся в колгосп в період продажу кавунів, помідорів, зерна, валявся п'яним біля магазину, опущені штани» [10,арк.9]. Підтвердилися факти анонімного листа селян колгоспу ім. Держинського. Голова колгоспу являвся на роботу в нетверезому стані, систематично випивав з директором школи, у конторі побив бухгалтера, без рішення загальних зборів артлі продавав продукти і скот на ринку [10,арк.234]. Селяни поважно ставилися до представників інтелігенції на селі, і цілком зрозуміло, що аморальна поведінка їх викликала обурення і критику: «Директор соучасник в п'янках з головою колгоспу, маючи жінку і двох дітей протягом декількох років веде аморальний спосіб життя, розложився в битю». Колгоспники артлі ім. Свердлова скаржилися на ненормальну поведінку головного полевода: «в п'яному виді зайшов на конюшню, вимагав запрягти коней, причепився до робочого конюшні, погрожував вигнати його з бригади, а також сина і доньку. Хвалився, що він головний полевод і депутат». Робочий конюшні мав піти з роботи, оскільки полевод погрожував забити його [10,арк.332]. Усі ці неправомочні й аморальні дії відслідковувала сільська громадськість і робила власні висновки.

У сільському середовищі повоєнного періоду було багато соціально незахищених категорій населення, насамперед дітей-сиріт. Їх матеріальне становище взагалі не піддається ніякому розумінню. У житлі таких сімей не було ліжка, матраців, подушок, усі діти спали разом на селянській пічці. У колгоспі ім. Кірова на утриманні знаходилося четверо дітей-сиріт. Однак, їх існування характеризувалося злиденністю. На початок нового навчального року в них не було жодної книжки, взуття, одягу, шкільного приладдя. Діти скаржилися, що не бачать жодної краплі молока, жирів дають мало, сплять на полу, а взимку всі разом з господарями на голій

цеглі або дошках. Про це знало правління колгоспу, однак ніяких заходів не вживало [10,арк.65].

Отже, на селі існував певний антагонізм між представниками місцевої влади і звичайними колгоспниками. Додамо, що сільське суспільство було різноманітним. З одного боку воно поділялося на представників влади і загальну сільську масу населення, з іншого – можна виділити серед сільської спільноти звичайних мешканців села, які вели аморальний спосіб життя. Такі особи не брали участі в громадському виробництві, занадто багато випивали, здійснювали хуліганські вчинки. Звісно, що представники, по-перше, парторганізації проводили серед такої категорії сільського населення виховну роботу, критикували їх. У період напружених сільськогосподарських робіт, коли катастрофічно не вистачало робочих рук, а треба було виконати високі плани поставки продуктів державі, використовували методи масово-політичної роботи. Як правило, у кожному колгоспі випускали місцеві стінні газети, які писалися на живому матеріалі, від руки. Ці газети постійно вивішували в конторі, або в інших масових місцях. У колгоспі ім. Дзержинського в с. Обізівка така стінна газета була досить популярною серед мешканців села. Її редактор – секретар парторганізації, готуючи газету, обов'язково відзначав у матеріалах найкращі бригади і критикував тих бригадирів і членів бригад, які не сумлінно працювали. Стінна газета від 7 серпня 1955 р. за № 11 увійшла в історію села і здобула широкого розголосу серед районних партійних представників. У цьому номері як завжди пролунала критика на адресу ледачих колгоспників, п'яниць та хуліганів, які пізніше домалювали на газеті карикатуру і дописали текст: «Давай змагатися за те, в кого гірше вийде» [9,арк.68]. Далі послідувала ціла низка пояснювальних записок від секретаря парторганізації, а сам вчинок був кваліфікований як «політичне хуліганство». Справа завершилася рішенням, що стінна газета буде вивішуватися під склом і замком. Отже, антагонізм у сільському середовищі був досить природним явищем і існував між різними категоріями сільської спільноти.

Не були винятком і сільські родини. Внутрішньосімейні відносини в деяких родинах були досить складними і приводили до скандалів, бійок і взагалі розлучень. Причиною, як правило, була аморальна поведінка чоловіків, які занадто багато випивали, не працювали в колгоспі і в домогосподарстві, тобто не заробляли грошей на свою родину. Жінки в сім'ях виконували всю роботу і за себе, і за чоловіка, і заробляли на дитину. Одна з мешканців с. Глобіно скаржилася на свого чоловіка, що він п'є, забирає у неї гроші, не працює і працювати не збирається, краще піде красти, погрожує вбити свою жінку [10,арк.108]. Деякі чоловіки покидали свої родини і ховалися в інших населених пунктах, не виплачуючи аліментів: «Мені слабій, хворій жінці приходится виховувати сина, а йому (чоловіку) на диво так легко жити, не давати пользи державі і не допомагати своїй дитині» [10,арк.341]. Як бачимо, на селі досить багато було представників, яким було легко жити, і звісно колективна сільська мораль та психологія засуджували їх поведінку і здійснювали заходи для залучення таких людей до колективного життя.

Сільська мораль та психологія з одного боку замкненого, а з іншого дуже прозорого суспільства вносила свої корективи в життя індивідуумів. Особливо це відбивалося на жінках, молодих дівчатах. Сільська спільнота була не байдужою до своїх односельців і будь-що засуджувала різні амо-

ральні вчинки. На селі вважалося не правильною поведінка дівчини, яка зближувалася поза шлюбом з чоловіком, тим більше одруженим. Багато хто з дівчат страждали від каяття, відчуваючи засудження з боку односельців за свою поведінку. Деякі вирішували піти з життя, не витримавши подібних ситуацій. У с. Наталівка двадцятирічна дівчина, завагітнівши від заступника голови колгоспу, одруженого, вирішила зробити штучні пологи в 7 місяців вагітності. Дитина померла, розпочалося слідство і вона, не витримавши морально-психологічної напруги, пішла з життя, залишивши записку: «Ну тепер я вирішую сама...пускай люди говорять, а я нічутиму» [13,арк.26 - 27].

Таким чином, у 1950 – 1960-х рр. морально-психологічна ситуація в селах Полтавщини мала декілька характерних рис. Виходячи з сільського способу життя і певної замкненості сільського середовища, у суспільстві існували традиційні уявлення про норми поведінки і ставлення індивідумів один до одного. Перш за все, селяни поважно ставилися до добрих господарів, тим більше, якщо це були місцеві управлінці, до людей освічених, культурно вихованих, вважали необхідним поважати односельців. Такі уявлення цілком були відповідними до партійних та радянських принципів життя. У протилежному випадку колгоспники вдавалися до різних форм протесту, в основному стихійного, і, не будучи байдужими, критикували місцеве керівництво і односельців за аморальну поведінку і безгосподарність. Наслідком таких протестів були й численні скарги на адресу партійних та радянських інстанцій. Селяни вірили, що їх дії мають виправити ситуацію. Однак, поступово, в сільському суспільстві визрівала недовіра до радянського способу життя, який демонстрував верховенство декларованих засад над звичайним повсякденним життям і над людським фактором. А це, у свою чергу, впливало на збільшення стихійних міграційних потоків до більш зручних для життя міст.

У перспективі слід звернути увагу на вивчення морально-психологічної ситуації в різних регіонах України, простежити та порівняти ступінь розповсюдження та закріплення в сільському суспільстві радянського способу життя.

Література

1. *Народне господарство Української РСР в 1959 році*. Статистичний щорічник. – К. : Держстатвидав, 1960. – 731 с.
2. *Історія українського селянства*: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / Валерій Андрійович Смолій (відп.ред.) - К. : Наукова думка, 2006. - Т. 2. - 652 с.
3. *Баран Володимир Кіндратович, Даниленко Віктор Михайлович*. Україна крізь віки: В 15 т. / НАН України; Інститут археології / В.А. Смолій (ред.) - К.: Альтернативи, 1998.
4. *Баран В.* Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. - 448 с.
5. *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. - Львів : МП «Свобода», 1992. - 124 с.
6. *Кульчицький С.В.* Спроби реформ (1956 – 1964 рр.) // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 120 - 129.
7. *Романюк І.М.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. - Вінниця : Книга – Вега, 2005. -256 с.

8. Державний архів Полтавської області. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 213. – 287 арк.

9. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 191. – 274 арк.

10. Там само. – Спр. 142. – 502 арк.

11. Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 214. – 234 арк.

12. Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 239. – 148 арк.

13. Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 139. – 92 арк.

Лысак В.Ф. Морально-психологическая ситуация в селах Полтавщины в 1950 – 1960-х гг. (на материалах Государственного архива Полтавской области)

Рассматривается морально-психологическая ситуация в селах Полтавской области в 1950 – 1960-х гг. На основе изучения многочисленных жалоб и заявлений, автор сделал вывод, что в селе существовал некоторый антагонизм между разными категориями сельского сообщества, что порождало стихийные протесты и влияло на экономическую деятельность колхозов, а также приводило к миграциям населения села в города.

Ключевые слова: сельский образ жизни, морально-психологическая ситуация, бесхозяйственность, аморальность, норма поведения, традиционные представления.

Lysak, V.F. The research of moral and psychological situation in the villages of Poltava Region in 1950 - 1960's basing on the data of State Archive of Poltava

Author considers the moral and psychological situation in the villages of Poltava Region in 1950 - 1960's. On the basis of numerous complaints and allegations, the author concluded that there was some antagonism in the villages between the different categories of rural community, which generated spontaneous protests and affected the economic activity of kolkhozes and also resulted in migration to the city.

Key words: rural lifestyles, moral and psychological situation, mismanagement, immorality, behavioural norms, traditional views.

Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945-1953 рр.

На основі архівних документів розглянуто процес створення, основні напрямки та специфіку роботи відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945-1953 рр., коли на нього було покладено важливі завдання з прийому репатріантів та сприяння побутовому і трудовому влаштуванню, культурно-масової роботи серед вказаної категорії.

Ключові слова: відділ у справах репатріації, прийомно-розподільні пункти, категорії репатріантів, реінтеграція.

Наприкінці Другої світової війни, коли в Радянському Союзі очікувалося масове й організоване повернення на Батьківщину усіх осіб, які опинилися за кордоном, зокрема - оstarбайтерів, червоноармійців, які перебували у нацистському полоні, а також емігрантів, які залишили Батьківщину до війни, до їх прийому готувалися не лише органи безпеки, міліції тощо. У складі РНК УРСР та виконкомів обласних рад депутатів трудящих були утворені тимчасові структури – відділи у справах репатріації. Вивчення їх діяльності може допомогти у відтворенні повної та об'єктивної картини життя репатріантів у повоєнний час, дозволить виявити певні категорії репатріантів, які потрапили до області, проблеми, з якими зіткнулися репатріанти після повернення на Батьківщину, позицію влади до громадян, які тимчасово вийшли з-під державного контролю, а також певною мірою ставлення до них органів влади на місцях.

Активне вивчення проблем реінтеграції репатрійованих громадян до повоєнного радянського суспільства і державної політики щодо них вітчизняними науковцями розпочалося лише у 90-ті рр. XX ст. Серед багатьох інших питань, досліджувалася певною мірою і діяльність репатріаційних структур в Україні. Так, роботу республіканського відділу у справах репатріації висвітлено у статті О.В.Буцько [1]. Проблемам репатріантів в Сталінській обл. присвячено ряд статей [2], в одній з яких, під авторством А.О.Саржана, дуже докладно охарактеризовано кампанію з підготовки патріотичних листів за кордон із закликом повернутися на Батьківщину, яка проводилася місцевим відділом у справах репатріації, та порушено проблеми прийому репатріантів у Донбасі. Вказаний факт дає підстави автору не торкатися достатньо вивченого аспекту, а визначити метою цієї статті розгляд основних напрямків і специфіки діяльності від-

ділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945 - 1953 рр., тобто протягом всього періоду його існування.

Джерельну базу статті становлять постанови РНК УРСР, довідки та інформації про роботу обласного відділу у справах репатріації, листування із керівниками органів різних інстанцій, накази по відділу, довідки про результати перевірок та заяви від репатріантів. Ці документи зберігаються у фондах Державного архіву Донецької області.

Рішення про створення обласних репатріаційних відділів та прийомно-розподільних пунктів (далі – ПРП) було затверджено постановою РНК УРСР № 1002 від 30 червня 1945 р. [3,арк.17,20,24] Завданням їх було: прийом репатріантів, направлення до місць мешкання, ведення обліку прибулих додому репатріантів, сприяння їх побутовому і трудовому влаштуванню, організація агітаційно-масової роботи, надання грошової допомоги та контроль за всіма видами допомоги, наданої господарськими та громадськими організаціями. У серпні 1945 р. завідувачем відділу у справах репатріації в Сталінській обл. було призначено А.І.Поплавського, який зазнав певних труднощів з укомплектуванням штату співробітників відділу та ПРП. Зокрема, у середині серпня ПРП були укомплектовані постійними працівниками лише на 45-50 %. Наприкінці серпня ці проблеми, які пояснювали низьким рівнем окладів (завідувач – 1000 крб., старший помічник – 750, помічник – 650, бухгалтер-ревизор - 500, секретар-статист – 300), було вирішено через поширення на співробітників відділу і пунктів системи літерного харчування, як і для всіх інших працівників облради. Прийомно-розподільні пункти розмістили на станціях Ясинувата, Красний Лиман, Волноваха з таким розрахунком, щоб вони обслуговували репатріантів центральних, північних і південних районів області відповідно [4,арк.40]. Штатний розклад по трьох ПРП включав 24 особи, відділу у справах репатріації - 5 осіб [3,арк.29]. Зрозуміло, що при такій досить обмеженій кількості співробітників відділ міг виконувати свої функції лише у тісній співпраці з іншими підрозділами облради – облфінвідділом, облторгвідділом, обласними відділами охорони здоров'я, народної освіти, а також з районними, міськими виконкомом, відділами міліції, відділами робітничого постачання, облавтотрестом, керівниками підприємств області тощо.

Діяльність відділу протягом дев'яти років існування мала свою специфіку. Найбільш напруженим ритмом відрізнявся перший рік роботи. Необхідно було створити умови для прийому наймасовішої хвилі репатріантів, що стало серйозним випробуванням для новоствореної структури. Задля забезпечення відпочинку, харчування, медичного і культурно-масового обслуговування громадянам, які повернулися на Батьківщину і на період очікування подальшого шляху прямування, прийомно-розподільні пункти треба було облаштувати інвентарем, організувати харчоблоки, санпропускники, лазні, дезкамери, забезпечити оформлення первинних документів (реєстрація і відповідні документи на право прописки в певній місцевості), надати у випадку гострої потреби грошову допомогу та носильні речі, для хворих і виснажених репатріантів - медичну допомогу, доправити до місць проживання хворих репатріантів, провести агітаційно-масову роботу, завезти вугілля для роботи ПРП у зимових умовах тощо [4,арк.40]. З серпня 1945 р. і до січня 1946 р., головним чином восени 1945 р., прибував основний загаль репатріантів. Серед них як цивільні репатріанти (головним чином оstarбайтери), які повернулися

додому після примусових робіт у Німеччині, так і репатріанти, направлені в Донбас для відбудови промисловості у складі робочих батальйонів. З-поміж останніх були військовослужбовці Червоної Армії після перебування у нацистському полоні й оstarбайтери призовного віку - вихідці з різних областей України та інших республік СРСР.

Участь окремих ПРП у прийнятті й обслуговуванні репатріантів нерівнозначна. Основна кількість репатріантів проходила через Ясинуватський ПРП. Так, на грудень 1945 р. харчоблок Ясинуватського ПРП мав щодобову пропускну здатність у 2 тис. осіб, Волноваського – 200, Краснолиманського – 250 осіб [5,арк.44]. Якщо для зустрічі наймасовішої хвилі в Сталінській обл. була потреба у трьох ПРП, то вже в грудні 1945 р. зачинили Волноваський ПРП, у січні 1946 р. – Краснолиманський [6,арк.4;7,арк.4,59]. Починаючи з 1946 р. репатріаційна хвиля стала вщухати. За словами виконуючого обов'язки завідувача відділу, «прибуття репатріантів ешелонами поступилося надходженню у вагонах, а з 1948 р. вони почали прибувати одиницями завдяки ворожій діяльності націоналістичних комітетів, що діяли в західних зонах Німеччини й Австрії, які всілякими заходами перешкоджали поверненню радянських людей на Батьківщину» [8,арк.94]. Особливістю репатріаційного потоку в 1946-1947 рр. було прибуття реемігрантів українського походження з Франції та селян-рибалок російського походження з Болгарії. У наступні роки повернулася значна кількість репатрійованих матерів з малими дітьми. Це, головним чином, колишні оstarбайтерки, які перебували у шлюбі з іноземцями, що залишилися у своїх країнах. Прибували також репатріанти з Чехословаччини, Бразилії. Загалом у 1949 р. прибуло 377 репатріантів, у 1950 – 303, у 1951 – 150, у 1952 р. – 130 осіб [9,арк.336;10,арк.112;11,арк.2;12,арк.139]. В умовах невеликої кількості репатріантів, що прибували, у грудні 1949 р. було закрито Ясинуватський ПРП [10,арк.70], а відділу у справах репатріації довелося реорганізувати свою роботу. Відтепер значну її частину складали такі функції, як виявлення родичів і знайомих тих, хто не повернувся на Батьківщину; організація роботи з написання листів із закликами повернутися; збір матеріалів про життя після репатріації для радіопередач та кінороликів. Але час ішов, кількість тих, хто повертався, не збільшувалася. Кампанія щодо збирання листів втрачала своє значення, поступово скорочували штат працівників репатріаційних відділів, а в 1953 р. їх закрили. Забігаючи наперед, принагідно зазначимо, що робота з репатріації не припинилася. Відтепер її проводив відділ оргнабору та переселень. У 1955 – 1957 рр. до Сталінської обл. повернулося 1113 осіб із 24 країн. Найбільша кількість повернулася з Аргентини – 649 осіб [13,арк.11].

Одним із найважливіших напрямів роботи відділу був облік прибулих до місць помешкання репатріантів, що налагоджувався поступово. У 1945 р. він був ускладненим через те, що значна частина репатріантів ніде не реєструвалася, проживала без прописки, що було особливо характерно для сільських районів, де не була запроваджена паспортизація [14,арк.25]. Інформацію з районів надсилали з великим запізненням або взагалі не надсилали. У деяких районах інформація не відповідала дійсності. Така ситуація підштовхнула залучити до ведення обліку репатріантів, окрім відділів міліції, домоуправи, уповноважених житлоуправлінь, комендантів гуртожитків, власників квартир [15,арк.185].

Вірогідно, що наявність в області тих категорій репатріантів, які були підпорядковані НКВС, також відчутно утруднювала загальний облік репатріантів. Його активізували після переведення репатріантів з робітничих батальйонів у постійні кадри промисловості і завершення фільтрації репатріантів у ПФТ (перевірно-фільтраційних таборах), а отже після переходу частини підлеглих НКВС до стану звичайних радянських громадян. У доповідній записці «Про господарське, трудове та матеріально-побутове влаштування репатріантів на 10 січня 1948 р.» від виконкому Сталінської обласної ради до республіканського відділу у справах репатріації доповідали про повернення з німецького «рабства» 86 964 осіб [8,арк.1]. На цей час Сталінська обл. стала одним із лідерів серед областей України за кількістю репатріантів. До заявленої чисельності зарахували також залишки з робітничих батальйонів, репатріаційного спецконтингенту та реемігрантів. Зокрема, зі Ждановського виконкому доповідали, що станом на 1 січня 1948 р. повернулося 12 404 репатрійованих громадян. «З числа прибулих лише 8 671 осіб складають мешканці міста, інші 3 733 особи прибули на будівництво «Азовстальбуду» організованим порядком наприкінці 1945 р. [16,арк.24]. Ці громадяни є уродженцями і мешканцями різних областей України». Станом на 1 листопада 1948 р. у Сталінській обл. було зареєстровано 87 703 особи, які повернулися з німецького «рабства», на 1 травня 1949 р. - 87 805, на 1 січня 1950 р. – 88 076 осіб [8,арк.77;17,арк.3;14,арк.25].

Важливою частиною роботи був контроль за виділенням грошової допомоги репатріантам. З документів відділу можна дізнатися, що передбачена державна допомога, яка не повинна була перевищувати 300 крб. на одну людину, виділялася вкрай обмежено, у відповідності до установки надавати її лише тим, хто її гостро потребує [18,арк.91]. У 1945-1946 рр. з міськрайвиконкомів до обласного відділу регулярно надходила велика кількість листів з проханням перерахувати гроші для репатрійованих громадян, але далеко не всі з них були задоволені. На адресу облради надходили листи від місцевих радянських керівників зі скаргами про невиділення допомоги. Зокрема, у листі з Єнакіївської міськради у 1946 р. повідомляли, що «з німецької каторги в наш район прибула певна кількість радянських громадян, які потребують матеріальної допомоги. Деякі з них прибули нездатними до праці внаслідок каторжної роботи на німецьких заводах і фабриках. Частина цих громадян систематично звертається до міськвиконкому з проханням про матеріальну допомогу, але міськрада на це коштів не має. Ми неодноразово писали Поплавському про надання коштів, але відповіді не отримали». Або зі Слов'янської міськради: «Прохання про надання допомоги репатрійованим не можемо задовольнити по 3–5 місяці через відсутність грошей. Обласний відділ ліміт затвердив, але грошей не надав» [19,арк.150;3,арк.139].

Проте гальмування грошей відбувалося не на обласному рівні. Для обласного відділу виділені гроші також не відповідали затвердженому ліміту. Із затвердженої на Сталінську обл. суми для надання допомоги репатріантам на 1 квартал 1946 р. 300 тис. крб. обласному відділу фінансів, було перераховано лише 70 тис. крб., що навіть не покривало заборгованість на 1 квартал. Це викликало тривале листування обласного відділу у справах репатріації з республіканським щодо «вибивання» грошей. Отже, допомога справді надходила лише «особливо потребуючим» або найбільш активним, бо згідно з указом РМ УРСР від 10 листопада 1946 р.

всі гроші, переведені в райони для видачі допомоги репатрійованим, були негайно відізовані. З цього часу допомогу можна було отримати лише через обласний відділ, а для цього багатьом репатріантам треба було подолати чималу відстань [3,арк.141,154]. Тому не дивно, що навіть на січень 1948 р. було видано державної грошової допомоги лише для 3,5 тис. осіб на суму 786,9 тис. крб., що в середньому дорівнювало 224 крб. на одну людину. Підприємствами, колгоспами, радгоспами та громадськими організаціями Сталінської обл. була надана допомога на суму 892 тис. крб. [8,арк.6]. При цьому сучасники порівнювали державну опіку над породжених війною фронтовиками і репатріантами. У листі до голови виконкому обласної ради депутатів трудящих від Єнакієвської міськради було зазначено: «Для військовослужбовців, інвалідів ми систематично одержуємо грошову та речову допомогу, а для репатріантів, яких було примусово забрано та зроблено рабами, цієї допомоги, хоч би частково, не маємо, просимо відпустити деякі кошти хоча б для тих, хто гостро потребує допомоги» [3,арк.150].

На адресу відділу від районних і міських виконкомів надходила інформація, звіти про матеріально-побутові умови, рівень працевлаштування й культурне обслуговування репатріантів, залучення до профспілкових організацій, до лав комсомольської організації, включення в соціалістичне змагання, стаханівський рух на виробництві, охоплення передплатою на газети тощо. Часто-густо радянські і господарські керівники, які були зобов'язані вивчати виробничі показники репатрійованих радянських громадян, рівень їх працевлаштування, підходили до звітів формально, подаючи неякісну, і навіть неправдиву інформацію. Працівників відділу залучали до перевірок фактів, викладених у звітах. Перевірки матеріально-побутових умов свідчили, що репатрійовані влаштовувалися, головним чином, у родичів, знайомих, або в гуртожитку після працевлаштування. На січень 1948 р. виконкомами Сталінської області було надано 9,5 тис. квартир і також кутів на 1,4 тис. осіб, за місцем роботи розміщено у гуртожитках 8,1 тис. осіб. Масово-політична робота серед репатріантів, на великому значенні якої для звільнення свідомості репатріантів від впливу «буржуазно-реакційної пропаганди» наголошувалося в нормативних документах, носила, головним чином, формальний характер з орієнтацією на звітність. Самі ж репатріанти скаржилися на недостатність газет, книжок, фільмів [8,арк.78,6].

Відповідно до вимог республіканського відділу неабияку увагу перевіряючі приділяли стану працевлаштування, виявлялися виробничі досягнення, рівень зарплат, кількість осіб, висунутих на відповідальні посади, у т. ч. начальниками цехів, майстрами, бригадами промисловості, начальниками шахт, головами колгоспів, секретарями сільрад тощо, кількість осіб, поданих до урядових нагород. Станом на грудень 1948 р. відзначалося, що в Сталінській обл. «працевлаштування репатріантів поставлено краще, ніж в інших областях України, більше ударників праці, стахановців». При цьому, за кількістю обраних у депутати місцевих рад, область можна було віднести до аутсайдерів [8,арк.93,94]. Як відзначав А.І.Поплавський, багато керівників, побоюючись, «як би чого не вийшло», намагалися репатріантів використовувати на другорядних роботах, стахановців не помічали й обминали їх при нагородженні або висуванні кандидатур на відповідальні посади. Так, згідно з інформацією Сніжнянського виконкому райради з 1387 репатріантів, влаштованих у

промисловість, 600 були стахановцями. На пропозицію облради подати кількість нагороджених надійшла відповідь: «Репатрійовані до урядових нагород не подаються» [14,арк.43]. Завідувач відділу звертав увагу, що факт репатріації часто приховують як негативне явище і наводив приклад молодого шахтаря з Горлівки, якого за добру працю обрано делегатом з'їзду ВЛКСМ. «У стислій біографічній довідці було зазначено, що 22-річний юнак приїхав у 1945 р. з села, тоді як він прибув з Німеччини через репатріацію» [9,арк.152]. Довідки про результати перевірок направляли, як правило, до республіканському відділу у справах репатріації Обкому КП(б)У.

У 1948 р. помітно зросла увага відділу до репатріантів з Франції, що було швидше за все пов'язано з інформацією про їх виїзд з області. Протягом 1947-1949 рр. було проведено ряд перевірок стану працевлаштування, матеріально-побутових умов і політмасової роботи серед реемігрантів з Франції, які виявили, що значна кількість репатріантів використовується на шахтах не за спеціальністю, що призводить до низьких заробітків, належні побутові умови не створено [8,арк.18-25,34-40]. Наслідком цих та багатьох інших недоліків у роботі місцевих виконкомів називали виїзд реемігрантів зі Сталінської обл. і виникнення у їх середовищі антирадянських настроїв. Ситуацію оцінювали вкрай серйозно. Для кращого вивчення контингенту було складено список 319 репатріантів з Франції, які залишилися в області станом на 25 вересня 1948 р. із зазначенням інформації про рік і місце народження, рівень освіти, спеціальність, рік і причину виїзду за кордон, останнє місце проживання, дата прибуття і місце працевлаштування [20,арк.154]. У 1948 р. на нараду до Обкому КП(б)У запросили начальників і парторгів шахт, у яких працювала вказана категорія для звітування про створення матеріально-побутових умов і культурно-просвітницької роботи [8,арк.55].

Невід'ємною частиною роботи відділу у справах репатріації був розгляд заяв і листів зі скаргами від репатріантів. Станом на 1948 р. на адресу відділу надійшло 1,9 тис. скарг, майже в 10 % з яких йшлося про перешкоди при влаштуванні на роботу, 20 % листів містили прохання про направлення на роботу за фахом, 56 % листів – про відправлення репатріантів до родин, в інших - про надання матеріальної, медичної допомоги, квартири, відпустки тощо [8,арк.8]. З 1 січня 1949 р. до 1 травня 1950 р. надійшло 740 скарг. У 1949 р., за словами А.І.Поплавського, масового характеру набули скарги від репатрійованих радянських громадян, що були у складі робітничих батальйонів і працювали на шахтах у вугільній промисловості, на металургійних заводах, інших організаціях, про те, що після перевірки НКВС їх у примусовому порядку закріплюють на постійну роботу, де їм доводиться найчастіше працювати на рядовій фізичній роботі не за спеціальністю, що їм не дозволяють переїздити на попереднє місце проживання до сімей, їм не дають жодної допомоги для створення побутових умов і вони просять дати вичерпну відповідь, протягом якого часу вони отримають дозвіл переїхати до своїх сімей, працювати за спеціальністю [14,арк.36]. А.І.Поплавський систематично листувався з керівниками підприємств, роз'яснюючи незаконність подібних дій щодо репатріантів, направляв прохання звільнити того чи іншого репатріанта від роботи, домагався задоволення скарг і робив це доти, доки наприкінці 1949 р. не отримав повідомлення, що звільнення кадрових робочих у вугільній промисловості вирішує міністр або заступник міністра вугільної промис-

ловості СРСР [21,арк.6-132]. Фактично активність завідувача у захисті прав репатріантів на вільне працевлаштування була зупинена конкретною інструкцією, яка йшла у розріз з існуючим законодавством (законом про демобілізацію воїнів радянської армії, який поширювався постановою РМ СРСР № 2220 від 16.09.1946 на репатріантів) [22,арк.2-4].

У листах-скаргах репатріантів описані також випадки незаконного звільнення з роботи, відмови в прийомі. З листа В.Д.Нікієнко, яка повернулася з Німеччини до Маріуполя у 1944 р., читаємо: « У 1949 р. звільнили з роботи. Не можу влаштуватися на роботу, тому що я репатрійована. Куди не звернешся по роботу, запитують, де були під час окупації. Скажеш, що в Німеччині, і розмовляти далі не бажають» [8,арк.8]. Такий приклад ілюструє проблему частини репатріантів. Репатріанти скаржилися, що їх обминають при висуванні на посади, не помічають при нагородженні. Архів Сталінського відділу у справах репатріації містить скаргу О.С.Григор'єва: його фотографію, як одного з найкращих учнів ремісничого училища, не розмістили на дошці пошани, бо він був репатріантом [23,арк.332]. Сам завідувач оцінював подібні факти негативно, не уникаючи висловити свою позицію в листах до республіканського відділу у справах репатріації. У 1949-1950 рр. до А.І.Поплавського зверталися колишні оstarбайтерки, які нещодавно повернулися із дітьми додому з різних країн - Польщі, Чехословаччини тощо. Скаржилися, що їхнім чоловікам – іноземним підданим не видавали візи на в'їзд до Радянського Союзу, не приймали грошей та посилок від чоловіків для передачі родинам, а між іншим, матеріально-побутове становище та житлові умови останніх були вкрай важкими [24,арк.265]. З відділу направлялися комісії для розгляду ситуації на місці. Скаржилися репатріанти і на затримку в оформленні документів, паспортів, що унеможливлювало влаштування на роботу. Реємігранти просили роз'яснень щодо свого становища, зокрема цікавилися, чи увійде багаторічна робота за кордоном до їхнього трудового стажу. Листи до відділу надходили і від родичів тих оstarбайтерів, які залишилися за кордоном. У 1950 р. до Сталінського відділу надійшов лист від М.М. Гайдаша зі скаргою, що його усунули від керівництва профспілковою організацією у тресті «Артемвугіллярозвідка» лише за те, що його дочка не повернулася на Батьківщину, і пояснили: «У зв'язку з тим, що в тебе пляма. У тебе дочка за кордоном». Усунули, не зважаючи на його заслуги - член партії з 30-річним стажем, брав участь у головних партійних ініціативах, як-то колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, кампанії з чистки партійних кадрів, довгі роки працював на відповідальних радянських і партійних посадах, був до того ж нештатним співпрацівником відділу агітації та пропаганди. Особиста відданість не захистила його від недовірливого ставлення та ізоляції від участі в суспільному житті [25,арк.55-58].

Як бачимо, відділ у справах репатріації при Сталінському облвиконкомі депутатів трудящих було створено з метою сприяння реінтеграції у радянську систему на місцевому рівні особам, які тимчасово вийшли з-під невсипущого партійно-державного контролю, зазнали впливу «буржуазно-реакційної пропаганди» й інтеграції реємігрантів, які взагалі уявлення про радянську систему отримали завдяки активній роботі радянської пропагандистської машини за кордоном, тому цій категорії мали приділяти особливу увагу. Обласний відділ у справах репатріації, який працював у період з 1945 р. до 1953 р. і складався з мінімальної кількості

співробітників, подолав значний обсяг роботи, пов'язаної передусім з прийомом репатріантів, мав тримати руку на пульсі стосовно різних сторін життя і праці цієї категорії. Проводився збір та узагальнення інформації щодо кількості, матеріально-побутових умов, рівня працевлаштування і культурного обслуговування репатріантів; обстеження; перевірки, які показували, що районні та міські виконкоми питаннями трудового й побутового влаштування опікувалися недостатньо, виявлялися численні факти працевлаштування не за фахом, використання на другорядних роботах, обмеження у висуванні на відповідальні посади і поданні до нагород. Розгляд скарг значно розширює коло проблем, з якими стикалися різні категорії репатріантів – затримка в оформленні документів, труднощі у працевлаштуванні, відмова у звільненні та поверненні до родин, відмова у візах членам сімей тощо. Виконання відділом завдань, які на нього покладалися, були утрудненими через незадовільні матеріально-побутові умови, важкі умови праці, недбале ставлення до робочої сили, низький рівень організації праці, які були характерними для повоєнної ситуації в області, а також через недостатній рівень фінансування грошової допомоги репатріантам, яку надавала держава. Виходячи зі структури складених відділом звітів, висновків перевірок, можна констатувати, що своєрідним індикатором включення репатріантів до радянської системи слугувала інформація про ступінь їх залучення до загальнодержавних акцій, таких, як соціалістичні змагання, стаханівський рух на виробництві, а також робота агітаторами на виборах, приклади перевиконання виробничих норм, кількість висунутих на різні посади, прийнятих у ряди ВЛКСМ та профспілки, рівень працевлаштування, а за умов нестачі робочої сили – закріплення на виробництві. Ознайомившись з проблемами репатріантів, зафіксованих у довідках про результати перевірок і зазначених у скаргах; зі ступенем вирішеності цих проблем, можна дійти висновку, що для вищого керівництва оптимальною моделлю була неповна реінтеграція репатріантів: фактично вони закривали очі на встановлення певного бар'єру з боку частини місцевих керівників щодо кар'єрного, соціального зростання репатріантів, на те, що певні інструкції суперечили радянському законодавству.

Джерела та література

1. Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944-1946 рр. // Сторінки воєнної історії. – К, 2005.
2. Герасимова М.С. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945 – 1953) // Історичні і політологічні дослідження / Голов. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2005. – № 1 (23). – С. 234 – 243; Саржан А.О. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К., 2001. – Вип. 1. – С.121-126.
3. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), Ф.Р-2794. – Оп.1. – Спр.916.
4. Там само. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.708.
5. Там само. – Спр.757.
6. Там само. – Ф.Р-2794. – Оп.1. – Спр.208.
7. Там само. – Спр.236.
8. Там само. – Ф. 326. – Оп.7. – Спр.380.
9. Там само. – Ф.Р-2794. – Оп.1. – Спр.925.

10. Там само. - Спр.936.
11. Там само. - Спр.943.
12. Там само. - Спр.947.
13. Там само. - Ф.5895. - Оп.3. - Спр.11.
14. Там само. - Ф.Р-2794. - Оп.1. - Спр.937.
15. Там само. - Спр.205.
16. Там само. - Ф.Р-2794. - Оп.1. - Спр.923.
17. Там само. - Ф.326. - Спр.933.
18. Там само. - Ф.Р-2794. - спр.192.
19. Там само. - Спр.917.
20. Там само. - Ф.Р-2794. - Оп.1. - Спр.935.
21. Там само. - Спр.921.
22. Там само. - Спр.928.
23. Там само. - Спр.924.
24. Там само. - Спр.929.
25. Там само. - Спр.931.

Шипик Н.Ф. Деятельность отдела по делам репатриации Сталинского облисполкома депутатов трудящихся в 1945-1953 гг.

На основе архивных документов рассмотрены процесс создания, основные направления и специфика работы отдела по делам репатриации Сталинского облисполкома депутатов трудящихся в 1945-1953 гг., когда на него были возложены важные задачи по приему репатриантов и содействию бытовому и трудовому устройству, культурно-массовой работе среди указанной категории.

Ключевые слова: *отдел по делам репатриации, приемно-распределительные пункты, категории репатриантов, реинтеграция.*

Shipik, N.F. The activity of the Department of Repatriation Stalin executive committee of People's Deputies in the years 1945-1953

The process of creating, main directions and specific features in work of the Department on Repatriation of Stalin executive committee of Deputies in 1945-1953 have been considered on the basis of archival documents. The article deals with the period when the Department had been entrusted with the important task to receive the returnees and to promote employment, cultural work among the noted estate.

Key words: *Department on Repatriation, receiving and distribution points, estate of returnees, reintegration.*

Література греків Приазов'я та проблема збереження культурних традицій грецької етнічної групи (1960–1980-ті рр.)

Розглянуто розвиток літератури греків Приазов'я в історичних умовах т.зв. «відлиги» і «застою». Показано роль літературної діяльності у процесі збереження національно-культурної спадщини, розкрито художні особливості грецької літератури та специфіку функціонування в контексті «соціалістичної культури».

Ключові слова: «греки Приазов'я», «румеї», «уруми», «румейська література», «соціалістична культура».

Література греків Приазов'я являє собою самотутнє історико-культурне явище, оцінювати яке, на наш погляд, слід не стільки з точки зору його художньої феноменальності, скільки як чинник етнозбереження. Адже саме література стала найбільш поширеним засобом етнокультурного самовираження у несприятливій для грецької ідентичності часи. Ось чому вивчення особливостей літературного процесу у грецькому середовищі дозволить не тільки з'ясувати його специфіку як творчого акту в умовах домінування комуністичної ідеології, а й визначити роль літератури у «резервуванні» етнокультурних традицій. Проблеми розвитку грецької (румейської) літератури розглядалися у роботах літературних критиків 60-70-х рр. ХХ ст. Є. Волошка, Ю. Микитенка, В. Олександрова та ін. Метою даної статті є висвітлення особливостей розвитку грецькомовної літератури в історичному контексті т.зв. «відлиги» та «застою» та з'ясування її ролі у підтриманні культурних традицій греків Приазов'я.

Відповідно перепису 2001 р. грецька національна меншина України нараховує 91,5 тис. осіб. З них - 77,5 тис. (84, 5%) проживає на території Північного Приазов'я (6 південних сільських районів Донецької області та місто Маріуполь) [1]. Греки Приазов'я є самотутньою в етнокультурному плані групою. Вона відрізняється від інших грецьких діаспор, що історично формувалися в різних країнах, в т.ч. в Україні, Росії, Грузії. Греки з'явилися в Північному Приазов'ї наприкінці ХVІІІ століття, переселившись з Кримського ханства за ініціативою російського уряду. Ще в Криму в грецькій громаді сформувалися дві субетнічні групи, відмінних лінгвістично - румеї (самоназва греків, які розмовляють діалектами близькими до новогрецької мови) і уруми (розмовляють на тюркських діалектах).

Традиції літератури греків-румеїв були закладені народними рапсодами кінця XIX - початку XX ст. - Леонтієм Хонахбеєм і Дем'яном Богадіцею, які створювали пісні «глибоко народні за духом і формою» [2, 102]. Імпульсом до розширення меж творчої діяльності грецьких поетів стали поширювані через театр найкращі зразки української літератури. Саме під впливом п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка» Л. Хонахбей створив соціально-побутову драму «Грецька п'єса» [3, 138-139]. У силу відсутності писемності, втраченої ще під час перебування в Криму, румейські твори побутували в усно-пісенній формі і лише окремі з них були записані від руки кирилицею [4, 197]. У 1920 - х рр. державне керівництво спробувало вирішити мовну проблему греків Приазов'я, яка полягала не тільки у відсутності писемності, але і в діалектній роздробленості, шляхом визнання і впровадження дімотики (розмовної мови народу Греції) в якості єдиної офіційної - письмової та розмовної мови для всіх греків СРСР. Але мова приазовських греків істотно відрізнялася від дімотики, і спроби прищепити її грецькій громаді не досягли успіху [5, 95]. Втім, створення національної преси активізувало літературну діяльність греків і зумовило появу цілої плеяди грецькомовних поетів, які пристосовували дімотичну орфографію для місцевих діалектів. Серед них - Георгій Костоправ, Василь Галла, Павло Саравас, Дмитро Теленчі, Антон Шапурма, Леонтій Кір'яков та ін. Хоча твори грецьких поетів підпорядковувалися критеріям «пролетарської культури» і не завжди відрізнялися високою художньою цінністю, їх поява ознаменувала вихід національної культури на рівень професійної художньої творчості. Очолював літературну групу поет, редактор літературної сторінки газети «Колехтівістіс» («Колхозник») Г. Костоправ, який вважається засновником грецької радянської літератури. Творчість Г. Костоправа було визнано і оцінено як у літературних колах, так і серед грецького населення, де його вірші та пісні-частівки, стилізовані під народні, набули неабиякої популярності [6, 4]. Наприкінці 1930-х рр. Г. Костоправ, як і більшість членів його літературного гуртка, були репресовані, що призвело до припинення літературних процесів у греків Приазов'я.

Аж до кінця 1980-х рр.. у греків Приазов'я не було можливості вивчати національну мову, не були відновлені грецькі періодичні видання, національно-культурні заклади, преса, що розвивалися у 20-30-х рр., у період «коренізації» або «еллінізації». Посилювалася асимілятивна тенденція в їхньому середовищі. Якщо в 1926 р. грецьку мову як рідну назвали 81,4% українських греків, то в 1959 р. тільки 7,9%, в 1970 р. 6,7%, у 1979 р. - 8,5% [7, 3]. Мовна асиміляція греків характеризувалася русифікацією, в силу переважної російськомовності Донбаського регіону, відповідної політики центральної влади і високого рівня урбанізації області. Російська мова стала у 1959 р. рідною для 88,8% греків України, у 1970 р. - 90,5%, у 1979 р. - 88,7%.

Стимулами для відновлення літературної, як і взагалі національно-культурного життя греків в атмосфері хрущовської «відлиги» стали, з одного боку, наукова та популяризаторська робота вчених-еліністів Київського державного університету - професора Андрія Білецького та його дружини доцента Тетяни Чернишової, а з іншого - діяльність ряду українських і, зокрема донецьких літераторів, яка була спрямована на реабілітацію Г. Костоправа і популяризацію грецької літератури.

У 1953 р. була здійснена перша експедиція вчених КДУ А. Білецького і Т. Чернишової в приазовські грецькі села. Протягом 1950-х - 1970-х рр. пройшло 12 експедицій до сіл, Ялта, Урзуф, Сартана, Константинополь, Бугас, Мала Янісоль та ін. Вчені збирали діалектологічний матеріал, узагальнювали і аналізували його. Науковий внесок А. Білецького і Т. Чернишової у дослідження румейських діалектів є загальновизнаним. Вони дали їм розгорнуту характеристику, обґрунтували виділення самостійної кримсько-румейської мови та визначили її місце серед інших мов світу, розробили кримсько-румейський фонологічний алфавіт на основі російської та української графік, тим самим відкривши шлях до активізації творчої діяльності грецьких літераторів [8, 31].

У другій половині 1950-х рр. окремі ентузіасти (перекладач Роальд Чанглі, художник Лель Кузьмінков, вчителі Донат Патрича і Анатолій Мацука, гірничий інженер Георгій Патрича) почали пошук матеріалів про Г. Костопрва, його творів [9, 155]. У січні 1962 р. поет був офіційно реабілітований. Його реабілітація сприймалася як реабілітація культури приазовських греків взагалі.

Після реабілітації Г. Костопрва в засобах масової інформації розпочалася кампанія популяризації творчості поета, в ході якої, безумовно, не можна було б не торкнутися і висвітлення історії і культурних досягнень етносу, до якого він належав. Це викликало неабиякий громадський резонанс і зумовило певне пробудження національної свідомості, що могло становити потенційну основу розширення форм і напрямів культурного життя греків Приазов'я. Але реалії національної (лінія на «зближення націй») і культурної (необхідність дотримання принципів «соціалістичної культури») політики перекреслювали можливі позитивні альтернативи розвитку грецької культури в УРСР в даний період.

«Соціалістична культура» визначалася як «новий соціально-історичний тип культури, ідейною основою якої є ідеологія комунізму» [10, 83]. Особливостями «соціалістичної культури», регіональної моделю якої можна вважати офіційну культуру Донеччини тих часів, були монополізація державою всіх форм і засобів культурного життя, створення апарату всебічного контролю та управління культурою, створення «ідеологічно витриманих» культурних цінностей і розповсюдження їх, ігнорування цілих пластів культури [11, 101]. Єдиним творчим засобом у рамках соціалістичної культури визнавався метод «соціалістичного реалізму», а пріоритетними тематичними напрямками в діяльності письменників, художників, музикантів були зображення «квітучої» радянської дійсності, ролі партії, Леніна в історії Батьківщини, оспівування людини праці, подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні і т.д.

Літературне життя, потрапляючи під партійний контроль, мало можливість розвиватися або в офіційному руслі, або у підпіллі. Грецькі літератори в таких умовах, з одного боку, зосередилися на перекладацькій діяльності, а з іншого, намагалися вписати свою творчість у рамки «соціалістичної культури». Обидва шляхи повторювали магістральні напрямки розвитку румейської літератури, окреслені Г. Костопрвом. Слідування традиціям 1920 - 1930-х рр. позначилося і відсутністю уваги до жанру прози. За часів еллінізації він був представлений фрагментарно, а у досліджуваний період був відсутній взагалі.

Водночас, на відміну від періоду еллінізації, пристосування під офіційні канони не зробило безпроблемним шлях реалізації на громадському

рівні творчого потенціалу грецьких поетів. Протягом усього періоду, який розглядається, вони не мали можливості публікуватися рідною мовою. Хоча твори грецьких літераторів (а перш за все членів Спілки письменників УРСР А. Шапурми і Л.Кирьякова) регулярно з'являлися на сторінках періодичних видань і у власних збірниках, це були лише переклади російською або українською мовами. Єдиною книгою, яка вийшла на мовою греків Приазов'я, була збірка «Ленін живе» (1973 р.) і сталося це за особливим розпорядженням ідеологічного відділу ЦК КПУ [12, 136]. Публікація грекомовної літератури в оригіналі не вписувалася в пріоритети національно-мовної політики держави і стала можливою тільки в одному випадку, завдяки особистим клопотанням А. Білецького (збірник побачив світ у видавництві КДУ) і як приклад «інтернаціоналізму соціалістичної культури».

Однак слід зазначити, що складнощі з публікацією в оригіналі грекомовної творчості, були пов'язані не тільки з уніфікаторською культурною політикою радянського керівництва, але і з діалектною роздробленістю греків-румей і відсутністю традиції загальнонародної літературної мови.

У повоєнні роки грецькі поети писали свої твори, використовуючи російську абетку. Саме таку форму запропонував А. Білецький при публікації збірника «Ленін живе», однак він вважав її тимчасовою, викликану відсутністю грецьких шкіл та періодики [13, 80]. У 1973 р. А. Шапурма як редактор збірки «Ленін живе» вперше в румейській друкованій практиці запровадив російську абетку. До того ж, цей крок дуже вдало вписувався в концепцію «злиття націй» і демонстрував то «позитивне значення, яке відіграє в цьому об'єктивному процесі велика російська мова» [14, 39]. З середини 1980-х рр. і до сьогодні публікація творів грецьких літераторів теж здійснюється за допомогою кирилиці, що не є оптимальним, оскільки у грецькій мові існують звуки, які таким чином дуже складно передати.

При поєднанні окреслених вище обставин єдиною можливістю реалізації творчих прагнень рідною мовою став випуск рукописних збірок. Всього за період з 1964 до 1986 р. вийшло 12 самвидавівського збірок. Більшість з них являло собою переклади українських і російських класиків (Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Володимира Маяковського, Миколи Некрасова, Аркадія Гайдара), які були присвячені до їх ювілеїв. Переклад «Слова о полку Ігоревім», здійснений Л. Кирьяковим у 1969 р. з українського тексту М. Рильського, продемонстрував новий вимір традиційного тяжіння румейської поезії до східнослов'янських літератур, що проявився у зверненні до давньоруського ліро-епічного твору. Разом з тим перекладач зіткнувся з великими труднощами у відтворенні румейською мовою історичних і фізіографічних реалій «Слова ...» [15, 8].

Рукописні збірники дарувалися музеям, з'їздам письменників, і таким чином, грецька поезія, хоча і не ставала загальнодоступною, але заявляла про своє існування. Цікаво, але такі переклади і самостійні твори, які не несли ніякої опозиційної спрямованості, за своєю «самвидавівською» формою ставали в один ряд з дисидентською літературою.

Ще один парадокс літературних процесів того часу полягав у тому, що на ці неопубліковані та невідомі широкій публіці збірники давалися рецензії в літературних виданнях і пресі [16; 17]. Це дає підстави характеризувати умови існування оригінальної грекомовної поезії як так би мовити «легальне підпілля».

Вихід книг грецьких поетів у російських або українських перекладах став здійснюватися лише з 1970-х рр. Цьому сприяло те, що спочатку, в 1970 р., А. Шапурма став членом Співки письменників України, а згодом, у 1978 р., в ряди письменницької організації вступив Л. Кирьяков. Рекомендації літераторам надав А. Білецький.

У 1970-х рр. серед літераторів-греків з'являються й представники урумської спільноти – Валерій Кіор та Віктор Борота [18]. Але в урумів, на відміну від румеїв, не було такого досвіду літературної діяльності часів еллінізації і зовнішньої підтримки творчих прагнень (подібно до діяльності А. Білецького та Т. Чернишової для румеїв), завдяки чому можна було б сподіватися хоча б на часткове вирішення як проблеми літературної мови (урумська мова теж відрізнялася безписемністю і діалектною роздрібненістю), так і проблеми публікацій нею. Тому урумські поети публікувалися виключно російською та й писали переважно цією мовою. Тільки в роки перебудови з'явилися публікації урумською з використанням, за аналогією з румейською, кирилиці.

Розглядаючи проблему художнього рівня грецькомовної поезії та її впливу на літературний розвиток регіону слід пам'ятати, що молоді писемні літератури не одразу народжують творчі шедеври. Потрібен тривалий час, для того щоб національні митці за допомогою рідної мови, яка не так давно отримала писемне оформлення, досягли глибин світосприйняття, філософськи осмислили проблеми буття. На перешкоді цьому стояла і стоїть лексична і фразеологічна обмеженість румейської мови. До того ж, працюючи в руслі офіційної поезії, грецькі автори автоматично звужували рамки своєї творчості методом соціалістичного реалізму й обмежували її тематичний спектр. Якоюсь мірою такий вибір діяльності відбувся під тиском обставин і загальних тенденцій розвитку культури в тоталітарному суспільстві. Певну роль, на наш погляд, відіграли й кон'юнктурні мотиви. Але не варто відкидати ще й те, що головні представники грецької літератури свідомо і щиро сприймали і брали на озброєння методи і принципи «соціалістичної культури», бо не знали і не бачили іншого шляху творчої діяльності. Адже вони були спадкоємцями Г. Костоправа, продовжувачами його традицій. А літературний арсенал Г. Костоправа, заснований, з одного боку, на фольклорному корінні, а з другого, орієнтований на «радянську», «соціалістичну» тематику, не давав особливого простору для творчих ініціатив. Нарешті, багато чого залежало від майстерності, творчих здібностей грецьких поетів. Метод «соціалістичного реалізму» був найпростішим у творчому плані, а ті молоді поети, що намагалися дещо розширити його рамки (Георгій Данченко, Василь Бахтаров) тоді ще не визначали обличчя румейської літератури.

Напрямок літературного офіціозу, у межах якого працювали грецькі автори надавав дуже малий простір для вираження національної свідомості. У підцензурній творчості письменників «зелена вулиця» надавалася лише тим, хто був пройнятий пафосом інтернаціональної єдності. Національне в літературі і мистецтві дозволялося у вигляді забарвленості ідей і цінностей соціалістичного суспільства як колорит, але не як головна змістовна домінанта. Саме тому більшість грецькомовної поезії характеризувала ідеологічна кон'юнктура, підкорення національного інтернаціональним, художнє висвітлення історії і культури грецького народу виключно в контексті його нібито розквіту в братній сім'ї радянських народів. Уплітання грецьких сюжетів у контекст героїчної історії

радянської Батьківщини, подій революції і Вітчизняної війни, з одного боку, можна визнати прикладом переломлення чи навіть викривлення національної свідомості ідеологічною і соціальною міфологією, прагненням вписати грецький етнос у міфологеми минулого і сучасності. Але з іншого боку, прояви інтернаціональної свідомості були природним вираженням світогляду авторів, їхнім сприйманням реальної дійсності, яка все ж таки давала приклади дійсно інтернаціональної дружби народів, хоча б у вигляді підтримки грецьких письменників їх українськими і російськими колегами.

Незважаючи на те, що в грецькій поезії інтернаціональне переважало над національним, відмови від останнього не спостерігалось ні в особистій свідомості, ані в творчості. Так, і А. Шапурма, і Л. Кір'яков на всіх рівнях визнавали себе грецькими поетами, і саме так називалися в численних анкетах [19].

Зв'язок з народною культурою і прояви національного простежується не стільки в ідейному змісті творчості, її тематиці, скільки у її формі. Критика відзначала, що у творах грецьких поетів «не тільки окремі слова, але і мотиви і форма «...свідчать про вплив на них мелодійної поезії грецьких народних співців минулого» [4, 211]. Зокрема, у творчості А. Шапурми це підтверджують гротескні образи, запозичені з фольклору греків, творчо опрацьований поетом цикл віршів «З народного гумору», численні казки. Частина творів грецької поезії за формою була наближена до народних частівок «ундрамайда», стилістику яких використовував і Г. Костоправ. Міцне фольклорне коріння грецької поезії, простота, мелодійність більшості грецькомовних творів обумовили їх широке використання в пісенній творчості фольклорних колективів.

Таким чином, творчість грекомовних літераторів у 1960-х - першій половині 1980-х рр. розвивалася у жанрі поезії і була важливим чинником відновлення традицій національної літератури і збереження рідної мови. Але несприятливі суспільно-політичні умови існування румейської літератури (відсутність можливостей публікацій рідною мовою, партійний диктат щодо літературного процесу), а також власні творчі орієнтири, переконання і здібності більшості грецьких літераторів перешкождали творчому пошукові і виходу за межі «соціалістичного реалізму».

Визнання слабких місць грекомовної творчості не може перекреслювати роль грецьких поетів у збереженні національно-культурної спадщини греків Приазов'я. Усвідомлення себе чи не єдиними офіційно визнаними та дозволеними виразниками національної культурної традиції покладало на грецьких літераторів особливу відповідальність за долю культури невеликого народу, надихало на творчість, нехай і заангажовану панівною ідеологією. До того ж, їх творчість стимулювала поновлення (хай і в фрагментарних проявах) інших напрямів національно-культурної діяльності, серед яких - вивчення та популяризації фольклору та аматорська краєзнавча робота.

З початку 1990-х рр. в умовах української державності йде процес етнокультурного відродження національних меншин, в т. ч. греків. Стала можливою публікація творів місцевих грецьких авторів в оригіналі. Однак, впровадження в систему освіти новогрецької мови, розповсюдження місцевих мов переважно серед сільських жителів похилого віку робить вельми проблематичним появу в літературі греків Приазов'я нових імен і будь-які позитивні перспективи її розвитку у формі румейсько- або урумумовних

творів. Молоді автори грецького походження реалізують свої творчі прагнення навіть не новогрецькою (яка навряд чи стане рідною для греків Приазов'я), а російською, рідше українською мовами. Така тенденція обумовлює перспективу поступового перетворення літератури приазовських греків в частину російськомовної культури Донбасу, причетність якої до грецького етносу буде виявлятися лише грецьким походженням авторів і, можливо, грецькою тематикою творів. У такому випадку на прикладі літератури можна говорити про суб'єктивізацію етнічної культури, тобто про її реальність у тому сенсі, що вона усвідомлюється такою етносом. Втім, інтенсивність творчого процесу в середовищі російськомовних і україномовних літераторів грецького походження, демонструє, що цей шлях розвитку грецької літератури може бути дуже продуктивним.

Література

1. *Урядовий кур'єр*. – 2002. – 28 грудня. – С. 11-12.
2. Чернишова Т. Про грецький фольклор на Україні // Народна творчість та етнографія. - 1960. - № 4. - С. 97-103.
3. Бацак Н. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – поч. XX ст.). - К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 238 с.
4. Волошко Є. Українські нащадки Гомера // Волошко Є.М. З вічних джерел: Розвідки, статті, есе. - К.: Радянський письменник, 1987. - С. 196-212.
5. Якубова Л. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-ті рр.) Мовно-культурний аспект / Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. - Вип. 2. - К., 1998. - С. 87-96.
6. Волошко Е. Предисловие / Костоправ Г. А. Здравствуй, жизнь. Стихи и поэмы. 1932- 1937.- Донецк, 1963.- С. 3-5.
7. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. Т. 4. Национальный состав населения СССР - союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. Кн. 1-3 / ГК СССР по статистике. Информ -издат. отдел. – М., 1989. – Кн. 2. – 280 с.
8. Араджioni М. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е г. г. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). - Симферополь: Амена, 1999. - 132 с.
9. Волошко Є. Честь поета реабілітована // Донбас. - 1962. – січень – лютий - С. 155-157.
10. Горовский Ф. Советский народ как историческая общность. - К.: Вища школа, 1982. - 223 с.
11. Стяжжина Е. Культурные процессы в Донбассе в 60- 90-е гг. XX в.: Дис. канд. ист. наук: 07.00.01. – Донецк: ДонГУ, 1996. – 212 с.
12. Балабанов К., Пахоменко С. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині XX – на початку ХХІ ст. – Маріуполь, 2006. – 260 с.
13. Кузьминков Л. Первопроходцы / Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778-1780гг. – Мариуполь, 1997. - С.78-82.
14. Волошко Є., Чангли Р. Ленін живе // Вітчизна. - 1974. -№ 11. - С. 39-40.
15. Білецький А. Передмова / Кір'яков Л. Лого пас Игор ту стратню. Слово про Ігорів похід. Грецький (румейський) переклад. - К.: Дніпро, 1987.- С. 6-9.
16. Волошко Є. Кобзар мовою греків Донбасу // Донбас. - Літературно-художній альманах. Орган Донецької спілки письменників України - 1964. -№ 3. - С. 111-114.

17. Волошко Е. Украинский венок // Приазовский рабочий. - 1966. - 27 декабря.

18. Балджи А. Поэзия греков-урумов // Приазовский рабочий. Мариупольская городская газета. - 1996. - 18 декабря.

19. Государственный архив Донецкой области Ф. Р - 5832. Донецкое отделение Союза писателей Украины, оп.1., спр. 211. Личное дело писателя Шапурми Антона Амвросиевича.

Пахоменко С.П. Литература греков Приазовья и проблема сохранения культурных традиций греческой этнической группы

Рассмотрено развитие литературы греков Приазовья в исторических условиях т.н. «оттепели» и «застоя». Показана роль литературной деятельности в процессе сохранения национально-культурного наследия, раскрыты художественные особенности греческой литературы, специфика ее функционирования в контексте «социалистической культуры».

Ключевые слова: «греки Приазовья», «румели», «урумы», «румейская литература», «социалистическая культура».

Pakhomenko, S.P. Literature of Azov Greeks and the problem of preservation of cultural traditions of the Greek ethnic group

The article analyses the development of Azov Greek literature in historical context of the so-called «Thaw» and «Stagnation» of Soviet Union. Author shows the role of literary activity in the process of maintaining of national cultural heritage, artistic features of Azov Greek literature and the specific characters of its functioning in the context of «socialist culture».

Key words: Azov Greeks, rumeyi, Urums, rumeyi Literature, socialist culture.

Постать князя Д.Вишневецького у науковій спадщині М.Грушевського

Розглядаються історіографічні аспекти щодо висвітлення у наукових працях Михайла Грушевського питань життя та діяльності князя Дмитра Вишневецького. Аналізуються дискусійні проблеми, яких торкнувся видатний історик та мотивація його інтересу до постаті Д.Вишневецького-Байди. Зроблено висновок про вагомий внесок М.Грушевського у дослідження означеної теми, оскільки висловлені вченим думки привернули увагу багатьох істориків.

Ключові слова: українська історіографія, Байда, козацтво, Запорізька Січ, гетьман, військова діяльність.

Українська історична наука на рубежі XIX – XX ст. остаточно утвердилася як національна за своїм спрямуванням та європейська за історіософією. Значною мірою цьому сприяла титанічна наукова діяльність видатного українського історика М.Грушевського, який систематизував знання про українську історію на позитивістських, народно-державницьких засадах.

Вчений приділяв велику увагу вивченню діяльності персонажів української історії. Персоніфікуючи історичний процес, він намагався яскраво показати епоху, адже особа, яка розглядалася, була учасником історичного процесу. Тому не дивно, що в полі зору М.Грушевського опинився князь Д.Вишневецький, «що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI в.» [5,92].

М.Грушевський у ряді своїх досліджень аналізував події, пов'язані з постаттю Д.Вишневецького [5;6;7;8;9;10;11;12]. Історик одним з перших серед вчених присвятив князю спеціальні праці: «Байда-Вишневецький в поезії й історії», «Дмитро Вишневецький», «Сучасна вірша про неволю Вишневецького». Ці твори доповнювали один одного і, завдяки цьому, автору вдалося проаналізувати життєвий шлях Дмитра Івановича. Михайло Грушевський зміг підняти постать Д.Вишневецького на рівень політичного, державного діяча, який намагався своїм життям і навіть мученицькою смертю довести свою відданість рідній землі, православ'ю. Історик наділяв чисельними епітетами князя, але така емоційна оцінка зрозуміла, бо вчений здійснив акт історичної справедливості, віддав належне ролі особистості Д.Вишневецького в українській історії.

Історіографічний внесок М.Грушевського щодо висвітлення постаті князя Д.Вишневецького певною мірою висвітлювався в працях М.Василенка [2], Л.Винара [3], В.Голобуцького [3;4], В.Сергійчука [13;14]. Названі історики у загальному вигляді, з різних концептуальних позицій розглядали це питання. Оцінки В.Голобуцького були надто упереджені-

ми, заідеологізованими [3]. Вчені переважно звертали увагу на дискусійні положення, висловлені М.Грушевським, не даючи цілісної картини щодо наукових поглядів Михайла Сергійовича з зазначеного питання.

Виходячи з цього, автор ставить за мету своєї праці спробу проаналізувати місце М.Грушевського у розвитку вишневецькознавства, цілісно і конкретно розглянути основні аспекти діяльності Д.Вишневецького з точки зору історіографічних оцінок видатного українського вченого.

Аналізуючи внесок М.Грушевського у дослідження постаті князя, необхідно зазначити, що вчений висвітлював його діяльність, спираючись на широку і різноманітну джерельну базу та на знання історичної літератури [5,101]. Історик використовував різні за характером джерела російського, польського та литовського походження (Королівські листи, Никонівський літопис, Посольську книгу, документи щодо стосунків з Польсько-Литовською державою, фольклорні твори про Байду та інші). Дослідник розглянув різні аспекти щодо діяльності князя Д.Вишневецького: питання його генеалогії, суспільного статусу, зв'язку з козацтвом, створення укріпленого форпосту на о. Хортиця, боротьби проти татарської експансії, московської служби та молдавської авантюри. Великий інтерес дослідник виявив до поетичних творів про козака Байду та мученицьку смерть Д.Вишневецького.

М.Грушевський першим з істориків виводив генеалогічні корені Вишневецьких від князя Федька Несвіцького, «котрого рід ближче незвістний». Розглядаючи це питання, вчений спирався на працю польського дослідника Вольфа. Однак, при цьому Михайло Сергійович, посилаючись на те ж саме джерело, зазначав, що князі Несвіцькі походили або від турово-пинських, або від «князів городенських», які «осідали на Волині вже в XIII в.» [9,2-3]. Потрібно додати ще одну ремарку історика стосовно цього твердження. Він писав про «славні доми руських князів» – княжат Збаразьких та Вишневецьких [10,598].

Князь Д.Вишневецький постав у працях М.Грушевського масштабно і переконливо. Вражає, як блискуче Михайло Сергійович розкрив різнобічний образ князя в усій багатогранності лицаря-магната, полководця. Проте історик, характеризуючи Д.Вишневецького, настільки захопився патетичними епітетами, що таке емоційне сприйняття дещо відводило його від історичної істини. Через таке емоційне сприйняття виникають певні сумніви щодо науковості деяких наведених дефініцій.

Михайло Сергійович зобразив його як володаря-магната [6,30], іменував спадкоємцем староруських традицій князівсько-дружинного укладу. Вчений вважав, що в колах литовської та польської аристократії, в політичних сферах Литви, Польщі та Московщини з захопленням стежили за цим сміливим «перейцем християнського світа з бусурманами, за цим магнатом-козаком». На противагу багатьом дослідникам, історик схилився до думки, що Д.Вишневецький не був старостою прикордонних Черкас [5,101].

Ідея слави, як одна з основних ідей князівської держави, культивувався і продовжувалася українськими княжими родами XV та XVI століть. Тому гонитву за славою та пригодами можна вважати за вияв лицарського світогляду Д.Вишневецького, який він знаходить у боротьбі з татарами. М.Грушевський наголошував, що Д.Вишневецький «замість розширяти й збільшати свою «фортуну», ... віддається модному тоді спорту – боротьбі з татарами» [11,115].

М.Грушевський наголошував на авантюризмі у діях Д.Вишневецького, називав його «степовим авантюриком». Це, на думку історика, характе-

ризували такі риси, як «безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енергії». Схильність до авантюризму вчений пов'язував з життям «українського пограничча» [11,114-115]. Л.Винар не погоджується з думкою М.Грушевського про авантюризм князя. Він, дискутуючи з М.Грушевським, додав, що князь, як і багато його сучасників, був шукачем пригод, проте, заходи його мали мотивацію і аж ніяк не зводилися до звичайної «авантюристичності» [2,100-101].

Плани князя Дмитра мали як внутрішній напрямок, де він згуртовував козаків, намагаючись опертись на внутрішні сили України, так і зовнішній, якому Д.Вишневецький віддав перевагу, коли зрозумів недостатність українських сил для протистояння агресії Криму.

М.Грушевський, посиляючись на записку Б.Претвича, назвав Д.Вишневецького «одним з визначніших репрезентантів боротьби з татарами» [11,115]. Михайло Сергійович розкрив плани Д.Вишневецького щодо боротьби проти татарської експансії, вказав її напрямки. Історик простежив зміни у планах Д.Вишневецького щодо Орди. Спочатку той ходив з козаками за здобиччю, але згодом задумав вигнати татар із степів та опанувати ці простори. Отже, М.Грушевський показав пошуки Д.Вишневецького у боротьбі з Кримом.

Історик показав Дмитра Івановича не стільки як князя прикордонних земель, скільки як політика, який намагався об'єднати зусилля у цій боротьбі з підступним ворогом. На думку вченого, це могла бути Туреччина, з якою Д.Вишневецький намагався об'єднати зусилля проти Криму. Не була несподіваною, на думку вченого, подорож до Туреччини у 1553 році, бо причиною від'їзду князя була ідея союзу на два фронти: спираючись на Литовсько-Польську державу і підтримуючи добрі стосунки з Туреччиною, тримати в руках Крим [5,102-103].

Значну увагу М.Грушевський приділив питанню щодо заснування замку князя Д.Вишневецького на о. Хортиця. За словами Михайла Сергійовича, «найтісніше й найвиразніше зв'язується ... діяльність Вишневецького з повстанням Запорожжя» [5,115]. Цей аспект історик розглядав з точки зору еволюції його ідеї «заложити замки на Дніпрових островах, як твердині проти татар» [11,115]. Дослідник стверджував, що на початку 1550-х років на о. Хортиці Д.Вишневецький поставив замок. Тут князь «громадить навколо козаччини» [5,102].

Аналізуючи погляди М.Грушевського на це питання, можна зробити висновок, що вчений не вважав замок Д.Вишневецького Січчю, а розглядав його як початок того процесу розвитку козацтва, який призвів до її появи у майбутньому. М.Грушевський іменував князя історичним патроном Запорізької Січі, називаючи його «духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки, її репрезентантом і фундатором, символом стихійної енергії» [6,30]. М.Грушевський вважав Д.Вишневецького козацьким провідником, не називаючи його гетьманом. Проте, М.Грушевський зробив висновок, що Д.Вишневецький, гуртуючи козаків, не міг опертись на український елемент прикордоння через його малу чисельність.

Пізніше князь звернув свій погляд на Москву, яка потерпала від татарських нападів. Князь намагався втілити в життя план об'єднання сил Московської та Польсько-Литовської держав у спільній боротьбі з Кримом, загальним ворогом всього прикордоння. Серед українських вчених кінця XIX – початку XX ст. М.Грушевський найбільш ґрунтовно та різнобічно розглядав питання московської служби Д.Вишневецького. Він з'ясував її мотиви, проаналізував декілька причин, які змусили кня-

зя Дмитра після попереднього зондування наприкінці 1557 р. прийняти рішення стосовно переїзду до Москви [11,118-121].

Історик вказав, що цей план мав міжнародний аспект. За версією дослідника, Дмитро Іванович мав план приборкання Криму, спираючись на Московську та Польсько-Литовську держави, бо як українські, так і російські землі прикордоння потерпали від татарської навали. Михайло Сергійович наголошував, що князь Д.Вишневецький спробував ігнорувати давнє суперництво Московської та Литовської держав.

Але подальші події свідчили, що позиція Д.Вишневецького виявилась хибною та слабкою і не могла протистояти політиці Сигізмунда Августа та Івана Грозного. Не врахував князь союз польського короля з кримським ханом, а саме цей чинник послабив його позиції у боротьбі з войовничим Кримом. Михайло Сергійович зазначив, що, з одного боку, Іван IV готовий був протидіяти наступу татар, а, з іншого боку, намагався посварити Сигізмунда Августа з Кримським ханом.

М.Грушевський доводив, що король негативно сприймав московську подорож Д.Вишневецького. При цьому, вчений вважав, що Дмитро Іванович був не зрадником, а зовсім навпаки, перебуваючи на службі у царя, він робив послугу Литві. На думку історика, Лівонська війна, яка невдовзі розпочалась, ставила князя в фальшиве становище «зрадника», тому, влітку 1561 р. князь Дмитро повернувся до Литви [11,124-125].

У загальному вигляді М.Грушевський висвітлював питання щодо молдавської авантюри Д.Вишневецького. Історик зазначав, що князя «звбив» А.Ласький до участі у «молдавській усобиці». За словами вченого, «серед сього замішання Вишневецькому подано надію ... на господарство». Але самі молдавани не надали князю належної підтримки, і того розбив один з претендентів на владу молдавського господаря Томша. Михайло Сергійович вказав, що Д.Вишневецький своїм молдавським походом протюрював «дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно» [5,112].

М.Грушевський схвилювано і патетично висловив свою оцінку трагічної смерті князя Д.Вишневецького, яка, за словами вченого, «гідно вінчала це бурхливе, блискуче життя». Історик побачив смерть князя не тільки як кінець конкретної людини, хоча і досить героїчної, але як образ перемоги «ідеально настроєного» християнського духу над «хижим бусурманським світом». Ця героїчна та водночас трагічна смерть Д.Вишневецького, на думку вченого, справила «сильне враження» на українське суспільство [5,92]. М.Грушевський зазначав, що «Сучасна вірша про неволю Вишневецького» служить цікавим доказом того, з яким інтересом сучасне суспільство, не тільки українське, а й польське, навіть в далеких від політики колах, слідило за планами і подвигами славного лицаря, і яке враження зробили вісті про нещасливий кінець його молдавського походу і сумну неволю самого Вишневецького [6,298]. Саме тому мученицька смерть Д.Вишневецького так вразила суспільство і уславила пам'ять про українського православного князя.

Історик вказав, що «героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою ... стала зараз предметом легенди поетичного оброблювання» [11,126]. Це виявилось у легендарних переказах, які поширилися в українських, польських та литовських колах одразу після страти князя. Вчений зазначив, що ці події прикрашалися різними поетичними подробицями.

М.Грушевський виявив великий науковий інтерес до поетичних творів, присвячених Байді-Вишневецькому. Необхідно відзначити його цікаві

розвідки, присвячені висвітленню цього питання [5;12]. Історик вважав заслугою П.Куліша, який присвятив князю поему, те, що той бачив у Д.Вишневецькому щось більше, ніж звичайного авантюриста, «шляхетно-козацького паливоду, яким представлявся князь іншим».

На думку історика, «одна з таких поетичних перебірок» знайшла відображення в українській популярній народній пісні, відомій на великій території Наддніпрянщини та Галичини. Як зазначив вчений, ця пісня ігнорувала реальне життя Д.Вишневецького, а звернула увагу на його героїчну смерть. М.Грушевський підкреслив, що провідним мотивом цієї пісні було «легковаженне життя і життєвих розкошів, зневага смерті». Дослідник з цього зробив висновок, що у народній пісні замість «історичної постаті князя-магната» поставлено «типову фігуру гуляки козака». Для підтвердження своєї думки Михайло Сергійович процитував відомі слова з народної думи. Він вказав, що у болгарській та сербській героїчній поезії звучали аналогічні теми, але при цьому відзначив самостійність основної теми - «зневагу смерті і героїчний настрій серед найтяжчих фізичних мук, проявлений українським козаком». На думку вченого, це дає право сприймати пісню як історичну.

Історик зазначав, що цю пісню тему часто використовували також у більш пізній поезії. У зв'язку з цим Михайло Сергійович вказав на твір польського поета середини XIX ст. Л.Семенського. Той відкинув козацький колорит пісні про Байду, але не зміг надати нового змісту традиційному образу, а через це він виявився «блідим і безцвітним» [5,95].

М.Грушевський, незважаючи на сумніви, все ж припускав можливість отождествлення імені козака Байди з історичною постаттю Д.Вишневецького. Крім того, історик намагався з'ясувати значення слова «байда». Вчений навів декілька варіантів однокорінних слів: «байдування», «байдикування», «байдики бити» в значенні «лінуватися». Було зроблено висновок, що «Байда» – се байдикуваний, гулящий чоловік – гуляка». Вчений одночасно стверджував, що таке прізвище не міг носити князь. На думку історика, розривався зв'язок між історичною постаттю Д.Вишневецького та козаком Байдою [6,13].

М.Грушевський був захоплений величию постаті Дмитра Вишневецького. Михайло Сергійович вперше опублікував спеціальні праці присвячені Д.Вишневецькому. Спираючись на різноманітні джерела, він проаналізував особу та діяльність князя, звернувши увагу на особливу роль Д.Вишневецького в організації козацтва, зростанні його міжнародного впливу та його участі в колонізації Півдня України. Цікавими, образними і точними за проникнення у сутність цієї визначної постаті української історії були характеристики та оцінки, зроблені вченим. Підсумовуючи діяльність Д.Вишневецького, історик зробив висновок, про те що князь прийшов занадто рано зі своїми задумами на історичну арену, оскільки, на думку вченого, він не міг спертися на свідомі українські сили, на чисельне козацтво і тому шукав «співчуття і допомоги».

Подальшого історіографічного дослідження потребують питання щодо ставлення М.Грушевського до політичного аспекту діяльності Д.Вишневецького.

Література

1. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К.: Издание кн. маг. Н.Я.Оглоблина, 1916. – 589 с.

2. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький // Винар Л.Р. Козацька Україна. Вибрані праці / Редактор В.Степанков, упорядник А.Атаманенко. – К. – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – С. 93–160.

3. Голобуцький В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.

4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.

5. Грушевський М.С. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Твори у 50 томах. Серія «Історичні студії та розвідки» – Т. 8. – С. 90–115.

6. Грушевський М.С. Дмитро Байда-Вишневецький // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. К., 1908. – С. 288–300.

7. Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. – К.:МПП «Левада», 1997. – 696 с.

8. Грушевський М.С. Історія України / Упорядник Трубайчук А.Ф. – 2-ге вид. стер. – К.: Либідь, 1992. – 228 с.

9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. V. – К.: Наук. думка, 1994. – 688 с.

10. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. VI. – К.: Наук. думка, 1995. – 671 с.

11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. VII. – К.: Наук. думка, 1995. – 628 с.

12. Грушевський М.С. Сучасна вірша про неволю Вишневецького // Твори у 50 томах. Серія «Історичні студії та розвідки» – Т. 8. – С. 116 – 119.

13. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середині XVII століття. – К.: Україна, 1991. – 253 с.

14. Сергійчук В. Михайло Грушевський про Байду-Вишневецького та сучасна історіографія // Український історик. – 1991 – 1992. – № 3–4. – С.235–241.

Романцова Н.И. Личность князя Д.Вишневецкого в научном наследии М.Грушевского

Рассматриваются историографические аспекты освещения в научных работах Михаила Грушевского вопросов жизни и деятельности князя Дмитрия Вишневецкого. Анализируются дискуссионные проблемы, которых касался выдающийся историк, а также мотивация его интереса к личности Д.Вишневецкого-Байды. Сделан вывод о весомом вкладе М.Грушевского в исследование указанной темы, поскольку высказанные ученым положения привлекли внимание многих историков.

Ключевые слова: украинская историография, Байда, казачество, Запорожская Сечь, гетман, военная деятельность.

Romantsova, N.I. Personality of knyaz' D. Vishnevetsky in scientific heritage of M. Grushevsky

The author considers historiographic aspects of life and activity of knyaz' Dmitry Vishnevetsky in academic studies of Michael Grushevsky. Discussion question, applied by eminent historian and reasons of his interest to personality of D. Vishnevetsky – Bayda have been analysed. It has been concluded about substantial contribution of M. Grushevsky into research of this issues.

Key words: Ukrainian historiography, Bayda, kazatchestvo, Zaporozhskaya Sech, hetman, military activity.

Торговельна діяльність греків на українських землях (середина XVII – XIX ст.): джерелознавчий аспект

Здійснено дослідження комплексу джерел з історії торговельно-комерційної діяльності греків-купців на українських землях (середина XVII – XIX ст. Евристична робота проведена у 6 архівосховищах України та Російської Федерації. Писемні джерела класифіковано на законодавчі акти, актові матеріали, справочинну документацію, статистичні, топографічні джерела, та матеріали особового походження.

Ключові слова: грецька громада, історичне джерело, класифікація історичних джерел, діловодство.

Розбудова сучасної ринкової економіки її ефективна інтеграція в систему світового господарства є одним із найважливіших пріоритетів суспільного розвитку України. У цьому контексті вивчення та врахування історичного досвіду підприємницької діяльності на українських теренах, ретроспективний аналіз зовнішньоекономічних зв'язків українських земель надає необхідні історичні знання для формування цивілізованих торговельно-економічних та інвестиційних відносин як у національному, так і у міжнародному вимірах. Поступове залучення України до європейського співробітництва актуалізує дослідження історичних традицій комерційного спілкування з країнами і народами Старого світу, з-поміж яких особлива роль належить грецькому народові, з яким Україну пов'язує давні та міцні культурні й економічні взаємини.

Досвід вивчення історії підприємницької діяльності свідчить, що існування іноземного компонента на певному етапі розвитку будь-якої країни має суттєве значення для її економіки та має певний вплив на суспільні відносини. Упродовж XVII–XIX ст. греки відігравали багатофункціональну роль у господарському житті України. Одним із головних пріоритетів життєдіяльності утворених на українських землях грецьких осередків була торгівля. Ніжинські грецькі купці утримували протягом понад 100 років провідні позиції в організації внутрішньої та зовнішньої комерційної діяльності на українських теренах. Деяко менше, але також важливе, місце займала купецька діяльність у розвитку грецької громади Північного Приазов'я.

Відтворення бурхливого і насиченого подіями історично буття греків на українських землях виявляється можливим лише за умови раціонального пошуку та критичного опрацювання виявленого джерельного комплексу.

До проблеми збереження та дослідження архівної спадщини греків України в різний час зверталися такі історики як: М. Сторожевський, К. Харлампович, М. Дмитрієнко Є. Чернухін, А. Гедьо [1;2;3;4;5].

Серед провідних джерелознавчих студій з історії ніжинських греків необхідно вказати фундаментальну працю Г. Швидько, де здійснено аналіз опублікованих та архівних матеріалів з архівосховищ Росії та України [6].

Метою поданої статті є представлення окремого джерелознавчого нарису з історії торговельно–комерційної діяльності греків–купців на українських землях (середини XVII – XIX ст.). Досягнення означеної мети передбачає розв'язання наступних завдань: здійснити евристичну роботу, щодо виявлення представництва джерел з історії торговельно–комерційної діяльності греків–купців в архівах України та Російської Федерації; на основі джерелознавчого аналізу проаналізувати інформативні можливості джерел, визначити ступінь репрезентативності різних видів джерел з обраної теми.

За функціональним призначенням та місцем зберігання джерела можна поділити на такі окремі види.

Законодавчі акти. У фондах Російського державного архіву давніх актів, Російського державного історичного архіву, Держархіву Чернігівської області зберігаються актові документи щодо регламентації та законодавчого регулювання торговельно–економічної діяльності греків–купців. Серед актів гетьманського уряду виділяються універсали. Першу та єдину збірку гетьманських універсалів, що стосуються винятково ніжинських греків, у XIX ст. опублікував професор Київського університету О. Федотов–Чеховський. За призначенням універсали, які надавалися грецьким купцям міста Ніжина, поділяються на загальні та приватні. Правова дія загальних поширювалася на всіх купців. Приватні універсали видавалися окремим особам. Аналіз законодавчих актів гетьманської влади свідчить про широкий розмах на Лівобережній Україні торговельної діяльності греків–купців [7].

Продумані та поступові кроки гетьманського уряду щодо цієї верстви населення свідчать про усвідомлення владою необхідності залучення торговельно–комерційного досвіду греків для відновлення внутрішнього та зовнішнього українського ринку.

Аналіз законодавчих актів свідчить, що греки користувалися особливою підтримкою та захистом з боку гетьманської влади. Це обумовило надання їм значних привілеїв та права на власне судочинство.

В історії маріупольської грецької громади велике значення мала надана їм імператрицею Катериною II «Височайша грамота про устрій християн, виведених із Криму», в історичній літературі відома як жалувана грамота. Законодавчий акт проголошував надання християнам–грекам російського громадянства та встановлював для греків–купців через 10 років сплату податку 1% з кожного рубля капіталу. Багатим переселенцям рекомендувалося зводити будинки, лавки, хлібні амбари, фабрики, заводи власним коштом. Жалувана грамота була підтверджена Павлом I та Олександром I. Оригінали жалуваної грамоти й грамоти Олександра I зберігаються у фондах Маріупольського краєзнавчого музею [8].

Значна частина законодавчих актів Російської імперії була пов'язана з питаннями оподаткування греків. Це простежується в указах від 5 січня 1792р., 8 серпня 1794 р., 27 березня 1803 р., 15 червня 1816 р., 15 травня 1817 р., 11 жовтня 1852 р., 6 травня 1863 р. Виняткове значення для історії торговельно–комерційної діяльності греків–купців Одеси мав

імператорський указ від 20 травня 1797 р., який дозволив іноземцям зароховуватися до стану купців. Російський уряд усіляко заохочував заселення Одеси вихідцями з Османської імперії [9].

На підставі законодавчих актів Російської імперії простежуємо еволюцію законотворчої діяльності царського уряду щодо надання, закріплення прав та привілеїв греків, регламентацію їх торговельно-комерційної діяльності. Законодавчі акти свідчать про широкий розмах на Лівобережній Україні торговельної діяльності греків, а також про те, що царський уряд, зацікавлений у розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, заохочував цю діяльність. Існує багато актів про дозвіл або заборону ніжинським грекам вивозити окремі види товарів. Частина наказів відображає митну політику уряду. На початку XVIII ст. поширеною була практика надання окремим грекам і ніжинській грецькій громаді з боку царської адміністрації значних пільг. У цьому контексті особливої уваги заслуговують укази від 27 вересня 1766 р., 16 січня 1872 р., 10 лютого 1775 р., 15 квітня 1826 р [10].

Представницьким видом джерел є актові матеріали. З історії ніжинських грецьких купців переважна частина актових джерел зберігається у фонді Ніжинського грецького магістрату Держархіву Чернігівської області (101фонд). Більша їх частина дозволяє проаналізувати інтенсивність та обсяги торгівлі, асортимент товарів, торгові шляхи в загальному потоці греко-російсько-української торгівлі. Аналіз документів фонду засвідчує, що російський напрям у торгівлі грецьких купців був основним. Торговий шлях до Москви проходив через місто Ніжин. Поступово, завдяки вдалому торговельно-географічному розташуванню, у місті оселяються греки. Ніжинські греки значну частину своїх товарів реалізовували в Москві, а їхні торгові шляхи проходили через землі України та Росії. Торгівці купували та продавали товари на українських і російських ярмарках у містах Ромен, Кролевець, Свенськ, Севськ.

Серед актових джерел науковий інтерес становлять царські грамоти окремим купцям-грекам, що зберігаються у фонді 52 РДАДА й адресовані конкретним особам на «сыск серебрянного рудоплавного дела». Так, грамота, датована 1710 р., свідчить про надання грекам за «государеву службу» права на ведення торгового промислу. Греки Олександр Левандіан та Параскева Федоров отримали за грамотою відповідно 2 тис. і 4 тис. крб. Утім, купці зобов'язувалися торгувати лише «незаказаними товарами» та сплачувати мито, що передбачене торговим статутом. Грамоти надавали право вільного проїзду торговців із Москви через «малоросійські міста». У цьому ж ракурсі доречно розглянути прецедент надання подібних грамот ще за часів царювання Олексія Михайловича. Так, у документі міститься посилення на існування грамоти, адресованої греку Івану Алексєєву «за многие ево службы и работы». Відповідно до тексту джерела, І.Алексєєву та його нащадкам дозволялося приїздити до Московії з «узорочными товарами» й безперешкодно проїжджати митниці, не сплачуючи митних зборів, а митним головам та целовальникам наказувалося не чинити греку перешкод [11].

Частина актових матеріалів щодо торговельної діяльності греків на українських землях була систематизована та опублікована в багатотомному виданні «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией». Тут уперше ми зустрічаємо свідчення про перебування грецьких купців, що прямували до Москви, датовані серединою XVII ст. Завдяки актовим документам ми можемо не тільки реконструювати основні торговельні шляхи, які

використовували греки, але й простежити становлення корпоративних відносин серед грецького купецького загалу. Прикметними є подані в матеріалах свідчення про використання купців як інформаторів. Ураховуючи необхідність збереження торговельно–економічного потенціалу, та з метою швидкого реагування в разі суттєвих змін купці були змушені збирати необхідну інформацію про політичну ситуацію на землях, через які проходили їхні шляхи. Таку обізнаність греків у дипломатичній справі часто використовували й російські царі, які розширювали агентурну мережу за рахунок мобільних грецьких купців.

Відзначимо незначну кількість актових матеріалів, що відображають торговельну діяльність маріупольських купців. Поодинокі дані містяться в ордерах Г.Потьомкіна, адресованих азовському губернаторові В.Черткову і новоросійському П.Язикову. У загальному контексті питання облаштування життя переселенців побіжно згадується про обов'язкове включення заможних греків до купецького стану.

Відповідно до указу Азовської губернської канцелярії від 24 березня 1780р. купці повинні були перейти на поселення з 5 по 10 квітня означеного року.

Актові матеріали РДАДА містять важливу економіко–статистичну інформацію щодо торгівлі маріупольських греків. У фонді комерц–колегії зберігаються клопотання, дозволи грекам експортувати та імпортувати свої товари, рішення комерц–колегій про організацію у місті Маріуполі портового управління, про зміни митних правил. Особливо цінними є представлені реєстри імпортованих товарів.

Чисельною є документація поточного справочинства. У фонді 51 (Генеральна військова канцелярія) ЦДІАК України зібрано найбільшу кількість актів діловодства, що репрезентує особливості торговельної діяльності ніжинських греків. Інтерес для нас становлять відпускні документи (подорожні листи) грецьких ніжинських купців. Інформативні можливості цього виду джерела широкі. У першу чергу, це дані щодо мети подорожі, пункту купівлі та доставки товару [12].

За підрахунками А.Гедьо, у фонді 101 «Ніжинський грецький магістрат» Держархіву Чернігівської області зберігаються 756 справ, пов'язаних із видачею та отриманням паспортів [13]. Більша їх частина представлена паспортами, квитками, атестатами, свідоцтвами, дорученнями, заповітами. Розвинутою в кінці XVII – на початку XVIII ст. була система видання векселів (кабал). Аналіз документів надає інформацію про існування тісних економічних взаємин між греками не лише в середовищі власної етнічної спільноти, але й поза її межами – з українськими та російськими купцями. Особливо інформативними є паспорти, які надавалися грекам–купцям.

Інтерес становлять матеріали діловодства, які зберігаються в фонді 59 ЦДІАК України (Київська губернська канцелярія), пов'язані з видачею паспортів грекам, чи відмови в їх отриманні. Причиною видачі паспортів була необхідність здійснення торговельних операцій. Паспорти видавалися або конкретній особі, або двом – трьом одночасно одним документом. Також у фонді зберігаються клопотання греків–купців про видачу паспортів своїм прикажчикам або челядникам. Інколи іноземні греки–купці просили видати для виїзду за кордон паспорти цілій групі челядників. У документі вказувалося не лише місце видання, термін дії паспорту але й кінцевий пункт подорожі купця. Іноді функції паспортів виконували квитки та свідоцтва. На відміну від паспортів і квитків, свідоцтва, крім

виконання функції паспортів, засвідчували й особу купця. Такий вид документів набув широкого поширення на початку XIX ст. [14].

Значна кількість діловодної документації з історії ніжинських греків зосереджена у фонді 54 (Друга Малоросійська колегія) ЦДІАК. Це доповіді купців, квітки, що надавали право вільного проїзду, скарги на зловживання ніжинських бургомістрів, боргові зобов'язання, паспорти. Матеріали фонду 1558 (Ніжинське грецьке братство) містять важливі свідчення щодо гетьманських універсалів, які регулювали торговельну діяльність грецьких купців на українських теренах [15].

Надзвичайно важливі архівні матеріали з історії торгівлі маріупольських купців зберігаються у фонді 1576 (Маріупольський грецький суд) ЦДІАК України. Тут зберігаються книги реєстрації видачі паспортів, де зазначалися не тільки пункт слідування торговця, але термін дії квітка, кількість челядників. Дані репрезентують географічні межі торговельної активності маріупольських греків, які здебільшого прямували до Таганрога, Черкас, Ростова, Бахмута [16].

Найбільш важливі в контексті дослідження торгівлі маріупольських греків–купців архівні матеріали сконцентровано в Державному архіві Донецької області. Матеріали листування міських органів самоврядування з канцелярією катеринославського губернатора та іншими установами склали основу фонду Маріупольської міської управи Держархіву Донецької області. Документи дозволяють скласти уявлення про розвиток торговельних транспортних сполучень, регіональної торгівлі, діяльність банківських та кредитних установ.

Найбільш репрезентативні джерельні комплекси справочинної документації з історії торгово–комерційної діяльності греків Одещини зберігаються в Держархіві Одеської області. Документи стосовно купецтва розпорошені в 30 тис. справах фонду 1 (Канцелярія новоросійського та бессарабського генерал–губернатора). Справи дають можливість реконструювати деякі аспекти отримання російського підданства грецькими купцям, розглянути проблему нобілітації греків–іммігрантів, які наприкінці XVIII – у XIX ст. увійшли до складу дворянського загалу південноукраїнських губерній [17]. У фонді 2 (Канцелярія одеського градоначальника) зберігаються матеріали щодо підприємницьких ініціатив купців Одеси, у питаннях благоустрою міста, побудови залізничної колії від станції Долинська до міста Одеси [18].

Частина діловодної документації щодо торговельно–економічної діяльності одеських греків, інформація про кількість капіталів у краї, перебіг закордонної торгівлі уміщена у фонді 3 ДАОО (Головний статистичний комітет Новоросійського краю). У фондах 6 (Піклувальний комітет про іноземних поселенців південного краї Росії) та 17 (Одеський міський магістрат) зберігаються документи щодо позик, боргових зобов'язань, справочинні матеріали, що відтворюють процес надання грекам міста Одеси гільдійства [19].

Репрезентативним видом джерел є матеріали статистики. Основними серед джерел цього типу є матеріали переписів. Дослідження означеного виду джерел дає можливість простежити динаміку змін кількісного складу ніжинського грецького купецтва.

Цінним джерелом є відомості, уміщені в «рописих», які склалися на прикордонних заставах. У матеріалах подаються не тільки перелік основних товарів, які вивозили греки, але й позначається головний пункт їх продажу.

Інтерес становлять і статистичні матеріали фонду 131 ДАДО (Маріупольське повітове казначейство. м. Маріуполь, Маріупольського повіту, Катеринославської губернії (1797–1858 рр.)) [20]. Значна частина справ фонду містить важливі статистичні джерела – метричні книги церков. Серед статистичних матеріалів виділяються матеріали ревізій. На основі ревізій визначається загальна кількість населення, його належність до станів. Цінним джерелом є «ревізькі сказки» по місту Маріуполю, матеріали яких надають можливість отримати достовірну інформацію та встановити динаміку змін у середовищі купецького стану. Особливий інтерес становить справа 178 означеного фонду про пожертвування купцем Ігльді Олександром Давидовичем Хараджаєвим 30 000 крб. на зведення будівлі Маріупольської міської лікарні. Цінні свідчення подаються у справі 221 («Гільдійський список Маріупольської міської управи про корінних купців міста Маріуполя на 1897 р.») цього ж фонду [21].

Особливий інтерес становлять дані Камерально–економічного опису поселень маріупольських греків 1820 р., який зберігається у фонді 379 РДІА [22].

Важливим інформативним джерелом, що дає можливість реконструювати життя, побут і заняття греків є топографічні описи. Тут уміщено інформацію про основні напрямки торговельної діяльності греків м. Ніжина. Так, у топографічному описі Чернігівського намісництва О.Шафонського (1786 р.) зазначається, що в середині XVIII ст. купецтво як стан перебувало у стадії формування, що обумовило постійну зміну його чисельності. Купці, які розорювалися, переходили до стану міщан, а розбагатілі міщани записувалися до купецького стану. За даними опису, з 1786 р. по 1798 р. кількість грецького купецтва в Ніжині збільшилася в 2,5 рази [23].

Цінним джерелом з історії греків Північного Приазов'я є «Топографічний і статистичний опис торгового міста Маріуполя й належних до нього поселень 1807 р.» барона Бальтазара Кампенгаузена з фондів РДІА. В описі представлено окремі статистичні дані щодо чисельності купецького стану в Маріуполі означеного часу, зазначаються особливості внутрішньої та зовнішньої торгівлі місцевого купецтва [24].

Топографічний опис міст Азовської губернії складається з трьох частин – з опису повітового міста, повіту та губернії. Опис насичений конкретними соціально–економічними відомостями. Особливий інтерес становлять дані про торгівлю. Так, у 1781 р. у м. Маріуполі мешкало 144 купці. У джерелі зазначається, що на «морских косах прежде бывали великие рыбные ловли, а мариупольские купцы создавали на берегах Азовского моря рыбные заводы».

Серед документальних джерел особлива роль належить фондам особового походження. У родинному фонді одеського грека–негоціанта Ф.Родоканакі (Родоканакі–Юр'євичі) (ф.188), родинному фонді Язикова (ф.135) представлено численні документи з історії родини грецького купця І.Раллі [25].

Серед цих документів особливої уваги заслуговують і матеріали щодо розвитку господарства та фінансового стану купців міста, зібрані у фонді 765 (Одеське грецьке благодійне товариство).

Таким чином, зіставлення інформаційної наповненості різних видів джерел дає можливість більш критично й різнобічно охарактеризувати торговельно–комерційну діяльність греків–купців у XVII–XIX ст. Джерельна база є репрезентативною і являє собою великий комплекс матеріалів та поділяється на законодавчі, (універсали, жалувані грамоти,

маніфести, іменні імператорські, сенатські укази), актові матеріали, справочинну документацію (паспорти, квітки, атестати, свідоцтва заповіти, доручення), статистичні матеріали (реєстраційні документи, доповідні, обліково-статистичні, матеріали ревізій), топографічні описи.

Джерела та література

1. *Сторожевский. Н.* Нежинские греки. – К.: Тефо, 1863. – 32 с.
2. *Дмитієнко М.Ф.* Греки Одеси та Одещини: сучасне бачення проблеми // Одесі – 200: Міжнар. науково-теоретична конференція присвячена 200-річчю міста. Одеса, 6–8 вересня 1994 р. – Одеса, – 1994. – С.124–125.
3. *Чернухін Є.К.* Ніжинське грецьке братство: історіографія та джерела. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 98 с.
4. *Харламович К.* Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. Серія: Ніжинська старовина. – Вип. I. – Ніжин, 2000. – 67 с.; *Харламович К.* До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. – К., 2000. – Випуск III. – С.87–158; *Харламович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного Відділу УАН. – К., 1929. – № 24. – С.51–68.
5. *Гедьо А.В.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – 399 с.; *Гедьо А.В.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 416 с.; *Гедьо А.В.* Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII–поч. XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 245 с.; *Гедьо А.В.* Переселення греков из Крыма в Приазовье: (Вымыслы и реальность) // Новые страницы в истории Донбасса: 36. наук. праць.–Донецк, 1995. – кн.4. – С.8–17.; *Гедьо А.В.* Условия жизни и хозяйственной деятельности греков в Приазовье (1778–1820 гг.) // Южная Украина XVIII–XIX столетие: Записки научно-исслед. лаборатории истории Южной Украины Запорож. гос. ун-та. – Запорожье: РА, 1996. – С.106–109.
6. *Швидько А.К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII ст.). – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С.69–76;
7. Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. – К.: Керер, 1884. – 56 с.
8. *Жалованая грамота* императрица Екатерины II об устройстве христиан греков, выведенных из Крыма. Подленик // Мариупольский краеведческий музей. Спр. – 3471.
9. ПСЗ–1. – Т.26, № 20035. – С.805–806; ПСЗ–1. – Т.13, № 9859. – С.120; ПСЗ–1. – Т.2, № 818. – С.264; ПСЗ–1. – Т.30, № 22991. – С.211; ПСЗ–1. – Т.3, № 17320. – С.213; ПСЗ–2. – Т.30, № 23.976. – С.1266–1267; ПСЗ–2. – Т.17, № 16159. – С.75.
10. ПСЗ–2. – Т.26, № 20.035. – С.805–806; ПСЗ–2. – Т.30, № 23.043. – С.278; ПСЗ–2. – Т.30, № 22.749. – С.21; ПСЗ–2. – Т.14, № 12687. – С.727.
11. *Російський державний архів давніх актів* (далі – РДАДА). – Ф.52. – Оп.1. Спр.20,21; Оп.3. – Спр.55,57,96,97,98,99.
12. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві* (далі – ЦДІАКУ). – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2132; Оп.2. – Спр.15; Оп.3. – Спр.605.
13. *Гедьо А.В.* Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – 399 с.

14. ЦДІАКУ. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1474,1268,1296,1583,1624.
15. Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.440,467,468,2088,2373,2374,4424,6071, 6072,6075,7116.
16. Там само. – Ф.1576. – Оп.1. – Спр.7,15,16,17,18.
17. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО) – Ф.1. – Оп.83. – Спр.71; Оп.139. – Спр.43; Оп.140. – Спр.41,56,87; Оп.190. – Спр.60; Оп.191. – Спр.25,41; Оп.192. – Спр.64; Оп.200. – Спр.72; Оп.221. – Спр.4.
18. Там само. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.916.
19. Там само. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.12,27; Ф.4. – Оп.17. – Спр.351; Ф.6. – Оп.1. – Спр.1077; Ф.93. – Оп.1. – Спр.30, Спр.178; Ф.22. – Оп.1. – Спр.249, 348, 358, 580, 618; Ф.17. – Оп.3. – Спр.310; Ф.135. – Оп.1. – Спр.11; Ф.188. – Оп.1. – Спр.7.
20. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.131. – Оп.1. – Спр.30,72,81,82,99,101,103,104,112,116.
21. Там само. – Ф.131. – Оп.1. – Спр.221.
22. Російський державний історичний архів (далі – РДІА) – Ф.379. – Оп.1. Спр.193.
23. Шафонский А.Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с.
24. РДІА. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.193.
25. ДАОО. – Ф.135. – Оп.1. – Спр.11; Ф.188. – Оп.1. – Спр.7

Волоніц В.С. Торговая деятельность греков на украинских землях (середина XVII – XIX вв.): источниковедческий аспект

Проведено исследование комплекса источников по истории торгово-коммерческой деятельности греков-купцов на украинских землях (середина XVII – XIX вв.). Архивная эвристика проведена в 6 архивах Украины и Российской Федерации. Письменные источники классифицированы на законодательные акты, актовые материалы, делопроизводственную документацию, статистические, топографические источники, материалы личного происхождения.

Ключевые слова: греческая община, исторический источник, классификация исторических источников, делопроизводство.

Volonits, V.S. Trade activity of Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX): Source Study Aspect

The research of the complex sources on the history of trade and commercial activities of the Greek merchants of Ukrainian lands (the middle of XVII – XIX) has been conducted. The research had been performed in 6 archives of Ukraine and Russia. Written sources have been classified on the legislative acts, briefing materials, business correspondence, statistical, topographical sources and materials of personal origin.

Key words: Greek communities, a historical source, historical source classification, business correspondence.

Персонологічні дослідження доброчинно-меценатської діяльності поміщиків України в другій половині XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії

Проаналізовано рівень висвітлення доброчинно-меценатської діяльності окремих поміщицьких родин України в другій половині XIX – на початку XX ст. в сучасній українській науковій літературі. Зроблено висновок, що з початку 90-х рр. XX ст. доброчинна діяльність визначних особистостей у другій половині XIX – на початку XX ст. та її вплив на розвиток соціально-економічного та культурного життя України привертає увагу багатьох українських дослідників.

***Ключові слова:** доброчинність, пожертвування, меценатство, колекціонування, система соціального захисту, український національний рух.*

У сучасній історичній науці одне з цільних місць посідають персонологічні дослідження. Визначення місця особистості в історії допоможе реставрувати перебіг історичного процесу та з'ясувати роль української національної еліти в різні історичні періоди. Соціокультурні зміни українського суспільства стимулюють пошуки нових відповідей на насущні питання сучасності у минулому. Увагу сучасних учених привертають доброчинність та меценатство як вид суспільно-корисних дій в національно-культурній сфері. Саме через призму історії доброчинності та меценатства проступає еволюція соціально-економічного та культурного статусу найвідоміших покровителів культури та мистецтва, їх роль і місце в системі загальноосвітньої культури, можливим стає розкриття духовного еста благадійника, його способу життя.

У цьому аспекті привертають увагу персонологічні дослідження доброчинно-меценатської діяльності українських поміщиків в пореформений період, оскільки вони дають змогу ясніше усвідомити поняття благадійності в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясувати місце та роль приватних осіб, зокрема поміщиків в цьому процесі, визначити форми та засоби здійснення доброчинних акцій. Предметом даної статті обрано дослідження родин Чикаленко та Терещенко, оскільки на прикладі зазначених родин можна простежити

характерні риси, форми та методи доброчинно-меценатської діяльності, певні відмінності й особливості.

Дотепер історія поміщицької благодійної діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст. як комплексний аспект наукових пошуків залишається серед малодосліджених проблем вітчизняної історії. Питанню доброчинності та меценатства поміщиків приділена значна увага в комплексному дослідженні соціально-економічного життя поміщиків в 1861-1917 рр. Н.Р.Темірової; досить вагомим дослідженням є монографія Ю.І.Гузенка, в якій на ґрунтовній джерелознавчій та історіографічній базі досліджується еволюція громадських благодійних організацій Півдня України [1]. Останнім часом з'являються дослідження з історії меценатства в Російській імперії та Україні, доброчинності в окремих сферах соціального життя [2].

Метою даного дослідження є з'ясування рівня висвітлення доброчинно-меценатської діяльності окремих поміщицьких родин України в другій половині XIX – на початку XX ст. в сучасній українській науковій літературі.

Головними для даного дослідження є джерела історіографічні – наукові, публіцистичні праці, а також рукописні матеріали досліджень родин Чикаленко та Терещенко сучасних українських істориків, зокрема Ю.М. Хорунжого, Ю.О.Бойко, В.В. Ковалинського, О.В. Ткаченко, О.М. Доніка [3].

Доброчинно-меценатська діяльність родин Тарновських, Галаганів, Симиренків, Чикаленків, Рильських та інших розглядається в монографії Ю.М.Хорунжого [4]. З відомостей, поданих автором у монографії, дізнаємося, що це були не просто філантропічні акції, а діяльність, спрямована на розвиток національної самосвідомості, гідності українців, на піднесення українського національного руху. Доброчинна діяльність охоплювала різноманітні сфери, починаючи від сільського господарства (вкладання коштів у прогресивні форми господарювання, роздача землі селянам майже безкоштовно тощо), опікування їх особистісними (селян) проблемами (лікування, забезпечення реманентом, надання можливостей здобувати освіту) до вкладання коштів на друкування книжок українською мовою, видання українських газет, для творчої праці митців, створення й фінансування громадських організацій.

На основі численної джерельної бази Ю.М. Хорунжий проаналізував громадську та доброчинну діяльність Євгена Чикаленка [4,56-85]. Доброчинні акції цього діяча були невід'ємно пов'язані з його громадською діяльністю, що була спрямована на розвиток української мови, культури, підняття самосвідомості українців. Зокрема, Є.Чикаленко у с. Перешори віддав під парафіяльну школу, колишню корчму та подарував цій школі українські книжки; заснував бібліотеку для селян; власним коштом видав російсько-український словник М.Комарова – словник Уманця і Спільки [4,59,62]. На знак вшанування пам'яті померлої доньки Євген Харлампійович віддав частину грошей у розмірі 1 тис. крб., що припадала б на посаг для доньки, в редакцію часопису «Киевская старина» на премію за найкраще написану історію України [4,60].

З монографії Ю. Хорунжого дізнаємося, що Чикаленко заснував фонд допомоги українським письменникам ім. Д.Мордовця, оплачував гонорари літераторам, що друкувалися в «Киевской старине». Для розбудови

студентського Академічного Дому у Львові Чикаленко пожертвував 25 тис. крб. [4,60-61]. На думку Ю.Хорунжого, Є.Чикаленко здійснював не просто короткострокові благодійні акції, а вкладав кошти в проекти далекої перспективи. Чикаленко, розуміючи значення української мови для розвитку національної свідомості та українського національного руху взагалі, на початку ХХ ст. морально та матеріально підтримує політичні задуми українських громадських діячів: в 1903 р. він був одним із засновників Української Демократичної партії; Чикаленко «асигнує 1 тис. крб. на видання за кордоном Українською Революційною партією української газети «Селянин»; вкладав кошти в українські газети «Громадська думка» і «Рада» [4,64-65]. У роботі автор підкреслив, що у ХІХ – на початку ХХ ст. доброчинність набула особливого поширення серед шанованих, багатих і небагатих, знаних українців. Вони чимало зробили для становлення вітчизняної культури та освіти, розвитку промисловості, поліпшення медичної справи тощо.

Видавничій, благодійницькій та громадсько-політичній діяльності Є. Чикаленка присвячена дисертація Ю.О. Бойко [5]. Дослідниця на численному джерельному матеріалі розкриває основні напрямки філантропічної діяльності Чикаленка, але в основному авторка приділяє увагу благодійництву діяча в громадському русі, зокрема, вкладання коштів на заснування української преси, розвиток української літератури тощо, та залишаючи поза межами дослідження доброчинництво Чикаленка в сфері освіти, медицини [5,8-9].

Таким чином, на основі зробленого історіографічного аналізу можна дійти висновків, що Є.Х. Чикаленко, як вірний представник козацького роду, робив все можливе для розвитку та піднесення українського національного руху.

Останнім часом з'явилося чимало праць, присвячених дослідженню багатогранної діяльності родини Терещенків – українських підприємців-дворян, чия доброчинна та меценатська діяльність відома сьогодні не тільки в Україні, але й за її межами. Спираючись на значну джерельну базу, В.В. Ковалинський дуже ретельно дослідив меценатство цієї родини, яка зробила значний внесок у розвиток благодійництва Києва [6].

Підприємницька і благодійна діяльність родини Терещенків досліджується у дисертаційній роботі О.В. Ткаченко [7]. У четвертому розділі своєї роботи авторка подала основні моменти доброчинної діяльності Терещенків. Авторка з'ясувала родовід Терещенків, проаналізувала їхню підприємницьку діяльність. Вона дійшла висновку, що Терещенки були представниками української промислової еліти, які своєю діяльністю сприяли економічному розвитку України. Розглядаючи доброчинну та меценатську діяльність цієї родини, О.В.Ткаченко торкнулася лише основних її моментів, переважно в Києві. Об'єднавши у своєму дослідженні промислово-фінансову та громадську діяльність Терещенків, авторка, зрозуміло, не змогла сповна висвітлити їхню доброчинну й культурно-освітню діяльність.

Більш ґрунтовно доброчинно-меценатська діяльність родини Терещенків висвітлюється у працях О.М.Доніка [8]. Автор в дисертаційній роботі дослідив участь окремих представників родини Терещенків в організаціях доброчинного спрямування, діяльність Терещенків як фундаторів філантропічних, медичних, культурно-освітніх, релігійних

закладів, перш за все в Києві та Глухові. Починаючи із середини XIX ст., М.А. і Ф.А.Терещенки та інші представники родини через виборні посади в міських, земських і професійних установах, як почесні члени добродієвських товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних і освітніх закладів вони активно впливали на суспільне життя. Автор, спираючись на ґрунтовну джерельну базу, доводить, що першими в пореформену добу за свою підприємницьку та добродієвську діяльність отримали дворянство саме члени родини Терещенків. Найвищий чин серед Терещенків мав Микола Артемович – таємного радника (III клас в чиновницькій ієрархії), а його брати Федір та Семен і син Олександр мали на один клас нижче – дійсних статських радників [9,43]. На думку автора, активна різнобічна добродієвська діяльність членів родини Терещенків, яка стала сімейною традицією, здійснювалася не лише заради підвищення власного соціального статусу і престижу, а й мотивувалася релігійно-моральними переконаннями допомоги ближньому, була покликана душі. До того ж загострення багатьох соціальних проблем у суспільстві, викликаних розвитком капіталізму, спонукали Терещенків власними зусиллями пом'якшувати їх, усвідомлюючи своє важливе місце в його поступі на гуманістичних та культурно-освітніх засадах [10,9]. У дослідженні розглянуто історичні й суспільні умови, які сприяли стрімкому розвитку благодійності в Україні у другій половині XIX ст., охарактеризовано значення добродієвсько-меценатської діяльності родини Терещенків для становлення і розвитку систем соціального захисту та охорони здоров'я співвітчизників. Так, автором на основі архівних матеріалів зібрано відомості про опікування Терещенками дітьми-сиротами та дітьми з бідних родин. Донік надає факти про заснування А.Я.Терещенком у 1872 р. в Глухові притулку для дітей-сиріт і дітей з бідних родин; про фінансову й моральну підтримку багатьох філантропічних товариств та закладів, що опікувалися дітьми: Товариства денних притулків для дітей робітничого класу, Рубежівської колонії Товариства землеробських колоній і ремісничих притулків, Маріїнського дитячого притулку, попечительства глухонімих Відомства імператриці Марії та ін. [10].

Автором дисертації зроблено висновок, що розвиток системи охорони здоров'я здійснювався завдяки громадській та приватній добродієвщині та наведено факти підтримки та опікування медичними закладами родиною Терещенків: «1879 р. брати М.А. й Ф.А.Терещенки заснували в Глухові безплатну лікарню св. Єфросинії. У Києві протягом 80–90-х рр. значною мірою завдяки М.А.Терещенку та членам його родини з'явилися безплатна лікарня для чорноробів (з 1894 р.), більшість медичних закладів Маріїнської общини сестер милосердя Товариства Червоного Хреста і Благодійного товариства, а також нічліжний притулок» [10,10]. О.М. Донік наводить численні факти широкої добродієвської діяльності родини Терещенків, зокрема Ф.А. Терещенка у м.Києві: Товариство швидкої медичної допомоги, Товариство боротьби із заразними хворобами, Попечительство трудової допомоги [10]. Автором зібрано матеріали про добродієвщину Терещенків в роки Першої світової війни. «У 1915 р. вони утримували в Києві шість лазаретів для поранених та хворих воїнів, два притулки для солдатів з ампутованими кінцівками. Н.В.Терещенко

очолювала місцевий комітет Всеросійського земського союзу, Київське відділення із забезпечення скалічених воїнів протезами» [10].

О.М. Донік проаналізував меценатську діяльність родини Терещенків, її рівень, масштаби, напрями й особливості, визначив найвідоміших колекціонерів родини. Автор наводить численні приклади меценатства та колекціонування творів мистецтва. Так, основу колекції сучасного Київського музею російського мистецтва склали збірки Федора, Миколи та Івана Терещенків – кращі зразки мистецтва художників-передвижників останньої чверті XIX ст. [10, 11]. На кошти Б.Ханенка та інших представників родини Терещенків було збудовано Національний художній музей України (тоді – Київський художньо-промисловий і науковий музей) [10]. Отже, Терещенки та Ханенки активно сприяли розвиткові музейної справи в Україні. Вони матеріально підтримували талановиту молодь, насамперед вихованців Київської рисувальної школи, постійно вносили свою фінансову частку в будівництво або навіть споруджували православні храми, надавали кошти на встановлення пам'ятників не тільки російським державним діячам, а й відомим українцям, зокрема Б.Хмельницькому, І.Котляревському, М.Гоголю та ін. [10]. Таким чином, родина Терещенків зробила вагомий внесок у розвиток духовності, мистецтва й культури України, своєю меценатською діяльністю засвідчила розуміння їхнього високого призначення в житті суспільства.

Таким чином, на основі історіографічного огляду можна зробити певні висновки. У другій половині XIX ст. під впливом значних перетворень у соціально-економічному житті України благодійність, продовжуючи бути релігійним обов'язком, стає атрибутом суспільства, яке рухається по шляху гуманізації. На думку багатьох українських дослідників, доброчинно-меценатська діяльність відомих поміщицьких родин була невід'ємною рисою аристократичного життя, суттю буття та відбувалася за покликанням душі та серця. Вчені наголошують, що із проведенням реформ 60-70-х рр. XIX ст. роль приватної ініціативи у становленні та розбудові системи соціального захисту населення відіграє досить помітну та впливову роль. Майже для всіх українських землевласників характерним було опікування проблемами та потребами власних робітників та селян, створення освітянських, медичних закладів, закладів допомоги нужденним тощо. Чикаленко найбільшу увагу приділяє доброчинним заходом, що були спрямовані на розвиток українського національного руху: видання книжок українською мовою, асигнування української преси, підтримку українських авторів, організацію та матеріальну підтримку політичних партій. Терещенки не брали участі в українському національному русі. Проте як громадяни нової суспільної доби вони зосередили свою увагу на тих сферах громадського життя, які в соціально-економічних умовах другої половини XIX ст. набували важливого суспільного значення. Доброчинна та меценатська діяльність представників родини Терещенків відіграла значну роль у справі становлення і розвитку вітчизняних систем соціального захисту нужденного населення та охорони здоров'я, сфер освіти, духовності й культури України другої половини XIX – початку XX ст.

У перспективі опрацьований історіографічний матеріал допоможе відтворити цілісну картину історії розвитку доброчинно-меценатської діяльності в Україні та дослідити маловідомі сюжети проблеми. Зокрема,

це дослідження доброчинних заходів поміщиків із створення навчальних та медичних закладів, ощадних кас, підтримки кооперативного руху в другій половині XIX – початку XX ст., вплив доброчинної діяльності на формування української національної ідеї та розвиток національного руху в українських землях.

Література

1. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.; *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв: Іліон, 2006. – 231с.

2. *Гавлин М.Л.* Меценатство в России: Науч.-аналит. обзор / РАН; Институт научной информации по общественным наукам / В.М. Шевырин (отв.ред.) — М., 1994. — 50с. — (История России); *Нарадько А.В., Радько П.Г.* Благодійність як християнська цінність та національна традиція. – Полтава, 1998. – 124 с.; *Хобта Л.Ю.* Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Пробл. історії України XIX - початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 288-297; *Суrowцева І.Ю.* Меценатство в Україні другої половини XIX - початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2006. — 19 с.

3. *Хорунжий Ю.М.* Українські меценати: Доброчинність - наша риса. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 134с. : іл. – Бібліогр.: в кінці розділів; *Бойко Ю.О.* Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.) автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 15 с. – укр.; *Ковалинський В.В.* Меценати Києва. – К.: Кий, 1998. – 2-е изд., испр. И доп. – 528 с.; *Ткаченко О.В.* Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861 - 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1998. – 220л. – Бібліогр.: л. 200-211; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 314 с.; *Його ж.* Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 211арк. – Бібліогр.: арк.180-211.

4. *Хорунжий Ю.М.* Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 134с. : іл. – Бібліогр.: в кінці розділів.

5. *Бойко Ю.О.* Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.) автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 15 с. – укр.;

6. *Ковалинський В.В.* Меценати Києва. – К.: Кий, 1998. – 2-е изд., испр. И доп. – 528 с.

7. *Ткаченко О.В.* Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861 - 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1998. – 220л. – Бібліогр.: л. 200-211.

8. *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 314 с.; *Його ж.* Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 211арк. – Бібліогр.: арк.180-211.

9. Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001.

10. Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001.

Молчанова М.В. Персоналогические исследования благотворительно-меценатской деятельности помещиков Украины во второй половине XIX – начале XX вв. в современной украинской историографии

Проанализирован уровень освещенности благотворительно-меценатской деятельности отдельных помещичьих семей Украины во второй половине XIX – начале XX вв. в современной украинской научной литературе. Сделан вывод, что с начала 90-х гг. XX в. благотворительная деятельность выдающихся личностей во второй половине XIX – начале XX вв. и ее влияние на развитие социально-экономической и культурной жизни Украины привлекает внимание многих украинских исследователей.

Ключевые слова: благотворительность, пожертвования, меценатство, коллекционирование, система социальной защиты, украинское национальное движение.

Molchanova, M.V. Personological researches of charity of Ukrainian landlords in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century in modern Ukrainian historiography

The level of interpretation of charity of Ukrainian landlords' families in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century in modern Ukrainian literature has been analyzed. It has been concluded that since the beginning of 90's of the XXth century the charity of personalities in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century and its influence on the development of socio-economic and cultural life of Ukraine attracts an attention of many Ukrainian researchers.

Key words: charity, donations, patronage, collecting, social security system, the Ukrainian national movement.

Розвиток монополістичних об'єднань Донбасу на початку ХХ ст. у радянській історіографії

Автор, на основі аналізу робіт, як російських так і українських вчених, в яких висвітлювалися різні аспекти історіографії радянського періоду економічного розвитку Донецького басейну на початку ХХ ст., показав особливості становлення й розвитку монополістичних об'єднань у металургійній та вугільній промисловості, на прикладі синдикатів «Продамет» та «Продвугілля» висвітлив їх положення в промисловості дореволюційної Росії.

Ключові слова: Донбас, промисловість, синдикат, історіографія.

Пік розвитку промисловості Донецького басейну припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст. Цей період пов'язаний із затвердженням в економіці великих монополістичних об'єднань. Це питання має не тільки великий науковий інтерес, але й важливе практичне значення. Вчені починають вивчати це явище вже у післяреволюційний період, звертаються до цього питання як російські, так і українські дослідники.

Метою пропонованої статті є вивчення російської та вітчизняної історичної літератури, у якій оцінювався розвиток монополістичних об'єднань промисловості Донбасу початку ХХ ст.

Одним з перших звернув увагу на роль монополій у розвитку промисловості Півдня Росії Л. Ліberman. За його словами, причини їх виникнення – зміна підйому кризою, яка мала світовий характер, тим самим викликавши серед промисловців потяг до з'єднання. Також причинами виникнення монополій є посилений приток іноземного акціонерного капіталу в промисловість Росії, неврожаї 1897 – 1900 рр., які знизили споживчу здатність, внаслідок яких промисловці скорочували виробництво. Таким чином, за словами дослідника, сукупність усіх цих причин і призвела підприємців до об'єднання в союзи у гірничій заводській промисловості [1,33-34].

Р. Арський з цього приводу зазначав, що основною метою синдикату «Продамет», заснованого у 1902 р., була торгівля чавуном, сталлю, залізом та іншими металами. Він зауважував, що устав синдикату дуже тривалий час знаходився у таємниці. Центральне правління знаходилося в Парижі, а більшість акціонерів були бельгійські та французькі підприємці [2,23]. З приводу фінансування підприємств, то Л. Ліberman вказував, що більшість підприємств Донбасу, які входять до синдикату «Продамет»,

фінансуються іноземними капіталами, серед них: «Новоросійське товариство», «Донецьке товариство», завод «Руський Провіданс», заводи «Макіївський», «Донецько – Юзівський», «Нікополь – Маріупольський», «Сулінський», машинобудівний завод «Гартмана». Як аналізував дослідник, всі великі заводи Донбасу входили до синдикату. Простеживши еволюцію виникнення та становлення, автор зазначав, що вся історія «Продамета» є історія безперервного підпорядкування російського споживача всемогутнім синдикатом південних металургійних заводів, з'єднаних у товариство «Продамет» [1,35-36].

Дослідник Р. Арський з приводу політики, яку проводив синдикат, вказував, що керівництво «Продамету» найбільш вигідним вважало створення в Росії металевого голоду. Весь період свого існування «Продамет» дотримувався тактики зменшення випуску металу на ринок, незважаючи на значні багатства Донецького басейну [2,28].

Досліджуючи промисловість Донбасу Л.Ліберман зауважував, що у 1906 р. було засновано ще один синдикат «Продвугілля», який отримав в свої руки всю вугільну справу Донецького басейну і впродовж восьми років стояв у главі торгівлі донецьким кам'яним вугіллям. Розглядаючи діяльність двох зазначених синдикатів, науковець стверджував, що «Продвугілля» значно слабше ніж «Продамет». Як зазначав автор, політика «Продвугілля» була такою ж, як і інших синдикатів усього світу. Видобуток вугілля систематично гальмувався, країна безперервно знаходилася в стані «голоду» [1,37-39]. Вивчаючи дану ситуацію, дослідник акцентує увагу на тому, що збільшені ціни на вугілля не задовольняли акціонерів «Продамета», які зацікавлені були у дешевому паливі для свого виробництва. Внаслідок, щоб не бути зв'язаними з «Продвугіллям», металургійні підприємства починають скуповувати вугільні та залізрудні підприємства, звільняючись таким чином від тиску з боку «Продвугілля». Також, зазначав дослідник, сильну боротьбу з «Продвугіллям» почали і залізничні дороги [1,40-41].

Наступна робота, яка висвітлювала питання розвитку монополістичних об'єднань, – «Металлургические заводы Юга России». В ній вказувалося, що основний пункт договору «Товариство з продажу виробів російських металургійних заводів» («Продамету») наступний – товариству надається право продажу по всій території Росії усієї кількості вироблених товарів [3,5]. На початку ХХ ст. у Донецькому басейні були два великі синдикати: «Продамет» та «Продвугілля», як зазначається у вказаній праці, ринок продажу «Продамета» був значно ширше ніж у «Продвугілля», який виник під впливом тієї ж самої причини – криза збуту перевиробництва. «Продамет» являв собою потужну організацію, яка з'єднувала значну частину виробництва, мала можливість керувати продажом та ринковими цінами.

Як зазначав П.Фомін, період, який почався кризою на початку ХХ ст. та відмічений виникненням і розвитком монополістичних організацій в промисловості, був значно коротшим попереднього періоду і обірвався з початком Світової війни [4,20]. Вчений чітко вказував на різницю між синдикатами «Продамет» та «Продвугілля». Перше з них включало не тільки південні, а також польські, прибалтійські, центральні, приволзькі та уральські заводи, яких об'єднувала торгівля сортовим, листовим, універсальним залізом, балками, швелерами, бандажими, чавунними трубами тощо. А «Продвугілля» об'єднувало торгівлю лише кам'яновугільних

підприємств Донбасу [4,45]. Підприємства які входили до складу «Продвугілля» за період з 1911 по 1913 рр., видобули кам'яного вугілля по відношенню до всього Донецького басейну – 55,2 %. Однак, як вказував П.Фомін, фактичне значення синдикату більш значиме.

Вагоме значення двох вказаних синдикатів зазначається в роботі «История заводов Украины» під редакцією Н. Потапчука. В роботі зазначено, що синдикати «Продамет» та «Продвугілля» зіграли колосальну роль у розвитку промисловості Донбасу. Як зауважувалося у «Продаметі», у 1909 р. зосередилося майже все виробництво заліза в Росії. Автор наводить статистичні дані у відсотковому відношенню до всієї Росії. Тим самим дослідник доводив, що від 75 до 95 % заліза, яке надходило до ринку, знаходилося у руках «Продамету» [5,103].

З приводу приналежності синдикату «Продамет», то в роботі зазначалося, що значна частина належала франко – бельгійському капіталу, шоста частина – німецькому і дванадцята – російському. Щодо політики синдикатів, то вона стала причиною металургійного та вугільного голоду в країні. Росія, з її колосальними можливостями, знаходилася останньою в списку Європейських країн у промисловому розвитку, а акціонери ставили за мету не розвиток країни, а високі прибутки. Проти політики «Продвугілля» виступали металургійні заводи, приватні споживачі, на що відреагував уряд країни, але, опинившись на межі фінансового краху, вони відступили та припинили розслідування [5,106].

Період 30-х – 40-х років ХХ ст. був своєрідним застоєм у розвитку історіографії. З посиленням репресивної політики в країні та початком війни увага до вивчення історичних аспектів розвитку промисловості послабилася й активізувалася лише з 50-х р., вже за часів повоєнної відбудови.

Відомий знавець промисловості О. Нестеренко у сер. 50-х років зосереджував свою увагу і на виникненні та становленні монополій в промисловості. Це питання він розглядав у двох своїх фундаментальних працях [6.]. Науковець зазначав, що у 1902 р. був заснований найбільший на той час синдикат «Продамет», до складу якого входили 12 найбільших підприємств, він зосередив на початку 1908 р. у своїх руках 2/3 південноросійського виробництва заліза і сталі. Синдикат віддав продажем листового заліза та сталі, а також інших різновидів заліза по всій Росії. А на початку 1912 р. «Продамет» зосередив продаж виробів металургійних заводів країни вже на 80-100%. Синдикат на цей час об'єднував до 30 найбільших металургійних підприємств [6,90-91].

Досліджуючи інші синдикати, О. Нестеренко вказував на особливо велику роль у розвитку промисловості вугільного синдикату «Продвугілля», який остаточно сформувався у 1906 р., об'єднавши 18 найбільших вугільних підприємств Донбасу і охопивши приблизно 75% усього видобутку вугілля. За словами автора, майже одночасно з «Продвугіллям» були створені інші вугільні синдикати у Сибірі та Домбровському районі. Таким чином, увесь внутрішній ринок вугілля опинився в руках синдикатів на чолі з «Продвугіллям». Досить негативне ставлення до «Продвугілля» простежується у роботі дослідника, він зазначав, що створення синдикату призвело до загинання вугільної промисловості. Разом із зниженням видобутку підвищувалися ціни на вугілля. У 1913 р. ціни на вугілля, яке реалізував «Продвугілля», було підвищено до 12 коп. за пуд, а у 1914 р. – до 17 коп. В країні вибухнув «вугільний голод». Деякі великі металургійні

підприємства на Півдні Росії, внаслідок «вугільного голоду», змушені були скоротити, а інші – зовсім припинити виробництво. Також, одним із вагомих наслідків пагубної діяльності синдикату «Продвугілля», за думкою О.Нестеренко, був застій у розвитку механізації видобутку вугілля у Донбасі, і в зв'язку з цим надзвичайно повільне і переривчасте зростання продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості [6,94-96].

Розглядаючи питання розвитку монополій у промисловості Донецького басейну, ми звертаємось до праці «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» [7], в якій розглядається вплив на становлення монополій промисловості. В роботі зазначалося, що за рівнем концентрації промисловості дореволюційна Росія обігнала передові країни Європи, а також США. А швидкий ріст промисловості в Україні в кінці XIX – початку XX ст. виштовхнув її на одне з перших місць в Росії.

З приводу технічного оснащення підприємств, зауважується, що більше половини технічного обладнання та 69,2% всього видобутого вугілля в Донбасі знаходилося в руках найбільших підприємств, кожне з яких видобувало більше ніж 10 млн. пуд. Великі підприємства використовували технічно більш нове обладнання. Це обумовлювало більш високе виробництво праці. Все це призвело, як зазначається в роботі, до виникнення монополій [7,81-82].

Вивчаючи цю працю, можна побачити всі недоліки синдикатів. Як вказувалося, з виникненням «Продамету» ціни на металеві вироби одразу збільшилися, особливо у Донбасі. Синдикат являвся одним з гальмівних факторів у розвитку техніки. В роботі акцентується увага на тому, що весь час існування «Продамету» не виникло жодного металургійного підприємства. Навпаки, навіть скоротилася кількість діючих заводів. Більш того, з метою отримання високих цін, синдикат часто скорочував виробництво, тим самим гальмуючи розвиток залізничного транспорту та інших галузей, які використовували метал. З приводу другого великого синдикату «Продвугілля», в даній праці зазначалося, що на момент його заснування в нього входило 14 великих підприємств, в яких приймав участь майже виключно іноземний капітал. З метою підвищення цін на вугілля синдикат не раз штучно створював дефіцит мінерального палива на ринку. Цей «вугільний голод» сильно виявився у передвоєнні часи (1912 – 1913 рр.). Таким чином, з даної роботи бачимо, що головні монополії Півдня, «Продамет» та «Продвугілля», були напередодні Першої світової війни фактично всеросійськими монополіями, вплив яких відчувало все господарство країни [7,82].

Низку узагальнюючих праць з історії промисловості Донецького басейну та чорної металургії підготував Г. Бакулев [8]. В своїх роботах він детально характеризував концентрацію виробництва, появу та розвиток монополій, а також її вплив на розвиток вугільної та металургійної промисловості Донецького басейну. Науковець зазначає, що великий вплив на ріст цін кам'яного вугілля та коксу напередодні Першої світової війни мала монополістична організація «Продвугілля», створена, як вказував автор, на кошти франко – бельгійських підприємців. Ця організація застосовувала всі методи для підтримки на внутрішньому ринку ціни на вугілля, що забезпечувало їй отримання максимального прибутку [8,139].

Про великий вплив «Продвугілля» на вугільний ринок Г.Бакулев наводив наступні дані у відсотковому відношенні до всього видобутку Донбасу: у 1906 р. – 44,8%, у 1907 р. – 47,6%, 1908 р. – 52%, у 1909 р. –

64,3%, у 1910 р. – 64,9%, у 1911 р. – 58,6% та у 1912 р. – 58,8%. Таким чином, автор доводить, що напередодні Першої світової війни «Продвугілля» реалізовував до 60% видобутого у Донбасі вугілля. Щодо діяльності синдикату «Продамет», то вчений зазначав, що вже через декілька місяців після організації синдикату ціни на металеві вироби збільшилися на 20% [8,170-171].

На противагу доводам Г. Бакулева, академік А. Терпігоров зауважував, що на весні 1906 р. потреба у донецькому вугіллі різко збільшилася, і зросли ціни на вугілля, тому і виникло товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну. Вчений акцентував, що при виникненні «Продвугілля» була висунута задача: врегулювати ціни на вугілля, щоб не наносити великих втрат промисловцям [9,132-133].

Р. Лівшиц з приводу становлення монополістичних об'єднань зазначав, що ще в кінці XIX ст. створювалися монополії, а після кризи та депресії 1900-х років монополістичні тенденції у Донецькій вугільній промисловості ще більш посилювалися, що призвело до виникнення у 1906 р. синдикату «Продвугілля». Вчений зауважував, що основні методи у роботі зі своїми конкурентами «Продвугілля» направляв на зниження залізничнодорожніх тарифів і на провезення донецького вугілля, щоб розширити таким чином радіус його збуту [10,238-239].

Першим проявом діяльності монополій, як зазначалося у наступній праці [11,34], було скорочення кількості діючих заводів, припинення введення нової техніки на виробництві, монопольне підвищення цін на метал і вугілля, металеві вироби та іншу продукцію. В роботі вказувалося, що історія розвитку монополістичних об'єднань у металургійній, вугільній та інших галузях промисловості Росії сповнена найгостріших форм конкурентної боротьби. Конкурентна боротьба в цей період ще більш прискорила процеси концентрації виробництва і централізації капіталу [11,34].

60-ті роки ознаменувалися великим проривом у розвитку як української так і російської історіографії. У цей період виходить велика кількість робіт присвячених розвитку промисловості, а також створенню монополістичних об'єднань в Україні. У другий період дослідження розвитку промисловості Донецького басейну початку XX ст. розширилися рамки досліджень, виокремилися і сформувалися основні напрямки.

На початку 60-х років виходить ґрунтовна праця «Монополии в металлургической промышленности России 1900-1917», вона складена з документів, які висвітлюють виникнення та діяльність монополій чорної та кольорової металургії дореволюційної Росії. Як зазначається в роботі, найбільш великою та провідною монополією являвся синдикат «Продамет», він був зразком, за яким виникали та діяли монополії в інших галузях промисловості [12,7]. При підготовці даного збірника використані дослідження А. Цукерника, П.Лященко, В. Зіва та багатьох інших. Документи, які використані в роботі, висвітлюють наступні питання: (док. №2-5) доповнюють та надають відомості конкурентної боротьби між «Продаметом» та його аутсайдерами, а також заволодінням нових ринків збуту. Як зазначається в дослідженні, сила монополій в даній галузі промисловості обумовлювалася міцною підтримкою російських та іноземних банківських структур [12,8].

Звернув увагу на вказане питання і Б. Поклонський, який зауважував, що економічною основою переходу до монополізму виявився високий

рівень концентрації виробництва та капіталу, що призвело до заміни «вільної конкуренції» пануванням монополій. Як зазначав дослідник, першим вагомим та залишившим помітний слід в історії російської металургії було об'єднання «Продамет». Це підприємство, котре отримало від своїх засновників виключне право на продаж металевих виробів [13,92]. Б. Поклонський ретельно досліджував роль підприємств, які брали участь у тих чи інших синдикатах. Так він зазначав учасників «Продамету» на 1912 р., серед яких: Петровський, Юзівський, Дружковський, «Руський Провіданс», Макіївський, Краматорський, Костянтинівський заводи. Перший з вказаних заводів також брав участь і у «Продвугіллі». Автор ще детально розглядав асортимент продукції, який вони постачали до синдикату.

Вивчаючи історію «Продвугілля», дослідник акцентував, що прискорила його появу криза 1900-1903 рр. Провідне місце у синдикаті зайняли великі фірми з річним видобутком у 1913 р. від 25 до 60 млн. пудів. До складу «Продвугілля» ввійшли наступні товариства, які розміщувалися на сучасній території Донецького басейну: Рутченковське гірничопромислове товариство, Катеринівське товариство для розробки кам'яної солі та вугілля у Південній Росії, Російсько – Донецьке товариство кам'яної та заводської промисловості, Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості, Франко – російське товариство, Російсько – бельгійське металургійне товариство. Б. Поклонський зауважував, що Донецький регіон у період монополістичного капіталізму закріпив за собою положення провідного вугледобувного району не тільки у Донбасі, але і у всій Росії [13,93-94].

Історія технічного розвитку промислових галузей стала знову знаходити відображення як в історичних дослідженнях, так і в науково – популярних. Особливості економічного розвитку Донбасу знайшли ґрунтовне висвітлення у монографії Л.Г. Мельника «Технічний переворот на Україні в XIX ст.» [14,84-86]. У цьому зв'язку, логічним узагальненням у зазначеному напрямі досліджень стала поява двотомного видання «Історія технічного розвитку вугільної промисловості Донбасу» [15]. В роботі зазначається, що у травні 1904 р. значна частина великих вугільних підприємств Донбасу які, в основному, належали іноземним підприємствам об'єдналися у «Продвугілля». Правління синдикату номінально знаходилося у Петербурзі, а фактично – в Парижі. Керували синдикатом французькі банкіри та вуглепромисловці. Учасники синдикату не мали права продажу своєї продукції. Якщо вони отримували замовлення на продаж вугілля та коксу, вони повинні були направляти їх до синдикату, котрий регулював умови продажу та платежу, розподіл вугілля, встановлював ціни, знижки, премії тощо. Щодо політики, яка проводилася синдикатом, то вона призводила до зниження виробничих можливостей шахт. Інтереси «Продвугілля» відстоював З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. Досліджуючи встановлення цін на промислові вироби, то в роботі вказується, що висунуті ціни «Продвугілля» були значно вище, ніж у підприємств, які не входили до синдикату. Вважаючи ці підприємства головними конкурентами, керівництво синдикату почало приймати усі заходи для підриву виробництва синдикату, також почало приймати усі міри для підриву виробництва цих фірм та послаблення їх позицій на ринку [15,69-70].

Причинами виникнення синдикату «Продвугілля» Е. Крузе вказує кризу 1900 – 1903 рр. Головне положення в вугільній промисловості займали 5 великих підприємств Донбасу, які були власністю капіталу. Як зазначав Е. Крузе, для учасників синдикату були встановлені квоти видобутку вугілля. Так Південноросійське мало можливості видобувати 81 млн. пуд., а добувало лише 61 млн. пуд. В тім ціні на донецьке вугілля зростали дуже швидко: у 1913 р. «Продвугілля» збував кам'яне вугілля по 12 коп. за пуд, а у 1914 р. – вже по 17 коп. Металургійні підприємства Півдня, які користувалися донецьким паливом, у роки промислового підйому, були вимушені або скорочувати виробництво, або обзаводитися власними шахтами [16,84-86].

Домінантою всіх праць, присвячених економічному розвитку Донбасу був постуальний розвиток. У двотомній праці «История рабочих Донбасса» поштовхом створення синдикатів «Продамет» та «Продвугілля» була криза промисловості 1900 – 1903 рр. Як вказується в колективній роботі особливо енергійними з цих двох синдикатів були дії «Продамета». За кілька років він зумів зробити своїми контрагентами не тільки металургійні заводи Півдня, але і більшість підприємств Центра та Уралу. Як зазначено, напередодні Світової війни «Продамет» реалізував від 76 до 95% усієї продукції металургії промисловості Росії. На відміну від інших монополій країни, які концентрували виробництво чи видобуток одного товару, «Продамет» з моменту свого виникнення курирував не тільки виробництво металу, але і видобуток вугілля у Донбасі та залізної руди у Криворіжжі. У роботі зазначається, що монополії швидко добилися підйому цін на метал та вугілля. У 1913 р. «Продвугілля» підняв ціни на паливо на 25 – 80 % в залежності від сорту та розмірів. Гостра нехватка металу та вугілля напередодні Світової війни отримала назву «голоду» паливного та металевого. За висновками дослідників, «Продвугілля» доклав не мало зусиль, щоб затримати будівництво нових шахт у Донбасі, все це робилося для того, щоб посилити «паливний голод» та підняти ціни на вугілля [17,73-74].

У 80-ті роки з'явилися ґрунтовні колективні дослідження, присвячені формуванню економічної історії України, серед яких: «Історія народного господарства УРСР», «История украинской ССР в 10-ти томах», «Історія Української РСР» [18]. В останній праці зазначено, що етапи монополізації світової промисловості були властиві й економіці Росії, в тому числі України, яка становила складову частину світової господарчої системи і розвивалася за тими самими об'єктивними законами, що й інші капіталістичні країни. Зокрема, досить швидкими темпами зростала промисловість України, а у вугільній, металургійній та деяких інших галузях промисловості їй належало провідне місце. Дослідники зазначали, що криза 1900 – 1903 рр. найбільш згубно позначилася насамперед на кам'яновугільній, металургійній та інших найголовніших галузях важкої промисловості. Повсюди різко скоротилася кількість промислових підприємств і зайнятих на них робітників, а також зменшився обсяг виробленої ними продукції. Так з 35 домен, що діяли у Донбасі на початку 1900 р., припинило працювати, наприкінці 1902 р., близько 2/5 їх загальної кількості. За словами авторів, у Росії найпоширенішим типом були синдикати – товариства для спільного збуту товарів. Зокрема, у 1902 р. утворився синдикат «Продвугілля», який об'єднав більшість металургійних заводів Російської імперії і здійснював продаж понад 4/5 кількості виплавленого заліза в країні. Близько 60% ви-

добутого кам'яного вугілля Донбасу контролював синдикат «Продвугілля», заснований у 1904 р. У роботі акцентується увага на тому, що на Півдні продовжували діяти з'їзди гірничопромисловців, які перебували в тісних контактах з монополіями, були їх опорою і зброєю у боротьбі за вигідні мита, залізничні тарифи та забезпечення підприємств дешевою робочою силою. Також, як зазначено розвитку монополій сприяло й проникнення в Росію іноземного капіталу, що особливо посилилося наприкінці XIX – на початку XX ст. [19,109-110].

У період з 50-х – до 90-х років XX ст. рамки дослідження розвитку промисловості Донецької області розширилися, виокремилися і сформувалися основні напрями. Але у дослідженнях цього періоду вчені змушені були підтримувати ідею керівної ролі партії. Характерною ознакою такого роду досліджень є відсутність серйозного критичного підходу до проблематики, яка досліджується, що спричинено політико – ідеологічними чинниками.

Література

1. *Либерман Л.* В каменном царстве. – Петроград, 1918.
2. *Арский Р.* Донецкий Бассейн. – М., 1919.
3. *Металлургические заводы юга России.* – Харьков, 1923.
4. *Фомин П.* Каменноугольная промышленность СССР. – Ч.1. – Донецк, 1929.
5. *История заводов Украины* / Ред. Н. Потапчук. – Харьков, 1931.
6. *Нестеренко О.О.* Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст. – К., 1952; *Його ж.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954.
7. *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.* – М., 1954. – 554с.
8. *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955.
9. *Тертигорев А.М.* Воспоминания горного инженера. – М., 1956.
10. *Лившиц Р.С.* Размещение промышленности в дореволюционной России. – М., 1955.
11. *Промисловість радянської України за 40 років.* – К., 1957.
12. *Монополии в металлургической промышленности России 1900-1917.* Документы и материалы. – М.-Л., 1963.
13. *Поклонский Б.* История развития основных отраслей промышленности Донецкого экономического района // Ученые записки. – Т. СXXXVI. – Харьков, 1963.
14. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – 120с.
15. *История технического развития угольной промышленности Донбасса в двух томах.* – Т.1.- К., 1969. – 654с.
16. *Крузе Э.Э.* Положение рабочего класса России в 1900 – 1914 гг. – Л.: Наука, 1976.
17. *История рабочих Донбасса в двух томах.* – Т.І. / Ред. кол. С.В. Кульчицкий, З.Г. Лихолобова, А.М. Сабина. – К., 1981.
18. *История народного хозяйства Украинской РСР: У 3-х т., 4-х кн.* – К., 1983; *История украинской ССР в 10-ти т.* – Т.5 / Ред. кол. В.Г. Сарбей и др.:

«Наукова думка». – К., 1983; *Історія української РСР короткий нарис* / Авт. кол. Ю.Ю. Кондуфор, В.І. Клоков, С.В. Кульчицький. – К.: «Наукова думка», 1981.

19. *Історія української РСР короткий нарис* / Авт. кол. Ю.Ю. Кондуфор, В.І. Клоков, С.В. Кульчицький. – К.: «Наукова думка», 1981.

Шебанич Д.Н. Развитие монополистических объединений Донбасса в начале XX в. в советской историографии

Автор, на основе анализа работ, как российских так и украинских ученых, в которых освещаются различные аспекты историографии советского периода экономического развития Донецкого бассейна в начале XX ст., показал особенности становления и развития монополистических объединений в металлургической и угольной промышленности, на примере синдикатов «Продамет» и «Продуголь» осветил их положение в промышленности дореволюционной России.

Ключевые слова: Донбасс, промышленность, синдикат, историография.

Shebanits, D.N. The Development of Donbass Monopolistic Associations of the Beginning of 20th Century in the Soviet Historiography

The author on the basis of the analysis of works as Russian and Ukrainian scientists in which various aspects of a historiography of the Soviet period of economic development of Donetsk pool of the beginning of XX century are shined, has shown features of formation and development of monopolistically associations in the metallurgical and coal industry, on an example of syndicates «Prodamet» and «Produgol», has shined their position in the industry of prerevolutionary Russia.

Key words: Donbass, industry, syndicate, historiography.

Джерела та історіографія до історії та організації документаційного забезпечення управління у 1920-1930 рр.

Розглянуто питання організації документаційного забезпечення управління у 1920-1930 роках, подається історіографія та джерельна база дослідження. Зроблено висновок про накопичений значний фактичний матеріал, що став основою для створення спеціальної літератури, вивчення якої має важливе значення для дослідження історії організації діловодства в Україні.

***Ключові слова:** діловодство, документаційне забезпечення управління, наукова організація праці, раціоналізація управління.*

Поглиблене вивчення теоретичних і практичних питань діловодства 1920-1930-х рр. зумовлена відсутністю фундаментальних праць з історії діловодства в Україні та необхідністю аналізу багатого досвіду напрацювань учених і спеціалістів-практиків цього періоду у сфері діловодства для критичного сприйняття традицій та використання досвіду організації документаційного забезпечення управління з метою удосконалення цієї роботи на сучасному етапі. Це актуалізує вивчення насамперед джерельної бази та історіографії питання.

Праці з діловодства 1920-1930-х рр. є не лише власне літературою з теми дослідження, а й історичними джерелами. В цей період вийшло близько кількох назв праць з діловодства. Це офіційні видання наркомату РСІ, Інституту техніки управління, Інституту раціоналізації управління та інших установ, спеціальна література з наукової організації праці та діловодства, періодичні видання, збірники документів, матеріали конференцій, нарад з НОП, а також «керівництва», «правила», «інструкції» тощо з діловодства.

Більшість праць цього періоду створювалася головним чином крупними спеціалістами у сфері управління та діловодства, які працювали в наркоматах, центральних відомствах, інститутах наукової організації праці тощо [11,17].

У 1920-х рр. видається багато літератури з наукової організації праці, переважна частина якої присвячена безпосередньо питанням діловодства. Серед цієї літератури були фундаментальні праці, що містили теоретичні та практичні розробки питань організації діловодства [4,19]. Широко

видавалися в цей час загальнодоступні посібники з діловодства для працівників установ, практичні керівництва та посібники нормативного характеру [2,3,12,23].

Різнноманітні відомості з питань діловодства 1920-1930-х рр. містять тематичні збірники документів і матеріалів, в яких відображена діяльність республіканських та місцевих органів контролю з впровадження в діяльність держаних установ принципів наукової організації праці. Багато матеріалу публікувалося в періодичній пресі – центральній, республіканській, місцевій, що всебічно характеризує процеси становлення, розвитку та удосконалення державного апарату та діловодства в УРСР.

Найбільш суттєві та різнноманітні відомості з цих питань містили журнали, що видавалися у вказаний період загальносоюзними та республіканськими органами контролю: «Техника управления», «Система и организация», Вопросы советского хозяйства и управления», «Производство, труд, управление», «Під контроль мас», «Питання праці», «Вопросы труда на Украине», «Вестник рабоче-крестьянской инспекции на Украине» та інші.

У порівнянні з газетами на сторінках цих журналів глибше та ширше висвітлювалися питання впровадження наукових основ управління в діяльність державного апарату, узагальнювався досвід раціоналізації в установах УРСР, висвітлювалася діяльність місцевих органів контролю [7].

Різнноманітний матеріал з досвіду діяльності місцевих органів контролю в УРСР містився в місцевій пресі: «Більшовик Полтавщини», «Диктатура труда» (Сталіно), «Червоний кордон» (Хмельницький), «Пролетарська правда» (Київ), де публікувалися найважливіші постанови органів контролю, систематично узагальнювався досвід роботи Центрального народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (ЦНК РСІ) та місцевих органів контролю. Більшість газет того періоду мали «Листки РКІ», де було розкрито специфіку, місцеві особливості діяльності НК РСІ, проаналізовано численні форми і методи масової роботи органів контролю.

Фактично органи контролю в УРСР почали діяти з початку 1919 р., а з 7 лютого 1920, відповідно до «Положення про Робітничо-селянську інспекцію», й почала діяти РСІ. Вже в вересні 1920 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд працівників РСІ. Процес створення робітничо-селянської інспекції України у 1918-1920 рр. висвітлено в праці Л. Маймескулова [20]. Основні етапи розвитку робітничо-селянської інспекції, зокрема процеси становлення соціалістичного контролю в УРСР, утворення та розвиток РСІ, зміна її функцій у залежності від завдань радянського будівництва та практична діяльність РСІ з поліпшення державного апарату, висвітлені у праці А. Ротта, виданій у Харкові 1931 року [28].

Оскільки НК РСІ велику увагу звертала на організацію роботи наркомату, зразкову постановку діловодства, то вже 15 жовтня 1923 року була прийнята спеціальна постанова «Про впорядкування і спрощення діловодства в наркоматі». За цією постановою, окремі діловодства у відділах були скасовані, всі справи зосереджувалися в канцелярії загального відділу, було створене друкарське бюро, введенні стінні покажчики [13].

НК РСІ УРСР видавала «Бюлетень ЦНК КП(б)У НК РСІ УРСР». За 1924-1925 рр. ЦНК РСІ надрукувала звітів до пленумів і партконферен-

цій – 3, стенограм звітів пленумів ЦНК – 3, бюлетенів – 19, журналів – 8, брошур – 2, планів роботи НК РСІ – 2, довідників для НК-РСІ – 1 [13].

1928 року у Харкові ця інспекція видала «Підручник діловодства сільських рад та районних виконавчих комітетів». Працівники НК РСІ УРСР систематично писали про удосконалення державного апарату та діловодства, активно популяризуючи свою діяльність. Так, Київська губернська НК РСІ за період з жовтня 1924 по липень 1925 рр. надрукувала 78 статей, Волинська – 92, Чернігівська – 34. Волинська РСІ організувала спеціальне бюро, яке добирало матеріали для редакцій газет [13].

Діяльність самих контрольних органів УРСР частково висвітлена в працях А.М. Перепилиці та В.К. Шумакова, однак автори недостатньо відзначили роль діловодства в діяльності державних установ [24,35].

У 1918-1919 рр. активно видавалися проекти декретів, що були першою спробою спрощення діловодства та першими пошуками нових форм діловодства. Однак ці проекти не були доведені до законодавчого закріплення, в них не розкривалися багато принципових питань організації діловодства.

Першою інструкцією, рекомендованою всім установам, незалежно від їх приналежності, була інструкція «Делопроизводство. Основные положения для государственных и общественных учреждений», видана 1926 р. та ухвалена НК РСІ РСФСР. В цій інструкції визначено порядок складання та зберігання документів, походження, виконання та контролю виконання, а також особливості ведення діловодства з особового складу. Вимоги до оформлення документів, встановлені в інструкції, згодом були використані з певними уточненнями в ряді інших відомчих інструкцій.

1931 р. Інститутом техніки управління НК РСІ СРСР було розроблено проект «Общих правил документации и документооборота», в якому розглядаються питання складання документів, зокрема листів, підписання документів, оформлення розпорядчої та протокольної документації. «Общие правила...» виявилися серйозною спробою розробити загальнодержавні норми в сфері роботи з документами, однак вони так й лишилися нереалізованими через закриття Інституту техніки управління, а також припинення діяльності НК РСІ СРСР.

На початку 1930-х рр. було опубліковано «Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянської інспекції уряду УРСР за 1918-1932 рр.» [12] та «Справочник рационализатора», виданий у Харкові [32].

Слід відзначити, що для 1920-1930-х рр. характерне висвітлення лише окремих, досить вузьких питань стосовно удосконалення державного апарату та діловодства в УРСР. Часто ці праці мали прикладний характер, хоча корисні головним чином завдяки наведеним фактичним даним з досліджуваної проблеми.

Серед праць, присвячених питанням ведення діловодства в УРСР, слід відзначити брошуру Г.І. Славущього та С.І. Войтицького, які розглядають не лише карткову систему реєстрації документів, а й інші важливі питання, пов'язані з веденням діловодства загалом [30]; «Практичний підручник діловодства українською мовою» О. Бузинного та В. Щепотьєва, виданий у Харкові 1924 року [3]; працю А.Ф. Євтіхєєва, присвячену десятичній системі в адміністративному ділодстві. Серед інших праць слід відзначити працю В. Мейльмана «Организованная канцелярия: Практическое руководство организации делопроизводства на научных основах» із 43 формами та рисунками, видану у Києві 1924 року.

К. Семінський видав працю «Что должен знать каждый работник учреждения и предприятия о безрегистрационной системе делопроизводства» (1929). 1926 року у Харкові було видано «Учебник делопроизводства райисполкомов и сельсоветов».

Аналізуючи літературу 1920-1930-х рр., слід відзначити недостатність висвітлення питань удосконалення діловодства в Україні, за винятком лише окремих, досить вузьких питань. Певні фрагментарні дані містяться в працях загальносоюзного характеру.

З 1920-х рр. у сферу управлінської діяльності починає проникати наукова організація праці. Тенденція розвитку управлінського напрямку в НОП чітко простежується в працях ряду наукових колективів, зокрема Всеукраїнського інституту праці. Перенесення методів НОП у сферу управління було тісно пов'язане з раціоналізаторським напрямом діяльності РСІ. Різні аспекти раціоналізаторської роботи, погляди окремих учених і спеціалістів на проблему НОП та розуміння змісту діловодства, крім їх відображення в спеціальній літературі, широко обговорювалися на конференціях з НОП, що сприяло виробленню загальних принципів раціоналізаторської діяльності.

Всеукраїнським інститутом раціоналізації управління Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (або як він називається в більшості його документів – Інститутом раціоналізації управління – ІРУ), утвореного 1926 р. на базі Всеукраїнського інституту праці, видавався інформаційний бюлетень «За соціалістичну раціоналізацію», в рубриках якого вміщувалися різні матеріали, що характеризували його діяльність, зокрема інформація про заходи, участь у конференціях, звіти про виконану роботу тощо. 1930 р. виходив «Бюлетень раціоналізаторів управління», що готувався до друку Всеукраїнським науково-технічним товариством раціоналізаторів управління, утвореним ІРУ [16].

ІРУ публікував результати власних науково-дослідницьких робіт, перекладав іноземної літератури та формував бібліотеку раціоналізаторського досвіду.

Єдиною працею з діловодства, виданою ІРУ, є датовані 1930-м роком «Материалы о ведении делопроизводства». В цьому посібнику, як зазначено у вступній частині авторами, містяться оригінальні матеріали з раціоналізації роботи служб діловодства, інструктивні та інші матеріали, зокрема, методичні засади побудови класифікаторів справ, приклади класифікаторів справ міськради, райвиконкому і сільради та інші матеріали [16].

Кількісне та якісне збільшення органів раціоналізації, вивчення та узагальнення їх досвіду сприяло не лише збільшенню обсягу видання спеціальних праць, а й підвищенню їх наукового рівня.

Робота органів відомчої раціоналізації слугувала основою, на якій сформувалося багато нових раціоналізаторських ідей. Досвід реалізації цих ідей у радянських установах, за окремим винятком, став поштовхом для більшості праць, створених у 1920-х рр. Ключові позиції того чи іншого автора, його погляди визначалися загальним рівнем розробок, властивих тому органу, який він представляв. Багато наукових праць того часу свідчать про наявність оригінальних ідей як результату самостійних теоретичних розробок [11, 17, 18, 19].

НОПівський рух 1920-х рр. створив сприятливі умови для поглибленої розробки питань НОП та діловодства. З позицій НОП трактувалися

найважливіші питання раціоналізаторської діяльності в радянських установах. Збільшилися кількість публікацій в загальному обсязі видаваної літератури, по-новому розглядалися питання застосування НОП в усіх сферах діяльності, збільшилося коло опрацьованих джерел для створення спеціальних праць, удосконалювалася методологія [4,36].

Праці, створені у 1920-х рр., перш за все, торкалися принципових питань побудови державного апарату на основі методів наукової організації праці. Водночас з'являється велика кількість праць стосовно удосконалення діловодства методами НОП, що стає свідченням зростаючого інтересу до питань оргпроекування. Ряд авторів висували на перший план питання НОП, не торкаючись сутності діловодних процесів. Так, Н.А. Вітке у своїй праці висвітлює проблеми документообігу в великих установах [5]. Е. Дрезен в одній із своїх праць торкається питань раціоналізації державного управління тощо [11].

Перша половина 1920-х рр. характеризується широкою пропагандою та вивченням західноєвропейської та американської літератури з наукової організації праці, зокрема теорій управління, пов'язаних з іменами Тейлора, Файоля та інших. Значний масив перекладеної літератури впливав на погляди окремих авторів (Р.С. Майзельс, Е. К. Дрезен), як і їх попередній досвід [11,17,18]. Так, Р.С. Майзельс акцентував увагу на правових аспектах діяльності установ, розглянувши проект положення про управління справами в цивільних установах та висвітливши питання НОП та раціональної організації діловодства в державних установах. А.А. Ерасмус математично обґрунтовував проектування раціональної системи управління, подавши практичні пропозиції з раціоналізації діловодства та виклавши методи обстеження та реорганізації діловодства в установах [36]. Запозичення знань з багатьох сфер людської діяльності властиве працям В.Д. Покровського та П.В. Верховського. Зокрема П.В. Верховський роз'яснює значення обов'язкових постанов, підкреслюючи роль мови та стилю їх викладення, на конкретних прикладах доводить необхідність роботи з мовою та стилем службових документів [4]. В.Д. Покровським у праці «Раціоналізація делопроизводства» (1926) подані визначення понять «діловодство», «класифікація кореспонденції», «листування», «технічні питання ведення діловодства та організація документообігу» тощо.

В досліджуваній період всебічно вивчалася проблема наукової класифікації документів на десятичній основі, що знайшло відображення, зокрема, в праці Н.В. Русинова «Десятичная классификация документов», виданій у Москві 1925 р.

1927 р. НК РСІ РСФСР затвердила підготовлений П.В. Верховським посібник «Делопроизводство административных учреждений. Типовая инструкция», де були подані зразки оформлення не лише листів, а й відповідних записок, заяв тощо.

У праці Е. Дрезена «Руководство по организации управленческого аппарата советских учреждений» (1927) йшлося про характер резолюцій, необхідність при оформленні підписів писати «с товарищеским приветом».

Вирішення питання про вибір раціональної структури діловодної служби простежується в працях відомого ученого у сфері НОП та діловодства Р.С. Майзельса, який зробив значний внесок у розробку цієї проблеми [17,18,19].

Праця М. Франкіна «Деловые письма. Техника составления» (1929) повністю присвячена питанням оформлення листів, детальним правилам написання окремих реквізитів.

У загальних працях з діловодства Р.Н. Савицького і В.Л. Доморадського, П.В. Верховського та інших [4,29] висловлена необхідність уніфікації.

Багато спеціальних праць, брошур, журнальних статей, відомчих інструкцій були присвячені питанням застосування різних систем реєстрації. Зусиллями вчених був зібраний і проаналізований величезний фактичний матеріал, накопичений у результаті обстеження стану реєстраційно-довідкової роботи в окремих установах. В систематизованому та узагальненому вигляді він поклав початок для створення великої кількості праць з цієї теми. Відмінною ознакою цих праць був єдиний підхід до вибору форм реєстрації, що передбачав використання карткової системи в обліково-довідковому апараті [2,29].

Характерною ознакою другої половини 1920-х рр. було розширення видавничої діяльності – книжкової та, особливо, журнальної. Створювалися нові установи, збільшувалися кількісно та якісно органи відомчої раціоналізації та їх видання.

У другій половині 1920-х рр. актуальність удосконалення державного апарату та діловодства, їх тісний зв'язок з проблемами наукової організації праці поставили в центр уваги пошуки нових форм і методів раціоналізаторської діяльності. Створення нових дослідницьких центрів НОП, реорганізація діючих раціоналізаторських органів, багатий практичний досвід діяльності нопівських установ слугували тією основою, на якій сформувалися нові напрями раціоналізації державного апарату. Значна кількість праць була створена вченими та спеціалістами Інституту техніки управління, створеного 1926 р. для впровадження науково-раціоналізаторських методів в усі галузі виробництва, планування та управління.

За час свого функціонування Інститут видав шість томів «праць» та випускав журнали «За раціоналізацію», «Техніка управління», «Вісник стандартизації», «Стандарт та якість продукції», «Новини літератури з техніки управління» та інші видання.

Багато вчених і спеціалістів-практиків намагалися в своїх працях зрозуміти та визначити роль і значення діловодства у сфері управлінської діяльності, а потім уже перейти до викладення головних діловодних моментів. Проте, слід відзначити, що, попри всю необхідність такого визначення, теоретичне обґрунтування поняття діловодства не стало предметом спеціального дослідження та було позбавлене чіткого науково-термінологічного значення, хоч і розглядалося як предмет спеціального наукового вивчення. Розуміння призначення діловодства можна простежити лише за працями, в яких висвітлюється широке коло питань раціоналізаторської діяльності [11,26].

Незважаючи на значний масив практичних праць у сфері документації в 1920-х рр., питання теорії розроблялися досить слабо. Зокрема, в наукових колах обговорювалася можливість застосування стандартизації, що зароджувалася в СРСР, в невиробничій сфері – в апараті управління. Усі автори пов'язували це питання з так званим виробничим трактуванням установи. Такий підхід призводив до перебільшення ролі техніцизму в роботі апарату та недооцінюванні соціально-психологічних аспектів його діяльності.

Деякі автори висували на перший план питання наукової організації управлінської праці, не торкаючись сутності діловодства.

Окремі праці торкалися питань складання документів, організації документообігу, устаткування діловодних підрозділів, механізації діловодних операцій та стандартизації документів.

У багатьох працях міститься різний фактичний матеріал, а також розкриваються окремі теоретичні питання, зокрема про впровадження наукової організації праці в державний апарат та діловодство.

Крім популярних брошур, що видавалися в 1920-1930-х рр. з питань раціоналізації структури та штатів радянських установ, з'явилися спеціальні дослідження, зокрема монографії, відмінною ознакою яких була спроба узагальнити досвід практичної роботи окремих відомств у справі удосконалення структури та вироблення єдиних критеріїв при виборі тієї чи іншої системи побудови державного апарату [18,36].

Важливими джерелами з теми дослідження є архівні матеріали, що дали можливість розширити інформаційне забезпечення даного дослідження. Це, зокрема фонди Центрального державного архіву вищих органів влади України, що містять різноманітну інформацію як про діяльність контрольних органів, так і про діяльність ІРУ (фонд № 4508): положення про інститут, звіти про діяльність та про склад керівних органів, статuti, доповідні записки, протоколи засідань, а також інформаційний бюлетень ІРУ [34].

Історичний досвід становлення наукової організації праці та діловодства висвітлено в працях таких вчених, як К. Міт'яєв, Я.З. Лівшиць, С.Н. Іконніков, А.Н. Сокова, Н.С. Костинська, М.І. Додонова та інших [10,13,14,15,31].

1959 р. було видано навчальне видання К. Міт'яєва «История и организация делопроизводства в СССР». Це ґрунтовна наукова праця, в якій системно розглядаються питання розвитку діловодства, зокрема в радянських установах (з давніх часів до 1959 р.).

Діяльності РСІ в 1920-1925 рр. присвячена праця С.Н. Іконнікова, органів народного контролю у 1920-1934 рр. – праця Н.Ф. Карпенка.

В навчальному посібнику «История делопроизводства в СССР» під редакцією Я.З. Лівшиця розкрито етапи розвитку державного діловодства в радянську епоху, починаючи з 1917 р.

Окремо слід відзначити дослідження Н. Костинської, яка розкриває питання становлення та розвитку державного апарату та діловодства в Українській РСР у 1917-1934 рр. [15].

Джерелами вивчення історії діловодства радянського періоду є також окремі статті, опубліковані в періодиці: «Советские архивы», «Археографический ежегодник», «Труды ВНИИДАД», «Студії з архівної справи та діловодства» та інші.

Багатий матеріал з різних питань діловодства 1920-1930-х рр. міститься в збірнику «Развитие советского документоведения (1917-1981 гг.)», виданому 1983 року. Це, зокрема, статті, присвячені регламентації правил оформлення документів у 1920-1940 рр., питанням формування теорії документознавства, формуванню та розвитку основних напрямів уніфікації текстів управлінських документів у 1920-1950 рр. тощо.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що 1920-1930-ті рр. відзначені активним розвитком наукової організації управлінської праці та діловодства. В ці роки був накопичений значний

фактичний матеріал, що став основою для створення спеціальної літератури, вивчення якої має важливе значення для дослідження історії організації діловодства в Україні.

Джерела та література

1. *Банасюкевич В.Д., Сокова А.Н.* Вопросы формирования теории документоведения / В.Д. Банасюкевич, А.Н. Сокова // Развитие советского документоведения (1917-1981 гг.) : Сб. научных тр. – М., 1983. – С. 5-27.
2. *Брун К.* Карточная система делопроизводства и вертикальный способ хранения переписки / К. Брун. – М., 1924.
3. *Бузинний О., Щепотьев В.* Практичний підручник діловодства українською мовою / О. Бузинний, В. Щепотьев. – Полтава : Держвидав. Укр., 1924. – 84 с.
4. *Верховский П.В.* Вопросы методологии и организационной политики в области техники и управления / П.В. Верховский. – М., 1926.
5. *Витке Н.В.* Организация управления и индустриальное развитие / Н.В. Витке. – М., 1924.
6. *Витте Р., Дрезен Э.* НОТ в советских учреждениях / Р. Витте, Э. Дрезен. – М. : НК РКИ, 1925.
7. *Два с половиной месяца работы Отдела нормализации* // Вопросы организации и управления. – 1922. – №1. – С. 23-29.
8. *Декрет ВЦИК от 22 декабря 1924 г.* «О переводе делопроизводства на соответствующие языки в автономных республиках и областях» // СУ РСФСР. – 1925. – №3. – ст. 20.
9. *Декрет ВЦИК от 5 октября 1925 г.* «О переводе на русский язык делопроизводственных бумаг, направляемых с мест в Президиум ВЦИК» // СУ РСФСР. – 1925. – №71. – ст. 317.
10. *Додонова М.И.* Вопросы делопроизводства в литературе начала 20-х годов / М.И. Додонова // Сов. архивы. – 1974. – №6. – С. 12-20.
11. *Дрезен Э.К.* На путях рационализации госаппарата: Сб. ст. / Э.К. Дрезен. – М., 1925.
12. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР за 1918–1932 рр.* – К., 1933.
13. *Иконников С.Н.* Организации и деятельность РКИ в 1920–1925 гг. – К., 1960. – 215 с.
14. *История делопроизводства в СССР.* Учеб. пособие / Под ред. Я.З. Лившица, В.А. Цикулина. – М.: МГИАИ, 1974.
15. *Костинская Н.С.* Становление и развитие государственного аппарата и делопроизводства в Украинской ССР (1917–1934 гг.) / Н.С. Костинская : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1988. – 16 с.
16. *Кулешов С.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках / С. Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2004. – Т. 11. – С. 164–165.
17. *Майзельс (Рафимов) Р.С.* Организация делопроизводства и канцелярия / Р.С. Майзельс (Рафимов). – М., 1923.
18. *Майзельс (Рафимов) Р.С.* Руководство по делопроизводству / Р.С. Майзельс (Рафимов). – М. – Л., 1925.
19. *Майзельс (Рафимов) Р.С.* Структура учреждений и организация делопроизводства / Р.С. Майзельс (Рафимов). – М., 1924.
20. *Маймескулов Л.Н.* Создание РКИ Украины (1918-1920 рр) / Л.Н. Маймескулов : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Х., 1964.

21. Митяев К.Г. История и организация делопроизводства в СССР / К.Г. Митяев. – М., 1959.
22. Научная организация техники управления: Сб. ст. – М., 1924.
23. НОТ в СССР: Справочник / Изд. НК РКИ СССР. – М., 1924.
24. Перепилица А.М. Деятельность ЦНК КП(б)У НК РКИ УССР по совершенствованию госаппарата (1926-1929 гг.) / А.М. Перепилица : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Х., 1965.
25. Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов: Протоколы заседаний исполнительного комитета и бюро ЦК. – М. – Л., 1925.
26. Покровский П.В. Рационализация делопроизводства / П.В. Покровский. – М., 1926.
27. Программа деятельности главков и центров. – М., 1919.
28. Савицкий Р.Н. и Доморадский В.Л. Основы организации делопроизводства / Р.Н. Савицкий и В.Л. Доморадский. – М. – Л., 1929.
29. Славуцкий Г.И., Войтицкий С.И. Карточная система делопроизводства для центральных и губернских учреждений / Г.И. Славуцкий, С.И. Войтицкий. – Х., 1924.
30. Сокова А. Н. Из истории стандартизации управленческих документов в СССР (Стандарты 1920–1950-х гг.) / А.Н. Сокова // Сов. архивы. – 1971. – №5. – С.5–15.
31. Справочник рационализатора. – Х., 1932.
32. Тиличев Ю.А. Организационные отделы и научно-опытные аппараты при них / Ю.А. Тиличев // Вопросы организации и управления. – 1922. – №21. – С. 60–67.
33. ЦДАВО України, ф. 4508, оп.1, спр. 1; спр. 53; спр.160; спр.181; спр. 227.
34. Шумаков В.К. Деятельность ЦНК РКИ УССР по совершенствованию госаппарата (1926-1929 гг.) / В.К. Шумаков : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1968.
35. Эрасмус А.А. Метод научной организации делопроизводства / А.А. Эрасмус. – М., 1925. – 312с.

Сальникова Н.В. Источники и историография к истории и организации документационного обеспечения управления в 1920-1930 гг.

Рассматриваются вопросы организации документационного обеспечения управления в 1920-1930-х годах, подается историография и источниковая база исследования. Сделан вывод о накопленном значительном фактическом материале, ставшем основой для создания специальной литературы, изучение которой имеет важное значение для исследования истории организации делопроизводства в Украине.

Ключевые слова: делопроизводство, документационное обеспечение управления, научная организация труда, рационализация управления.

Salnikova, N.V. Sources and historiography to history and organization of the documentation providing of management in 1920-1930

The issues of organization of the documentation providing of management in 1920-1930th have been examined, historiography and source base of research has been given. It has been done the conclusion about significant material, becoming basis for creation of the special literature, the study of which has important value for the research of history of organization of office work in Ukraine.

Key words: office work, documentation providing of management, scientific organization of labour, rationalization of management.

Новітня українська і російська історіографія соціалістичного змагання за часів хрущовської «відлиги»

Дослідження широко популяризованого і буквально насадженого комуністичною адміністрацією у хрущовський період руху за комуністичну працю у виробничій діяльності робітників промисловості знайшла значне відображення у новітній українській та російській історичній науці. Пострадянська традиція у суспільствознавстві здебільшого визнає тупиковість неринкового господарства і через це поширює на його невід'ємний елемент – соціалістичне змагання, ознаки безперспективності, разом із широкою варіацією негативних характеристик.

Ключові слова: соціалістичне змагання, рух за комуністичну працю, хрущовський період, пострадянська традиція.

З початку 1990-х рр. демократизація суспільства суттєво розширила можливості відтворення більш адекватної картини порівняно недавнього історичного минулого. Переоцінка наукової історичної спадщини радянської доби з початку 1990-х років покликала до життя низку досліджень, що піддали ревізії усталені радянські постулати щодо виникнення та розвитку соціалістичного змагання та його останньої форми – руху за комуністичну працю. Разом з тим, попри з'ясування у новітньому суспільствознавстві безсилля радянського витлумачення розвитку робітничого класу, не знищено визнання існування значних трудових досягнень окремих робітників і трудових колективів на рівні громадської свідомості. Водночас історіографічне освоєння немалої пострадянської доробку українських та російських істориків із зазначеної тематики знайшло лише побіжне вираження.

Зазначені обставини зумовлюють необхідність ретельного наукового розгляду здобутків пострадянського періоду історичної науки із зазначеної теми. Мета нашої статті – історіографічний аналіз сучасних українських і російських досліджень руху за комуністичну працю, що розгортався в СРСР у добу хрущовської «відлиги».

Критичне осмислення пояснення причин, ходу та результатів руху за комуністичну працю в СРСР було започатковано у роки перебудови. Так, у статті Ю. Сиволюба сформульовано положення, що нібито розкривало головну ваду соціалістичного змагання – невизнання ролі матеріальної

зацікавленості у ході його впровадження, яке спричинило поширення зовнішньої форми на шкоду суті справи [16,14,22].

У ході департизації суспільствознавства після 1991 р. починається повний перегляд соціалістичного змагання як явища радянської доби. Так, у статті П. Панченка «Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці» за висунутими ідеологічними органами такими характеристиками праці у «новому» суспільстві, як «високопродуктивна», «свідома», «самовіддана», «творча», на думку дослідника, приховувалася зростаюча експлуатація найширших мас трудящих соціалістичною державою. Автор оцінив могутню й постійно посилювану ідеологізацію значення безплатної, тобто комуністичної, праці як засіб відвертання трудящих від думки, кому насправді вони віддавали свою трудову енергію [12,33].

У навчальному посібнику «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» натрапляємо на нові, категоричні судження, стосовно ролі і місця руху за комуністичну працю у розвитку трудової активності трударів, як-от надуманість цього явища, що «з тріском провалилося». Тих, хто своїм прикладом указував шлях до нового виду змагальності («маяків комуністичного ставлення до праці») кваліфіковано як «представників робітничої аристократії». Визнаючи сумнівність К. Северинова, М. Мамає, О. Кольчика, В. Гаганової і багатьох інших, автори посібника, разом з тим, зазначили перетворення їх на слухняних виконавців директив партії та адміністрації [19,57].

У працях А. Саржана рух за комуністичну працю оцінено як черговий міф. При цьому зазначалося прагнення керівників Донбасу бути в авангарді всіх «комуністичних» ініціатив, тому парторганізації регіону одними з перших підтримали почин комуністів депо Москва-Сортувальна. Більше того, розпочате отримувало продовження у формі вигадкування і розповсюдження різних починів. До такого роду ініціатив дослідник зараховує «ініціативу» токаря Сталінського машинобудівного заводу І. Гапченка, що поклала початок змаганням за звання «ударника комуністичної праці». А. Саржан виділяє такі «закономірності «руху за комуністичну працю»: вигадкування у керівних кабінетах і нав'язування робітникам, колгоспникам та інтелігенції [15,108].

У спогадах Я. Погрібняка зазначено, що боротьба за звання «колективу комуністичної праці» – надумана форма змагання. Але на прикладі Жданівського заводу імені Ілліча він побачив активну зацікавленість делегатів звітно-виборчої партійної конференції у покращенні роботи свого підприємства якраз у рамках цього громадсько-політичного почину. Мемуарист зазначав, що люди хотіли, щоб їх завод став якщо не кращим серед інших, але й не пас задніх, і констатував усвідомлення активістами того, що змагання може принести користь усьому колективу [13,90].

Розповідь Я. Погрібняка про влаштування на Полтавщині, де він очолював промисловий обком КПУ, зльотів молодих передовиків виробництва із запрошенням знаних у той час на всю країну виробничників (В. Гаганової, К. Северинова, О. Кольчика) [13,100] свідчить про бажання місцевого партійного начальства виділитися, провести захід заради галочки, щоб можна було прозвітувати партійне керівництво про розповсюдження досвіду «розвідників майбутнього». Сам автор мемуарів зізнався у наявності частки наївності у такого роду задумах. Але, на його думку, неспростовним був факт великого ентузіазму, «бажання молоді

(зазначимо, відбірної, авангардної – Ю.Л.) зробити якомога більше для своєї країни [13,100].

У підручнику з історії України для історичних факультетів вищих навчальних закладів В. Калініченка та І. Рибалки [5] особливо вирізнено почин переходу кращих виробничників та керівників на відстаючі дільниці з метою виведення їх у передові. Автори звернули увагу на те, що організаційний хист передових працівників відіграв помітну роль у налагодженні роботи, підвищенні продуктивності праці тощо. Але, разом із цим, автори відзначали дуже швидке перетворення його на формальність. Повсюдно задля показних успіхів таким передовикам місцеве керівництво створювало особливо сприятливі умови праці, що не додавало почину авторитетності в робітничих колективах. Відтак, зробили висновок історики, це не призвело до помітного зменшення відсотку відстаючих колективів і різкого підвищення продуктивності праці [5].

Із раціоналістичних позицій розглядається тема соціалістичного змагання Л. Мазітовою [9]. Цінними, на нашу думку, є її спостереження про те, що у 1950-х рр. соціалістичне змагання не прищеплювалося у вугільній галузі, а нарощування видобутку палива здійснювалося за рахунок авральної роботи, що мала своїм наслідком високий рівень травматизму [9,183].

Результати уможглидних розмірковувань стосовно соціалістичного змагання висловлені О. Даниліним у колективній монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» [2]. Дослідник стверджує, що в усі часи суто матеріальна вигода не була єдиним чинником мотивації праці людини. Якесь значення завжди мали зміст трудової діяльності, мотив самореалізації та самоствердження у ній. На думку історика, у другій половині 1950-х рр. існували об'єктивні передумови для «сплеску робітничої ініціативи», а саме – масове запровадження у цей період на шахтах нової техніки, що вимагало вдосконалення професійного та загальнокультурного рівня робітників, певна лібералізація суспільного життя, поліпшення оплати та умов праці, а також зацікавленість людей у самоствердженні, суспільному визнанні та кар'єрному просуванні. Власне це й викликало появу енергійних та амбітних передовиків виробництва і навіть окремих зразкових колективів, підсумовує дослідник [2,65,67].

Поширені на сьогоднішній день уявлення про «кабінетне» походження різних починів оцінюються істориком як помилкові. На підтвердження цієї тези наводяться приклади ініціатив бригадирів-шаhtarів К. Северінова, М. Мамаєва, що запропонували замість суто демонстративних рекордів кожен змінювати видавати додаткове вугілля та О. Кольчика, який утілював у життя свій почин заощадження матеріальних і трудових витрат на тоні вуглевидобутку за рахунок їх більш раціонального використання на основі правильно організованої праці й оволодіння робітниками техніко-економічною інформацією. Їх ініціативи автор визнає прагматичними, близькими до реальних умов роботи у шахтах, чужими узвичаєній практиці «фанфарних рекордів» [2,68–70].

Утім, як стверджує науковець, взірцеві колективи та видатні приклади особистої праці залишалися поодинокими, а зображувана масовість відтворення їх досвіду в дійсності не існувала через відсутність у робітників відповідної матеріальної зацікавленості. Незручно й невідповідно, підкреслює автор, було й керівникам підприємств здійснювати копітку підготовку умов для повторення і перевершення «творчих форм» зма-

гання, тим паче, що організація їх не завжди давала змогу компенсувати нестачу видобутку вугілля. На цьому ґрунті, доводить автор, спираючись на джерела, що не викликають сумніву, виникали різного роду відхилення від задекларованих принципів соцзмагання – розповсюдження суто примусовими методами [2,72], створення умов у забезпеченні найкращого матеріально-технічного постачання, адекватної організації праці для окремих колективів, нерідко за рахунок бригад, що виконували однотипне із зазначеними суміжниками виробниче завдання [2,72].

Ця низка фактів надала можливість О. Даниліну дійти висновків, що трудове змагання неможливо було зробити дійсно масовим і воно мало на меті не сприяння змагальності серед робітників на основі економічного заохочення, а виховну роботу для правильного розуміння обґрунтованості вимог партійно-державного керівництва до робітництва з тим, щоби надалі це усвідомлення трудівниками своєї ролі експлуатувати для отримання економічної віддачі [2,72–73]. Історик відзначав неспроможність руху за комуністичну працю докорінним чином покращити трудову поведінку робітників вугільної галузі. Дослідник засвідчив наявність у робітничому середовищі поряд зі свідомими зразками «життя та праці по-комуністичному» своєрідних «антигероїв», які своєю «антидисциплінарною поведінкою» намагалися певним чином «довести неможливість авторитарно запрограмувати їх життя» [2,75].

Автори «Нарисів історії професійних спілок України» питання боротьби за комуністичну працю розглянули як елемент державної політики, спрямованої на насаджування у суспільстві неадекватного реаліям життя уявлення про просування до світлого майбутнього. Певна частина людей щиро вірила у міф про «комуністичне майбутнє», решта ж – лише користувалися ідеологічною кон'юнктурою заради власної кар'єри та особистого добробуту [10,500].

Водночас, у «Нарисах ...» у цілому не береться під сумнів вірогідність вражаючих кількісних показників учасників руху за комуністичну працю в УРСР і, на наш погляд, досить довільно обумовлюється досягнення Дніпродзержинським коксохімічним заводом найвищої продуктивності праці у республіці серед споріднених підприємств таким чинником, як ініціатива робітників щодо розгортання змагання за звання «підприємства комуністичної праці» тощо. Дослідники дають позитивну оцінку загальній ролі профспілок у спрямуванні учасників соціалістичного змагання на боротьбу за технічне переобладнання підприємств, підтверджуючи її фактами модернізації виробництва [10,497–499].

На наш погляд, останні трактування виникли у відповідь на соціальне замовлення. «Нариси ...» створювалися під егідою Федерації профспілок України за безпосереднього керівництва й участі її голови О. Стояна, і покликані були відігравати роль одного з кроків у напрямку легітимації профспілкових структур у системі сучасних суспільних відносин [10,501].

У навчальному посібнику «Курс радянської історії, 1941–1991», створеному російськими дослідниками А. Соколовим і В.Тяжельниковою [17], зазначалося, що рух за комуністичну працю становив собою нову оболонку соцзмагання. За спостереженням авторів навчального посібника, це явище демонструє менталітет хрущовського покоління керівників, що сформувалися у роки «соціалістичного наступу» – терміново знайти

у повсякденному житті «паростки комунізму» або, у гіршому випадку, виростити їх штучно.

На думку істориків, рух перетворився на потужну пропагандистську акцію. Проголошення участі у ньому не однаків, а цілих бригад, цехів і підприємств повинно було підкреслити колективістський дух і характер майбутніх суспільних відносин. Люди ж бачили, що комуністичною фразеологією затуляються прорахунки керівництва. Природно, наголошували автори, «у переважній більшості випадків далі закликів справа не йшла», а відбувалася «профанація» і «вихолощування комуністичного міфу», «перетворення його з чудової мрії на нічого не вартий червоний оксамитовий вимпел» (як результат надзусиль працівника у трудовому процесі – Ю.Л.) [17].

Цікаві міркування стосовно поширення трудового ентузіазму в рамках руху за комуністичне ставлення до праці висловила В. Тяжельникова у праці створеній одноосібно [18,99–123]. За визначенням науковця, провідним чинником, що зумовлював невдачу пропаганди, була споживча революція, яка набирала у цей час обертів. Загальний контекст радянської повсякденності, коли люди отримували першу у своєму житті окрему квартиру, обзаводилися меблями та предметами побуту, були зосереджені на особистих сімейних інтересах входив у суперечність із закликами до комуністичної праці.

Дослідниця руху за комуністичну працю В. Концур дотримується думки В. Докашенка [4] про те, що беручи участь у змаганні, різні прошарки населення тим самим висловлювали підтримку економічній стратегії партії, отожд, хоч-не-хоч, зміцнювали її владу і саме це, у першу чергу, цікавило організаторів руху [6;7].

У найновішій статті З. Лихолобової, присвяченій аналізу літератури про розвиток вугільної промисловості України з 1920-х до початку 2000-х рр., наведено, на наш погляд, узагальнений результат багаторічної дослідницької праці, оцінок, переоцінок і роздумів, що набули цілком закінченої, виразної форми і перетворилися на переконання вченого – «соцзмагання – унікальне явище радянської історії». Із ледь вловимим слідом несхвального ставлення до характеру його висвітлення в останні роки історик зазначила наявність великої кількості написаного «негативу» [8,93].

Не збігається, на наш погляд, із дійсним ходом подій твердження Ю. Ніколайця про «стихийне» виникнення руху за комуністичну працю з ініціативи рядових молодих працівників [11,172]. Навпаки, усвідомленість цього процесу, наявність організаційного начала була осмислена в історіографічній літературі ще першої половини 1960-х рр. [1,70–71].

З іншого боку, не можна не погодитися з думкою дослідника про наявність у молодих людей наприкінці 1950-х рр. прагнення «шляхом покращення трудової дисципліни, впровадження нових технологій і техніки у виробництво домогтися збільшення продуктивності праці» [11,172].

У монографії І. Сагателян стверджується про наявність на рубежі 1950–1960-х рр. «сплеску творчої активності народних мас», що ґрунтувався на досягненнях економіки, науки і культури, довірі народу до партії («в останній раз» – за безбедоганим визначенням автора), очікуванні «золотого часу», життя при комунізмі. Це було підставою, на думку дослідниці, для розгортання руху за комуністичне ставлення до праці [14,9].

Використання понять «народні маси», «сплеск творчої активності», на наш погляд, у даному випадку виводить той пасаж монографії, де вони застосовані, за межі положень, що піддаються обґрунтуванню і раціональній аргументації. Щоправда, дослідниця простежує шлях розробки і специфіки втілення задуму нової форми соцзмагання у середовищі ідеологічних можновладців від проголошення М. Хрущовим заклик «учитися працювати і жити по-комуністичному», тобто визнає його штучний характер [14,53–54].

У праці російського соціолога Б. Грушина [3] міститься пострадянський аналіз результатів опитувань населення, проведених інститутом громадської думки «Комсомольської правди» у серпні – листопаді 1961 р. щодо підсумків і перспектив руху за комуністичну працю. Зрозуміло, використані в опитуваннях вибіркові сукупності не репрезентували всього населення СРСР. Однак за допомогою цих досліджень ученому вдалося з'ясувати те, що, по-перше, щира включеність народу в «комуністичну проблематику» на рівні трудової поведінки не була нульовою, і, по-друге, офіційна статистика грубо фальсифікувала реалії, звалюючи до однієї купи дійсних і удаваних «розвідників майбутнього» і тим самим непомірно завищувала загальну кількість учасників руху. Дослідник дійшов висновку, що існувало багато форм підроблення їх чисельності, починаючи з неповноти показників, які бралися до уваги при зарахуванні у лави «розвідників майбутнього», і закінчуючи грубим порушенням у цій справі принципу добровільності, задля бажання начальства «не відстати від інших», «бути на висоті становища» [3,254–255].

Хай як там не було, зауважував соціолог, загалом у суспільстві були люди, активно причетні до «будівництва комунізму», просякнуті ідеями цього будівництва. По суті, це були представники тих авангардних загонів рядових «будівельників комунізму», які відігравали роль масових помічників КППС у розповсюдженні серед мас освячених партією моделей свідомості людини та поведінки [3,255]. Разом з тим, дослідник звернув увагу на досить слабе знання активними учасниками руху суті нової форми соцзмагання, наявність приголомшливої наївності та примітивізму у тлумаченні «світлого майбуття». Це інколи призводило до того, що через повну довіру до начальства, «яке знає, як треба чинити», учасники опитування навіть не підозрювали, що ставали жертвою елементарного обману, коли ентузіазм і завзяття «будівельників комунізму» використовувався невдалими керівниками для залатування дірок у виробництві [3,254–256,258–259].

На наш погляд, ініціювання руху за комуністичну працю у період хрущовської «відлиги», у зв'язку із виведенням із сфери кримінального права трудових відносин (відміна в 1956 р. антиробітничого закону 1940 р.), було покликане прагненням знайти нову мотивацію для людини праці, за допомогою якої можливим було розв'язання надамбітних програм М. Хрущова. Отже, постало завдання реформування трудової поведінки трудящих.

Таким чином, із затвердженням у пострадянському суспільствознавстві думки про безперспективність неринкового господарства на його невід'ємний елемент – соціалістичне змагання – поширилися погляд, як на явище, що не давало підстав сподіватися на добрі наслідки із широкою варіацією негативних виокремлення негативних характерних особливостей.

Звичайно ж, міркування сучасних істориків не виключають існування реальних випадків трудової і побутової поведінки, які у свій час оцінювалися як рух за комуністичну працю, а також щирої колективістської атмосфери в окремих виробничих колективах. Разом із тим, на сторінках суспільствознавчої літератури майже не відобразилося його бачення як спроби покращення трудової поведінки робітників і морального стану суспільства, яке щойно вийшло з-під гніту сталінської диктатури.

Література

1. Бейлина Е.Э. Об изучении советского этапа социалистического соревнования // История СССР. – 1964. – №1. – С. 52 – 72.
2. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття: Колективна монографія / [Під ред. З.Г. Лихолобової]. – Донецьк, 2001. – 339 с.
3. Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: Очерки массового сознания россиян времён Хрущёва, Брежнева, Горбачёва и Ельцина: В 4 кн. – Кн.1. – М., 2001. – С.223–279.
4. Докашенко В.М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70-х – 80-х років. – Донецьк, 1999. – 356 с.
5. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. – Ч.III: 1917–2003 рр. – Режим доступу. – http://www-history.univer.kharkov.ua/e-library/kalinichenko_textbook/Kalinichenko_8.2.htm.
6. Конциур В.В. Розвиток ідеї ударництва в контексті руху за комуністичну працю (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – №8. – С. 68 – 75.
7. Конциур В.В. Рух за комуністичну працю у призмі політизації суспільства (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17. – С. 224 – 230.
8. Лихолобова З.Г. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000 років: історіографія // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Кн.15/16 – Донецьк, ДонНУ, 2008. – С. 90 – 113.
9. Мазитова Л.З. Проблема социалистического соревнования в угольной промышленности Донбасса в 50-е годы // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 1999. – Кн. 7. – С. 174 – 184.
10. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – 731 с.
11. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. – Вінниця, 2007. – 360 с.
12. Панченко П.П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 32 – 41.
13. Погребняк Я.П. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. – К., 1999. – 416 с.
14. Сагатеян И.Г. Советская промышленность: проблемы соревнования и мотивации труда (1960–1970 гг.). – М., 2001. – 106 с.
15. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945 – 1999 рр.): Навчальний посібник. – Донецьк, 1999. – 463 с.
16. Сиволюба Ю.В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність // Український історичний журнал – 1990. – №3. – С. 14 – 25.
17. Соколов А.К., Тяжельникова В.С. Курс советской истории, 1941–1991. – М.: Высшая школа, 1999. – 415 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42219/glava3_4.htm

18. Тяжельникова В.С. Отношение к труду в советский и постсоветский период // Социально-экономическая трансформация в России. Сер. «Научные доклады». – Вып.131. – М., 2001. – С. 99–123.

19. *Україна: друга половина XX століття: Нариси історії* / [П.П. Панченко, М.Р. Плющ, М.Р. Шевченко та ін.]. – К., 1997. – 352 с.

Лаевская Ю.В. Новейшая украинская и российская историография социалистического соревнования в годы хрущевской «оттепели»

Движение за коммунистический труд, насаждаемое в хрущевский период, широко отразилось в современной украинской и российской исторической науке. Постсоветская традиция в гуманитаристике, признающая в основном тупиковость нерыночного хозяйства, распространила на его неотъемлемый элемент – социалистическое соревнование – вполне аргументированную вариацию негативных характеристик, в центре которых признание бесперспективности труда, основанного на морально-этической мотивации.

Ключевые слова: социалистическое соревнование, движение за коммунистический труд, хрущевский период, постсоветское время.

Layevs'ka, Yu.V. Communist Labor Movement: background to the problem

The article provides analysis for the history-based literature largely concerned in the framework of the Utopian paradigms of «extended construction of the communist production facilities» and «well-developed socialism» – with the so called «Communist Labor Movement», which was merely imposed by the government agencies of the totalitarian regime upon the Soviet factory workers of Khrushchev period. The contributor coins a span of brand new approaches to the problem at the time of the perestroika and in the post-Soviet times. The article also determines the necessity of applying brand new methods to the study of the problem in order to show how the socialist emulation was actually carried out.

Key words: socialist emulation, «Communist Labor Movement», Khrushchev period, post-Soviet times

Унікальний скарб монет XVI – XVII ст. з Березного на Рівненщині

Досліджено унікальний монетний скарб XVI-XVII ст., знайдений у 1975 р. в смт. Березне Рівненської області. Скарб складався із 95-ти срібних монет, у т.ч. 93-х талерів різних монетних дворів Західної Європи. Визначено ринкову вартість монет. Висунуто припущення щодо причин схованки. З'ясовано роль і місце знахідки як джерела історичного і соціально-економічного розвитку волинських земель України у складі Речі Посполитої.

***Ключові слова:** скарб, монети, срібло, талери, ринкова вартість, причина схованки.*

Серед монетних скарбів пізнього середньовіччя України особливе місце посідає Березнівський, який викликає значний науковий інтерес у вітчизняних та зарубіжних істориків, нумізматів, колекціонерів.

Актуальність проблеми визначається тим, що пам'ятка є унікальним джерелом для вивчення особливостей історичного і соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Дана стаття є наступним кроком у вирішенні низки проблем щодо ситуації, яка склалася на Волині напередодні та на початку Національно-визвольної війни 1648-1658 років.

Завдання дослідження полягає також у з'ясуванні причини, що спонукали власника скарбниці перенести її до надійної схованки; визначенні матеріальної складової скарбу у співставленні з ринковими показниками в українських землях Речі Посполитої першої половини XVII ст.

На жаль, протягом тривалого часу існувала необхідність дотримуватися певної конфіденційності, пов'язаної зі значною номінальною і страховою вартістю Березнівського скарбу, що суттєво гальмувало його наукове дослідження та популяризацію. Тільки на сучасному етапі виникли сприятливі умови введення до наукового обігу результатів ґрунтовного дослідження пам'ятки.

Перші дві публікації щодо знахідки з Березного були здійснені автором у 1999 та 2002 роках [1, 15-16; 2, 76-79]. Вони мали переважно інформаційний характер. Головна увага зверталася на дослідження місця знахідки, фізичний стан монет та їхню нумізматичну особливість. Проблеми історичного та соціально-економічного значення пам'ятки у вказаних публікаціях не розглядалися.

Історія знахідки скарбу звичайна для нашого часу. 9 лютого 1975 р. у райцентрі Березне Рівненської області учень місцевої школи Леонід Сичик випадково знайшов скарб старовинних срібних монет. За сприяння мешканця Березного Михайла Окерешка скарб був переданий до Рівненського краєзнавчого музею.

Керівництво музею (директор В.Я.Сидоренко) доручило обстеження місця знахідки скарбу та його наукове дослідження начальнику Рівненської обласної археологічної експедиції Ю.М.Нікольченку.

Місце знахідки скарбу знаходилося на піщаній дюні лівого берега р.Случ поблизу східної околиці селища. За переказами старожилів, поблизу знаходилися фундаменти давніх будівель, розібрані мешканцями Березного на каміння на початку ХХ ст.

Монети знаходилися у невеликому глиняному кружальному горщику, уламки якого вдалося зібрати на місці та у камеральних умовах здійснити його повну реконструкцію.

Посудина була темно-коричневого кольору типу так званих «кубушок». Їх ще називають баньками, або калитками, звідси: «берегти (ховати, тримати) гроші в кубушці (калитці)». Висота посудини 9,3см, діаметр донця 6,2см. Вінців у повному розумінні немає. Тулуб горщика плавно переходить в округлу, майже горизонтальну верхню частину, що нагадує накривку, але з круглим отвором діаметром 5,7см. Датування посудини не викликає сумнівів. Аналогічний за типом посуд досліджений вітчизняними археологами на пам'ятках XVI-XVII ст. Волині і Правобережної України [3,69-72].

Скарб складався з 95-ти срібних монет. Кількісно монети розподіляються наступним чином: гульдени провінцій Голландія, Зеландія, Західна Фрізія Сполучених Нідерландів – 53; альбертусталери (патагони) Південних Нідерландів під владою Іспанії – 16; рейксдальдери провінцій Голландія і Зеландія Сполучених Нідерландів – 4; талери герцогства Брауншвейг – 4; три монети – талер, орт, шостак Речі Посполитої; «корабельні песо» (реали) Іспанії – 3; талери Священної Римської імперії – 2; талери Сен-Галлена, Швейцарія – 2. Інші монети представлені одним примірником: левендальдер провінції Західна Фрізія Сполучених Нідерландів; талер кантона Шаффгаузен, Швейцарія; талер маркграфства Брандербург-Ансбах; талер архієпископства Зальцбург; талер єпископства Пассау; талер невизначений.

Фізичний стан монет добрий; збереглися легенди на всіх монетах, окрім одного талера. У відповідності до існуючої на той час технології і практики автором статті була виконана реставрація монет, що дозволило провести їхнє наукове дослідження і передати в експозиційному стані до фондів Рівненського краєзнавчого музею [4].

Березнівський скарб на 93 % складається із західноєвропейських талерових монет. Інші 7% припадають на орт коронний і шостак коронний Речі Посполитої. Невизначеним залишився один талер, на якому вдалося прочитати лише дату випуску – 1580 р.

Талери – великі срібні монети – вперше були випущені у чеському місті Йоахімсталі у XV ст. (від другої частини назви міста походить слово «талер»), а потім швидко розповсюдилися країнами Західної Європи. Під різними назвами: гульдени, патагони, реали та ін. їх карбували у Голландії,

Італії, Іспанії, Швейцарії, Іспанських Нідерландах, Німеччині, Священній Римській імперії, Швеції, Польському королівстві.

Талери ввозили до Московського царства, де вони використовувались як основа для карбування російських монет, відомих під назвою «єфимок».

У скарбі переважають гульдени і рейксдальдери провінцій Сполучених Нідерландів (60 %) та альбертусталери Південних Нідерландів під владою Іспанії (16,8 %).

Вага талерів коливається від 26,3 до 28,5 грамів, що відповідає вазі за номіналами монетних дворів, які їх карбували [5,120-121].

Для визначення кількості чистого срібла у співвідношенні із загальною кількістю сплаву монети пройшли апробацію у Львівській лабораторії пробірного нагляду Міністерства фінансів УРСР. Проба срібних сплавів, з яких були виготовлені монети Березнівського скарбу, коливалась від 812,5 до 875. Вона відповідає 12-14 лотам, або 13-14 грамам західноєвропейської системи пробірної різноваги XVI-XVII ст., що складає таблицю від 1 до 16 лотів, або від 1 до 18 гранів [6,223-224]. Зважаючи на результати апробації, можна зробити висновок, що монети є оригінальними, мають високу якість і на той час були конкурентноспроможними на європейському ринку.

У скарбі знайшли своє місце 23 портретні талери західноєвропейських монетних дворів – 24,7 % від загальної кількості монет. Велика кількість портретних талерів робить колекцію унікальною у світовій нумізматиці.

Найстаршою монетою за часом карбування скарбу є талер Георга і Альберта маркграфства Бранденбург-Ансбах, випущений у 1542 р. в обмеженій кількості і відомий лише у декількох нумізматичних колекціях Європи.

Молодша монета скарбу – левендальдер (левовий талер) провінції Західна Фрізія Сполучених Нідерландів, випущений у 1647 р.

За своїм складом Березнівський скарб дещо відрізняється від аналогічних скарбів XVII ст. В ньому повністю відсутні монети Московського царства і це досить дивно. “Російський компонент” мав тенденцію до нарощування у монетних скарбах Волині XVII ст., що було обумовлено зростанням економічного впливу Росії в цьому регіоні України. Наприклад, у двох скарбах, знайдених у 1970 р. на Житомирщині у с. Сколобов Червоноармійського району та Коростишіві, наближених до Березнівського географічно, типологічно та хронологічно, поруч з монетами Польщі, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Нідерландів були широко представлені російські монети від часу княжіння Івана Васильовича (1533-1547 рр.) до кінця царювання Михайла Федоровича (1613-1645 рр.), включаючи Лжедмитрія I і Владислава Сигизмундовича [7,154-157].

Тепер звернімося до питання, яке більше цікавить істориків, ніж нумізматів. Останні, у переважній більшості, дотримуються теорії соціально-економічної функції скарбів, розглядаючи її як об’єктивну і досить скептично (на нашу думку – помилково) ставляться до суб’єктивних причин (історичні події, трагічні обставини та інше), що змушують людину або групу людей надійно сховати своє добро.

Зробимо спробу з'ясувати можливі причини, що спонукали власника монет утаємничити їх на березі Случі.

Перша писемна згадка про «Березно albo Андріїв» належить до 1584р. [8,140-141]. У першій половині XVII ст. Андріїв був відомий не тільки на Волинському Поліссі. Через нього проходив вигідний торговий шлях з Чернігівщини, Північної Київщини, Овруча на захід – до Луцька, Хелма і Любліна, на північ – до Давид-городка і Берестя, на південь – до Острога, Дубна, Кременця, Львова.

Розташований на березі судоплавної Случі, він мав пристань для великих човнів, які пливли з лісом, будівельним камінням, зерном, товарами у Прип'ять, а далі – у Дніпро.

Містечко було значним торговельно-ремісничим осередком. Одних ковалів тут налічувалось 80 [9,108]. У 1629 р. містечко мало 328 димів [10,134]. Воно входило до Хупківської волості Луцького повіту. Його оточували мури з двома брамами. В Андріїві постійно знаходився польський військовий гарнізон [11,142].

2 травня 1647 р. громада андріївських міщан, озброєних «шаблями, киями, очепами і рогатинами», виступила проти військового слуги канцлера Великого князівства Литовського, заgonу його челядників-шляхтичів, місцевих багатіїв та лихварів [12,176-178].

Нам невідомо, чим закінчився цей виступ міщан, але він міг «підштовхнути» власника монет надійно сховати свій капітал.

Іншою причиною сховати монети могли стати події, безпосередньо пов'язані з Національно-визвольною війною українського народу 1648-1658 років.

У липні 1648 р. головні сили Максима Кривоноса після перемоги над Яремою Вишневецьким під Старокостянтиновим рушили на північ. Вони визволили з-під польсько-шляхетської влади міста Полонне, Чуднов, Чорторийськ, Острог, Заслав, Великі Межирічі і вийшли майже на середню течію Случі [13,170-171]. Відстань від В.Межиріч до Андріїва складає 47 км. І хоча повстанці Максима Кривоноса не дійшли до Андріїва, загроза для заможних мешканців містечка була реальною.

Цікавим у співставленні історичних подій, пов'язаних з Хмельниччиною, є той факт, що на козацьких переправах, досліджених археологами на полі Берестецької битви 1651р. поблизу сіл Плєшева й Острів на Рівненщині, були знайдені орти коронні 1625 р. і шостаки коронні 1624 р. Сигізмунда III аналогічні орту і шостаку з Березнівського скарбу [14,196-201].

Разом з тим, ми не повинні ігнорувати і соціально-економічний фактор як причину накопичення скарбнищ. Бурхливий розвиток товарного виробництва і торгівлі в Європі у XVII ст. викликав невідповідність ринкових цін до купівельної спроможності населення. В обігу знаходилась велика маса знецінених та низькопробних монет. Це призвело до шаленої емісії грошей і, як наслідок, їх накопичення у людей.

У Речі Посполитій цей процес посилювався складним політичним і військовим становищем, що сприяло масовому вилученню населенням грошей з обігу і перетворенням їх у скарбниці, які дійшли до наших часів у вигляді монетних скарбів. На користь цього в нашому випадку побічно свідчить відсутність у Березнівському комплексі дрібних монет. Проте не виключено, що була зовсім інша причина, яка спонукала власника

скарбниці сховати її на березі Случі. Але ми навряд чи будемо мати можливість її з'ясувати.

Нумізмати, досліджуючи монетні скарби XVII ст. і визначаючи хронологічний діапазон їх складу, висловлюють припущення, що монети у скарбах відкладались поступово протягом кількох поколінь власників. До такого висновку фахівців приводить теза, що кожний представник родини, якій належав скарб, вкладав до родинної скарбниці у потаємне місце сучасні монети. Проте аналіз змісту Березнівського скарбу порушує цей принцип.

Хронологічний діапазон монет у комплексі складає 105 років. У ньому лише п'ять монет, карбованих у другій половині XVI ст. Інші 90 випущені в період з 1608 по 1647 роки. Навіть якщо існувала можливість у власника отримати монети в рік їх карбування, це становить 39-річний період, який відповідає терміну активного життя лише одного покоління.

Нам залишається з'ясувати купівельну спроможність скарбниці відповідно до ринкових цін в Україні середини XVII ст. Здійснимо необхідні розрахунки. У Речі Посполитій талери вагою від 27,2г до 26,4г у зазначений період були основною рахунково-грошовою одиницею, яка дорівнювала 90 грошам, або 3 злотим. Орт коронний становив 1/4 частину талера, що дорівнювало 23,5 грошам, або 0,75 злотового. Шостак коронний дорівнював 6 грошам, або 0,18 злотового. Виходячи з розрахунків, грошова вартість Березнівського скарбу складала 8399 грошей, або 279,93 злотих. Тепер співставимо: у 1646 р. один лашт пшениці (приблизно дві тонни) коштував в Україні близько 24,5 злотих, а 26 діжок меду – 100 злотих. У нашому випадку власник майже 280 злотих був досить заможною людиною.

Зміст Березнівського скарбу підтверджує вагому присутність «західноєвропейського компонента» в монетних скарбах Правобережної України XVII ст. Він конкретно вказує на нестабільність грошової системи Речі Посполитої і, як наслідок, збільшення питомої частки монет з країн Західної Європи у грошовому обігу України [15].

Разом з тим, Березнівський скарб став ще одним прикладом нумізматичного відображення складних історичних процесів, які відбувалися в Україні у бурхливому XVII ст.

За місцем і часом карбування та номіналами монети з Березнівського скарбу розподіляються наступним чином:

Сполучені Нідерланди:

Зеландія: гульден 1602 (1); рейксдальдери 1622 (1), 1629 (1). Голландія: рейксдальдер 1612(1), 1629 (1); Матвій І. гульдени 1618 (5), 1619 (1), 1621(5), без дати (2); Фердинанд II. гульдени без дати (27); Фердинанд III. гульдени без дати (12). Західна Фрізія: левендальдер: 1647 (1);

Іспанські Нідерланди:

Альберт і Єлизавета альбертусталери 1616 (1), без дати (3); Філіпп IV альбертусталери 1622(2), 1628(1), 1631(1), 1632(4), 1633(2), 1635(1), 1638(1).

Німеччина:

Брауншвейг: Генріх Юлій талер 1592(1), 1593(1); Юлій Ернст талер 1623(1); Христіан талер 1624 (1); Єпископство Пассау: Леонід талер 1621

(1). Вюртемберг: Іоанн Фрідріх талер 1625(1). Бранденбург-Ансбах: Георг і Альберт талер 1542 (1). Гамбург: Фердинанд II талер без дати(1).

Швейцарія:

Сен-Галлен: талер 1621(2); Шаффгаузен: талер 1620 (1).

Іспанія:

«Корабельні песо»: без дати (3).

Річ Посполита:

Сигізмунд III шостак коронний 1624(1), орт коронний: 1625(1); Владислав IV талер 1644(1).

Священна Римська імперія:

Рудольф II талер 1592 (1); Рудольф II талер 1608(1); Зальцбург: Вольф Дітних талер без дати (1).

Невизначений талер 1580(1).

У результаті дослідження автор дійшов висновку, що Березнівський монетний скарб виступає вагомим джерелом для визначення особливостей історичного та соціально-економічного розвитку волинських земель України у складі Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст. За складом монет його не можна розглядати як спадковий. Ймовірно, монети потрапили до схованки внаслідок загрози безпеці їх володарю не раніше 1647 р. Можливо, це було пов'язане з просуванням на Волинь у липні 1648 р. козацько-селянських військ у період Національно-визвольної війни 1648-1658 років.

Подальше дослідження Березнівського монетного скарбу має конкретні перспективи у галузі історії, економіки і нумізматики середньовічної України.

Література

1. Нікольченко Ю.М. Унікальний скарб з Березного // Волинські дзвони. Науково-краєзнавчий альманах. – Вип.3. – Рівне, 1999. – С. 15-16.

2. Нікольченко Ю.М. Березнівський скарб як історичне джерело // Історична наука: проблеми розвитку: матеріали Міжнародної конференції. Давня та нова історія України – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В.Далі. – С.76-79.

3. Археологія доби українського козацтва XVI-XVII ст. / Д.Я.Телегін, І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К. Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К., 1997. – 336с.

4. Рівненський краєзнавчий музей: Колекційний опис 2/9: Скарб срібних монет, знайдений 9 липня 1975 р. в смт. Березне Березнівського району Рівненської області. / Номер ГІК 1172/1-95 від 22 липня 1975 р.

5. Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Львов, 1975. – 156с.: ил.

6. Фенглер Х., Гироу Г., Унтер В. Словарь нумизмата: Пер. с нем. – М., 1982. – 328с.: ил.

7. Каплун В.Я. Два клада монет XVI – XVII вв. из Житомирской области // Нумизматика и эпиграфика. – XI. – М., 1974. – С.154-157.

8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – В 35 т., 8 ч. – Т.1., Ч.6. – К., 1876. – С.140-141.

9. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – К., 1973. – 653с.

10. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. / Социально-экономические предпосылки войны. – М., 1958. – 211с.
11. Архив Юго-Западной России... – С.142.
12. Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. / Збірник документів (1639-1648 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – 256с.
13. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.-Петербург, 1888. – 126с.
14. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – 304с.
15. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – 174с.

Никольченко Ю.М. Уникальный монетный клад XVI-XVII ст. из Березного на Ровенщине

Исследован уникальный монетный клад XVI-XVII ст., найденный в 1975 г. в пгт. Березне Ривненской области. Клад состоял из 95-ти серебряных монет, в т.ч. 93-х талеров различных монетных дворов Западной Европы. Определена рыночная стоимость монет. Выдвинуто предположение о причинах создания тайника. Установлена роль и место находки как источника исторического и социально-экономического развития волынских земель Украины в составе Речи Посполитой.

Ключевые слова: клад, монеты, серебро, талеры, рыночная стоимость, причина создания тайника.

Nikolchenko, U.M. The unique coin hoard of XVI-XVII centuries found in Berezne of Rivne region

Author examines the unique coin hoard of XVI-XVII centuries found in the town of Berezne of Rivne region in 1975. The hoard consists of 95 silver coins including 93 thalers of various mints of Western Europe. The market price of the coins is determined. Author suggests the reasons for creating a cache. The article analyzes the discovery as a source of research of historical and socio-economic development of Ukrainian Volyn lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: hoard, coins, silver, thalers, market price, the reason for creating a cache.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 115 «652» (045) Фалес

Янковський С.В.

Зміна світоглядних орієнтирів у філософії досократиків: вчення Фалеса

Творення філософії позначило певні зміни світосприйняття. Замість міфологічно-сакральних уявлень світу, пристосованого для потреб божественного панування і задоволення людських потреб і бажань, перші філософські теорії поєднали простір фізичного існування і передбачуваність космічних подій.

Ключові слова: натурфілософія, «архе» («арχή»), «техне» («τέχνη»), міфологічний.

Вивчення співвідношення міфологічного і раціонального в контексті творення філософії становить один із фундаментальних напрямків в історії гуманітарних наук, який бере початок від Аристотеля. Існуючи напрямки дозволяють вивчати міф в соціальному, історичному, етнокультурному контекстах. Генеза раціональності, як трансформації міфологічно-сакрального світосприйняття і життєрозуміння, характеризує дослідження, викладені в працях Ж.-П.Вернана, М.К.Мамардашвілі, Ф.Х.Кессіді. Міф як основа ідентичності вивчається в роботах Р.Барта, М.Еліаде, Ю.Кристевої, Ж.-Л.Нансі, В.Шнирельмана та інших, але в контексті осмислення ролі раціональних структур і дискурсів в формуванні суспільства споживання і політичної діяльності. У той самий час, як змінність ідентичності при переході від міфологічних і сакральних уявлень до раціонального і дискурсивного світосприйняття залишається загальним місцем і само зрозумілим фактом трансформації людської свідомості, розглядаючись більшою мірою лише з точки зору зародження і еволюції монотеїстичних уявлень.

Міфологічно-сакральний образ світу-космосу існував у математично-астрономічних реєстрах цивілізацій стародавнього Сходу, позначаючи змінність існуючого стану речей. Система релігійно-містичних поглядів єгиптян і вавілонян набула вигляду мап і таблиць. Вони вміщували відомості про тривалість і періодичність астрономічних подій, засвідчуючи здатність людини через знання і навчання уподібнюватися богам.

Напередодні творення філософії давні греки мали у своєму розпорядженні землеробський календар, заснований на спостереженні за положенням зірок, фаз місяця і сонцевороту. Наприклад, у поемі «Роботи і дні» Гесіод подає відомості стосовно сходу/заходу, сйива, руху зірок Оріона, Арктура, Сиріуса, сузір'я Плеяд-Атлантид та Гіад. Описані автором космічні явища в сучасному календарі охоплюють період від початку квітня-середини травня до початку двадцятих чисел листопада [10,60-61;5,283,287]. Зміни видимості зірок і метеорологічних явищ (спека, дощ, холод, буревій) характеризують клімат середньої Греції, в чому могли переконатися читачі та дослідники поеми. У відповідності до описаних явищ визначається мета господарчої діяльності: сівба, жнива, збір винограду, торгівельне мореплавство (див. «Роботи і дні» ст. 381-694). Проте споглядання часу як самостійного астрофізичного явища не існувало, тому визначення астрономічного року наразі не видавалося можливим. Тривалість календарного часу обчислювалася із фізико-геологічної точки зору. Зафіксовані в поемі астро-, геофізичні явища репрезентують космічний час. В тлумаченні причин відтворюваного в оповіді стану речей використано імперативні норми: «роби» і «дій», «питай» і «слухай», «використовуй» і «запобігай». Бути землеробом – означає здатність перебувати у плінності виміряного Зевсом часу.

Вчення ранніх грецьких філософів навпаки обстоюють передбачуваність космічних подій. І, якщо міфологія вшановувала в них прояв володарювання Мойр, панування Олімпійців, одкровення Елевсінських, Діонісійських містерій, то філософи вбачали виявлення якісної своєрідності природи. Спостереження невідповідності речей їх змінності, створювали уможливлення простір фізичного існування.

Первинний філософський досвід споріднює мислення та дію. Давні греки наділяли умінням спостереження мудреців і поетів, наприклад, Фалеса і Гомера, Гесіода і Солона. Філософи відрізняються від поетів і мудреців прагненням оволодіти істиною заради самої тільки втіхи від її спостереження. В теоретизуваннях перших філософів відбувається перехід від уявлення до існування.

Розглянемо твердження Фалеса про першоджерело. Із численних фрагментів відомо, що він у своїй космології обстоював тезу: «27. Αρχὴν δὲ τῶν πάντων ὕδωρ ὑπεστήσατο, καὶ τὸν κόσμον ἔμψυχον καὶ δαιμόνων πλήρη. τὰς τε ὥρας τοῦ ἐνιαυτοῦ φασιν αὐτὸν εὐρεῖν καὶ εἰς τριακοσίας ἐξήκοντα πέντε ἡμέρας διελεῖν.» (Διογένης Λαέρτιος. Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων Βιβλίον Α' 27) [13]. Тобто: «27. Над усім же вода отримує першість, а космос життєвою силою і божествами сповнений. Стверджують, що також річний колообіг ним знайдено та на триста шістьдесят п'ять днів його розподілено». Вода, про яку твердить Фалес, не є поняттям фізичним, тобто не йдеться про ту воду, яку ми позначаємо як H_2O і ту, що ми споживаємо, йдеться про космічну стихію води. Вода першоджерела існуючого є складовою космогонічних міфів різних народів світу. Нею позначаються джерело і шлях виявлення сущого. Основні функції води пов'язані з її властивостями. Вона здатна рухатися згори до низу, змінювати свої стани, заповнювати простір, вона живить, очищує, захищає, зцілює, поглинає. Отже, водна стихія є складовою світобудови. Людське існування передбачає використання води для власної потреби в цьому та іншому світах. Її використовують з метою перетворення, покарання, навернення. У випадку із вченням Фалеса ми маємо справу із необлаштованим, непристосованим

для потреб людини всесвітом. Ця риса і відрізняє філософський досвід від міфологічної свідомості.

Міф розповідає про «техне» (*«τέχνη»*), пристосування сущого для потреб божественного – панування, і людського – задоволення потреб і бажань, існування. Що важливіше – бажання чи володарювання? Це питання становить основу суперечок світу божого і людського. Боги панують у відповідності до довершеності власного існування – безсмерті; люди лише прагнуть жити, як бажають. Одна з основних властивостей божественного – у природному володінні «техне». Наприклад, Аполлон – музичними та лікувальними мистецтвами; діва Артеміда – маєвтикою; Гефест – ковальством. Кожному з богів належить своя галузь, тобто те, чим він опікується, і те, завдяки чому бере участь у налаштуванні космічної гармонії. Сутність божественної влади полягає у тому, щоб облаштовувати свою царину буття за власним бажанням, що робить її непередбачуваною для будь-кого зі смертних.

Людина отримала «техне» від Прометея, який невідомо чого прагнув більше, помститися за рід титанів Олімпійським богам, чи допомогти роду людському вижити. Вирішуючи це питання без відповіді, необхідно відзначити, що рід людський, на момент отримання дару від Прометея, загрози божественному устрою всесвіту не становив, а тому навряд чи боги цікавились тим, що перебувало у темряві печер, позбавлене можливості зав'язувати стосунки не тільки з оточуючим світом, а й поміж собою. Людина, яка опанувала «техне», становить загрозу для божественної світобудови. Тому боги прискіпливо спостерігають за людьми і карають їх за зухвалість. Наприклад, Афіна перетворює на павука жінку, яка почала змагання з богинею у ткацтві. Не тільки людину, але й будь-яку іншу істоту, котра зазіхне на божественне «техне», буде покарано – згадаємо долю сатира Марсія. Домінуюче становище богів відображає «техне», люди оволодівають «техне» з метою облаштування свого «життєвого світу» у відповідності до бажань, потреб, задоволення. Фалес пориває з міфологічним уявленням про «техне».

Досвід «софії» (*«σοφία»*) і «техне», природно, різні речі. Перше є уособленням закону, перед яким усі рівні, а друге – підпорядкуванням. Відмінність між ними визначає розуміння «архе» (*«αρχή»*). Теогонії, як основний вид давньогрецьких міфологічних космогоній, є оповіданнями про змагання за владу, де одне покоління богів змінює інше, і з кожною такою зміною космос набуває предметних властивостей. Сущє виявляє себе у відношенні до «архе». І такі стосунки не є стійкими, незмінними, постійними ознаками світобудови, вони час від часу змінюються, а напрямок перетворень визначають «мойри» у відповідності до призначеної богам і людському роду долі. Нездоланними у світі є тільки доленосні зміни, проте вони не є тим, що усвідомлюються як «архе». Аналогією є деякі з нинішніх комп'ютерних ігор, де кожний «оплот» має власний сценарій розвитку. В міфологічних уявленнях «архе» (*«αρχή»*) усвідомлюється як певний стрижень існування, те, в чому все перебуває. Змінність означає трансформацію сущого, і мислиться вона у двох напрямках. Один з них – до більшої гармонії, яка врешті-решт є сталістю буття і відсутністю змін; непорушна рівновага сущого і протилежна розпорошенню втрата цілості буття. Цей напрямок репрезентує долю космосу: від однієї трансформації до іншої світ стає більш впорядкованим, у світі Олімпійських богів править Істинна Справедливість – Зевс. Очевидно,

світ зміниться, а втім, хто може усвідомити більш довершений порядок. Інший напрямок – «життєвий світ» роду людського, який є протилежністю космічній гармонії, кожна зміна «архе» є кроком в його деволоції і дегенерації, від «золотого» до «залізного» віків, від нездоланного єднання – до розбрату. Таким чином, світ-космос і «життєвий світ» є природно різними речами, останній визначається як людський. Ймовірно, йдеться про кризу антропоморфних уявлень давніх греків. Чим більше боги набирали людської подоби в релігійних уявленнях, тим більше віддалялися від «життєвого світу». Їх вже не турбували людські справи, як за часів Трої, вони вже не спілкувалися із людьми безпосередньо, зникли герої, зникають обрані (тобто таких стосунків, які мав Одисей з Афіною вже геть не можна уявити), замість обраних з'являються наперенні, які можуть чути, що промовляють боги. Разом із цим відбувається інше: без посередництва богів люди в своєму «життєвому світі» не можуть встановити безпосередніх стосунків зі світом, тобто замість перебування у «космосі» вони мають перебувати в «ойкумені». Людські стосунки, ставлення до іншого при всій недосконалоості людської природи стають мірилом існування. Прикладом стурбованості такими змінами є лірика Феогніда. Не демократія викликає його занепокоєння, а втрата відчуття космічного закону. Ймовірно, Фалес був свідком таких змін у релігійному житті. Подорож на Схід, до Єгипту і Вавилону, про яку пишуть Геродот, Діоген Лаертський, Плутарх, Прокл, Геслій, Йосип Флавій, Ямвліх, Стобей, Псевдо-Плутарх, не могла залишити його осторонь. Тим більше, як засвідчує історія із триногом (кубком), в свідомості давніх греків Фалес разом із іншими, зарахованими до числа «мудреців», мав особливі стосунки з богами. Більше того, його першим було обрано до когорти «семи мудреців», тобто був він «першим у змаганнях в мудрості», а також «тим, хто має багатство думок», «вправним, кмітливим, спритним за своїми розумовими здібностями». До нього шанобливо ставилися, прислухалися до його думок, прославляли не тільки співгромадяни, але й Алкей, Аристотель, Діоген Лаертський тощо. Навіть існує легенда, що місце, яке він обрав для свого поховання, згодом перетворилося на агору міста Мілет. Утім, слід взяти до уваги і релігійно-міфологічне уявлення про те, що особливе ставлення богів засвідчується й тим, що місце поховання стає благим. Наприклад, Едіп в Колоні. Отже, можна стверджувати, що Фалес був не лише свідком релігійного життя, але й відіграв у ньому певну роль. До того ж його вчення про воду як «архе» та світ, сповнений «божеств», не суперечить релігійним уявленням давніх греків. Про відповідність філософських роздумів Фалеса широко відомим тогочасним релігійно-міфологічним поглядам писали Аристотель, Стобей, Геракліт Алегорист, Сервій, Іпполіт та інші.

Визнаємо, що за життя до Фалеса ставилися шанобливо. Але навряд чи визнання він здобув за «стихійний матеріалізм», «абстрактний матеріалізм», ідею науки. Вже сучасники та найближчі нащадки усвідомили значущість відкритого ним досвіду використання можливостей мислення. Проте, як не дивно, мало кого цікавив Фалес-письменник. І вже за Античної доби достеменно не було відомо, чи писав він дійсно, чи його щирі шанувальники приписали авторство декількох трактатів вже тоді, коли цінність філософів-письменників почала швидко зростати. Його внесок в астрономію, математику, географію сприймався як свідчення його кмітливості, проникливості й гостроти розуму, але вони не сприймалися як значущі самі по собі. З його винаходів найважливішим був внесок в суд-

ноплавство: впровадження фінікійської технології орієнтації у морському просторі. Ще зважимо, що Фалес наділений усіма тими рисами, які притаманні магам, астрологам, провісникам, і не як просвітикам і вченим, а як тим, хто шукає «душу всесвіту». Відомості щодо філософської школи, заснованої ним у Мілеті, дозволяють стверджувати, що спадковість теоретичних пошуків Фалеса існувала у вченнях Анаксимандра, Анаксимена, які заклали початки натурфілософського обґрунтування сущого. Однак вважати ці теорії матеріалістичними непереконливо. По-перше, натурфілософія не є специфічною ознакою матеріалістичного світогляду. По-друге, те, що поняття первня репрезентує «вода» (Фалес) або «повітря» (Анаксимен) – стихії, які підлягають чуттєвому сприйняттю, не дає достатніх підстав для заперечення їх міфологічного коріння. По-третє, концепт «апейрон», який ввів Анаксимандр, найближчий учень Фалеса, можна інтерпретувати як спробу застереження від необачного ухилу в бік матеріалізму. По-четверте, суто матеріалістичної інтерпретації натурфілософським поглядам Фалеса надав Аристотель, якій і ввів поняття матерії; трактування натурфілософських поглядів Фалеса повторив Симплікій, і згодом воно утвердилось у філософській традиції. Потреба в матеріалістичному погляді була необхідна Аристотелю в контексті його суперечок із теоретичними викладами Платона, він прагнув продемонструвати неправомірність однобічного погляду на існування і пізнання, однак не міг і передбачити, що його суперечка із вчителем через тисячоліття буде викладатися як «основне питання філософії». Проте Аристотель, як уже зазначалося вище, стверджує, що Фалес і Гомер однаково розуміли поняття «архе»; він також засвідчує, що викладення міфів має евристичну цінність. По-п'яте, питання, які можна сформулювати у відповідності до свідочств про вчення Фалеса, можуть стосуватися того, що сьогодні позначається терміном «онтологія». Світоглядний матеріалізм сягає, вочевидь, пізніших вчень Демокрита та Епікура. Обґрунтовані ними атомістські теорії містять відповідь на питання істинності та хибності знань. У цих класичних моделях матеріалістичного світогляду суще мислиться як результат пізнання, коли істинне є тим, що сприймається як правильне. Фалес і започаткована в Мілетській школі натурфілософія розглядають природу під іншим кутом зору: природа є здатністю речей повертатися у своєму існуванні до першооснови, пізнання ж полягає у тому, щоб встановити через спостереження те, що здатне існувати як таке і продемонструвати правильність через завбачення подій космічного масштабу, тобто астрофізичних і геофізичних явищ. Отже, весь світ-космос у своєму існуванні стає демонстрацією істинності «архе». По-шосте, Демокрит і Епікур намагалися змінити ставлення людей до богів. Теорія Фалеса була свідченням співіснування у «життєвому світі» людини, астрономічного всесвіту і світу-космосу. Виникнення цієї теорії не підлягає верифікації або фальсифікації, бо «архе» є тим, що неможливо спростувати і тим, що є необхідним, цінність «архе» стверджує його споглядання людиною. В будь-якому випадку, спостерігаючи всесвіт, людина спостерігає обрії власного розуміння.

Сакральнo-міфологічний образ світу пристосовано до множинності існування, прикмет, знаків, всього того, що сповіщає волю Богів і Долю. Незмінні у своїй численності людські прагнення співвідносяться із множинністю божественних настанов, впорядкованих Долею Олімпійців. Людина постає одномірною «смертнонародженою» істотою. Тривалість

часу обмежує її прагнення, а божественне «техне» надає їй можливість знайти своє місце у колообігу. Закони всесвіту існують задля благополуччя як наслідок вдалого пристосування. Задоволення і втіха є миттєвими, як засвідчує Гесіод: «за доби цвітіння артишоків» людина може перепочити від робіт (див. «Роботи і дні» ст. 582). Плинність часу, ймовірно, пояснюється незчисленністю божественних первнів, кожне з яких утверджується і прагне перерозподілу людських долі і речей, які становлять царину сущого. На противагу цьому, всесвіт філософів, крок за кроком окреслюючи існуючий стан речей, відокремлюється від неоднорідності і поширює уявну довершеність спостереження на поспіх існування незалежно від «техне». Ранні античні натурфілософи не прагнуть заволодіти часом через мапи і таблиці, вони прагнуть позбавитися залежності від його впливу через передбачуваність.

За можливість користуватися сучасними виданнями античних авторів при підготовці цієї невеликої розвідки хотілося б висловити слова вдячності співробітникам бібліотеки Елліністичних студій «Костянтиноса Левендіса» Маріупольського державного гуманітарного університету, створеної завдяки зусиллям ректора Маріупольського державного гуманітарного університету, доктора політичних наук, почесного консула Республіки Кіпр в Маріуполі, професора Костянтина Васильовича Балабанова та за благодійної підтримки фонду «Анастасіоса Г. Левендіса» на добру згадку про Костянтиноса Левендіса.

Література

1. Ван-дер-Варден Б. Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии: Пер. с англ. Г.Е. Куртика/Под ред. А.А. Гурштейна. – М.: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1991. – 384с.
2. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли: Пер. с фр./Общ. ред. Ф.Х. Кессиди, А.П. Юшкевича; Послел. Ф.Х. Кессиди. – М.: Прогресс, 1988. – 224с.
3. Виндельбанд В. История философии: Пер. с нем. П.Рудина, автор предисловия Ю.В.Павленко. – К.; Ника-Центр, 1997. – 560с. (Серия «Познание»; вып.5).
4. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое: Пер. с нем. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1990. – 400с.
5. Гесиод. Труды и дни/О происхождении богов/Сост., вступ. ст. И.В.Шталь; Примеч. В.В. Вересаева, И.В. Шталь; Худож. П.С. Сацкий. – М.: Сов. Россия, 1990. – 320с.
6. Гельвеций К.А. Сочинения в 2-х томах/Сост. и общ. ред. Х.Н.Момджяна. – Т.2. – М.: Мысль, 1974. – 687с. (АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие).
7. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Книга I. Перевод с древнегреческого М.Л.Гаспарова М.: «Мысль», 1986
8. Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики/Издание подготовил А.В. Лебедев; Ответст. ред. и автор вступ. статьи И.Д.Рожанский – М.: Наука, 1989. – 576с.
9. Хафнер Г. Выдающиеся портреты Античности. 337 портретов в слове и образе: Пер. с нем. В.А.Сеферьянц / Предисловие и редакция Г.Б.Федорова. – М.: Прогресс, 1981. – 311с.
10. Hsioudou. Erga kai ēmerai\Apanta arkhaiōn ellēnōn syggrafeon\Arkhaion keimenon. Eisagogē – Metafrasis – Sēmeiōseis Panagē G. Lekatsa. – Epistēmōniōkē etaireia tōn ellēnikōn grammatōn Papyros. – 114s.
11. <http://litopys.org.ua/procop/proc205.htm>: Феофан Прокопович. Філософські твори. Том II. Натурфілософія. Частина I. Книжка I.

12. <http://www.classicpersuasion.org/pw/burnet/index.htm>: Created for Peithō's Web from Early Greek Philosophy by John Burnet, 3rd edition (1920). London: A & C Black Ltd. Burnet's footnotes have been converted to endnotes. Greek unicode text entered with Peithō's.

13. <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html> Διογένης Λαέρτιος. Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμησάντων Βιβλίον Α', [ed. H S Long, Oxford 1964]

Янковский С.В. Изменение мировоззренческий ориентиров досократиков: учение Фалеса

Создание философии ознаменовало изменение мировосприятия: переход от сакрально-мифологического жизнепонимания к рациональному миропониманию. Мифологический образ мира, обустроенного для целей божественного господства и удовлетворения человеческих потребностей («техне») сменился образом умопостигаемой целостности физического пространства, представленного в первых философских теориях «арχή» (первоначала).

Ключевые слова: натурфилософия, «архе» («арχή»), «техне» («τέχνη»), мифологический.

Yankowsky, S.V. The changing of the world vision basics of pre-Socratics: Thales' studies

Philosophy determined certain transformations in human vision. In sacred phenomena of the ancient Greeks «technē» means adaptation of essence for Gods authorities and human beings' wants and wishes. Early theories on «arkhe» create contemplative space of physical existence. It represents unity of mind contemplation and forevision of cosmic events.

Key words: naturphilosophie, «arkhe» («арχή»), «technē» («τέχνη»), mythological.

Есхатологічна спрямованість екологічних культів сучасності

Розглядаються спільні тенденції у віровченні нових екологічних культів у вирішенні проблеми виживання людини у сучасному світі. Нові екологічні культи комерційної спрямованості представляють екологічну безпеку в створенні екоселищ, скіній, родових маєтків. Проте часто такий «відхід» з технократичного світу призводить до ізоляціонізму та фанатизму.

Ключові слова: есхатологія, екологічні культи, проблема виживання людини.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Оленич Т.С.

Эсхатологическая направленность экологических культов в современную эпоху

Рассматриваются общие черты в вероучении новых экологических культов в решении проблемы выживания человека в современном мире. Новые экологические культи коммерческой направленности представляют экологическую безопасность в создании экопоселений, скиний, родовых поместий. Однако зачастую такой «уход» из технократического мира приводит к изоляционизму и фанатизму.

Ключевые слова: эсхатология, экологические культи, проблема выживания человека.

На конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро в 1992г. в политическом документе «Повестка XXI века» была предпринята попытка изменить положение о решении отдельных

экологических проблем на взаимосвязь экологии, экономики и социальных проблем. Концепция устойчивого развития была принята на Саммите в Рио в 1992г. Она вызвала всеобщую эйфорию, что еще немного и все мировые проблемы будут успешно решены. Устойчивое развитие каждой стороны и мира в целом – такими были лозунги на наших знаменах.

Действительность показала, что ни одна страна не может не стоять на пути устойчивого развития. За последнее десятилетие в мире стало больше людей, лишенных доступа к чистой воде, Мировой океан опустел, темп сокращения биоразнообразия не снижает, а возрастает, площади лесов катастрофически уменьшаются, зоны пустынь и полупустынь расширяются, смертность населения от загрязнения воздуха превысила число погибающих в автокатастрофах, возросли показатели онкологических заболеваний. Эти и другие факторы, что показывает концепция устойчивого развития, не остановила стремительное ухудшение окружающей среды во всем мире.

Концепция устойчивого развития, оказалась бы, замечательно объединяющая экологию с экономикой, если не провалилась, как считают многие, то привела к малозаметным результатам. Несомненно, есть разные причины, препятствующие эффективному приложению недостаточной концепции устойчивого развития. Может быть, самая главная причина недостаточной эффективности концепции заключается в ее крупномасштабности, глобальности и оторванности от реальной ежедневной жизни[1].

Нет основания констатировать об устойчивом развитии конкретной семьи, поселка или города. Концепция устойчивого развития применима к странам и ко всему миру, это своего рода теоретическое осмысление тенденций мирового развития. В этом качестве концепция неприменима для рядового человека с его повседневными заботами. В следствии это угроза ядерной войны, демографическая, экологические глобальные проблемы никогда не представляли такой непосредственной опасности, как в конце XX, начале XXI веков. В религиозном сознании нарастали мистические настроения, углублялась эсхатологическая направленность, усиливался интерес к катастрофам и трагедиям, их апокалипсическая трактовка. Как следствие, обозначилось новое предназначение человека, его смысл жизни, вернее бессмысленность человеческого существования. «...Картины обесцененного бытия решено было не демонстрировать в явном виде, так как это лишает людей перспективы. Поэтому правящими элитами опосредованно поддерживались религиозные и квазирелигиозные идеологии и мифологии, помогающие тем, кого пугает бессмысленность бытия, находить в жизни какой-либо смысл, с помощью которого они могли бы раскрашивать свое бытие, не пугаясь реальности»[2]. В экологии возникли «языческие мотивы», а в биосфере некоторые ученые стали усматривать наличие особых информационных принципов, ведущих к созиданию упорядоченности, что, по их мнению, согласуется с современной наукой. Стали создаваться так называемые «экопоселения», практикующие языческое «лечение природой и космическим разумом» с мистическим призыванием сил, «дремлющих в природе».

В начале 90-х годов возникли такие религиозные формирования, как «союз венедов», «Тезаурус», пропагандирующих два, казалось бы, не связанных направления – этническую избранность и экологию. Комментируя данные факторы, Б.Фаликов выдвинул концепцию, согласно которой, любая культура в той или иной форме репрессивна,

культурные ценности и нормы воспринимаются человеком как гнет и насилие, а потому в культуре периодически возникает состояние «усталости» от «нее и попытки бегства в сторону «большей природности», но это только «бунт на коленях». Внутри самого культурного состояния возникают контркультурные тенденции, которые питают неоязыческий миф.

В первые годы с момента «разрешения религии» более мощными были культы иностранного происхождения. Однако «культ Анастасии» с самого начала составил достойную конкуренцию иностранцам. Основа вероучения представлена в книге основателя неокульты, «президента ассоциации предпринимателей Сибири» Владимира Мегре (Пузакова) под общей рубрикой «Звениящие кедрь России». Мегре призывает к сохранению природы, защите окружающей среды путем выращивания в городах, так называемых «Звениящих кедров». Люди должны помочь друг другу жить радостно и счастливо, в экологически чистой местности. Возрождая язычество, автор обещает своим последователям исцеление души и тела, «счастье в лоне природы». Под предлогом реализации программ по восстановлению природы и жизни без войн и преступности, отказа от всех вредных производств, Мегре воспекает Творца – «межпланетный Разум, Интеллект», сосредоточенный «в Природе». В роли воплощенной «божественной» силы выступает главная героиня его книг – Анастасия, живущая в тайге отшельницей, без жилища. Она поручила Владимиру рассказать о встречах с ней, о ее «невероятных» способностях и заповедях всем людям». Все «неприятности и беды, происходящие с человеком», Анастасия объясняет тем, что люди порывают связь с природой. Предназначение Анастасии состоит в том, «чтобы объяснить людям пагубность технократического пути развития» и указать путь к первоисточкам»[3].

В своих книгах Мегре призывает общаться с «биологом земли» через мысли, ощущения или внутренний голос. Выращенные с особыми молитвами ростки кедров – священного дерева, по мнению Мегре, позволяют научиться выстраивать новые взаимоотношения между людьми и природой. В частности, он призывает хоронить родственников в родовом гнезде – устраивать родовые кладбища. Приписывая Анастасии божественные свойства всемогущества и всеведения, автор называет ее «совершенным человеком, подобным Богу, который обещает сжечь лучом «в одно мгновение тьмы постулатов вековых». Предлагаемые способы выживания в «век погибели» имеют конкретные предложения Анастасии: устал от болезней – три кедровую древесину, решил снизить загрязнение воздуха – подвесь под бамперами автомобилей «коробочки с дырочками» и загрязнение снизится до 40%.

Проблему ядерной безопасности Владимир Мегре решает путем «расседоточения хранилищ с радиоактивными отходами» в родовых поместьях «закопанной в земле» капсулы «не менее чем на девять метров...» [4].

Источники доходов культа – издательская деятельность (общие тиражи серии книг «Звениящие кедрь России», посвященные отшельнице Анастасии, имеющей якобы сверхъестественные способности, превышают более 3 млн. экз.), сбор пожертвований на приобретение земли и строительство экологических поселений, родовых усадеб, продажа различных изделий из кедр (кедрового масла, сувениров, мебели). «Секта действует под видом организации, которая занимается реализацией программ, направленных на сохранение и восстановление природы, отказа от всех вредных производств и заселения земли счастливыми людьми. Жертвами

становятся, как правило, жители городов, люди пожилого и среднего возраста, уставшие от городской суеты. Деньги, которые они передают сектантам, потом исчезают якобы на строительство поселений. А чтобы ускорить строительство, тем, кто уже деньги внес, предлагается искать новых пайщиков»[5].

У многих «анастасийцев» возникает вопрос: нужно ли сейчас «все бросать и уходить в лес»? Понимая опасность последствий такого призыва, Мегре учит работать своих последователей с органами местной власти, в частности, просить их о «бесплатном выделении» 1 гектара земли родовых поместий в пожизненное владение с правом наследования. В то время, когда новые собственники будут выращивать кедры и «заговаривать» семена, кто-то должен позаботиться о духовности. В этом аспекте возникает еще одна категория последователей культа – барды, потомки «кельтов-прародителей».

В Судогодском районе Владимирской области деревни стоят полупустые, поля сельхозназначения давно заброшены. В одной из судогодских деревенек обосновалась довольно удачная (по словам самих «кедров») община. Экопоселение представляет собой голое поле около деревеньки, нарезанное последователям секты по гектару на человека или семью. «Руководит этим хозяйством человек небедный. Да и как бедствовать, если каждый член данной общины заключает с ним договор на аренду (не владение!) земли. Гектар стоит у «кедрового» предпринимателя 20 тыс. рублей. Через него же, так как больше в этой глухомани не с кем, ведутся работы по электрификации поселения, строительству подъездных дорог и прочее. Складывается впечатление, что с местными властями у него тоже всё в полном ажуре. Пока на гектарах нет даже домиков, один-единственный постоянный житель поселения живет в палатке. Он беженец, и деваться ему некуда. Все остальные приезжают на летний сезон и разъезжаются с наступлением холодов назад в города. Говорят, среди новоявленных фермеров уже начались разногласия...» [6].

Являясь неотъемлемым атрибутом действительности, новые религиозные направления зачастую скрываются под самыми неожиданными «вывесками» – курсов по изучению Библии, курсов ускоренного изучения английского языка, благотворительного фонда, общества по защите духовности, охране природы. «Вызывают беспокойство попытки ряда сект использовать в своих целях финансовые средства государственного и местных бюджетов. Примером тому может служить тактика действий секты Виссариона в Красноярском крае (использование неблагополучной экологической ситуации на юге края) [7].

В российской тайге, под Минусинском, продолжают строить поселение его последователи и специалисты-сектоведы предупреждают о высоком уровне «апокалиптических настроений» в ее среде. Сущность культа можно описать словами «духовного учителя и организатора крупнейшего в России экологического поселения» Виссариона: «Я есть Учитель Жизни, и ныне... моя задача научить вас заново <...> увидеть все то в вашей жизни, что вы в качестве опыта своего накопили за всю историю свою на Земле этой <...> чтобы правильно начать формирование основы будущего человечества, обязательно требуется приблизить вас к Земле-Матушке наибольшим образом»[8].

Источник вероучения – Священное писание и Последний Завет, написанный Виссарионом и содержащий 61 заповедь и множество наставлений. Соблюдается только крещение и венчание. Наиболее почитаемый

обряд – священный круг. Он совершается соединением рук, знаменующим воссоединение с Богом и готовность «очистить Землю» от нравственной грязи. Виссарион в своем «Последнем завете» указывает на признаки «великого времени», разделившего людей на силы света и мрака (третьего не дано), ведь «человечество пошло по прямой к пропасти, <...> путь, пролегающий по царству силы, вел человечество к самоуничтожению»[9].

Во второй половине 1994г. Виссарион «известил людей планеты» о создании заповедной зоны – образца новых отношений к природе, организации сельскохозяйственного и художественных промыслов. В условиях современной цивилизации «подлинно человеческие отношения невозможны», поэтому Виссарион на юге Красноярского края строит экоэкоферное поселение «Тиберкуль», где «все стараются жить во благо друг друга»[10].

Проблема выживания человека в техногенном мире четко выделяется в учении «неизвестного пророка», основателя культа богородичников (БЦ) Вениамина Яковлевича Береславского. В 1984г. в Смоленске перед иконой Одигитрии ему было «видение», которое он трактовал как посещение Богородицы. Береславский утверждает, что с той поры он ежедневно слышит голос Божьей Матери и является пророком. Сегодня, по учению Богородичного Центра, человечество вступает в завершающий этап христианской истории. Наступают «последние времена» и «преображение мира». Но «марианская эсхатология» обещает не «конец», а трансформацию мира. Если «произойдет покаяние» и все «обратятся в истинную марианскую веру», Богородица заменит Страшный суд «тихим сном преобразования». «Пока ходите в храмы прежние и принимайте слово в тишине благословенной... Беда наша в том, что мы ищем воскресения, не пожелав умереть, а может ли воскреснуть живой? Должно прежде умереть, дабы потом воскреснуть. Смерть же наша – на Кресте сораспятия и сопребения со Господом»[11]. В течение грядущего «Тысячелетнего царства» мир будет устроен «правильным духовным образом», так что «государственное христианство» сменится «христианским государством».

В конце XX века активизировали свою деятельность эзотерические и гностические группы, в проповеди которых «сценарии экологической катастрофы стали все больше занимать современных сектантов, ждущих апокалипсиса, особенно среди тех, кого вдохновляют идеи Нового века»[12].

Одна из них – религиозный культ современности – «Храм Солнца» считалась престижной экологической организацией, вхожей во многие экологические круги Европы, до самого своего «прорыва» в 1994г., когда по приказу своего лидера 53 «эколога», в том числе 10 несовершеннолетних, ритуально покончили с собой самосожжением, принеся себя в жертву «глубинным доктринам», прикрываемым до той поры экологическими. Известно, что руководители культа создавали проповеди «органического земледелия», выдвигали лозунги в защиту окружающей среды, формировали экологически чистые «земли обетованные». Но в то же время, адепты «Храма Солнца» верили, что действительно настанет Судный день и что культ позволит им «очиститься» космическим пламенем и вознестись «из пепла гибнущего человечества» к более высоким формам жизни. Психологи утверждают, что подобные культы Нового века, «управляемые в соответствии с современными законами рынка, привязанные к экологическому морализму, распространяются быстрее, чем более старые культы миллениариев, основанные на протестантизме и

на буквальной интерпретации Апокалипсиса..., но при этом доходят до той же степени экстремизма, которая привела к гибели сотен людей в Джонстауне и в Уэйко».

Мы лишь обобщили содержание вероучения некоторых новых экологических культов, чтобы выделить их общие черты.

– Изоляционизм. Под этим подразумевается явление, когда верующие разрывают все контакты с людьми, которые не принимают их веру и образ жизни, считая, что все они «испорчены и злы». Сами же они готовы покинуть свою семью, чтобы отдать свое время, свои доходы и самих себя культу.

– Апокалиптические установки. Их содержание сводится к положениям о неминуемом конце мира и желании покинуть технократическую земную цивилизацию и воскреснуть в новом теле, на новой планете. «Спасение» возможно осуществить путем ухода из телесной оболочки в земной жизни.

– Фанатизм. Его смысл вытекает из убеждения в том, что культ обладает полнотой веры и спасения. Поэтому верующие практически не способны проводить диалог и с терпимостью относиться к другим религиозным и светским взглядам.

– Претензии на истину в последней инстанции. Полная нетерпимость или, по меньшей мере, снисходительно-пренебрежительное отношение к официальной науке, в частности, медицине.

– Экологическая и коммерческая направленность. Решение проблемы «выживания» в греховном мире, формирование основ экологической безопасности видится лидерами новых религиозных культов в создании экопоселений (родовых поместий, эконоосферных поселений, скиний), как правило, с взиманием арендной платы или взносов за проданное имущество вне поселения.

Решение глобальных экологических проблем в новых религиозных образованиях является иллюзорным, однако, если кто-то решился отдать себя в заботливые руки какой-либо церкви, религиозного культа, – «это, конечно, его личный выбор, который следует уважать. Хочется только, чтобы выбор этот был сознательным». Чтобы проникнуть во внутренний мир человека, в культе организуется специальная ситуация, в рамках которой, выработанные ранее личностью защитные механизмы не эффективны.

Психологи М.Сингер и Р.Лифтон выделили следующие параметры ситуаций, с помощью которых, можно достичь ослабления защитных механизмов «нового» человека, включившегося в жизнь культа:

1. Тотальный контроль над временем (в том числе и временем размышления) – практикуется физически и эмоционально напряжённая деятельность, при этом даётся мало времени на её осмысление и в целом на уединение. Контроль над временем может сформировать так называемую «вынужденную беспомощность», характеризующуюся полной потерей автономии личности. Человек начинает жить по жёсткому графику, который не учитывает его интересы и эмоциональное состояние. От него ничего уже не зависит, и он вынужден консультироваться с наставниками из культа даже по самым незначительным вопросам. У этого явления есть эффект, который может восприниматься личностью как положительный – человек теряет страх перед свободой, отпадает потребность в структурировании жизненного времени. Будущее кажется стабильным и предопределённым.

2. Содержание новичков в состоянии неведения истинных целей культа.

3. Создание жёстко контролируемой директивными лидерами системы, в которой тех, кто отступает от взглядов группы, заставляют чувствовать себя дискомфортно.

4. Создание у новичка ощущения беспомощности и снятие этого неприятного переживания с помощью обеспечения его моделями нового поведения.

5. Подавление прежнего социального поведения и, за счёт манипулирования наградами и наказаниями, достижение нового состояния сознания. Далее использование нового состояния сознания для создания желаемого восприятия прежнего жизненного опыта (его переоценки).

6. Использование методик, тормозящих процесс мышления (медитация, трансы).

Как правило, в экологических культах выделяются все вышеуказанные параметры ситуаций ослабления «защитных механизмов новичка», включившегося в жизнь религиозной общины.

Литература

1. Капустин Е.А. Путь к экологической безопасности и гражданскому обществу // Відкритий діалог: влада, промисловість та громадське суспільство. Сталій розвиток довкілля в Україні. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / ред. К.В.Балобанов.- Маріуполь, 2006. – С.329-334

2. Славин Е. Язычество и ЭКОЛОГИЯ – www.paganism.ru/pag-eco.htm.

3. Цит по: Иванов П. Культ Анастасии: лесной соблазн постсоветской интеллигенции // Материалы международной научно-практической конференции. – Нижний Новгород, 2001.– С. 147.

4. Мегре В. Новая цивилизация. – Москва–Санкт-Петербург, 2006. – С. 18-19.

5. Трифонов А. В России пустила мощные корни новая секта. -www.Утро.ru: 08.06.2004

6. Николаев А.А. В Якутске объявились «кедрозвоны»// Эл. адрес – onaplus.ykt.ru/article

7. Хвыля-Олинтер А.Проблемы духовной безопасности общества и личности в миссионерской деятельности Русской Православной Церкви// Миссионерское обозрение, 2002. – №12.

8. Виссарион. Последняя надежда. Обращение к современному человечеству. – Балашов, 2003. – С. 156-157.

9. Малая крупица слова Виссариона, являющего последний завет от пославшего его отца небесного. – Санкт-Петербург, 2003. – С.3-5.

10. Там же. – С. 163.

11. Цит по: Белов Л. Неизвестный пророк. – М., 2004. – С. 164.

12. Шапарь В.Б. Психология религиозных сект. – Минск, 2004. – С.350

Olenich, T.S. Eschatological orientation of environmental cults of nowadays

Common features in the beliefs of new ecological cults concerning human survival in modern world have been considered. New eco-cults of commercial orientation provide environmental security in the creation eko-villages, skins, family manors. However, often such a «departure» from technocratic world leads to isolationism and bigotry.

Key words: eschatology, environmental cults, the problem of human survival.

Гуманістична парадигма у спадщині Джованні Боккаччо

Розглянуто життєвий і творчий шлях, головні ідеї та літературні здобутки видатного італійського мислителя і письменника епохи Відродження – Джованні Боккаччо.

***Ключові слова:** гуманізм, ренесанс, реалізм, індивідуалізм, свобода, естетичний ідеал.*

Впродовж останніх років автор працює над проблемою гуманізму, яка, на його думку, є феноменом італійської культури. На додаток до розглянутого[1-6] хотілося б звернути увагу на ще одного відомого італійського митця, який був біля витоків епохи Відродження та виникнення гуманізму – Джованні Боккаччо. Зауважимо, що на сьогодні, наукових публікацій, що розкривають гуманістичний характер життя і творчості Дж.Боккаччо, не багато, маємо, в основному публікації, що дають загальний аналіз його творчого доробку з позицій літературознавства, а не філософії чи культурології[7-9]. Метою цієї роботи є розкриття гуманістичної парадигми у спадщині Джованні Боккаччо.

Епоха Відродження, безумовно, була епохою перевідкриття світу, природи і людини. Почавшись в Італії в першій половині XIV століття, вона пізніше охопила всю Європу. Відродження було грандіозною революцією і в царині політики, і в галузі економіки, і у сфері ідеології, але головним з революційних відкриттів епохи Відродження було відкриття людини.

В середні віки монополія диктатури у всіх сферах культури належала церкві, яка вчила, що земна людина й земне життя не мають ніякої цінності самі по собі, що коштовний лише вічний, «потойбічний світ» і що людина, заради вічного життя на «тому світі», повинна відректися від себе й від усього земного. Гуманісти ж епохи Відродження проголосили вищою цінністю особистість земної людини; вони прирівняли людину до бога й поставили її на те місце, яке у середньовічній ідеології посідав бог. Для європейської культури це мало величезні наслідки: «в Італії наступив небачений розквіт мистецтва, що з'явився немов би відблиском класичної стародавності і якого ніколи вже більше не вдалося досягти»[12,346].

Столицею гуманістичного руху була Флоренція. Розквіт її почався ще в XI столітті, коли місто опинилося на перехресті торгівельних шляхів між Сходом і Заходом. Саме тоді й зародилась у Тосканській долині самотутня культура, яку тепер історики називають флорентійською. Суспільство італійських держав поділялось на три основні верстви: гранди (нащадки аристократичних родів), пополани (заможні плебей) і чомпі (незаможні плебей). Тоскана з її центром у місті Флоренція була незалежною державою, де вирувало політичне життя, найхарактернішою ознакою якого були

постійні сутички між аристократами і багатими плебеями. У 1293 році Тоскана була проголошена Флорентійською комуною (були прийняті «Установлення справедливості»). У Флоренції з'явилася демократична конституція, згідно з якою пополами не поступались у правах грандам. Державою відтепер управляла рада із семи пріорів, яких обирали всенародно, і вони могли бути вихідцями як з аристократичних кіл, так і з плебейського середовища.

Розквіт флорентійської проторенесансної культури пов'язаний саме з Флорентійською комуною, яка існувала до 1434 року. Поступово тут виникло й зміцніло те, що італійські літературознавці називають «культурою меркаторів» («культурою торговельників»), або простонародною, індіферентною до католицької готики культурою, народженою земним життям і тісно з ним пов'язаною.

Європейські купці (меркатори) були активними, вольовими і діяльними особистостями. Вони прокладали нові торговельні шляхи, вирушаючи задля цього в далекі й небезпечні морські та сухопутні подорожі, ареал яких простягався від Аравії до Британії. Відомо, що будь-який флорентійський меркатор володів щонайменше 5-6 мовами (європейськими та східними), знав світ і життя, володів шаблею не гірше, ніж рахівницею. Вони не знали куртуазних манер, якими хизувалися гранди, але не шкодували грошей на твори мистецтва, яке досить тонко розуміли і якими захоплювались. З їхньої волі набережну ріку Арно вимостили мармуром із Каррари, спорудили величні собори і розкішні палаци (як громадські, так і приватні), запросили до Платонівської академії Флорентійського університету найкращих європейських професорів.

Флорентійські меркатори були фінансово могутнішими за європейських королів, вони приймали монархів у своїх палаццо, викликаючи у вельмож пекучу заздрість, а також були почесними гостями римського папи й мали вплив на європейську політику. Їх називали «лицарями торгівлі», але ставлення до них було не однозначним. Простолуд дивився на них із злобою, а, наприклад, нащадок римських патрициїв і славетних хрестоносців, корінний флорентієць Данте Аліг'єрі дивився на них з холодним презирством. Він називав їх «волоцюгами» і «шахраями», бо вважав, що по смерті меркаторів їхні грішні душі опиняться у четвертому колі пекла через те, що вони не були справжніми католиками та занадто любили гроші. Хіба міг знати великий поет, що саме представник меркаторів, Джованні Боккаччо, поверне його ім'я – Данте – флорентійцям? Франческо Петрарка приятелював з деякими меркаторами, близько співпрацював з Джованні Боккаччо, але засуджував Римську курію за таємні грошові стосунки з банківськими родами, котрі регулярно поставляли католицькій церкві величезні кошти. «Лицарі торгівлі» характером не поступалися «лицарям Христа», але якщо хрестоносці присвячували своє життя «молитві, війні і коханням», то помірковані плебеї орієнтувались уже на інші цінності – підприємництво, багатство, владу. Там, де хрестоносці користувалися мечем, меркатори віддавали перевагу хитрому й гнучкому розумові. У сучасній Італії й досі кажуть: «Той, хто має справу з тосканцем, мусить не розвішувати вуха»; «Флорентійці знають, де в чортяки хвіст». До того ж сучасне слово «меркантильний» бере своє походження від слова «меркатор».

Для Дж.Боккаччо це був новий світ – суперечливий та підступний, але постійно спрямований думкою до пізнання і відкриттів, а він був

людиною саме цього світу, адже і батько, і всі родичі Джованні Боккаччо були меркаторами.

Дж.Боккаччо народився 1313 року в Чертальдо, що поблизу Флоренції. Його батько Боккаччо ді Келліно вів торгівлю, справи його швидко йшли в гору, він зробився спершу агентом, а потім і компанйоном банкірського будинку Барді. Барді були майже всемогутніми, тому не дивно, що їхній агент Боккаччо ді Келліно в 1321 році засідав у флорентійському уряді, а в 1324 був обраний консулом цеху лихварів. Він став одним з сильних світу цього. Десь у середині 20-х років батько відвіз Джованні в Неаполь і віддав у навчання до відомого комерсанта. Купця з Джованні не вишло, тоді його перевели в університет вивчати канонічне право, але й до вигідної професії юриста юний Боккаччо схильності не проявляв. Як відзначає Р.Холодовський, «У XIV столітті у флорентійських нотаріусів і купців стали раптом народжуватися діти, які нізащо не хотіли бути схожими на своїх добропорядних, тверезомислячих батьків. Їм здавалося, що займатися треба не тим, що приносить гроші, а тим, що може допомогти людині відчувати себе людиною»[8,7]. Саме це покоління заклало основи нової гуманістичної культури. А.Грамші з цього приводу писав, що «Відродження можна розглядати як вираження в сфері культури історичного процесу, у ході якого в Італії створився новий клас інтелігенції, яка набула європейського значення...»[13,275].

Молодого Боккаччо захоплювала поезія, а гроші й положення батька відкрили йому доступ у великосвітське товариство поруч короля Роберта Анжуйського. У першій половині XIV століття анжуйський Неаполь був одним з найбільших культурних центрів Західної Європи. В 1330-1331 роках, тобто тоді, коли Боккаччо навчався в Неаполітанському університеті тут читав лекції близький друг Данте – останній поет школи «Нового солодкого стилю» Чінно да Пістойа. В цей же час Джотто, який також дружив з Данте, розписував королівський палац. Він був не тільки живописцем, але й архітектором, скульптором, поетом і уславленим гострословом. Король Роберт ходив (і дуже часто разом з Боккаччо) дивитися, як працює Джотто, і послухати його жарти. Джотто справив на Боккаччо величезне враження, про яке значно пізніше Боккаччо писав, що він одразу зрозумів, що перед ним «кращий живописець у світі»; більше того, набагато випередивши в цьому Джорджо Вазарі, Джованні відчув, що саме Джотто почав нову еру в європейському мистецтві. Принципово новим, на думку Боккаччо, було те, що Джотто правдиво зображував природу – «створювачку й матір всього суцього». Проте розмірковуючи в «Декамероні» про реалізм і створюючи його теорію, Боккаччо мав на увазі вже не стільки фрески геніального приятеля Данте, скільки той новий естетичний ідеал літератури епохи Відродження, який сам втілював в «Декамероні» і який уже замолоду почав складатися в його творчості під впливом предвідродженських картин Джотто, поезії Данте, тосканських народних пісень та творчості Петрарки.

Реалізм у мистецтві й культурі Боккаччо пов'язував з новим світо-розумінням: він вважав, що новий реалістичний метод, завдяки якому Джотто «відродив мистецтво», був своєрідним ідеологічним переворотом, однієї з необхідних передумов якого стала відома орієнтація письменників і художників на нові прошарки італійського суспільства, більш інтелігентні і освічені, ніж флорентійські купці й неаполітанські схоласти, загрузлі в догмах середньовічного богослов'я. Чітка концепція реалізму

і всієї епохи склалася у Боккаччо пізніше, але вже з початку 30-х років він ішов до неї, навчаючись неупереджено оцінювати людей, книги та навколишній світ.

Боккаччо, мабуть, був перший, хто звернув серйозну увагу на італійську усну народну творчість. У тогочасному Неаполі були популярні народні кантаріо (від іт. *cantare* – «співати»), ці пісні-балади в більшості своїй пов'язані з життям та пригодами моряків. Кантаріо співали професійні співаки у чисельних портових тавернах. Боккаччо відкрив у цих екзотичних народних поемах чудовий світ, наповнений ароматами далеких країн, корсарськими бійками, кораблями-примарами, русалками та сиренами. Із захоплення кантаріо почався систематичний інтерес до народних оповідань. По країнах Європи їх ходило чимало. В романських – їх називали фабліо (від лат. *fabula* – «історія») чи новелами (від іт. *novella* – «новина, оповідання про новину»), в Німеччині – шванками. Новели, фабліо і шванки були неодмінною частиною плебейської культури. Ці забавні історії, героями яких були шахраї-монахи, авантюристи-маркатори, жадібні корсари, студенти-пустуни, невірні жінки та ревнивці чоловіки, розповідали балаганні актори на ярмарках і звичайні люди для розваги. Університетські інтелектуали зненажали народні оповідання. Середньовічна інтелігенція розмовляла переважно латиною й гребувала плебейським мистецтвом. Освідченні сучасники Боккаччо, зокрема Франческо Петрарка, дивувались: що знайшов у плебейських побрехеньках мессієр Джованні. Барвисте й бурхливе життя кварталів, де жили моряки, ремісники, торгівці, справді, не було ідеальним з погляду моралі, але воно було цікавим і живим, а плебейський розум, хоч і не жонглював, як аристократичний, складними науковими поняттями, однак спірався на народну життєву мудрість.

До гуманістичного відкриття світу й людини Боккаччо прийшов власним шляхом – не стільки в результаті нового прочитання класиків, скільки під впливом сприйняття тогочасної дійсності Неаполя, міста, в якому він прожив понад 12 років. Саме Неаполь, з його багатством і убожеством, спонукав Боккаччо замислитися над роллю, яку відіграють у житті людини розум, великодушність, мужність, доля, випадок, а також прищепив йому ту любов до романтики, що складає одну з найпривабливіших рис його кращих творів, і перш за все «Декамерона». В ці роки він знайомиться з Марією Д'Аквіно, кохання до якої він пронесе через усе своє життя, прославивши її під ім'ям Фьямметти (Вогник) в багатьох своїй творах.

До неаполітанського періоду творчості Дж. Боккаччо належать роман у прозі «Філоколо» та поеми «Філострато» й «Тезеїда», які вже у XIV столітті були досить популярні й виконали важливу роль у створенні нової італійської літератури. Характерною рисою творчості Боккаччо цього періоду був літературний експеримент: автор імпровізував в стилі народних форм середньовічної літератури, прагнучи за допомогою античної риторики й деяких поетичних прийомів, запозичених у Вергілія й Овідія, підняти фольклорний спадок до рівня великої, «серйозної» літератури. У цих роботах Боккаччо вперше використав народну октаву, що стала з цього часу основною строфою італійської ренесансної поеми.

Однак літературний експеримент Боккаччо йшов значно далі однієї лише риторизації й міфологізації народних фавул. Уже в перших його творах вводиться матеріал, почерпнутий з безпосередніх спостережень над сучасним життям і сучасною людиною. В «Філострато» й «Тезеїді» була не тільки передбачена, але й значною мірою визначена подальша

еволюція ренесансної «лицарської поеми» як у її серйозному, так й у її народному комічному варіанті.

У 1340 році дім Барді, а з ним і батько Боккаччо були розорені і молодий поет змушений повернутися у Флоренцію, де він влаштовується працювати дипломатом флорентійської комуні й стає, по суті, першим гуманістом на службі флорентійської республіки – одним з найавторитетніших дипломатів Флоренції. Обіймаючи цю посаду, він пережив смуту, декілька переворотів та диктаторський режим Готье де Брієнна, виступаючи як проти грантів, так і проти чомпі. Його політичним орієнтиром були демократичні ідеали 1293 року та флорентійський народ з його життєвими, громадянськими, політичними та естетичними уподобаннями. «Саме у Флоренції, – як вважає Р.Холодовський, – Боккаччо вдалося зробити крок від предренесансності його перших книг до ренесансного гуманізму, який був характерним майже для всіх творів, що належать цьому часові»[8,7].

У Флоренції він написав «Амето, або Комедію про флорентійських німф», «Любовне бачення», «Елегія мадонни Ф'ямметти», «Ф'єзоланські німфи». Уже в «Амето» звучить гордість Боккаччо за демократичний устрій рідного міста, яке, «підкоряючись плебейському» закону, зломило зарозумілість грандів і досягло економічного процвітання. Народ, який щойно розкріпачив селян і проголосив «щасливий стан волі» природним станом людства («Встановлення справедливості»), допоміг майбутньому авторові «Декамерона» по-новому побачити людину й не дозволити представникам старших цехів підпорядковувати його творчість їхнім егоїстичним інтересам.

Нова, гуманістична концепція природи й людини не тільки формувала зсередины твори Боккаччо флорентійського періоду, але й перетворилася в першому з них в безпосередній об'єкт художнього аналізу. «Амето» – це «роман-концепція», який складається із з'єднаних прозаїчних і віршованих частин, написаних терцинами. Структурна організація «Амето» віддалено нагадує «Декамерон» й розповідає про те, як оповідання німф перевиховали грубого пастуха. В «Амето» Боккаччо створив новий, типово ренесансний жанр – жанр пасторального роману. Італійське Відродження не просто реабілітувало плоть, а благословило всю людину, як істоту високодуховну, здатну до нескінченного морального вдосконалення й саме тому «майже божественну». Середньовічному християнському ідеалу духовного убогства в романі «Амето» протиставлено новий, гуманістичний ідеал внутрішнього, духовного багатства.

Аналізу цього ідеалу був присвячений новий роман Дж.Боккаччо – «Елегія мадонни Ф'ямметти», в якому відбилися деякі автобіографічні деталі й ситуації. Боккаччо мав намір проаналізувати внутрішній світ сучасної йому людини, для чого наділив героїню роману своїми почуттями. У романі зображені міські свята, побут городян, їхні розваги – таким чином, автор вплітає образ героїні в контекст зовнішнього світу. Цій роботі властивий точний психологічний аналіз, реалістичне змалювання душевного стану та внутрішнього світу людини. «Новаторство Боккаччо, – як вказує В.Єфименко, – полягало в тому, що він зробив основним об'єктом зображення особисті почуття людини»[14,268-269]. «Елегію мадонни Ф'ямметти» звичайно називають першою психологічною повістю в європейській літературі.

У поемі «Фьезоланські німфи» велика роль відведена міфології, але тут вона вже не антична, а ренесансна – міфологізм поеми породжений не стільки читанням Овідія й Вергілія, скільки характерною для італійського Відродження художньою потребою певним чином ідеалізувати щойно відкриту реальну, земну природу й земну, «природну» людину. Ренесансності загальних естетичних концепцій природи й людини в «Фьезоланських німфах» відповідала новій народності форми. Весь стиль оповідання нагадував стиль тосканських кантарі, і разом з тим це був уже цілком індивідуальний стиль гуманіста Боккаччо, стиль, у якому виразно відчувалася особистість автора, що підкреслює дистанцію між собою й своїми народними сюжетами та свідомо користується прийомами й формами «стародавнього любовного передання» для затвердження нових естетичних, моральних і суспільних ідеалів, індивідуалістичної культури італійського Відродження.

Незаперечною вершиною творчого доробку Боккаччо став «Декамерон», який започаткував історію жанру художньої реалістичної новели в Європі. Це цілісний твір, який складається зі 100 новел.

«Декамерон» починається з опису чуми, яка 1348 року увірвалася у Флоренцію, а потім прокотилася по всій Європі. У середині століття «чорна смерть» була звичайним явищем, але епідемія 1348 року була колосальним суспільним нещастям. У Флоренції «чорна смерть» забрала дві третини населення. У Боккаччо помер батько. Весь 1348 рік Боккаччо перебував у Флоренції й бачив «чорну смерть» власними очима. Про це безпосередньо сказано в «Декамероні», і це відчувається в реалістичності опису зачумленого міста. Боккаччо зобразив «чорну смерть» 1348 року не як історик, а як перший прозаїк Нового часу. В «Декамероні» чума не просто життєвий факт, цікавий сам по собі, і не алегорія, «похмурого лісу», у якому Данте заблукав на початку «Божественної комедії», – це масштабний реалістичний образ кризового стану світу при його переході від середніх віків до епохи Відродження.

Крім урочисто-парадної назви «Декамерон» роман одержав і фамільярно-народне прізвисько – «Принц Галеотто». Ім'я шляхетного лицаря Галеотто, що сприяв у відомому середньовічному романі «Ланселот, лицар Озера» любові Ланселота й королеви Джиневри, стало в купецькій Флоренції синонімом вульгарного звідника. Прізвисько було дано книзі Боккаччо її ідейними супротивниками, що апелювали до церковної цензури й намагалися довести, що «Декамерон» твір соціально шкідливий, тому що підриває основи моралі. Заперечуючи своїм критикам, Боккаччо говорив, що «непристойності» неважко при бажанні знайти навіть у Біблії, але від підзаголовка «Принц Галеотто» не відмовився. Народна традиція міської літератури італійського середньовіччя не просто складала один з компонентів стилістики й сюжетики «Декамерона», – вона була живильним їхнім ґрунтом. Боккаччо не відгороджувався від народної традиції, мови й фольклору, «непристойні» простонародні слова й вирази поживали вродистий плін вишукано-літературних періодів «Декамерона» і створювали в ньому цілі фабули.

Особливістю побудови «Декамерона» є те, що в цьому творі надзвичайно виразно, естампно проявилася зміна готики – ренесансом, бога – людиною, теології – гуманізмом, а також гармонії метафізичної необхідності – гармонією індивідуальної свободи. Перше слово в «Декамероні» – людяність,

а головне в ньому – нові ідеї: старі історії розповідалися тільки для того, щоб бути спростованими новим переосмисленням.

«Рама» в «Декамероні» складна, двошарова – її перша верства створює авторське «я». Індивідуалізм як новий принцип у мисленні й творчості відразу ж висувається на перший план. «Декамерон» починається з ліричного «Вступу», в якому Боккаччо розповідає про свою любов, і закінчується «Післямовою автора». Крім того, на початку четвертого дня, Боккаччо сміливо вторгається в оповідання й, відсуваючи убік веселу компанію «Декамерона», розповідає вже прямо від власного імені сто першу «Новелу про гусинь» й, сперечаючись зі своїми критиками, розвиває теорію нової прози.

Літературна теорія, що розробляється в «Декамероні», – це теорія ренесансного, гуманістичного реалізму. Боккаччо став першим великим реалістом Відродження не тому, що він правдиво зобразив матеріальний бік дійсності у всіх її фізично відчутних, побутових деталях, а тому, що він дав цілісну художню інтерпретацію досвіду людського життя. «Новий художній метод виник в «Декамероні», – наголошує Р.Холодовський, – як результат нового й до того ж цілісного бачення світу, властивого у XIV столітті не флорентійському купецтву, а гуманістичній інтелігенції, що відіграла певну роль в ідеологічній революції Відродження» [8,15].

У другому шарі «рами» естетично втілена гуманістична цілісність бачення світу – її художнім образом є образ товариства оповідачів «Декамерона». Гуманістичний індивідуалізм письменників європейського Відродження був позбавлений суб'єктивізму, крім того, він був оптимістичним. Боккаччо твердо вірив у те, що його ідеї мають об'єктивну і якоюсь мірою навіть абсолютну історичну цінність; що гуманістичний світогляд – це і є світогляд «нормального» суспільства, «нормальної» людини й «нормального» людства. Автор «Декамерона» ще не усвідомлював всієї ілюзорності своїх суспільних ідеалів і широко вважав їх здійсненими. От чому в створеній ним «рамі» виявилось дві верстви. Двошаровість обрамлення дозволила Боккаччо підняти гуманістичний індивідуалізм Відродження до рівня нової суспільної свідомості. Оповідачі «Декамерона» – не іпостасі автора, але й не просто весела компанія молодих флорентійців: це суспільство. Нове, гуманістичне суспільство – «нормальне й природне» у своїй людяності. В «Декамероні» воно протиставлене чумі, яка стала символом розпаду й суспільного розкладання старого світу. Товариство оповідачів «Декамерона» народжується із прагнення перебороти його хаос й анархію, протиставивши йому гармонію й свободу нової, «природної людини». Оповідачі не просто залишають зачумлену Флоренцію й відправляються в замські маєтки – вони відразу ж відновлюють потоптані терором смерті соціальні й людські зв'язки й навіть виробляють щось на кшталт конституції, тому що для них, як для справді нових людей Відродження, усіяка дисгармонійність і непорядкованість є ознакою нежиттєвості. Основа конституції «Декамерона» – свобода, її мета – радісна насолода життям. В «Декамероні» вчить нас саме життя, і вчить воно мистецтву жити, а не мистецтву вмирати, як того вимагали середньовічні моралісти. У процесі аналізу дійсності в «Декамероні» створюється новий світ, нова людина й нова література. «Декамерон» не тільки утопія, але й свого роду «виховний роман». У можливість виховання й перевиховання людини Боккаччо вірив, мабуть, твердіше, ніж в Бога. У його книгах перевиховуються й герої й товариство оповідачів.

Книга Боккаччо мала в XIV столітті великий успіх, але це був успіх, головним чином, «Принца Галеотто». Гуманісти прийняли «Декамерон» не відразу. Пройшло більше ста років, перш ніж його ідеї, мова і стиль стали ідеями, мовою й стилем нової італійської прози.

В 1363 році Боккаччо покинув Флоренцію й оселився в Чертальдо. Його запрошують до двору багатьох італійських держав, але він вибирає свободу. Останній період життя й творчості Боккаччо пройшов під знаком дружби з Петраркою, що був у той час визнаним провідником європейського гуманізму. В 50-х роках він вступив на «петрарківський шлях» побудови нової культури й пише латинською мовою твори «Про мінливість долі знаменитих людей», «Про знаменитих жінок», «Походження язичницьких богів» і разом з Петраркою, спираючись на старожитності, закладає основи гуманістичної «науки про людину» – тих studia humanitatis, які наприкінці XV – початку XVI століття стануть найважливішою ідейною передумовою для розквіту ренесансної літератури на «народній мові» по всій Італії.

На завершення, хотілося б зазначити, що для відступу середньовічного світогляду перед новою ідеологією і новою людиною потрібні були титанічні сили. Епоха Відродження мала потребу в титанах, і вона «породила титанів по силі думки, пристрасті й характеру, по багатосторонності й ученості»[12,346]. Титанами Відродження стали не купці й банкіри, а гуманісти – поети, мислителі й художники. Одним з перших гуманістів Відродження і був автор «Декамерона» Джованні Боккаччо. Варто також наголосити, що саме йому італійський гуманізм найбільше зобов'язаний тим, що навіть в період апогею захоплень античністю він не поривав зв'язків з «народною мовою» і народною культурою.

Література

1. *Сабадаш, Ю.С.* Досвід інтерпретації ідей гуманізму в сучасній українській науковій думці / Ю.Сабадаш // Культура і сучасність: альманах. – К., 2008. – №2. – С.51–55.
2. *Сабадаш, Ю.С.* Еволюція гуманістичних ідей в Італії XVII – першої половини XVIII ст.: бароко і класицизм / Ю.Сабадаш // Гілея: науковий вісник. – К., 2009. – Вип.22. – С.292–301.
3. *Сабадаш, Ю.С.* Естетичне виховання у дзеркалі італійської гуманістичної педагогіки / Ю.С. Сабадаш // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – К., 2003. – № 1. – С.22–28.
4. *Сабадаш, Ю.С.* Маньєризм як форма гуманізму / Ю.С.Сабадаш // Культура і сучасність: альманах. – К., 2005. – № 2. – С.10–16.
5. *Сабадаш, Ю.С.* Рисорджименто: гуманізм національно–визвольного, демократичного руху / Ю.С.Сабадаш // Гуманітарний часопис: зб. наук. пр. – Харків, 2008. – № 4(17). – С.136–143.
6. *Сабадаш, Ю.С.* Своєрідність естетичного вчення Миколи Кузанського / Ю.С.Сабадаш // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. пр.: у 2 ч. Ч.II. – К., 2003. – Вип.XI. – С.141–148.
7. *Дідькова, С.Ю.* «Він займався щасливою поезією...» /С.Ю.Дідькова // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 1999. – № 5. – С.8–13.
8. *Холодовський, Р.* О жизни Джованни Боккаччо, о его творчестве и о том, как сделан «Декамерон» / Р.Холодовский // Боккаччо Дж. Декамерон / пер. с итал. Н.Любимова. – М.: Художественная литература, 1970. – 703с.

9. Боккаччо / М.П.Алексеев, В.М.Жирелунский, С.С.Нокульский, А.А.Смирнов // История западноевропейской литературы. Средние века и Возрождение. – М.: Высшая школа, 2000. – 462с.

10. Боккаччо Дж. Малые произведения / Дж.Боккаччо пер. с ит. состав. и общая ред. Н.Томашевского. – Л.: Художественная литература, 1975. – 608 с.

11. Боккаччо Дж. Декамерон / Дж.Боккаччо пер. з італ. М.Лукаша. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2006. – 896 с.

12. Энгельс, Ф. Введение к «Диалектике природы» / Ф.Энгельс // К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. Т.20. – М., 1986.

13. Грамши, А. Избранные произведения / А.Грамши; пер. с ит. Э.Егермана и В.Бондарчука; авт. предисл. и ред. А.Лебедев. – Т.3. – М.: Иностранная литература, 1959. – 315с.

14. Єфименко, В.В. Культура Відродження / В.В.Єфименко // Історія світової культури. – К.: Либідь, 1999. – С.212-251.

Сабадаш Ю.С. Гуманистическая парадигма в наследии Джованни Боккаччо

Рассмотрены жизненный и творческий путь, главные идеи и литературные достижения выдающегося итальянского мыслителя и писателя эпохи Возрождения – Джованни Боккаччо.

Ключевые слова: гуманизм, ренессанс, реализм, индивидуализм, свобода, эстетический идеал.

Sabadash, Yu.S. Humanistic paradigm in Giovanni Boccaccio heritage

The life path and creative way, main ideas and literary achievements of Giovanni Boccacci, the famous Italian philosopher and writer of the Renaissance have been considered in this article.

Key words: humanism, Renaissance, realism, individualism, freedom, the aesthetic ideal.

Правова оцінка діяльності нових релігійних культів деструктивного характеру (на прикладі культу Г.Грабового)

Надається філософсько-правова оцінка протизаконної діяльності деструктивних культів. Розкривається феномен нових релігійних культів, в їх середовищі деструктивних утворень. Також наданий короткий опис діяльності, істинної мети Г.Грабового та його учнів. Поданий список законів, які були ухвалені в інших державах для рішення долі таких деструктивних релігійних утворень, як ДРУГГ. Дана стаття вказує на прогалини в Українському законодавстві в галузі релігії.

Ключові слова: деструктивні культи, релігійна політика, девіантні культи.

Ситуація в релігії, яка склалася в Україні, виділяє симптоми конфлікту між історичними церквами та неорелігіями, які активізували свою діяльність на тлі суперечностей традиційних релігій, загострення соціальних та політичних протиріч. Предметом дослідження є аналіз основних тенденцій стану релігійних конфесій в умовах багатоконфесійності в Україні. Завданням дослідження є визначення напрямків вдосконалення релігійної політики держави в філософсько-правовому аспекті.

Фундаментальну базу роботи склали наукові збірники, Відомості Верховної Ради України, Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації»(1991), матеріали Державного Комітету у справах релігії, Управління у справах національностей, міграції та релігії Донецької державної адміністрації, звернення та заяви у церковній проблематиці офіційних осіб та суспільних організацій, офіційні документи відділу внутрішньої політики міськвиконкому міста Маріуполя; матеріали світських та релігійних засобів масової інформації. Аналізу стану релігійних конфесій в Україні та проблемам міжконфесійних взаємовідносин присвятили свої дослідження В.Смолій, А.Колодний, О.Шуба, М.Юрченко, Л.Рябошапко та інші. Цінними для даної роботи є праці П.Баранова, Є.Несмеянова, І.Оваденко, А.Хвиля-Олинтер, В.Єленського, М.Мариновича.

Суперечності та протиріччя, які існують у традиційних релігіях, зазвичай призводять до активізації діяльності «нових релігій» та деструктивних культів. Важливим спрямуванням релігійної політики держави є позиція по відношенню до нерелігійних формувань, у тому числі, деструктивних

культів. У цій роботі ми дамо оцінку їх діяльності на прикладі культу Г.Грабового.

В результаті соціологічного опитування, яке проводилося з теми «Стан релігійних конфесій в Україні» (курс «Релігієзнавство») у Маріупольському державному гуманітарному університеті з 1998-2008 були виведені наступні показники – у Маріуполі, в Донецькій області продовжують діяти такі деструктивні культи, як «сайєнтологія», «послідовники вчення Карлоса Кастанеди», «культ Шри Чинмоя», «Культ Ауробиндо Гхоша», аналог «Богородичного Центра», муніти (зарекомендували себе як міжнародна студентська організація), «Чорний квадрат Г.Грабового» Так, архієпископ Іларіон справедливо зазначає: «Дійшло до того, що у нас проповідують люди із Замбії, Нігерії, Америки, Німеччини – яких тільки наставників не з'явилося!»[1,4].

Важливо звернути увагу на проблему поняття «традиційні релігії». Діючі в Україні чисельні нові релігійні християнські об'єднання претендують на традиційність. З нашого погляду, традиційна релігія – така релігія, яка додавала та й досі додає вагомий та позитивний внесок в історію, традиції, культуру, мову та свідомість народу, держави, людства. Із цих визначень видно, що «традиційність» – багатофакторне явище, в якому тривалість діяльності релігійного об'єднання в часі не є обумовлюючою[2,302-303].

Так звані деструктивні релігії не тільки суперечать основним світовим релігіям, які мають високі вимоги до моральних якостей людини, а навіть широко пропагандують девіантну, або навіть делікветну поведінку як «пасторів», так і «віруючих» здебільше культу «пастера», або його уявленням істинного божества.

Існують також інші класифікації моделей державно-церковних відносин, проте всі вони, врешті решт стосуються політики розподілу функцій релігійної та світської структури суспільства. Полярними позиціями такої політики є ворожнеча держави та церкви (як це мало місце свого часу в СРСР чи Франції) та «симфонічне» співробітництво держави та церкви (зазвичай ідеться саме про одну, домінуючу конфесію, що співпрацює з державою), а серединною ланкою – відокремлення та суверенітет цих двох інституцій (іноді це антагоністичне розмежування, іноді – неантагоністичне, залежно від ступеню конкуренції між ними та інших факторів). Значна амплітуда акцентів державно-церковних відносин у національних правових системах є похідною від історичного та регіонального розвитку тієї чи іншої моделі, а плюралізм підходів не порушує міжнародного права про свободу совісті. Кожна країна обирає свій шлях розвитку стосунків між державою та церквою, що найбільше відповідає інтенціям, які домінують у суспільстві.

Історичним прикладом коопераційної моделі державно-церковних відносин можна обрати «принцип симфонії», що існував у Візантійській імперії. Цей принцип став все більш явним зі зростанням ролі християнської церкви, а остаточно оформився у відомій шостій новелі імператора Юстиніана, що він адресує патріарху Єпифанію – «Найбільш блага, що надані людям вищою благодаттю Божою, суть святенництво та царство, з яких перше (священництво, церковна влада) піклується про Божественні справи, а друге (царство, державна влада) керує та піклується про людські справи, а обидва, виходячи з одного джерела, складають прикрасу людського життя». Проте, модель симфонії, або співзвучності, все ж відокремлює церковну та державну структури, хоча її практичне застосування

часто призводило до зловживання на користь держави, призводячи до так званого цезарепапізму.

Філософсько-правовий вимір даної проблематики виявляється в пріоритетній співпраці держави з традиційними релігійними організаціями за напрямками, які визначило законодавство: контролювати діяльність нових нетрадиційних організацій, адже дуже часто в релігійній діяльності НРТ (нових релігійних течій) використовується «контроль свідомості» – свідомо насильницьке управління психікою та поведінкою. В зв'язку з цим, права та свободи «нових релігійних організацій» повинні бути обмежені законом на стільки, на скільки це необхідно для захисту основ конституційного устрою, моральності, здоров'я, прав та законних інтересів інших громадян, забезпечення безпеки держави». Якби ця норма була введена в українське законодавство на початку 90-х років, то місто Маріуполь змогло б уникнути негативного досвіду реєстрації та діяльності релігійних організацій «криміногенного характеру». Наприклад: незалежна християнська повного Євангелія церква «Ісуса Христа» під керівництвом «пастора» М.Іващенко, що був притягнутий до кримінальної відповідальності згідно статті 121 УК України (розтління малолітніх). Ми маємо інформацію (за даними опитування), що пастор продовжує проводити сеанси «зцілення», де застосовує гіпноз до прихожан під час богослужіння.

Проблема безладного розповсюдження нових релігійних рухів в Україні є актуальною і у наші часи. Згідно статистичних даних України, у 2003 році зареєстровано 27286 релігійних організацій (для порівняння: у 1992 році – 15707 організацій). За даними управління у справах релігії, національностей і еміграції Донецької облдержадміністрації, в Донецькій області зареєстровано понад 1000 релігійних організацій, більше 200 діючих без реєстрації, так би мовити, на громадських засадах. Українське ліберальне законодавство в області релігії дозволило двом сатанинським організаціям представити документи на реєстрацію(!). Це можливо лише в Україні.

Так один із опитуваних зазначив про існування такого культу: «Да!!! Это мой сосед, довольно замкнутый и странный парень. Носит черную одежду, в их компании ещё человек 6-8 они проводят странного рода ритуалы на кладбищах» (опитування 2009 року в МДГУ).

Ще у 1984 році, у відомому виступі Р.Коттлера на Асамблеї Ради Європи були запропоновані 13 аспектів легітимності нових релігійних організацій для дослідження їх країнами – членами Євросоюзу. Дані аспекти широко захищають права неповнолітніх та визнаються міжнародним правом. Так, у 2003 році в Орджонікідзевському районному суді міста Маріуполя розглядалася справа про систематичне побиття дитини з метою «вигнання бісів» членом релігійної організації «Незалежної християнської повного Євангелія церкви «Ісуса Христа» С.Гавриша. За словами судді Ю.Пономаренко, звинувачений відмовлявся лікувати сина від побиттів та психологічного шоку, стверджуючи, що «сину лікарі не потрібні, його лікує Бог». В характеристиці звинуваченого, наданим пастором Н.Іващенко суду, адепт представлений як добрий сім'янин.

Не всі прихильники деструктивних культів можуть безболісно перенести даний психологічний вплив. Так, за словами головного лікаря психологічної лікарні №7 міста Маріуполя Е.Д'яченко, «щодня у психіатричну лікарню потрапляє декілька адептів нових релігійних течій...Щобвилікувати таких хворих, у середньому, потрібно декілька років» (Інтерв'ю Е.Д'яченка маріупольському телебаченню МТВ//програма «Події тиж-

ня» 23.05.2004). У наш час релігійна організація – деструктивний культ «Церков Ісуса Христа Повного Євангелія» продовжує свою діяльність у м.Маріуполі, тому що законодавство не дозволяє її призупинити.

Вчені та юристи виробили чіткі ознаки і основи, керуючись якими, можна розділити НРД на деструктивні і безпечні для свободи особистості, здоров'я, освіти, демократичних інститутів. Релігійні організації, що порушили закони, штовхають адептів на злочин і тим самим дестабілізують життя суспільства. Їх краще називати «деструктивними релігійними організаціями» або «екстремістськими релігійними організаціями». Латинське слово «деструкціо» означає «руйнування», а латинське слово «екстремус» – «крайній».

Так, ст. 68 Конституції встановлює, що кожен громадянин зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції і законів України. Відповідно до ст. 35 Конституції України і Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» кожна людина має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно здійснювати особисто, або колективно, релігійні культи і ритуальні обряди, проводити релігійну діяльність[3,62].

Дана проблема стає все більш актуальною з погляду функціонування політичної і правової систем, вирішення повсякденних завдань економіки. Політико-правовий аспект значущості реалізації Конституції полягає, перш за все, у тому, щоб забезпечити здійснення основних прав і свобод людини і громадянина, поступовий розвиток суспільства на демократичних засадах.

Здійснення цього права може бути обмежене законом в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я та моральності населення, або захисту прав та свобод інших людей, але законодавством не розроблено механізм і порядок реалізації обмежень таких прав. Наведемо приклад. Фахівці в галузі релігії виділяють сотні деструктивних культів, але найнебезпечнішим можна назвати культ Г.Грабового, діяльність якого побудована на обмані і отриманні грошей від людей, що втратили близьких. Вони свідчили про зустрічі з померлими та розмови з ними.

Так, засновником деструктивного культу ДРУГГ є Григорій Грабовий, що розпочав свою діяльність в Узбекистані, де виконував «роботи з екстрасенсорної діагностики літаків, що використовувалися для польотів Президента Республіки Узбекистан і членів уряду». На думку фахівців, підряди на екстрасенсорне обслуговування стали одним із способів «освоєння» бюджетів президентських структур. У 2004 році Григорій Грабовий був одним з численних цілителів «від всіх хвороб» доти, поки не оголосив себе спочатку «Ісусом Христом в другому пришестві», а потім і «триєдиним Богом-отцем». Його культ здобув широку популярність після терористичного акту у Бесланській школі №1. Він пообіцяв «воскресити» всіх вбитих заручників. Людина, що втратила близького, підсвідомо чекає дива, вона протестує проти цієї втрати. Грабовий знає цю особливість і володіє технікою формування та дії на аудиторію. Він вирішує провести масштабну рекламну акцію, а кращої ситуації, ніж ситуація у Беслані, для такої людини просто не знайти. Він оплатив квитки жінкам, у яких загинули діти, і тим самим «здобув» собі славу «добродійника і батька рідного». У 2005 році Грабовий створив партію ДРУГГ (добровільні розповсюджувачі учення Григорія Грабового) і провів шість її з'їздів. На з'їздах він неодноразово підкреслював, що планує стати президентом Росії

і шляхом «магічних обрядів» позбавити країну від нещастя, подолати смерть. Всі його учні вірять в те, що Грабовий може воскрешати із мертвих, а також лікувати всі хвороби, діагностувати техніку, управляти подіями і врятувати світ від катастрофи. Проте, на думку психологів, в наявності штучно сформований психоз, розвиток якого починається після самого «воскресіння». Згідно заявам Грабового, він воскресив вже багатьох. Вони ожили або з іншою зовнішністю, або у іншій країні, можливо на «тонкому тілі». Популярний інший варіант «воскресіння» — «з померлим встановлений контакт, але він не бажає повертатися у наш світ». Він стверджує, що деякі воскреслі можуть виступити на семінарах. На сайті «Центру Гармонії» можна прочитати оголошення про виступ того, хто воскрес — А.А.Некрасова, який наразі презентує свої нові книги.

Таким чином, центральним елементом вчення Г.Грабового є «принцип воскресіння людей». Він пропонує одну з багаточисельних власних методик воскресіння: Метод полягає у наступному: для того, щоб побутове мислення саме Людини-творця перевести для зустрічі з тим, хто воскрес, вам потрібно лише взяти будь-який об'єкт інформації, який знаходиться навколо вас, і даний об'єкт об'єднати з тим, що воскрес у плані управління від духу. Особливість даного методу полягає у тому, що: ви створюєте цей об'єкт свіченням свого власного фізичного тіла[4,189].

Інша методика Г.Грабового полягає у «передаванні кольору тій людині, що воскрешається як структура, що існувала до біологічного відходу» і так далі. Якщо Ви хочете зустрітися з тим, хто воскрешається у «жвавому місці», то це повинно відбуватися при «уявній концентрації якоїсь сфери у центрі жвавого місця» і «відчутті його біополя не далі, ніж на 25 метрів». «Однак, — як помічає Грабовий, — людина може знаходитися ближче, поруч, і навіть кінокамери можуть знімати..., досить сказати: «Ось, повернись у сім'ю»[5,193-218]. Ці положення вчення доводяться на платних семінарах, де додатково використовуються так звані «наклейки дистанційного управління». Якщо обклеїти ними будь-яку територію за периметром, то всередині починає діяти «закон заборони смерті».

Григорій Грабовий заявляє, що його «технології Воскресіння» благословляє Церква: «По-перше, я вважаю, що мене благословляє істинно віруючий християнин, бо Церква і віра побудовані на воскресінні Ісуса Христа», — заявив Грабовий в прямому ефірі програми «Нехай говорять!» (на Першому каналі). При цьому він бачить свою «місію» у тому, щоб подолати смерть «шляхом особистої ініціативи». Однак, коли професор Свято-Тихонівського гуманітарного університету Олександр Дворкін в передачі А.Малахова попросив його повторити Нагірну проповідь та назвати перших двох учнів Христа, Грабовий ухилився від відповіді.

Переконали людей у тому, що загиблий або померлий родич не воскресне «технологічно» складно. «Лікувати людей, які потрапили під гіпнотичну дію нелегко. Тут необхідна професійна психіатрична або психологічна допомога», — вважає керівник Центру правової і психологічної допомоги у екстремальних ситуаціях професор М.Виноградов.

Такого роду свідчення можуть бути пояснені змінами психічного стану людей, що втратили єдину дитину або близьку людину, що тяжко переживають своє горе. Доктор медичних наук Ю.Поліщук так характеризує стан потерпілих від діяльності Грабового: «У них внаслідок емоційно-насичених, оволодіваючи яскравими уявленнями, а також через психологічний механізм витіснення із свідомості факту смерті близької і

дорогої людини можуть виникати зорові та слухові ілюзії і галюцинації. Вони починають бачити і чути образ і голос померлого наяву або у вигляді окремих епізодів зустрічі з ним, стають підґрунтям для віри у воскресіння. Ці стани можуть бути викликані людьми, що володіють технікою наведення таких станів з використанням різних видів навіювання.

За даними опитування соціологів ВЦІОМА, 12 відсотків росіян не виключають можливості воскресіння з мертвих. Наприклад: свідчення матері дівчини, втягнутої у культ : «Грабовий вимагає від своїх учнів, щоб його касети слухали постійно. Що від них йде позитивна енергія, яка оздоровлює організм. Щодня о 22 годині вона влаштовувала «сеанс дистанційного спілкування з Грабовим. Мені вона говорила, що це роблять всі його послідовники. Поступово ця людина стала для неї центром Всесвіту. Її більше нічого не цікавило. З нею стало неможливо знаходитися поруч. Коли приходили гості, вона всім розповідала лише про Грабового. Пам'ятаю, була подруга, в якій нещодавно помер чоловік. Марина почала переконувати її піти до Грабового. Я дуже добре пам'ятаю фразу: «Це дуже дорого коштує, але ти повинна це зробити!» Вона з такою люттю переконувала мою подругу піти до Грабового, що мені стало жахливо. Це був той момент, коли я зрозуміла, що втрачаю доньку.., я втратила доньку задовго до того, як вона пропала. І я втратила доньку саме через Грабового. Коли він з'явився в нашому житті, воно перетворилося на жахіття. І якщо, врешті-решт, держава визнає, що ось це називається свободою віросповідання, і не покарає Грабового, означає, ми точно живемо в божевільній країні[6].

Обіцянки Г.Грабового не мають нічого спільного із принципами сучасної науки і суттю християнського віровчення. Доктор філософії, кандидат богослов'я завідувач кафедрою сектознавства Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету Олександр Дворкин прокоментував вчення Грабового таким чином: «Ноу-хау Грабового полягає у тому, що він з'єднав християнське обіцяння воскресіння і віру в науку, що залишилася нам у спадок з радянських часів... Все організовано хитро, як оплата фірмам за послуги... Грабовий називає себе Христом, але це блюзнірство для християн».

З Євангелії нам відомо три випадки воскресіння Христа з мертвих: це дочка Іаїра, син наїнської вдови і чотириденний Лазар. Доказів того, що Грабовий воскресив хоча б одну людину – немає, а доказів того, що він брав гроші за воскресіння – більш ніж достатньо. Хоч би з тих журналістських розслідувань, які проводилися і програмою «Людина і закон», «Комсомольскою правдою», і «Вістями». Одного разу кореспондент «Комсомолки» прийшов до нього з фотороботом неіснуючої людини, сказав, що це фотографія його брата. Грабовий узяв гроші і заявив, що брат воскрес, але, правда, у Південній півкулі», – відзначає Двойкін[7].

Свобода совісті має бути в Росії і в Україні, але вона не повинна вести до всездоволеності і аморальності, яскравим прикладом яких може послужити діяльність Грабового. Досвід регулювання діяльності нових релігійних організацій давно використовується за кордоном. Так, у Франції Національні збори проголосували за законопроект «проти нових релігійних рухів», що передбачає від 3 до 5 років позбавлення волі, а також штрафу від 300 до 500 тисяч франків за «залучення до секти». Спецслужбою Франції «Рансеньєман женеро» вироблені ознаки сектантства, а також вперше в історії французького права дано визначення секти: «Група, що має на меті створити та експлуатувати психологічну

або фізичну залежність учасників». У законопроекті наведено визначення «маніпуляції свідомістю»: «Тяжкий і постійний тиск, або використання спеціальних методів, щоб змінити думку, добитися від людини, з його згоди або без неї, вчинити дію або утриматися від дії, внаслідок чого йому буде завдано серйозної шкоди». У США діє Закон «Про відповідальність за психонасильство», що має більше 2000 правових норм, які регулюють взаємини держави із релігійними організаціями. Нове законодавство Японії дозволяє правоохоронним органам здійснювати трирічний нагляд за діяльністю нових релігійних організацій. Поліції дозволено проводити обшуки у місцях розташування сект, члени яких були звинувачені в масових вбивствах. У Великобританії державні інстанції, у тому числі і суди, дотримуються установки, згідно з якою релігія визнається як система поглядів, що має теїстичний зміст.

Так, ґрунтуючись на даній концепції, суди в цій країні відмовляють визнати сайєнтологів благодієюю організацією, звільненою від сплати податків, оскільки остання є «філософією існування», а не релігією. У Греції де більшість громадян по віросповіданню є православними, в законній діяльності закріплені норми, що обмежують права католицьких та протестантських організацій. У 1999 році у Польщі при прем'єр-міністрі створена спеціальна «експертна рада», яка складалася з представників міністерств, що координують релігійну сферу суспільства. Ця рада координує діяльність державних органів щоб протистояти поширенню сектантства у державі. В Бельгії в цілях нагляду за «сектантським середовищем і новими культами» створена спеціальна служба «Сюрте де Л-Ета», яка також збирає всю необхідну інформацію про порушення законодавства на релігійному ґрунті.

Враховуючи позитивний міжнародний досвід в галузі вдосконалення релігійної політики, в країнах колишнього СНД законодавчі органи лише приступили до розгляду і реалізації законопроектів в області релігії, спрямованих на підтримку психологічної безпеки, захист прав і свобод громадян, в більшості своїй сповідуючи традиційні релігії (Вірменія, Білорусія, Росія, Литва, Латвія). Так, в Росії в 1995 році прес-служба ФСБ РФ розповсюдила заяву, в якій позначила діяльність частини неорелігійних організацій, загрожуючих національній безпеці держави. Закон РФ «Про свободу совісті і релігійні об'єднання» 1997 року, обмежує права церков, які діють в Росії менше 15 років.

Важливо, з нашого погляду, щоб законодавство чітко передбачало відповідальність за негативний вплив деструктивного культу (приклад – культ Г.Грабоваго) на людину, якщо це буде підтверджено висновками судово-психіатричної експертизи.

На даний момент у стадії обговорення знаходиться проект закону України «Концепція державно – церковних відносин в Україні», який оголошує наявність в Україні «партнерських взаємовідносин держави і церкви (релігійних організацій)». Отже, після набуття Україною незалежного статусу відбувається постійний процес лібералізації державно-церковних відносин, а також процес налагодження стосунків між релігійними організаціями як рівними учасниками діалогу. Після періоду кризи, що пов'язана була з різким переходом до легальної та плюралістичної моделі існування релігійних організацій та їхніх відносин, починається спад конфліктогенної активності окремих учасників державно-церковних відносин, налагодження засад взаємоповаги та толерантності. З часом постала можливість не тільки проведення спільних

заходів соціальної направленості, а й співпраця релігійних організацій у межах окремих міжрелігійних та міжконфесійних утворень, серед яких Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та інші. Ці спільні інституції дозволяють також полегшити відносини з державою, оскільки враховують позиції не кожної окремої традиції, а спільну позицію багатьох учасників діалогу. Таким чином можна зазначити, що співпраця в межах таких спільних інституцій приносить результати у розбудові державно-церковних відносин.

Розвінчання деструктивних культів і навіть боротьба з ними в межах моралі, а з девіантними та делікветними ще й на ґрунті законів, які конче потрібно розробити та прийняти, це і буде відповідати моральним та гуманістичним ідеалам нашого вкрай складного суспільства.

Література

1. *Архиепископ Иларион*. Духовность воскрешает человека. // Жизнь. – 2000. – №32. – С.4.
2. *Хвьяля-Олинтер А.И.* Пособие для православных миссионеров по сравнительному богословию и сектоведению. – М., 2001. – с.302-303.
3. *Конституція України*. – Київ, 2006.
4. *Грабовой Г.* Радость вечного развития. – Санкт-Петербург, 2005. – с.189.
5. *Грабовой Г.* Радость вечного развития. – Санкт-Петербург, 2005. – с.193-218.
6. *Соколов – Митрич Д.* Грабовой отнял у меня дочь // Известия. – 2005. – 12 октября.
7. *Орехова С.* Фабрика «воскрешения» // Московская правда. – 2005. – 15 ноября.

Оленич Т.С., Иванов П.М. Правовая оценка деятельности новых религиозных культов деструктивного характера (на примере культа Г.Грабового)

Подается философско-правовая оценка противозаконной деятельности деструктивных культов. Раскрывается феномен новых религиозных деструктивных культов, в среде их деструктивных объединений. Так же предоставлено краткое описание деятельности, истиной цели Г. Грабового и его учеников. Предоставлен список законов, которые были приняты в других государствах для решения судьбы таких деструктивных религиозных объединений, как ДРУГГ. Данная статья указывает на пробелы в Украинском законодательстве в области религии.

Ключевые слова: деструктивные культы, религиозная политика, девіантні культи.

Olenich, T.S., Ivanov, P.M. Legal assessment of new religious destructive cults (on example of the cult of G. Grabovoy)

This article provides a philosophical and legal assessment of illegal activities of destructive cults. It considers the phenomenon of new religious destructive cults. It represents a list of laws, adopted in other states to decide the future of several destructive religious groups. The article indicates the problems in the Ukrainian legislation in the field of religion.

Key words: destructive cults, religious policy, deviant cults.

Процес розвитку російських релігійних сект у радянський період

Аналізується політика радянської держави відносно діяльності російських релігійних сект. Автори відзначають, що сам по собі «радянський устрій» зароджував дисидентство. Висловлюється оригінальна теза про підготовку російської революції сектантством. Автори представляють нову структуру «радянського сектантства».

***Ключові слова:** радянське сектантство, російські релігійні секти, контркультурні феномени, сектантські общини, радянська влада, політико-правові принципи.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лимаренко А.С.

Процесс развития русских религиозных сект в советский период

Анализируется политика советского государства в отношении деятельности русских религиозных сект. Авторы отмечают, что сам по себе «советский строй» зарождал дисидентство. Высказывается оригинальный тезис о подготовке русской революции сектантством. Авторы представляют новую структуру «советского сектантства».

***Ключевые слова:** советское сектантство, русские религиозные секты, контркультурные феномены, сектантские общины, советская власть, политико-правовые принципы.*

Целью работы является анализ роли русского сектантства в процессах становления государственности в Советской России: в период коллективизации; партийно-государственного строительства; распада Советского Союза.

Религиозные искания представляют собой контркультурные феномены. Можно сказать, что всякая новая культура рождается как

осознание кризиса предшествующей социокультурной парадигмы. Противостояние предшествующей культуре, рождение новых ценностей и практических установок можно рассматривать как процесс, постоянно воспроизводящий себя в мировой культуре. Доказано, что контркультурные тенденции в обществе рождаются именно там, где официальная культура пытается заполнить собой все стороны «социального организма».

Советская партийная идеология автоматически рождала диссидентство. На II съезде РСДРП 1903 года Ленин рассматривал русское религиозное сектантство, как одну из *движущих сил революции*. В результате обсуждения его доклада была принята резолюция, написанная Лениным (с поправками Плеханова), где сектантство характеризовалось как одно из демократических течений, направленных против существующего строя; членам партии указывалось на проведение активной работы по привлечению сектантов к революционному строительству. Позднее В.Бонч-Бруевич утверждал, что «массовое сектантское движение сыграло выдающуюся роль в революции 1917 года», как в февральском, так и в октябрьском перевороте.

Революцию готовили и, отчасти, исполнили многочисленные русские секты. А шире и вернее – сектантское, еретическое, раскольническое сознание народа и его лучшей части – интеллигенции, отвернувшейся от христианства. По расчетам лидера кадетов П.Милокова, к 1917 году количество русских раскольников приблизилось к 25 миллионам. Большевик В.Бонч-Бруевич оценивал количество сектантов в 35 миллионов человек. Данное число сектантов включало старообрядцев-раскольников, отнесенных большевиками к сектантам. Согласно информации английского путешественника Уильяма Диксона, в конце XIX века к расколу принадлежали почти все крестьяне северного края, донские казаки, больше половины населения Поволжья и большая часть московского купечества. Фактически раскол составлял народную религию России, старообрядцы содержат шпионов, владеют секретными фондами, помещают своих людей при прессе, посылают ко двору агентов. Славянофил Иван Аксаков, участвуя в специальной экспедиции МВД в Ярославскую губернию в 1850-х гг., утверждал, что раскольников было три четверти от всего населения губернии. Экспедиция же обнаружила в 37 раз больше раскольников, чем числилось по официальным документам.

Автор данного исследования придерживается точки зрения О. Воробьева относительно значительного влияния русского сектантства на революцию 1917 года в России. О сектантском происхождении большевизма достаточно красноречиво говорит младогегельянское происхождение самого марксизма. Действительно, для этой идеологии история, так же, как и для мистицизма имеет свой скрытый, «диалектический» смысл, в то же время доступный ряду посвященных лиц – в данном случае коммунистической верхушке.

Исследователь российского протестантизма Филатов отмечает, что по окончании гражданской войны сектанты становятся *союзниками большевиков* в «деле социалистического строительства». Например, большевики создали в 20-х гг. сравнительно благоприятные условия для развития протестантизма, но и тогда власти стремились поставить жизнь протестантских церквей под полный контроль. В дальнейшем надежды евангельских лидеров не оправдались. Однако в официальных выступлениях руководство ВСЕХБ все же стремилось сохранить стерео-

тип о «золотом веке» протестантов в 20-е гг. и лишний раз подчеркнуть согласие с советской властью.

К 1924 году коммунисты даже стали говорить о «возможности блока партии с религиозными течениями». Сектанты, покинувшие Россию в революционное время, возвращались в СССР, чтобы «принять участие в строительстве новой жизни». «Теперь более чем когда-либо», – писал в 1925 году руководитель секты адвентистов П. Свиридов, – «своевременно и нам совершить духовный сдвиг в деле проповеди троекратной евангельской вести по обширному СССР». В 1924-1925 гг. были подписаны декларации о *лояльности и сотрудничестве* с большевиками баптистами, евангелистами и адвентистами. В декларации о лояльности адвентистов было сказано: «Мы убедились в том, что Бог в своем привидении расположил свое сердце и дал мудрость нашему незабываемому В.И. Ленину и его ближайшим сотрудникам в деле мудрой организации единственного в мире прогрессивного и своевременного аппарата» [1, 6-7].

Ознакомившись с деятельностью сектантов, Ленин предложил Бонч-Бруевичу написать от имени Наркомзема воззвание к сектантам о привлечении их к сотрудничеству для устройства образцовых колхозов. Оно было опубликовано в 1921 году и позволяло организовывать сектантские колхозы, «чтобы призвать к творческой земледельческой работе эти народные, так называемые сектантские и старообрядческие массы».

Выступая на XIII съезде РКП(б), Рыков заявил, что «сектантские течения», которые под «религиозным соусом» реализуют революционные задачи, необходимо использовать «всячески и целиком». Однако молодые коммунисты, во главе с Л. Троцкий, возражали против «заигрывания» с сектами. «Неожиданно для многих наблюдателей, вопрос о сектах вызвал раскол стратегических сил партии. Дискуссия развернулась на секции по работе в деревне, где за революцию о сектах выступили Зиновьев, Луначарский, Бонч-Бруевич, против линии ЦК – Степанов-Скворцов, Ярославский, Красиков, Буденный... Согласно Степанову, «мы пустимся в авантюру» и будем «поощрять прозелитизм». Защиту линии ЦК в этом сложном вопросе возглавили Зиновьев, «всероссийский староста» Калинин, которые выступили за сохранение сектантских общин в деревне с дальнейшей заменой «религиозных функций» культурными, за сращивание большевизма с народной религией.

Однако эта позиция была утопичной, так как ни в 1917 году, ни в годы гражданской войны активных и организованных выступлений сектантов за советскую власть не было. Уже в конце 1920-х годов партия отрицала свою связь с сектантами. В основе «антисектантской» кампании лежали, по меньшей мере, три главные причины. Во-первых, 1928-1929 гг. у руководства партии сформировалось убеждение, что русская православная церковь больше не является, не смотря на значительное число сохранившихся приходов и верующих, серьезным противником «новой революции». Отсюда в газеты переключался ряд стандартных утверждений: православные священники «ленивы, неизобретательны, безнадежно проигрывают состязание в идеологической борьбе». Совсем иное – сектантство. Сектант более гибок, опытен, хитер, популярен. В возрождавшихся в конце 1920-х годов диспутах православные священники всегда – в изложении авторов репортажей – были беспомощны, зато «куда мудрее, «подготовленней и слашавее» были оппоненты-баптисты».

Соответственно и «сектантские организации» расценивались как более гибкие, изворотливые по сравнению с русской православной церковью.

К 1922 году на свободе осталось всего 4 правящих епископов во главе с митрополитом Сергием. Комментируя сложившуюся ситуацию в 1918 году, Патриарх Московский и всея Руси Тихон в своем послании в СНК пишет, что народ разделят на враждующие между собой станы, и ввергнут в небывалое по жестокости братоубийство. Таким образом, провозглашенная большевиками свобода совести, оказалась «злой шуткой» правящей власти. А.Кульский в своей работе «Толпа Розенкрейцеров» предполагает, это связано с тем, что «в протоколах одного из заседаний французских «вольных каменщиков встречается имя В.Ленина. Речь идет о выделении Лениным как главой Совнаркома значительной суммы денег на восстановление масонского храма на улице Каде в Париже». Однако эта версия не является для автора обоснованной, тем более вызывает сомнения подлинность цитируемого документа. Скорее справедлива точка зрения британских историков Бейджента Майкла, Ли Ричарда о невозможности приписать ту или иную политическую ориентацию принадлежности к масонству.

В годы Советской власти, особенно в период коллективизации, происходит возрождение запрещенных царским правительством сект. Этот процесс пророчески предвидел Н.Бердяев. В 1916 году, в своей работе «Духовное христианство и сектантство в России» он писал: «Ощущение от совпадения духовной жизни на вершинах, на заострениях культуры и в самых низах народной жизни дает самую большую радость и надежду на грядущее религиозное русское возрождение. Религиозное возрождение может быть лишь народным». Например, совокупная численность зарегистрированных членов «сектантских» общин на начало 1925г. составляла только в Омской губернии, являвшейся «колыбелью сектантства», 15,549 человек. В Омском округе, по данным окружного совета Союза воинствующих безбожников (СВБ), в 1929г. насчитывалось около 10,5 тыс. членов различных сект. По данным А.Долотова, написавшего в 1930г. с помощью чекистов книгу о сектах в Сибири, численность только зарегистрированных «сектантов» составила 29,5 тысяч.

В начале 1929г. были раскрыты общины скопцов в Урицком районе Ленинградского уезда (40 человек), в Ленинграде (27 человек), в Москве и под Москвой (село Черкизово), в Саратове, во многих городах Сибири, на Дону. В Ленинграде на фабрике имени Желябова была своеобразная ячейка из оскотлившихся рабочих. В доме пророчицы Тупиковой жили обычно 20 женщин, готовящихся к оскотлению, «приближенных». Всего в то время насчитывалось около 2 тысяч скопцов, объединенных централизованной организацией. Руководителем организации был бывший торговец Д.Ломоносов, проживавший в Москве. Ленинградскими общинами управляла Е.Тупикова. Д.Ломоносов в период нэпа открыл масштабную торговлю, но его постиг ряд неудач, а затем полное разорение. Е.Тупикова до революции имела капитал в 35 тысяч рублей, занималась ростовщичеством. Большинство других руководителей скопцов также бывшие торговцы, в деревне – зажиточные крестьяне. Проповеди скопцов в этот период носили монархическую окраску. На собраниях «корабля» в 1929г. говорили: «Скоро будет царь, воссядет на престол российский, будет творить волю Господню <...> Даст он верующим и имущим царство небесное и полную свободу. Советская власть пришла от антихриста, и

властвовать ей дано очень короткое время». «Воссядет царь со славой, с небесной державой, – даст детинушкам волю, полную свободу, разрешит явную торговлю, а злых антихристов – неугодных Богу коммунистов – посадит в неволю».

Руководители секты, чтобы избежать наказания, принимали соответствующие меры. Оскопление производил обязательно неизвестный новичку человек, часто из другого города. Кроме того; новичок давал клятву держать втайне обстоятельства оскопления и вообще всю деятельность секты. На одного из скопцов, узнавшего имя своего «оскопителя», было совершено за короткий срок три покушения. Выхода из секты не было, и человек постепенно смирялся со своим положением, начинал сам охотиться за жертвами. Советская власть скопцов не трогала до тридцатых годов, когда прокатилась волна «процессов над ними». Позже появляются духовное скопчество, девственники и т. п. Безбожие рассматривается как путь к подлинному Богу, или, как его называют, «Богу богов». В московской секте есть двое, оскопленные по всем правилам секты еще 30-е годы, – некие «Иван Калистратович и баба Оля». Возможно, они занимают значимое место в общине и являются руководителями секты. Можно предположить, что количество последователей секты скопцов по России (с учетом пожилых приверженцев секты, посвященных в нее в 30-е годы) составляет от нескольких десятков человек до 100-150 человек. Достоверная информация о деятельности секты скопцов отсутствует, поэтому можно только предполагать, что там происходит, основываясь на исторических данных.

Исследователи советского сектантства структурируют русские и новые секты следующим образом (по А.Белову, М.Теплякову): 1) колеблющиеся между религией и атеизмом; 2) убежденные верующие, для которых вера в Бога стала сознательным убеждением; 3) фанатики, которые представляют собой сравнительно небольшую группу верующих; 4) течения отечественного происхождения этнического характера (молokane, духоборы), которые быстрее «подошли к своему закату», чем секты протестантские.

А.Белов, А.Демьянова считают, что в целом, в гораздо большей степени изменилось сознание русских сектантов – отдавая дань некоторым традициям, они проявляют равнодушие к религии. Важную роль в этой трансформации играет отсутствие воспроизводства сектантской идеологии в молодых поколениях. Более того, советские сектоведы утверждают, что исследования показали низкий образовательный уровень большинства членов сектантских общин, как правило, проживающих в сельской местности. «Современный верующий, входящий в состав сектантских объединений, имеет мало общего с сектантом, которого можно было встретить еще несколько десятилетий назад, а тем более в дореволюционные годы. Сегодня – это человек, который, хотя и не освободился от религиозных предрассудков, чаще всего честно выполняет свои гражданские обязанности. В сознании верующих все в большей степени будут находить место рационалистические, трансформироваться, практически сходить «на нет»[2,11-12].

Е.Ярославский, характеризуя портрет современно ему сектанта, отмечал, что «в сектантстве мы имеем значительный элемент крестьянства, который ищет выхода из религиозного мировоззрения. Но он сейчас еще не нашел настоящей линии и пока «находит» ее в сектантстве»[3,41-42].

А.Клибанов указывал, что «численный рост сектантства в 1917-1928гг. не был характерен для всех видов сектантства. Христоверие, субботничество, духоборчество, молоканство не росли. Это были секты, пришедшие в упадок» [4,64-65].

В советский период появляются *хорошо законспирированные новые*, по своей природе секты. Важнейшая особенность нового сектантства – его обращение к повседневной действительности. Если религиозные и мистические учения прошлого подчеркивали свое неприятие греховного «мира», то «советское» сектантство, приспосабливаясь к запросам современников, утверждает, что религиозный опыт совпадает с самой жизнью – дом, быт, работа, дети соприкасаются с религией. Такой «религиозный опыт» придает всему конкретному, что переживается в будничном опыте абсолютное измерение, соотносит каждую «единичность» – с Единным. Данная позиция выгодна для сектантов, поскольку позволяет привлечь к себе как можно больше людей, не желающих порывать со своим привычным образом жизни.

Серьезный этап формирования политики СССР по отношению к социальному институту религии приходится на вторую 1980-х гг. XX в – когда новое руководство КПСС во главе с М.С.Горбачевым объявило о смене политического курса под идеологическими лозунгами «нового мышления», «перестройка» и «гласности».

В области государственно-религиозных отношений возникла борьба за властные полномочия между различными уровнями власти, за право ослабить отношения господства и подчинения между союзным и республиканским Советами.

По-прежнему политика Советского государства в отношении социального института религии строилась на марксистско-ленинском понимании общественной сущности религии и отношений государства и церкви, основанных на таких работах К.Маркса как «Экономическо-философские рукописи 1844г.», «Критика гегелевской философии права», «Критика Готской программы» и трудах В.И.Ленина: «Социализм и религия», «Об отношении рабочей партии к религии» и др.[5,14-15]. Их теоретические положения заложили основы политики Советского государства и были закреплены в первых его правовых актах и в своей основе воспроизводились вплоть до исчезновения СССР[6,38-39].

В перечень основных политико-правовых принципов входили: полное отделение церкви от государства, лишение церкви всех государственных функций и материальной поддержки, отношение ко всем религиозным общинам как к частным объединениям, запрет религиозным обществам владеть собственностью, лишение религиозных общин прав юридических лиц. Государству в лице его органов и должностных лиц запрещалось свою деятельность сопровождать религиозными обрядами и церемониями, в том числе, религиозными клятвами и присягами. Отношения Советского государства к социальному институту религии можно характеризовать в терминах абсолютного господства государства над церковью.

В период Великой Отечественной Войны и до середины пятидесятых годов XX в. характер подобных отношений ослабевал, потом в конце пятидесятых начале шестидесятых вновь усиливался, но фактически никогда не прекращался. Качественные изменения в партийно-государственной политике КПСС и Советского государства по отношению к религии были связаны с разрешением публичного празднования Русской Православной

Церковью тысячелетия крещения Руси. После встречи Генерального секретаря КПСС М.С.Горбачева с Патриархом Московским и всея Руси Пименом в апреле 1988г. и особенно после сентябрьского Пленума ЦК КПСС этого же года, рассмотревшего вопросы церковно-государственных отношений, начали регистрировать новые приходы, передавать им храмы. В газетах, журналах появились материалы без набора антирелигиозных клише.

Всесоюзное общество «Знание» подготовило цикл лекций и публикаций, посвященных юбилею, православной культуре и искусству, религиозной нравственности.

Так начался процесс политической демократизации религиозной жизни общества. Однако, несмотря на ослабление идеологического и организационного давления, в основном, и особенно на местах, сохранилась инерция политико-правовых целей, принципов и практики их реализации предшествующих десятилетий.

В конце восьмидесятых годов политические силы, которые боролись с КПСС, все активнее стали вовлекать в сферу политической борьбы религиозные вопросы. В первую очередь они обещали полную религиозную свободу.

В эти годы возникают общественно-политические движения и политические партии религиозной направленности, такие как движение православной общественности «Церковь и перестройка», «Христианско-демократический союз – Новая демократия», «Христианско-демократический союз России». Исламский спектр религиозно-политических движений того времени составили партии: Исламская партия возрождения, Исламско-демократическая партия (Башкирия, Татарстан), Исламская демократическая партия (Дагестан) и др.

Представители религиозных партий и движений ставили перед властью задачи: запретить вмешательство государственных управленческих структур во внутреннюю деятельность религиозных общин, принять новый закон о свободе совести, предоставить религиозным организациям право на участие в разработке этого закона и др. Эти партии и движения становятся заметным фактором политической активности. В СССР возникли клерикализации большинства политических и общественных движений и политизации некоторой части религиозного населения и их объединений.

Участие значительной части представителей власти всех уровней в религиозных праздниках, лоббирование интересов определенных конфессий свидетельствует о том, что процесс клерикализации распространился на органы государственной власти.

В государственных органах различных уровней власти стали формироваться различные структуры по взаимодействию с религиозными объединениями.

С распадом СССР, образованием стран СНГ политико-правовой процесс в сфере государственно-церковных и церковно-общественных отношений перешел в стадию конкретизации конституционных целей и принципов в сфере религиозной жизни общества.

В этот период начинается демократизация партийно-государственных и религиозных отношений, с последующим вовлечением эти отношения за-

канчиваются полным разрушением советской модели политико-правового регулирования, связанных с религиозной сферой жизни общества.

Таким образом, контркультуные феномены (русского религиозного сектантства) на этапе становления советской власти гармонично включились в партийное и революционное строительство.

Литература

1. Эткинд А. Хлыст. – М.: Прогресс, 1998. – 170 с.
2. Белов А.В. Секты, сектантство, сектанты. – М.: Политиздат, 1978. – 125 с.
3. Ярославский. М. Как вести антирелигиозную пропаганду // Деятели Октября о религии и церкви. – М.: Политиздат, 1968. – 228 с.
4. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М.: Политиздат, 1973. – 141 с.
5. Основоположники марксизма-ленинизма о религии и церкви // Законодательство о религиозных культах. Сборник материалов и документов. – М.: Юридическая литература, 1971. – С.4-19.
6. Государственные акты о религии и церкви // Законодательство о религиозных культах. Сборник материалов и документов. – М.: Юридическая литература, 1971. – С. 53-82.

Limarenko, G.S. The process of development of Russian religious sects in the Soviet period

The politics of the Soviet state concerning activities of Russian religious sects has been analysed. The authors emphasize that «Soviet system» by itself provoked dissident. An original thesis that the sectarianism prepared the Russian Revolution has been expressed in the article. The authors represent a new structure of «Soviet sectarianism».

Key words: Soviet sectarianism, Russian religious sects, uncultured phenomena, sectarian communities, Soviet government, political and legal principles.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 316.614-054.75(477.75)(045)

Дегтеренко А.М.

Соціально-економічна адаптація кримськотатарських репатріантів

Аналізуються етнічні особливості зайнятості та соціально-професійної стратифікації населення АР Крим. Обґрунтовується важливість врахування етнічних чинників при розробленні і реалізації державної соціально-економічної та регіональної політики.

***Ключові слова:** соціально-економічна адаптація, стратифікація, етнічні чинники, репатріація, інтеграція.*

Соціально-економічні відносини між особами і групами осіб різної національності нерідко надають цим відносинам виразної етнонаціональної специфіки, впливають на рівень міжетнічної толерантності в суспільстві, на стан і темпи громадянської консолідації поліетнічного населення. Тенденції соціально-економічних відносин в територіальних громадах АР Крим своїми сутнісними виявами збігаються з загальноукраїнськими. В тому числі в тих аспектах, які пов'язані з етнонаціональними потребами та інтересами людей, а також з матеріальними і фінансовими можливостями їх задоволення.

На сьогоднішній день для України кримськотатарська проблема – це певна політична та соціально-економічна тріада – репатріація, адаптація (соціальне облаштування) та інтеграція кримських татар в український соціокультурний та політичний простір [1].

Важливим фактором інтеграції кримських татар в українське суспільство є вирішення насамперед їх економічних проблем. Основоположною засадою цього процесу є забезпечення кримським татарам рівних з усіма громадянами України економічних та соціальних прав.

Взаємодія етнічних спільнот з приводу володіння та управління соціально-економічними ресурсами проявляється через сферу зайнятості. Під останньою, зазвичай, розуміють діяльність громадян, пов'язану з задоволенням їхніх особистих і суспільних потреб. Така діяльність, як правило, приносить громадянам доходи в грошовій або іншій формі

(трудовий дохід). У сфері зайнятості виявляється феномен не тільки соціального, а й етнічного розподілу праці. Він суттєво впливає на якість міжетнічних відносин.

Так, американський вчений М. Гехтер і прихильники його концепції «внутрішнього колоніалізму» вважають етнічний розподіл праці та пов'язане з ним нерівноправне соціально-економічне становище етнічних спільнот головними причинами етнополітичного конфлікту. Етнічний розподіл праці, за версією цих дослідників, є наслідком нерівномірного впливу процесу модернізації та умисної політики домінуючого етносу [2]. Навряд чи таке бачення можна вважати істинним для всіх ситуацій міжетнічної взаємодії. Але в багатьох випадках воно є адекватним і може застосовуватися як наукова гіпотеза при дослідженні певних реалій, зокрема, українських.

На зміну адміністративній економіці радянського зразка в Україні поступово утверджується ринкова економіка. Відбувається це на основі успадкованих від минулого виробничих ресурсів та структури зайнятості, яким властива не тільки регіональна, а й певна етнічна специфіка. Її вивчення і врахування в загальноукраїнській та регіональній політиці держави є важливою умовою стабільності всієї системи суспільних відносин, з етнонаціональними включно. Це твердження актуальне і для Автономної Республіки Крим.

Найчисленніші етнічні спільноти АР Крим: українці – 24,3%; росіяни – 58,3%; кримські татари – 12%; білоруси – 1,4%; татари – 0,5% (Див. Таблицю 1).

Тут зайнятість та соціально-професійна стратифікація населення мають виразні етнічні особливості, пов'язані з національністю членів територіальних громад як учасників соціально-економічних відносин. Виявлення цих особливостей вимагає застосування параметрів, що містяться в апробованих дослідницькою практикою теоретичних моделях зайнятості населення. Тільки протягом 1991 – 2005 років в Україну повернулися понад 258 тисяч репатріантів [3]. Більшість з них компактно проживає в Бахчисарайському районі (21,30% населення АТО – кримські татари, коли українців – 19,6 %, а росіян – 54,3%); Білогірському районі (29,2% населення АТО – кримські татари, коли українців – 16,2 %, а росіян – 49,2%); Джанкойському районі (21,6 % кримських татар); Кіровському районі (25,5 % кримських татар); Сімферопольському районі (22,2% кримських татар); Советському районі (22,2% кримських татар). Інші етнічні групи з-поміж яких є репатріанти – це греки, болгары, вірмени та німці. Але ці етнічні спільноти не є численними в АР Крим: вірмени – 0,4%; болгары – 0,1%; греки – 0,14%; німці – 0,13% (Див. Таблицю 1).

Соціальні диспропорції виразно проявляються в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером – розумовим та фізичним.

За американською традицією існує поділ професійних груп занять на «білокомірцеві» та «синьокомірцеві». Професійні групи працівників, зайняті переважно розумовою працею, називають «білими комірцями» Відповідно, «сині комірці» – це робітники, зайняті переважно фізичною працею [4]. Джон Нейсбіт і Патриція Абуден в монографії «Нове відкриття корпорації» стверджують, що доба «синіх» і «білих» комірців (виконавців ручної та рутинно-організаційної, конторської праці) минає і настає доба «золотих комірців» – людей найвищого рівня кваліфікації, великого обсягу сучасних знань та вмінь [5].

Американські етносоціологи, розвиваючи ідеї М. Вебера, вважають пріоритетними факторами етнодинаміки в сфері зайнятості саме поділ праці, коли окремі етнічні спільноти прагнуть зайняти «кращу» соціально-економічну нішу у базисній структурі суспільства [6].

На території Автономної Республіки Крим, а саме компактних поселень репатріантів, частка зайнятих розумовою діяльністю є більшою саме серед вірмен, росіян та українців. Так, з 25-ти у 10-ти АТО АР Крим найбільший відсоток вірмен серед інших етнічних груп регіону належить до «білих комірців» (мм. Алушта, Армянськ, Джанкой, Судак, Ялта; р-ни Красноперекопський, Первомайський, Лакський, Советський, Чорноморський); росіян – у 6-ти АТО АР Крим (мм. Армянськ, Саки, р-ни Бахчисарайський, Білогірський, Джанкойський, Роздольненський); українців – у 4 – х (мм. Армянськ, Сімферополь, р-ни Бахчисарайський, Білогірський); греків – у 3 – х (р-ни Кіровський, Нижньогірський, Сімферопольський); татар – у 3 –х (мм. Євпаторія, Красноперекопськ, Феодосія); болгар – у 2 –х (м. Керч, Ленінський район); білорусів – в одному (Нижньогірський район); німців – в 1-му (Красногравдійський район); кримських татар – в жодному (Див. Таблицю 2).

Особливості характеру трудової зайнятості етнічних груп склалися протягом сторіч під впливом різних чинників: урбанізації, етнокультурних традицій та інших тенденцій.

Основною причиною соціальної диференціації виступає соціально-економічна неоднорідність праці. При цьому важливим елементом соціального статусу виступає професійна належність індивідів. Відмінності в характері праці, у співвідношенні фізичних та розумових зусиль у процесі трудової діяльності, її складність, насиченість творчими елементами спричиняють формування специфічних соціально-професійних груп і верств. Однак належність до них визначається не тільки професійно-технічною подібністю праці. Визначними чинниками належності до тієї чи іншої соціально-професійної групи є й інші суттєві риси. Поміж них – наявність специфічних інтересів, своєрідність побуту, культури, суспільної психології та способу життя, схожість характеру, соціальних функцій праці.

До найбільш численних в Україні нині відносять такі «синьокомірцеві» (робітничі) групи занять як «найпростіші професії», «оператори та складальники устаткування і машин». За часткою у загальній кількості від представників названих професійних груп незначно відстають «кваліфіковані робітники з інструментом», «робітники сфери торгівлі та побутових послуг» та «кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства».

У соціально-професійних групах працівників, зайнятих розумовою працею (законодавці, вищі державні службовці, керівники; професіонали; фахівці; технічні службовці), диференціація відбувається за комплексом показників. Серед них – професійна підготовленість та функціональна наповненість занять. Тим часом в соціально-професійних групах зайнятих фізичною працею (робітники сфери торгівлі та побутових послуг, сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства; кваліфіковані робітники з інструментом; оператори та складальники устаткування і машин та ін.) диференціація відбувається за ознаками застосування праці та способу життя.

У соціально-професійній структурі зайнятих серед найчисленніших етнічних спільнот АР Крим виокремлюються дев'ять основних груп. Чотири з них можна віднести до «білих комірців», п'ять – до «синіх комірців». Основними критеріями відповідного групування є відмінності щодо об'єктивної складності праці. Різна складність занять передбачає різну професійну та загальноосвітню підготовку, а також різну оплату праці. Це, в кінцевому підсумку, визначає відмінності в самому способі життя.

Дані *Таблиці 3* свідчать, що серед зайнятого населення АР Крим в цілому, а також в окремих містах і районах регіону, найчисленнішою є соціально-професійна група «синіх комірців».

«Оператори та складальники устаткування і машин» є однією з найбільших груп занять АР Крим – 15 %. Для них необхідними є знання з експлуатації та нагляду за роботою устаткування чи машин, у тому числі високоавтоматизованих, а також з їх складання. Професійні завдання охоплюють розроблення корисних копалин чи нагляд за їхнім видобутком, ведення робочого процесу та виробництво продукції на устаткуванні або машинах, керування транспортними засобами, пересувними установками, складання виробів із деталей чи вузлів. Рівень освіти в групі прямопропорційно пов'язаний з кваліфікацією робіт. В м. Сімферополі та Євпаторії до цієї групи занять належить відповідно 11,4 % та 11,3 % населення всіх національностей, а в м. Армянську – 19,1 %, м. Краснопереконську – 17,5 %, Красногвардійському районі – 17 %, Роздольненському та Чорноморському районах – 16,8% відповідно.

Тут і далі в тексті термін «робота» вживається автором в сенсі певних завдань та обов'язків, що виконані, виконуються чи повинні бути виконані однією особою; термін «кваліфікація» визначається як здатність виконувати завдання та обов'язки відповідної роботи; а термін «професія» – як здатність виконувати подібні роботи, що вимагають від особи певної кваліфікації.

Найбільша група занять, яка охоплює майже 25,2 % зайнятого населення АР Крим, – найпростіші професії, що потребують знань для виконання простих завдань з використання ручних інструментів, в деяких випадках – зі значними фізичними зусиллями. Для виконання професійних завдань цієї групи достатньо неповної середньої освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу.

В містах регіону від 11,7% до 21% населення належать до цієї групи занять, що пояснюється інвестиційною привабливістю підприємств та їх доволі розвинутою виробничою і соціальною інфраструктурою. В районах – від 20,7% до 41,6% населення належать до цієї групи занять.

До групи «робітники сфери торгівлі та побутових послуг» належать професії, що передбачають знання, необхідні для надання послуг чи торгівлі в крамницях та на ринках. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтриманням правопорядку чи торгівлею тощо. Більша частина професій цієї групи вимагає повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Винятком є професія гримера-пастижера (на роботах високої кваліфікації), що вимагає освітнього рівня молодшого спеціаліста. Але ця професія не користується попитом в АР Крим. В усьому зайнятому населенні АР Крим частка робітників сфери торгівлі та побутових послуг становить 12%.

Група занять «кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства» вміщує професії, що передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу. Професійні знання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин чи полюванні, добуванні риби чи її розведенні, збереженні та експлуатації лісів з орієнтацією, головним чином, на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торговельним підприємствам чи окремим покупцям. Освіта має бути повною загальною середньою або професійною, чи повною загальною середньою з професійною підготовкою на виробництві. В АР Крим серед зайнятого населення всіх національностей кваліфіковані робітники сільського господарства становлять близько 5,4%.

До групи занять «кваліфіковані робітники з інструментом» належать професії, пов'язані з видобутком корисних копалин, будівництвом та виробленням різної продукції. Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста. В містах АР Крим частка зайнятих за цією групою сягає позначки 13% (різниця між Армянськом (23,2%) і Ялтою (10%) – 13,2%), а в сільських районах – від 6% до 11%. Середній показник в регіоні – 11%.

За концепцією національно-пропорційного представництва Дж. Портера, за критерій визначення статусу кожної з етнічних груп на певних щаблях соціально-професійної ієрархії суспільства є їх понадпредставленість або недопредставленість у професійних категоріях. Основним показником «просунутості» етнічної спільноти щаблями соціально-професійної драбини вважаються притаманні цій спільноті в даний момент часу пропорції представництва на високостатусних професійних рівнях, а саме: питома вага законодавців, вищих державних службовців і керівників, а також професіоналів і фахівців.

До групи занять «законодавці, вищі державні службовці та керівники» відносять професії, пов'язані з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням, вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом, керівництвом об'єднаннями підприємств, підприємствами, установами, організаціями та їхніми підрозділами незалежно від форм власності та видів діяльності. До професійної категорії «професіонали» належать професії, що передбачають високий рівень знань в галузі фізичних, математичних, технічних, біологічних, агрономічних, медичних чи гуманітарних наук. Професійні знання полягають у збільшенні існуючого фонду знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладанні відповідних дисциплін у повному обсязі. Професії цієї групи вимагають від робітника кваліфікації за дипломами про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра, про присудження вченого ступеня кандидата наук, доктора наук, атестатом про затвердження вченого звання старшого наукового співробітника, доцента, професора.

Якщо в усьому зайнятому населенні АР Крим частка законодавців, вищих державних службовців та керівників становить 9,4%, професіоналів – 6%, то фахівців – 12,3%.

Професійна категорія «фахівці» вміщує професії, що вимагають знань в одній або більше галузях природознавчих, технічних чи гуманітарних

наук. Професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних із застосуванням положень та використанням методів відповідних наук. Це професії, яким відповідає кваліфікація за дипломом чи іншим відповідним документом молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування, інтернатуру, клінічну ординатуру); спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами та їх обслуговування).

До групи «білі комірці» належать також «технічні службовці». Професійні знання, необхідні для виконання робіт цієї групи занять, пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинах чи інших конторських машинах, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрації або передавання інформації тощо). Професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. В усьому зайнятому населенні АР Крим близько 3 % належать до цієї професійної категорії.

Отже, майже в усіх АТО АР Крим населення є зайнятим переважно фізичною працею: від 49,3 % (м. Сімферополь) до 83,2 % (Джанкойський район) (Див. Таблицю 3).

Ситуація значно змінюється в етнічному спектрі. 53 % українців м. Сімферополь належать до групи «білих комірців», 50 % росіян м. Сімферополь також належать до групи «білих комірців». Відповідно, 56 % болгар м. Керч та 52 % Ленінського району є «білими комірцями». Кримські татари представляють групу «синіх комірців» майже у всіх АТО регіону (від 57 % (м. Сімферополь) до 88 % (Джанкойський район, Красноперекіпський район). Серед групи «білих комірців» відповідно від 12 % до 43 % представлені кримські татари.

Болгари, незважаючи на малочисельну представленість у АР Крим, в деяких АТО нараховують 56 % «білими комірцями» та 44 % відповідно «синіми» (м. Керч). Серед групи «білих комірців» відповідно від 24 % до 45 % представлені греки та від 16 % до 37 % – німці. Невеликою є частка репатріантів і серед вірмен, але цей етнос майже в кожному другому АТО регіону є добре представленим серед «білих комірців» (50 % – м. Сімферополь; 50 % – м. Ялта; 52,5 % – Чорноморський район) (Див. Таблицю 2).

Проведений аналіз статистичних даних соціально-професійної стратифікації населення двох найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад регіону (українців та росіян), а також етнічних груп, серед яких є репатріанти (кримські татари, греки, болгари, вірмени, німці) показує наявність між ними певних відмінностей, в окремих випадках – суттєвих.

Таким чином, етнічні особливості соціально-професійної стратифікації територіальних громад АР Крим є такими, що можуть спричинити між-етнічну напругу або конфлікти. Вони вимагають від держави розроблення й реалізації політики подолання диспропорцій соціально-економічного розвитку не тільки на рівні АР Крим, а й між окремими адміністративно-територіальними утвореннями районного та міського рівнів. Така політика має здійснюватися саме стосовно територій і населених пунктів, а не щодо осіб тієї чи іншої національності. Вона має включати й заходи з попередження та мінімізації безробіття.

Відповідно до рівня офіційного безробіття в регіоні у 2008 році кількість офіційно зареєстрованих безробітних постійно змінюється, що пояснюється інфраструктурою регіону (Див. Таблицю 4). Навіть за відсутності інформації про національність безробітних можна твердити, що тут рівень безробіття мало впливає на міжетнічні відносини (інша ситуація тільки щодо кримських татар). Однак це ніяк не зменшує значення державної політики соціального захисту безробітних та створення нових робочих місць має узгоджуватися з тенденціями і потребами внутрішньорегіонального та міжрегіонального поділу праці, з необхідністю модернізації економіки і, відповідно, структурних реформ у сфері зайнятості. Вона має враховувати також чинники компактного проживання етнічних спільнот і їхні уподобання у виборі певних видів господарювання.

Теоретико-методологічними напрацюваннями українського і зарубіжного суспільствознавства сформовано ефективний інструментарій дослідження проблематики соціальної адаптації репатріантів. Але проблема повернення та облаштування кримських татар (як й інших етнічних груп репатріантів) в АР Крим та їхня інтеграція в українське суспільство є унікальною, бо не має прецедентів не тільки в Україні, але й у світі.

Аналіз етносоціальної та етнопрофесійної стратифікації територіальних громад Автономної Республіки Крим засвідчив певні відмінності між групами громадян різної національності за ознаками змісту і характеру праці, етномовної компетенції, діяльності та орієнтації.

Соціально-економічна життєдіяльність населення регіону всіх національностей відбувається в спільному проблемному полі. Воно потребує від держави заходів, які б

а) розширили бюджетні ресурси, фінансові та адміністративні можливості органів місцевого самоврядування,

б) мінімізували чинник безробіття й модернізували сферу зайнятості з урахуванням природно-кліматичної та господарської специфіки регіону, загальнонаціональних і місцевих науково-технічних, інформаційних та інших потреб,

в) сприяли подоланню внутрішньо- та міжрегіональних диспропорцій в рівнях доступу громадян до користування економічними і соціальними правами та благами, підвищували соціальні стандарти і якість життя людей,

г) сприяли оптимізації соціально-економічної сфери життєдіяльності територіальних громад, складовою якої має стати реформа фінансових, міжбюджетних та адміністративних відносин, що сприятиме культурному розвитку й культурній взаємодії осіб і груп різної етнічної ідентичності.

Додатки

Таблиця 1

Етнічний склад територіальних громад АР Крим *

(за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

АТО Автономної Республіки Крим**	Всього	Українці	Росіяни	Кримські татари	Білоруси	Татари	Болгари	Вірмени	Греки	Німці										
	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність										
	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО	осіб % до всього насел. АТО										
Все населення АРК	2024056	100,00	482227	24,30	1180441	58,30	243433	12,00	29285	1,40	11090	0,50	1877,00	0,10	8769,00	0,40	2795,00	0,14	2536,00	0,13
Сімферополь (міськрада)	358108	100,00	76147	21,30	238938	66,70	25209	7,00	4102	1,10	1339	0,40	399,00	0,10	2130,00	0,60	619,00	0,20	435,00	0,10
Алушта (міськрада)	52215	100,00	11987	23,00	35303	67,00	3081	5,90	743	1,40	93	0,20	56,00	0,10	223,00	0,40	37,00	0,07	45,00	0,09
Армянськ (міськрада)	26867	100,00	9722	36,20	14969	55,70	949	3,50	299	1,10	87	0,30	29,00	0,10	94,00	0,30	15,00	0,06	40,00	0,10
Джанкой	42861	100,00	11106	25,90	25611	59,80	3469	8,10	658	1,50	87	0,20	21,00	0,05	117,00	0,30	17,00	0,04	62,00	0,10
Євпаторія (міськрада)	117565	100,00	27429	23,30	76295	64,90	8140	6,90	1716	1,50	287	1,60	107,00	0,10	607,00	0,50	120,00	0,10	138,00	0,10
Керч	158165	100,00	24298	15,40	124430	78,70	1635	1,00	1795	1,10	383	0,20	192,00	0,10	518,00	0,30	81,00	0,05	115,00	0,07
Краснопереконський район	30902	100,00	12631	40,90	15756	51,00	928	3,00	366	1,20	145	0,50	33,00	0,10	80,00	0,30	5,00	0,02	44,00	0,10
Саки	28522	100,00	6938	24,30	18573	65,10	1646	5,80	527	1,80	118	0,40	15,00	0,05	130,00	0,50	18,00	0,06	49,00	0,20
Сулак (міськрада)	29448	100,00	5173	17,60	17442	59,20	5131	17,40	387	1,30	286	1,00	22,00	0,07	137,00	0,50	17,00	0,06	51,00	0,20
Феодосія (міськрада)	108788	100,00	20416	18,80	78536	72,20	5055	4,60	1949	1,80	236	0,20	91,00	0,08	557,00	0,50	109,00	0,10	117,00	0,10
Ялта (міськрада)	139584	100,00	38604	27,70	91408	65,50	1877	1,30	2204	1,60	476	0,30	113,00	0,08	813,00	0,60	142,00	0,10	108,00	0,08
Бахчисарайський район	92542	100,00	18158	19,60	50236	54,30	19695	21,30	1156	1,20	1254	1,40	64,00	0,07	183,00	0,20	85,00	0,09	87,00	0,09
Білогірський район	66458	100,00	10749	16,20	32706	49,20	19425	29,20	622	0,90	454	0,70	74,00	0,10	190,00	0,30	263,00	0,40	102,00	0,20
Джанкойський район	82328	100,00	27788	33,80	32048	38,90	17744	21,60	1415	1,70	192	0,20	49,00	0,06	179,00	0,20	13,00	0,02	109,00	0,10
Кіровський район	58016	100,00	10219	17,60	29290	50,50	14816	25,50	955	1,60	775	1,30	66,00	0,10	198,00	0,30	167,00	0,30	78,00	0,10
Красногвардійський район	93782	100,00	25563	27,30	45666	48,70	15619	16,70	2059	2,20	1061	1,10	96,00	0,10	399,00	0,40	63,00	0,07	218,00	0,20
Краснопереконський район	31843	100,00	13822	43,40	10587	33,20	5477	17,20	397	1,20	248	0,80	16,00	0,05	54,00	0,20	11,00	0,03	30,00	0,09
Ленінський район	69629	100,00	15950	22,90	38168	54,80	10784	15,50	892	1,30	324	0,50	71,00	0,10	311,00	0,40	124,00	0,20	110,00	0,20
Нижньогірський район	58976	100,00	16419	28,00	28727	50,40	9136	16,00	1009	1,80	190	0,30	49,00	0,09	68,00	0,10	271,00	0,50	33,00	0,06
Первомайський район	40367	100,00	15317	37,90	14155	35,00	8693	21,50	696	1,70	279	0,70	30,00	0,07	108,00	0,30	12,00	0,03	62,00	0,20
Роздольненський район	37185	100,00	14896	40,00	15289	41,10	4961	13,30	524	1,40	336	0,90	22,00	0,06	242,00	0,70	11,00	0,03	57,00	0,20
Сакський район	80964	100,00	25517	31,50	36592	45,20	14137	17,50	1765	2,20	639	0,10	52,00	0,06	376,00	0,50	37,00	0,05	152,00	0,20
Сімферопольський район	149253	100,00	35098	23,50	73753	49,40	33161	22,20	2038	1,40	545	0,40	116,00	0,08	849,00	0,60	517,00	0,30	191,00	0,10
Совєтський район	37576	100,00	8287	22,00	18234	48,50	8344	22,20	499	1,30	757	2,00	52,00	0,10	66,00	0,20	16,00	0,04	40,00	0,10
Чорноморський район	34112	100,00	9993	29,30	18002	53,00	4321	12,70	512	1,50	499	1,50	42,00	0,10	140,00	0,40	25,00	0,07	63,00	0,20

* Розраховано і складено за джерелом: Розподіл населення України за найбільш численними національностями за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Головне управління статистики АР Крим // Поточний архів Головного управління статистики АР Крим; **Ряди і населені пункти Автономної Республіки Крим а) міські ради міст республіканського Автономної Республіки Крим значення; б) райони. Станом на 01.09.2008 року.// <http://www.rada.gov.ua/zakon/new/ADM/zmistkr.html>

Таблиця 2
Розподіл найчисленніших етнічних груп у складі територіальних громад АР Крим за характером праці - розумовим та фізичним *
(за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

АТО АРК	Райони та міста АР Крим												Розумова праця у % до всього зайнятого населення кожної етнічної групи окремо												
	Алушта	Армянськ	Джанкой	Євпаторія	Керч	Красноперевотський	Сімферополь	Судак	Сакки	Феодосія	Ялта	Бахчисарайський район	Віпюрський район	Джанкойський район	Красноперевотський район	Кіровський район	Красногвардійський район	Ленінський район	Нижньогірський район	Первомайський район	Роздольненський район	Сімферопольський район	Сакський район	Совєтський район	Чорноморський район
Всього	35,8	31,8	36,6	45,4	38,1	35,5	50,7	35,7	42,7	42,7	42,4	28,8	23,3	16,8	17,3	27,1	25,9	25,7	19,3	20,7	23,8	27,7	26,2	24,1	32,8
Українці	41,0	33,0	38,0	48,0	43,0	35,0	53,0	39,0	43,0	47,0	42,0	31,0	27,0	17,0	25	34,0	27,0	29,0	20,0	21,0	23,0	30,0	26,0	27,0	33,6
Росіяни	35,0	33,0	38,0	46,0	38,0	37,0	50,0	37,0	44,0	42,0	43,0	31,0	27,0	20,0	19	31,0	29,0	27,0	21,0	25,0	28,0	30,0	30,0	28,0	34,7
Кримські татари	27,0	22,0	29,0	37,0	43,0	33,0	43,0	24,0	37,0	33,0	40,0	22,0	16,0	12,0	12	16,0	18,0	19,0	14,0	14,0	18,0	19,0	18,0	15,0	25,8
Греки	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	45,0	**	24,0	35,0	**	**	35,0	**	**
Болгари	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	24,0	**	**	**	**	52,0	**	**	**	**	**	**	**
Вірмени	44,0	33,0	44,0	41,0	38,0	32,0	50,0	43,0	37,0	46,0	50,0	**	18,0	**	40	37,0	18,0	28,0	**	30,0	25,0	30,0	40,0	32,0	52,5
Німці	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	17,0	**	**	**	31,0	34,0	**	16,0	**	**	21,0	**	**
Віпюриси	33,0	28,0	39,0	46,0	37,0	37,0	50,0	40,0	34,0	42,0	45,0	30,0	26,0	19,0	24	30,0	25,0	22,0	35,0	18,0	26,8	29,0	27,0	28,0	41,0
Татари	**	29,0	**	55,0	37,0	39,0	48,0	32,0	30,0	50,0	43,0	20,0	10,0	12,0	8	20,0	20,0	24,0	10,0	25,0	19,0	15,0	22,0	13,0	29,0
Фізична праця у % до всього зайнятого населення кожної етнічної групи окремо																									
Всього	64,2	68,2	64,4	54,5	61,9	64,5	49,3	64,3	57,3	57,3	57,6	71,2	76,7	83,2	82,7	72,9	74,1	74,3	80,7	79,3	76,2	72,3	73,8	75,9	66,2
Українці	59,0	67,0	62,0	52,0	57,0	65,0	47,0	61,0	57,0	53,0	58,0	69,0	73,0	83,0	75	66,0	73,0	71,0	80,0	79,0	77,0	70,0	74,0	73,0	66,4
Росіяни	65,0	67,0	62,0	54,0	62,0	63,0	50,0	63,0	56,0	58,0	57,0	69,0	73,0	80,0	81	69,0	71,0	73,0	79,0	75,0	72,0	70,0	70,0	72,0	65,3
Кримські татари	73,0	78,0	71,0	63,0	57,0	67,0	57,0	76,0	63,0	65,0	60,0	78,0	84,0	88,0	88	84,0	82,0	81,0	86,0	86,0	82,0	81,0	81,0	85,0	74,2
Греки	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	76,0	**	**	55,0	**	76,0	65,0	**	**	65,0	**	**	**
Болгари	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	76,0	**	**	**	**	48,0	**	**	**	**	**	**	**
Вірмени	56,0	67,0	56,0	59,0	62,0	68,0	50,0	57,0	63,0	54,0	50,0	**	82,0	**	60	63,0	82,0	72,0	**	70,0	75,0	70,0	60,0	68,0	47,5
Німці	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	**	83,0	**	**	**	69,0	66,0	**	84,0	**	**	**	79,0	**
Віпюриси	67,0	72,0	61,0	54,0	63,0	63,0	50,0	60,0	66,0	58,0	55,0	70,0	74,0	81,0	76	70,0	70,0	78,0	78,0	82,0	73,2	71,0	73,0	70,0	59,0
Татари	**	71,0	**	45,0	63,0	61,0	52,0	68,0	70,0	50,0	57,0	80,0	90,0	88,0	92	80,0	80,0	76,0	90,0	75,0	81,0	85,0	78,0	87,0	71,0
* Розраховано й складено за джерелом: Розподіл населення найбільш багаточисельних національностей за занятям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця 5.11/ Головне управління статистики АР Крим// Поточний архів Головного управління статистики АР Крим; ** У доступних джерелах дані відсутні.																									

* Розраховано й складено за джерелом: Розподіл населення найбільш багаточисельних національностей за заняттям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця 5.11 / Головне управління статистики АР Крим/ Поточний архів Головного управління статистики АР Крим; ** у доступних джерелах дані відсутні.

Таблиця 3

Розподіл територіальних громад Автономної Республіки Крим за заняттям *
(за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Заняття	Райони та міста АР Крим																у тому числі за кожним АТОР Крим у %									
	Алушта	Армянськ	Джанкой	Євпаторія	Керч	Красногвардійський район	Сімферополь	Судак	Саки	Феодосія	Ялта	Бахчисарайський район	Білогірський район	Джаксовський район	Красногвардійський район	Кіровський район	Красногвардійський район	Ленінський район	Нижньокорський район	Первомайський район	Роздольненський район	Сімферопольський район	Сакський район	Советський район	Чорноморський район	
Всі зайняте населення	17621	10811	14235	36797	50654	11967	132084	8676	9728	36051	55247	28550	20708	27504	9930	16175	27245	20799	20425	14181	12966	50404	25238	12140	11421	
Закондавці, вищі державні службовці, керівники підприємств	11,2	12,0	12,9	12,1	10,2	13,9	14,9	11,4	12,2	11,9	11,8	7,4	7,3	5,1	5,9	7,2	7,8	8,1	6,5	7,2	7,5	6,5	6,0	8,0	10,2	
Професіонали	7,4	6,2	6,7	9,7	7,9	6,4	14,3	6,6	9,5	8,3	9,2	6,0	5,0	3,6	3,0	4,9	5,5	5,0	4,2	4,0	4,7	5,6	5,0	4,9	5,4	
Фахівці	13,2	11,4	13,1	19,7	16,8	12,5	16,7	13,1	17,1	17,5	17,0	11,6	9,0	6,4	6,8	12,4	10,1	10,0	7,0	8,0	9,4	13,1	12,2	9,2	14,1	
Технічні службовці	4,0	2,2	3,9	3,9	3,2	2,7	3,7	4,6	3,9	5,0	4,4	3,8	2,0	1,7	1,6	2,6	2,5	2,6	1,6	1,5	2,2	2,5	3,0	2,0	3,0	
Робітники сфери торгівлі та побутових послуг	14,7	8,5	19,4	16,6	13,2	12,5	14,3	13,5	17,9	14,5	19,4	12,6	10,4	7,2	8,4	8,9	10,3	12,0	10,0	7,7	9,5	14,0	10,3	10,0	10,5	
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, виробничого та ремонтно-виробничого	2,3	1,5	1,5	2,0	1,0	1,8	1,2	5,2	3,0	3,6	1,6	9,9	5,2	7,8	9,8	5,6	6,5	4,7	9,3	7,7	9,4	5,2	10,4	11,7	7,1	
Кваліфіковані робітники з інструментом	11,0	23,2	12,1	10,7	15,1	17,2	10,7	10,5	10,7	11,7	10,0	10,0	7,1	7,3	8,3	6,0	8,9	11,0	7,6	8,0	9,9	10,0	8,3	7,4	11,0	
Оператори та складальники і машин																										
Найпростіші професії	21,0	15,0	16,0	12,2	13,0	14,6	11,7	19,5	12,7	12,8	13,3	22,8	41,6	46,7	37,5	39,4	29,8	31,0	40,2	40,0	29,6	27,8	29,3	32,5	20,7	

* Розраховано й складено за джерелом: Розподіл населення найбільш багаточисельних національностей за заняттям за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця 5.11 /Головне управління статистики АР Крим // Поточний архів Головного управління статистики АР Крим.

Таблиця 4
Розподіл АТО Автономної Республіки Крим за ознакою рівня офіційного безробіття
станом на 01.01.2008, 01.09.2008, 01.10.2008, 01.11.2008

АТО АР Крим**	Кількість безробітних, які офіційно зареєстровані в державній службі зайнятості		Рівень офіційного безробіття до середньорічної чисельності населення працездатного віку, %***		Кількість безробітних, які офіційно зареєстровані в державній службі зайнятості		Рівень офіційного безробіття до середньорічної чисельності населення працездатного віку, %***		Кількість безробітних, які офіційно зареєстровані в державній службі зайнятості		Рівень офіційного безробіття до середньорічної чисельності населення працездатного віку, %***	
	осіб*	У % до підсумку по АР Крим	осіб*	У % до підсумку по АР Крим	осіб*	У % до підсумку по АР Крим	осіб*	У % до підсумку по АР Крим	осіб*	У % до підсумку по АР Крим	осіб*	У % до підсумку по АР Крим
станом на 01.01.2008 р.												
АРК	20904	100,00	1,7	13924	100,00	1,1	14431	100,00	1,2	16919	100,00	1,4
Алушта (міськрада)	911	4,40	2,8	154	1,10	0,5	167	1,20	0,5	448	2,60	1,4
Армянськ (міськрада)	389	1,90	2,4	364	2,60	2,3	373	2,60	2,4	373	2,20	2,4
Джанкой (міськрада)	355	1,70	1,6	277	2,00	1,2	287	2,00	1,3	297	1,80	1,3
Сіматорія (міськрада)	1118	5,30	1,5	240	1,70	0,3	313	2,20	0,4	701	4,10	0,9
Керч (міськрада)	1086	5,20	1,2	1022	7,30	1,1	1057	7,30	1,1	1098	6,50	1,2
Красногвардійський район	295	1,40	1,5	265	1,90	1,4	284	2,00	1,5	303	1,80	1,6
Сімферополь (міськрада)	1105	5,30	0,5	964	6,90	0,4	974	6,70	0,4	1039	6,10	0,5
Судак (міськрада)	611	2,90	3,3	92	0,70	0,5	105	0,70	0,6	221	1,30	1,2
Сакі (міськрада)	184	0,90	1,2	65	0,50	0,5	77	0,50	0,5	120	0,70	0,8
Феодосія (міськрада)	629	3,00	1	231	1,60	0,4	255	1,80	0,4	473	2,80	0,7
Ялта (міськрада)	693	3,30	0,8	233	1,70	0,3	264	1,80	0,3	364	2,20	0,4
Бахчисарайський район	993	4,80	1,8	551	4,00	1	578	4,00	1,1	734	4,30	1,3
Білогірський район	1411	6,70	3,6	1107	8,00	2,8	1126	7,80	2,8	1203	7,10	3
Джанкоїнський район	1313	6,30	2,8	1036	7,40	2,3	1042	7,20	2,3	1100	6,50	2,4
Красногвардійський район	839	4,00	4,6	575	4,10	3,1	581	4,20	3,2	550	3,30	3
Кіровський район	1464	7,00	4,4	1313	9,40	4	1338	9,30	4,1	1481	8,80	4,5
Красногвардійський район	859	4,30	1,5	727	5,20	1,3	739	5,10	1,3	867	5,10	1,5
Лейненський район	868	4,20	2,1	691	5,00	1,7	771	5,30	1,9	887	5,20	2,2
Нижньогірський район	1229	5,90	3,7	1142	8,20	3,5	1097	7,60	3,4	1143	6,80	3,5
Первомайський район	580	2,80	2,5	443	3,20	1,9	424	2,90	1,9	448	2,60	2
Роздольненський район	758	3,60	3,6	485	3,50	2,3	494	3,40	2,3	563	3,30	2,7
Сімферопольський район	578	2,80	0,6	382	2,70	0,4	412	2,90	0,4	485	2,90	0,5
Сакський район	730	3,50	1,5	189	1,40	0,4	265	1,80	0,5	478	2,80	1
Севастопольський район	920	4,40	4,2	655	4,70	3	642	4,50	3	717	4,20	3,3
Чорноморський район	986	4,70	5	721	5,20	3,7	766	5,30	3,9	826	4,90	4,2

Розраховано й складено за джерелами: *Розподіл населення України за найбільш численними національностями за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Головне управління статистики АР Крим // Поточний архів Головного управління статистики АР Крим; **Ряди 1 населені пункти Автономної Республіки Крим; а) всі райони міст республіканського Автономної Республіки Крим значення; б) райони. Станом на 01.09.2008 року // <http://www.rada.gov.ua/zakopilew/ADW/zmlstsk1.htm>; *** Рівень офіційного безробіття до середньорічної чисельності населення працездатного віку / Головне управління статистики АР Крим // Поточний архів Головного управління статистики АР Крим.

Література

1. *Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми та перспективи* (Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень)/ Національний інститут стратегічних досліджень // <http://www.niss.gov.ua/book/krim.htm>

2. *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри*. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика. Енциклопедія / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – С.543.

3. *Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010 року* // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=637-2006-%EF>

4. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь (пер. с англ.) – М.: Экономика, 1999. – С. 16.

5. *Горбатенко В.П.* Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Генеза. – 2006. – С. 218 – 219.

6. *Таболіна Т.В.* Этническая проблематика в современной американской науке. – М., 1985. – С. 122 – 128.

Дегтеренко А.Н. Социально-экономическая адаптация крымско-татарских репатриантов

Анализируются этнические особенности занятости и социально-профессиональной стратификации населения АР Крым. Доказывается важность этнических факторов при разработке и реализации государственной социально-экономической и региональной политики.

Ключевые слова: социально-экономическая адаптация, стратификация, этнические факторы, репатриация, интеграция.

Degterenko, A.M. Crimean-Tatar repatriates` social-economic adaptation

Ethnic employment characteristics and Autonomous Republic of Crimea` population social-professional stratification have been analyzed. The importance of taking into account of the ethnic factors when developing and realizing the state social-economic and regional politics was grounded.

Key words: social-economic adaptation, stratification, ethnic factors, repatriation, integration.

Протидія нелегальній міграції та торгівлі людьми як чинник забезпечення національної безпеки України

Проаналізовано державну міграційну політику України. Виявлено проблемні питання, визначено чинники, що перетворюють нелегальну міграцію та торгівлю людьми на загрозу національній безпеці України. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в системі забезпечення національної безпеки України.

Ключові слова: нелегальна міграція, торгівля людьми, державна міграційна політика, національна безпека.

В умовах сформованої в світі геополітичної ситуації незмінно зростають обсяги нелегальної міграції та торгівлі людьми. Серед проблем, що постали в Україні в останні роки, одна з найскладніших – зростання обсягів нелегальної міграції. Це викликає занепокоєння насамперед тому, що тісно пов'язано з різними видами злочинності, зокрема, контрабандою зброї, наркотиків, торгівлею людьми, поширенням тероризму. Протидія нелегальній міграції ускладнюється через те, що для країн колишнього СРСР таке явище є досить новим. Це спонукає відповідні структури України оперативно вдосконалювати методи боротьби з ним, з огляду як на власний досвід, так і досвід ЄС, країни-члени якого зіткнулися з проблемою нелегальної міграції раніше.

Через географічне розташування Україна перебуває в центрі міграційних потоків, відіграючи, по суті, роль транзитної зони на шляху до країн Західної Європи. Механізми утворення транзитних потоків постійно вдосконалюються. В цьому аспекті нелегальна міграція та торгівля людьми стає однією з головних загроз національній безпеці України.

Протидія нелегальній міграції та торгівлі людьми прямо пов'язана з забезпеченням національної безпеки держави. Відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України» (1992р.) у сфері державної безпеки на сучасному етапі серед основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві визначається саме ці явища. Цим і визначається *актуальність* теми.

Головною *метою* дослідження є виявлення впливу нелегальної міграції та торгівлі людьми на стан національної безпеки, визначення напрямів та механізмів протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми у контексті забезпечення національної безпеки України.

Для досягнення мети в роботі поставлені такі завдання: проаналізувати державну міграційну політику України; визначити чинники, що пере-

створюють нелегальну міграцію на загрозу національній безпеці України; встановити ситуацію з нелегальною міграцією в Україні; розглянути проблему торгівлі людьми в Україні та виявити проблемні питання; розробити пропозиції щодо вдосконалення протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в системі забезпечення національної безпеки України.

Проблема нелегальної міграції та торгівлі людьми завжди привертала увагу громадськості та науковців. Важливу складову наукової літератури з проблеми становлять роботи вітчизняних вчених: юристів, економістів, соціологів, демографів, політологів. Після здобуття незалежності в Україні опублікована значна кількість робіт, присвячених міграційній проблематиці, зокрема: І.Баклан, П.Бідюк, В.Гейко[2], М.Максюта[5], С.Мосьомдз, А.Платонов[1], С.Соїв[6] та ін. Утім, комплексного аналізу проблем безпеки та протидії нелегальній міграції як чинника забезпечення національної безпеки України ще бракує.

Нелегальна міграція та торгівля людьми стала викликом світовому співтовариству, масштаби й негативні наслідки якого є загрозою міжнародної стабільності й сталому розвитку держав. Протидія нелегальній міграції та торгівлі людьми безпосередньо пов'язана із забезпеченням національної безпеки держави, оскільки ці явища сприяють створенню організованих злочинних угруповань, діяльність яких спрямована на незаконне ввезення мігрантів, включно із торгівлею людьми, сексуальною експлуатацією жінок і дітей. На державному кордоні України утворилася певна сфера кримінального бізнесу, що спеціалізується на наданні послуг у сфері нелегальної міграції та торгівлі людьми. Зокрема, міжнародна організована злочинність контролює транскордонні процеси нелегальної міграції з країн Південної і Східної Азії, Близького Сходу, Африки, які безпосередньо створюють виклики та загрози національній безпеці України. Слід зазначити, що останнім часом Україна досягла значного прогресу в законодавчому врегулюванні проблеми нелегальної міграції та біженців. Ідеться, насамперед, про прийняття нової редакції законів України «Про громадянство», «Про біженців», «Про імміграцію» та низки інших законодавчих актів у сфері міграції, а в січні 2002 року український парламент ратифікував Конвенцію ООН із захисту біженців 1951 року[6,115]. Водночас застосування цих законів є недостатньо ефективним. Насамперед є відмінність в оцінках масштабів самого явища і прогнозів його подальшого розвитку. Для мінімізації негативних наслідків міграційних процесів і, навпаки отримання від них максимальної користі, міграційна політика має здійснюватись на засадах послідовності, компетентності та розвитку міжнародного співробітництва для більш ефективного керування міграцією на національному, регіональному й світовому рівнях. Слід також вдосконалити систему обміну інформацією, надання фінансової та технічної допомоги для попередження та протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми. Протидія нелегальній міграції та торгівлі людьми має базуватися на науково заснованих підходах, на засадах постійного моніторингу міграційних проблем.

У Донецькій області, наприклад, проводиться оперативно-профілактична операція «Мігрант», мета якої – виявлення нелегальних мігрантів, громадян, які надають їм сприяння, припинення правопорушень, скоєних даними особами. Про це повідомили в прес-службі ГУМВС України в Донецькій області[2,109]. У проведенні заходів беруть участь практично всі міліцейські підрозділи – сектори у справах громадянства, імміграції та реєстрації

фізичних осіб (СПРФЛ), кримінальний розшук, держслужба по боротьбі з економічною злочинністю, міліція громадської безпеки, Управління по боротьбі зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, ДАІ. В рамках оперативно-профілактичної операції проводяться перевірки ринків, кафе, гуртожитків, вокзалів. За кілька днів правоохоронці області виявили 32 нелегальних мігранта, 56 іноземців, які порушували правила перебування в нашій країні, а також 17 наших співгромадян, які сприяли порушенням законодавства у сфері міграції.

Небезпечний розвиток міграційних процесів в Україні, насамперед нелегальної міграції, зумовлений багатьма соціально-політичними чинниками. Найважливіші серед них: правова неврегульованість питань імміграції і міграції, відсутність низки адміністративно-контрольних правових режимів, аргументованих обмежень на в'їзд іноземців в Україну; соціально-політична й економічна нестабільність у деяких суміжних з Україною державах, наявність збройних конфліктів в окремих з них; недостатнє фінансування і слабка організаційна та профілактична робота органів регулювання міграційних процесів, у тому числі правоохоронних органів; «прозорість» північних і східних кордонів України; низький рівень життя і соціальної захищеності населення України загалом та західних прикордонних областей зокрема.

Ситуація з нелегальною міграцією в Україні значно ускладнилася, про що свідчить: 1) збільшення кількості нелегальних мігрантів. Протягом 1990-х рр. кількість порушень державного кордону нелегальними мігрантами помітно зростала. Після 2000р. їх обсяг дещо знизився, але це свідчить не тільки про ефективність боротьби з цим явищем, а й про вдосконалення тактики дій нелегальних мігрантів та появу нових каналів нелегальної міграції. Наприклад, у Донецькій області на обліку (2007р.) перебувають 30110 іноземців, в тому числі зі статусом іммігранта – 23342 людини і тимчасово проживають 6768. А от кількість нелегалів, за підрахунками незалежних експертів, в 2-3 рази вище офіційної статистики. Перший рядок рейтингу незаконних мігрантів – Вірменія, Азербайджан і Грузія. Друга строчка належить середньоазійському регіону – Афганістану, Таджикистану і Узбекистану. За ними йдуть мігранти з Іраку, а також колишні студенти з Тунісу, Йорданії, Сирії, Лівану, Нігерії та Марокко.; 2) використання організаторами нелегального переправлення мігрантів можливостей легального прибуття їх в Україну під виглядом навчання, туризму з метою подальшого прямування до країн Західної Європи. Щороку в Україну за службовими запрошеннями прибуває 69-70 % іноземців – потенційних нелегальних мігрантів; для навчання у вищих навчальних закладах – 5-15 %; за приватними запрошеннями – 5-7 %; інші – як туристи, з метою транзитного проїзду та ін.; 3) збільшення нелегальної міграції жінок. Приховане перевезення жінок як складова нелегальної міграції вирізняється тим, що є водночас експлуатацією жінок, зловживанням і порушенням фундаментальних прав людини. Їх маршрути інколи повторюють міграційні. Факти свідчать: регіоном, де торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації викликає найбільшу тривогу, стають країни Європейського Союзу; 4) розширення посередницької мережі та спроби організаторів нелегальної міграції залучити до злочинної діяльності посадових осіб правоохоронних органів, працівників транспортних та інших організацій.

Увага з боку нелегальних мігрантів до України – через її географічне положення (спільні кордони з вісьмома країнами, розташована фактично на кордоні Європи та Азії), внаслідок чого в останні десять років вона перетворилася на своєрідну буферну зону[1,362]. Це може призвести до: використання каналів нелегальної міграції міжнародними терористичними організаціями та спецслужбами іноземних держав; залучення незаконних мігрантів до протиправної діяльності кримінальних структур; поширення інфекційних захворювань та збільшення безробіття і, врешті-решт, до дестабілізації соціально-економічної обстановки у країнах-реципієнтах. Нелегальна міграція, криміналізація суспільства, контрабандна діяльність мають стійку тенденцію до зростання, що безпосередньо загрожує національній безпеці України.

Можна також стверджувати, що в Україні активізується діяльність організованої злочинності, яка спеціалізується насамперед на створенні транснаціональної системи керування нелегальними міграційними потоками. Збільшення неконтрольованої нелегальної міграції призвело до значного посилення криміналізації суспільства у прикордонних районах. Зростає кількість затримань громадян України – мешканців прикордонних населених пунктів – посередників, переправників та помічників нелегальних мігрантів. Для значної частки населення, особливо на угорській ділянці українського кордону, підсобництво порушникам кордону стало традицією й основним засобом для існування[1,365].

Зазначені небезпеки посилюються через те, що в останні роки поширюється тенденція поступового перетворення України з країни-транзитера на країну-накопичувача нелегальних мігрантів. Ситуація загострюється також тому, що значна кількість нелегальних мігрантів – вихідці з регіонів, охоплених військовими конфліктами, де тероризм і гроші наркобізнесу – шлях для досягнення політичної влади (Афганістан, Пакистан, Бангладеш, Шрі-Ланка, північні штати Індії). Затримані іноземці нерідко вже мають досвід бойових дій або брали участь у партизанських операціях чи збройних нападах. Такі мігранти створюють потенційну небезпеку для України.

У цілому заходи, що вживаються органами внутрішніх справ у напрямі боротьби з торгівлею людьми та проституцією, мають цілеспрямований, комплексний характер. Разом з тим, наявні такі проблемні питання: 1) недостатньо уваги приділено розробці типових планів взаємодії правоохоронних органів з виявленням та припиненням правопорушень та злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми та проституцією, а також їх систематичного використання; 2) аналіз ситуації з торгівлею людьми у світі свідчить про набуття розповсюдження таких форм торгівлі «живим товаром», як торгівля дітьми – кіднепінг; трудове рабство; використання у збройних конфліктах; з метою трансплантації внутрішніх органів та біологічних речовин – кров, кістковий мозок і т ін., що свідчить про необхідність термінового прийняття комплексу заходів направлених на попередження цих правопорушень; 3) в достатній мірі не використовується вся сукупність адміністративних засобів, форм регулювання суспільних відносин у відповідній сфері; 4) вищенаведені дані свідчать про те, що заходи, що проводяться органами внутрішніх справ, не повною мірою відповідають загрозливому рівню торгівлі людьми та поширенню проституції в Україні[2,107]. Оскільки торгівля людьми, проституція, секс-бізнес являються транснаціональними злочинами, а також міжнародними про-

блемами, вони не можуть бути вирішеними на рівні однієї лише України, тому протидія їм вимагає міжнародної кооперації і співпраці, а також взаємодії на різних рівнях: міжнародних та міжурядових організацій; держав, а саме, підписання багатосторонніх договорів про спільні дії, залучення іноземних експертів, спеціалістів з даних проблем, надання інформації.

Обґрунтовано, що міграційна політика України не адекватна сучасній ситуації та потребує системності, упорядкованості, координації зусиль відомств, міністерств та збільшення фінансування на реалізацію державних міграційних програм та проєктів. Для формування збалансованої та ефективної політики протидії незаконній міграції та торгівлі людьми в системі забезпечення національної безпеки України необхідне вжиття комплексу узгоджених заходів протидії незаконній міграції та торгівлі людьми, які включають в себе посилення оперативного забезпечення охорони державного кордону, проведення підготовки фахівців, створення відповідної нормативно правової бази, налагодження дієвої взаємодії та обміну інформацією з міжнародними організаціями, що займаються проблемами міграції. Важливим заходом вирішення проблем регулювання міграційних процесів було б створення Державної міграційної служби України єдиного державної органу виконавчої влади, який би здійснював реалізацію міграційної політики України. Створення такого органу, здатного забезпечити єдиний та цілеспрямований підхід до здійснення міграційної політики країни, збільшить ефективність протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в системі забезпечення національної безпеки України[5,47].

Здійснюючи стратегічний курс на євроатлантичну інтеграцію, в контексті протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми одним з основних напрямків міграційної політики України є вдосконалення ефективної міжнародно-правової бази співробітництва шляхом укладання із суміжними й іншими країнами угод про реадмісію. Міжнародний злочинності має бути протиставлене транснаціональне співробітництво спецслужб і правоохоронних органів. Серед заходів підвищення ефективності протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в контексті забезпечення національної безпеки України пропонується: забезпечити реалізацію єдиного підходу до здійснення візового контролю на кордоні, інформаційної взаємодії у веденні статистичного обліку іммігрантів, впровадження комплексного підходу до здійснення заходів протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми; удосконалити законодавчу базу шляхом визначення правових норм, які передбачають механізм компенсації витрат держави на виявлення, затримку, утримання та видворення нелегальних мігрантів не тільки за їхній рахунок, але й за рахунок осіб, які їм сприяли; створити нормативну й організаційну основу для проведення обов'язкової дактилоскопії іноземців і осіб без громадянства, депортованих з України, а також визначення порядку зберігання й використання її результатів; узагальнити накопичений досвід взаємодії правоохоронних органів України з протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми і його міжвідомче нормативне закріплення на сучасній законодавчій основі; налагодити погоджену діяльність у сфері протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми з правоохоронними відомствами суміжних країн; розробити нові методики оперативного розшукової діяльності щодо виявлення, попередження й припинення незаконного перетинання кордонів з урахуванням сучасної моделі охорони державного кордону. Запропонована протидія істотно під-

вищити ефективність управління міграційними процесами, уможливить прийняття політично-правильних рішень для врегулювання кризових ситуацій та буде сприяти зміцненню національної безпеки України.

Література

1. Бідюк П.І., Баклан І.В., Платонов А.В. та ін. Ситуаційна кімната керівника країни як складова системи забезпечення національної безпеки // Матеріали Міжнар. наук. практ. конф. Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання : Зб. наук. пр. – К.: Національна академія управління Центр перспективних досліджень. – 2005. – С. 360-367.
2. Гейко В. Протидія незаконній міграції // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 1 – С. 104-113.
3. Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21.01.1994 року [Витяг з екрану] // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
4. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992р. № 2229 – XII // <http://cgk.lg.ua/docs/ukr/zbezpek.htm>.
5. Максютя М.М. Вдосконалення діяльності правоохоронних органів щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми // Вісник НУВС. – 2004. – № 4 – С. 45-48.
6. Мосьомдз С., Соїв С. Становлення державної міграційної політики України // Право України. – 2005. – № 11 – С. 114-117.

Балацко Л.С. Противодействие нелегальной миграции и торговли людьми как фактор обеспечения национальной безопасности Украины

Проанализирована государственная миграционная политика Украины. Выявлены проблемные вопросы, определены факторы, которые превращают нелегальную миграцию и торговлю людьми в угрозу национальной безопасности Украины. Разработаны предложения по совершенствованию противодействия нелегальной миграции и торговли людьми в системе обеспечения национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: нелегальная миграция, торговля людьми, государственная миграционная политика, национальная безопасность.

Balatsko, L.S. Illegal migration and human trafficking as a factor in ensuring the national security of Ukraine

In the article the author analyzes the state the migratory policy of Ukraine. The author bring into the open most problematic questions and reveals the factors those transform illegal migration and human traffic into a threat for national safety of Ukraine. There are the suggestions on improvement the counteraction to illegal migration in the system of maintenance the national safety of Ukraine.

Key words: illegal migration, human traffics, state migration policy, national security.

Проблема жіночого політичного лідерства в Україні

Досліджено політичну активність жінок в контексті принципів її розгортання у просторі та часі. Проаналізовано стан жіночого політичного лідерства на сучасному етапі. Виявлено ступінь впливу на подану проблему гендерного, вікового та освітнього факторів. Зроблено висновок про необхідність розробки відповідних механізмів просунення жінок у політику на державному рівні.

Ключові слова: політична активність, жінка, політичне лідерство, освітній фактор, механізм.

Політичне лідерство завжди було одним із основних суб'єктів втілення функцій влади як в державі, так і в суспільстві. Воно існує з часів, коли тільки почали виникати елементи політичних відносин. В античні часи політичне лідерство мало особовий характер та спиралось на авторитет конкретного індивіда. Згодом в Європі в період середньовіччя політичне лідерство поступово втрачало свій попередній зміст. Але на зміну особистій гідності та хоробрості прийшли нові риси, якими визначалась здатність управляти конкретною політичною ситуацією[8,21-23]. Цікаво, що інтерес до осіб, які володіють якостями політичного лідера, зростає в періоди різких змін, коли радикально змінюється соціально-економічний та політичний устрій суспільства та найбільш гостро виявляються соціальні протиріччя[7,145].

Останні п'ятнадцять років Україна переживає досить складний період трансформації суспільних відносин, кардинально вирішуються питання про власність, змінюються форми влади. Ці зміни торкнулись і менталітету української нації як засобу мислення, відношення до традиційних цінностей. Менталітет, як відомо, може нести й змістовно-ідентифікаційне навантаження політико-ідеологічного характеру. Звідси з'являються симпатії та антипатії до політичних лідерів, в цілому до політичних структур (партій, блоків, об'єднань, організацій), різних політико-правових вчень, поглядів, тенденцій, напрямків, тощо. Зауважимо, що на сьогоднішній день українці не мають чіткого, повного та систематизованого набору даних щодо всіх політичних суб'єктів, які беруть участь у житті суспільства. Дуже важко зорієнтуватися у великій кількості відносин у владі, різних політичних та ідеологічних течій, позицій кожної з політичних партій. Але так чи інакше регулярно населення країни бере участь у виборах президентських, парламентських, а також у місцеві органи влади[4,111-112].

Політичний лідер – це, насамперед, велика особистість, яка має необхідні риси характеру, принципи та норми дій, переконання та здатність впливати на інших людей. Метою будь-якого політичного лідера є отри-

мання влади в тій чи іншій формі. Для України є актуальною проблема жіночого політичного лідерства. Закони надають жінкам та чоловікам рівні права, але фактично жінки дискримінуються в різних сферах соціального та сімейного життя. В Україні високий освітній рівень жінок практично не використовується в суспільно-політичному житті, кількість жінок в органах державної влади та органах місцевого самоврядування залишається незначною. За даними Українського жіночого фонду міжнародна мережа гендерної політики закликає українських жінок більш активно брати участь у політиці. За словами голови цієї організації, Н.Карбовської, у 2009 році в Україні складуть список жінок-політиків, а потім навчать їх лідерству. Жінки отримають можливість брати участь у міжнародних заходах та обмінюватися досвідом з іноземними колегами[2,213-215].

В теперішній час політичне лідерство посіло місце однієї з найважливіших складових усього політичного життя. Саме тому сучасне українське суспільство гостро потребує політичної модернізації. Одним з основних каталізаторів в цьому процесі стає незалежний жіночий рух. Жінки-політики підкреслюють пріоритетність таких проблем, як безпека в суспільстві, боротьба з корупцією, криміналом, соціальне забезпечення, розвиток мережі дошкільних та шкільних установ, освіта, охорона здоров'я, зайнятість та просування жінок по службі. І все це – загальна база для об'єднання всіх жінок незалежно від їх політичних і ідеологічних пріоритетів. Культурний внесок жінок як суб'єктів історії, жіноче бачення світу, їх досвід щодо вирішення конфліктних ситуацій, повинні допомогти у виході із кризової ситуації. Досвід світових спільнот свідчить, що чим більш демократичне суспільство, тим менше відмінностей в політичній поведінці чоловіків і жінок. Щоб досягти злагоди в політиці, демократичним суспільствам необхідно розвивати нову модель соціального партнерства або новий соціальний контракт, який базується на тому, що чоловіки і жінки працюють разом, доповнюючи і збагачуючи один одного, завдяки своїм відмінностям. Політичне лідерство жінок стає реальністю. Завдання сучасних соціальних досліджень полягає у вивченні цього процесу, у виробленні рекомендацій щодо його розвитку, формуванню у громадян дійсно демократичних уявлень про цілі та засоби політичного лідерства, що дозволить не лише прогнозувати характер жіночого політичного лідерства, але й розробити заходи щодо його активізації в умовах сучасного суспільства[4,112].

Сьогодні жінки лідирують не лише за чисельністю населення, але і домінують як працівники, складаючи половину зайнятого населення. Вони превалюють у порівнянні з чоловіками в таких життєво важливих сферах, як охорона здоров'я, освіта, соціальна робота, гуманітарні науки, культура, догляд за дітьми та людьми похилого віку, сфера послуг та інформації. Але при цьому, жінки не мають у своєму розпорядженні тих можливостей, що і чоловіки. В сучасному світі жінки є традиційною соціальною меншістю в політиці і, як правило, не впливають на ухвалення рішень в питаннях економічного і політичного розвитку, безпеці держави, дипломатії, тощо[3,47].

Необхідно зазначити, що актуальність теми дослідження політичного лідерства жінок визначається, перш за все, потребами тієї складної та досить суперечливої ситуації, в якій опинилося людське співтовариство на етапі переходу в ХХІ століття, а також тим, що роль політичної участі та лідерства жінок в політичному процесі поступово змінюється в сучасній світовій та українській практиці. Цікавим також є той факт, що специфіка

саме політичного лідерства жіночої частини населення досі залишається недостатньо розкритою та прозорою.

Актуальність теми, її складність та недостатня наукова розробленість поданої проблеми визначили об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження. Об'єктом дослідження є становлення жіночого лідерства в політичній сфері суспільства України. Предметом дослідження є виявлення проблем становлення жіночого політичного лідерства і чинників, які сприяють його формуванню. Метою дослідження є проаналізувати особливості жіночого політичного лідерства, виявити коло проблем, що перешкоджають участі жінок в суспільно-політичній сфері, визначити чинники, які сприяють реалізації жіночого політичного лідерства, а також розглянути можливі механізми просування жінок в політику.

Важливим показником участі жінок у сучасному політичному процесі є така інформація. Всього за списками 45 партій та блоків у Верховну Раду балотуються 1459 жінок (це приблизно 19% усіх кандидатів). Переважно це жінки у віці від 41 до 50 років (майже третина). Для порівняння, слід зауважити, що країнами-рекордсменами, де жіноча квота в парламенті складає 40-50% жінок, є Норвегія, Данія і Швеція. За даними Міжнародного парламентського союзу, по кількості жінок у вищих ешелонах влади з 172 країн Україна посідає лише 152 місце [7,111-112]. На цей час в українському парламенті всього 25 жінок, а це приблизно 5% депутатського корпусу. В майбутньому парламенті, якщо врахувати прогнози соціологів та долю жінок в прохідних частинах прохідних списків, їх кількість може зрости в два рази. Але чи відобразиться це на якісній роботі парламенту та яким чином? Чи допоможе жінкам в політичній діяльності їх життєвий досвід, відмінний від чоловічого?

Вивчення політичної участі та лідерства має довгу історію. Дана проблематика в тому або іншому вигляді присутня в роботах мислителів античності (Платон, Аристотель), середньовіччя (Філон Олександрійський, Августин), класиків філософії і політології Нового часу (Ф.Бекон, Т.Гоббс). У Новий час були вперше висловлені ідеї в захист жіночих прав. Уявлення про рівноправ'я жінок і чоловіків знайшли своє відображення у філософській спадщині марксизму, де дискримінація жінок в суспільстві розглядалась як приватний прояв глобальної класової стратифікації. У ХХ столітті проблему політичного лідерства вирішували такі відомі фахівці, як Р.Арон, П.Бурдьє, М.Вебер, Ф.Ніцше, Е.Фромм, М.Фуко та ін. Вирішальну роль в появі нової парадигми з цього напрямку відіграли фемінізм та гендерні дослідження.

В сучасній західній літературі узагальнені методи та засоби вивчення політичної активності громадян, розроблена методологія політичних досліджень, виявлені функції та типології політичних лідерів (Же.Блондель, М.Вебер, Р.Зіллер, Р.Стогділл, Ф.Стенфорд, Р.Такер, М.Херманн). Значну цінність для розуміння змісту політичного лідерства представляють роботи з загальних проблем політичної культури і політичної соціалізації (Р.Алмонд, С.Верба, В.Розенбаум, Р.Хаймен).

У радянський період проблема політичного лідерства як самостійна проблема не розроблялася, хоча в загальних роботах з історії політичної думки приділялася певна увага даній темі. В них розглядалися різні концепції, науково-політичні течії, але їх підбір та оцінка зазвичай проводилися на основі ідеологічних пріоритетів, що домінували в ту епоху.

Певною мірою розроблені окремі проблеми політичної участі громадян в умовах нинішнього реформування суспільства. Серед них: політична поведінка окремих соціальних груп (студентської молоді, пенсіонерів,

військовослужбовців, безробітних), а також характер, форми, механізм, ефективність участі громадян в управлінні на різних рівнях державної влади.

Серед досліджень, присвячених проблемі жіночого політичного лідерства можна назвати дисертації: В.Власов «Суспільно-політичне лідерство (поняття і механізм практичної дії)» (1991), В.Марінова «Політичне лідерство (теоретичний аналіз)» (1992), Н.Уварова «Політична участь жінок» (1996), декілька монографій та статей.

Цілеспрямовані розробки проблеми політичної участі та лідерства з використанням соціальних досліджень, політичних документів, з проведеним порівнянням по країнах і регіонах, із застосуванням західних методологічних підходів почалися з кінця 80-х років. За їх матеріалами почали публікуватися статті, доповіді, монографії. У ряді публікацій робляться спроби виявити та проаналізувати політичні інтереси жінок в окремих сферах розвитку українського суспільства, специфіку їх відношення до найважливіших аспектів сучасного політичного процесу[3,48].

Таким чином, існує блок наукової літератури з проблеми політичної участі та лідерства в цілому, проте аспект жіночого політичного лідерства, що представляє величезну важливість для сучасної політичної практики, досі вивчений не повною мірою і не представлений в цілісному вигляді. Дана тема багатогранна і може бути розглянута з різних позицій та на різному емпіричному і теоретичному матеріалі.

Важливим також є дослідити ситуацію, пов'язану з тим, що аж до кінця ХХ століття проблема лідерства вивчалася гендерно недиференційовано, оскільки лідерська роль вважалася чоловічою. Сьогодні формується ролєва модель жінки-лідера, в рамках якої створюється нове розуміння стилю політичного лідерства та політичного спілкування. Жінки-політики формують та демонструють новий стиль керівництва, неієрархічний відносно підлеглих та колег, неагресивний, націлений на співпрацю з виборцями, на задоволення їх повсякденних потреб. При вирішенні проблем жінки більшою мірою, ніж чоловіки схильні до відвертості, гнучкості, до компромісів та діалогу, що може бути обумовлене як психологічними особливостями, так і процесами соціалізації, але у будь-якому випадку ці поведінкові характеристики дають жінкам певні переваги.

Слід зазначити, що становленню жіночого політичного лідерства перешкоджають: особливості політичної соціалізації (соціалізація орієнтує чоловіків і жінок на різні ролі, різне відношення до активної діяльності), соціальна структура суспільства (нерівномірність в розподілі ресурсів, які чоловік і жінка можуть використовувати в політиці), специфіка стадій життя чоловіків і жінок (жінки приходять в політику в пізнішому віці в порівнянні з чоловіками, оскільки вік 18-30 років – оптимальний для народження дітей – збігається з віком, коли здобувається освіта, перепідготовка і підвищення кваліфікації). Проте всі ці причини можна вважати вторинними. Основною перешкодою для формування політичного лідерства жінок є патріархат – особливий гендерний порядок, що забезпечує чоловікам домінуюче положення в суспільстві. Важливо, що збільшенню жіночого представництва у владі сприяють такі чинники: 1) наявність усвідомленої політичної волі до збільшення кількості жінок у всіх органах влади на місцевому, регіональному, федеральному і міжнародному рівнях; 2) створення законодавчої бази, що забезпечує гендерний паритет в списках кандидатів від партій; 4) вдосконалення національного механізму по просуванню жінок в політику; 5) формування культури політичної коректності, у тому числі, в гендерному аспекті[6;7].

Таким чином, справедливими є слова: «політичними лідерами не народжуються, ними стають». І дуже багато залежить від характерних особистих рис лідера, а також тієї ідеї, яку він намагається втілити в життя. А будь-яка нова суспільна система завжди потребує нового лідера. Що стосується жінок, то в сучасному суспільстві жінці реалізувати себе в професійному плані набагато складніше, ніж чоловікові. Проте, саме представниці жіночої статі володіють підвищеним відчуттям відповідальності за те, що відбувається, за майбутнє дітей, майбутнє країни. І це є головною рушійною силою розвитку нашої держави.

Література

1. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2005: Соціологічний моніторинг. – К., 2005.
2. Бортников В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2007. – С.320-329.
3. Бортников В.І. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії // Політичний менеджмент. – 2007. – №3. – С. 47-48.
4. Перегудов С.П. Гражданское общество как субъект публичной политики // Полис. – 2006. – №2. – С. 111-112.
5. Конституція України. – Харків, 1999. – 47с.
6. Громадські організації в Україні / Статистичний бюлетень за 2007 рік // Державний комітет статистики України – http://civic.kmu.gov.ua//ecsor/central/uk/publish/article?art_id=101833&cat_id=82370
7. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры: Монографія. – К.:Знання України, 2001. – 270 с.
8. Соколов В.Н., Гелієва Я.Г. Політичне лідерство та український політикум // Політичні науки. – 2005. – Том 47. Вип. 34 – С. 21-25.

Кириякулова О.С. Проблема женского политического лидерства в Украине

Исследована политическая активность женщин в контексте принципов ее развития в пространстве и времени. Проанализировано состояние женского политического лидерства на современном этапе. Выявлена степень влияния на данную проблему гендерного, возрастного и образовательного факторов. Сделан вывод о необходимости разработки соответствующих механизмов продвижения женщин в политику на государственном уровне.

Ключевые слова: политическая активность, женщина, политическое лидерство, образовательный фактор, механизм.

Kir'yakulova, O.S. The problem of the political leadership of women in Ukraine

Political activity carried out by the women in the context of the principles of its expansion in the space and time is investigated. The nowadays condition of the women leadership is analyzed. The degree of the influence of the age and educational factors on this problem is exposed. Author concludes that there is a necessity of developing of the proper mechanisms in order to promote women activity in political sphere.

Key words: political activity, woman, political leadership, educational factor, mechanism.

Соціально-економічні чинники в теоретико-методологічному аналізі трансформацій політичної системи на прикладі сучасної України

Для вивчення демократичного транзиту автор, застосовуючи структурно-функціональний підхід, пропонує сконцентрувати увагу на факторах, що об'єктивно обумовлюють як трансформацію існуючого політичного режиму, так і його найбільш вірогідну форму на час консолідації. Такими факторами є соціально-економічні змінні, що обумовлюють концентрацію та дистрибуцію основних ресурсів політики, що підконтрольні найбільш конфліктоспроможним політичним об'єднанням.

Ключові слова: політична система, динаміка політичного режиму, демократія, політична методологія, політичний процес, демократичний транзит.

Тема становлення та консолідації демократії в світі взагалі та в Україні зокрема є однією з найактуальніших в сучасній політології. Робити з цього напрямку настільки багато, що ми навіть не сподіваємося оглянути в даній статті весь спектр думок, не те що всі існуючі варіанти.

При вивченні основних концепцій демократизації ми неминуче доходимо висновку про неповне висвітлення низки питань. Так, залишається нерозкритою проблема причин становлення та трансформації демократичних політичних режимів. Невизначеними залишаються такі принципові питання як причини поширення демократичних практик та цінностей в одних спільнотах з паралельним їх скороченням в інших, неясно, чи є авторитарна диктатура ступінню до демократизації і якою мірою. Важко піддаються аналізу причини розгортання та відлуння трьох хвиль демократизації, невідомо коли буде наступна хвиля. Багато в чому ці питання досі є дискусійним в силу спорів навколо визначення самої сутності демократичного режиму. Саме наближення до розв'язання наведених вище питань – це мета даної статті, в силу того, що виходимо з припущення про методологічний характер етимології даних проблем.

Вивченням зазначеної тематики займалися В.Банс, І.Валлерстайн, В.Горбатенко, Р.Даль, Т.Карозерс, К.Маркс, А.Мелвіль, Г.О'Доннел, А.Пшевський, Д.Растоу, С.Рябов, Т.Сириця, А.Фисун, С.Хантінгтон, Н.Шпакова та багато інших шанованих фахівців.

Всі ці питання постають в українському суспільстві і відображаються у науці, не знаходячи однозначних висновків та рекомендацій ні у вітчизняній, ні в зарубіжній науці. З нашого погляду, однією з причин такої невизначеності у стратегічно важливому для європейської нації питанні, є невідповідність популярної теоретико-методологічної основи політологічним пошукам на зазначену тему.

Перетворення авторитарних режимів на демократичні має багату історію, широко представлену як в закордонній, так і в вітчизняній політичній науці. Існує багато підходів до визначення цього явища, від класичного інституціоналізму до постмодерністських праць. Трансформації так званої третьої хвилі демократизацій, навернення до демократії низки країн наприкінці холодної війни, фінальним акордом якої стало повалення авторитарного режиму в СРСР з появою п'ятнадцяти незалежних держав на його уламках, набули широкого вивчення. Хронологічна близькість ставить всі зазначені трансформації в один ряд, що дозволяє проведення аналогій між перетвореннями в Латинській Америці та колишнім соцтабором, а генеалогічна та географічна близькість стали основою для багатьох досліджень демократизації, в тому числі, і порівняльних, між всіма цими країнами [15;16;31;34;39;40;48;54].

Однак, з нашого погляду, такі паралелі, в багатьох випадках, не є достатньо обґрунтованими і скоріш заплутують, ніж пояснюють зміст та направленість процесу трансформацій у всіх зазначених країнах. Основною проблемою, нам здається не стільки невірний вибір змінних, скільки принципові, сутнісні відмінності між зазначеними випадками трансформації, що вимагають власного теоретичного осмислення, яке є можливим лише за умови використання структурно-функціонального підходу, що частково використовувався Р.Далем [25,20-34;26;27;28;29] та був більш широко застосований С.Хантінгтоном в праці «Політичний порядок в суспільствах, що розвиваються»[49].

Такий підхід цікавий тим, що дозволяє змінити саме ставлення до демократії, як до однієї з можливих форм політичного режиму, яку може обрати суспільство, а не нормою та самоціллю розвитку людства, як практично, по умовчанню сприймають її більшість як вітчизняних, так і зарубіжних сучасних авторів.

Так цінними та цікавими дослідженнями, що потрапили до нашого поля зору, сформувавши уявлення про стан вивчення проблеми, є названі вже роботи Р.Даля та С.Хантінгтона, А.Пшеворського, що останнім часом сконцентрувався на вивченні економічних складників демократизації, розробивши власні методи дослідження демократизації[39;40]. Близьким підходом користується В.Банс, навіть в доволі широкій за обсягом праці «Порівняльна демократизація, широкі та обмежені узагальнення» авторка тяжіє до урахування соціально-економічних чинників в якості основоположних[15;16]. В контексті цього ж дослідження ми взяли роботи Т.Сириці, який також зосередив увагу на політико-економічних аспектах трансформації в Україні та в інших країнах пострадянського простору[44;45;46]. Прихильником економічної детермінації політичних трансформацій на пострадянському просторі є і О.Гаврілішин, що добре відчувається в праці «П'ятнадцять років перетворень в посткомуністичних державах. Пришвидшення реформ дало кращі результати за принцип поступовості» [21].

Безумовно важливим є вплив неомарксистів, як течій що водночас поєднують нормативізм із структурно-функціональним підходом та елементами інституціоналізму. В даному випадку ми розглядали праці І.Валлерстайна, зокрема викладки його вже класичної ідеї в праці «Світ – системний аналіз» та збірку статей і виступів більш пізнього періоду[20;55]. Автор в притаманний йому спосіб, охарактеризував велику кількість соціальних, політичних та економічних чинників, не обминувши і форми політичного режиму та демократію зокрема. Вітчизняним сучасним прихильником інтерпретацій ідей К.Маркса ми визначили В.Холода з найоригінальнішою, як на нас, ідеєю «параполітики», що характеризує політичний процес на пострадянському просторі[50]. Оригінальним здалося і одночасне поєднання автором марксизму з євразійством, що в Україні зустрічається нечасто, але є повсякденною практикою в РФ. Такий підхід, поєднання колись протиставлених концепцій, притаманний для багатьох сучасних дослідників з цієї країни, але нам здається, важливим відмітити новий напрямок в російській історіографії демократії, що полягає в поширенні зазначених поглядів на країни Центральної Європи, що входили до соцтабору. Найширший огляд робіт з цього напрямку можна знайти в новому міжнародному журналі «Східноєвропейські дослідження», де часто можна зустріти публікації авторів Н.Коровіної, Г.Ганго, Р.Гейфферта, І.Баєвой та інших [13;22;23;32].

Н.Баранов також російський автор, підхід до аналізу процесів, що пов'язані зі становленням та утвердженням демократії він розглядає доволі самотужню. В 2007 році він видав роботу «Сучасна демократія: еволюційний підхід». Праця, на нашу думку, цікава застосуванням системно-еволюційної теорії Н.Лумана, окрім того автор намагається відобразити стосунки між демократією та багатьма не суто політичними аспектами функціонування людського суспільства[14].

Не дивлячись на не зовсім відповідну тему роботи, ми вважаємо за потрібне в нашій праці вказати ще і на класика соціологічної думки Р.Дарендорфа з його використанням конфліктологічної парадигми до аналізу політичного життя[30]. Також, на перший погляд, буде не зовсім відповідати тематиці дослідження праця Є.Бистрицького «Українська державність у XX столітті», але матеріал, що на рівні психології та філософії, на фоні історичного підґрунтя розвиває уявлення про трансформації політичного режиму в Україні є необхідною для нашого дослідження[17].

Безумовно велику увагу у нас викликали праці таких вітчизняних авторів що в різних аспектах, а доволі часто крізь призму модернізації, розглядають демократичний процес в Україні. Провідною, напевно, тут є праця В.Горбатенка «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» яка стала флагманом в аналогічній за підходом течії праць українських авторів[24;33;36;35;47 та інші].

Варто відмітити і самотужню працю Д.Растов «Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі» в якій автор, на нашу думку, слушно підіймає проблему сутності демократії та її сприйняття мислителями минулого та сучасниками фахівцями, де дуже стисло, але влучно розглядаються провідні підходи до аналізу трансформацій форми політичного режиму[41].

Розглянувши згадані, та ще велику кількість достойних робіт, які в силу стислого формату ми не згадали вище, доходимо висновку, що сучасна вітчизняна та зарубіжна наука, розглядаючи демократичний транзит в

Україні та на всьому пострадянському просторі, зазвичай виходить з двох тез, які не є константами.

Перша – полягає в сприйнятті демократичної форми політичного режиму в якості певної апіорної ідеї, яка має бути, чи знаходиться в стані становлення, консолідації, чи відсутня взагалі внаслідок опору існуючому режиму. І мало в яких працях передбачається відповідь на питання – а навіщо демократія взагалі потрібна і як так склалося, що вона стала необхідною? Ігнорується питання про об'єктивні стимули що викликали актуалізацію ідеї демократизації, становлення та консолідацію демократичного режиму. Однак подібні припущення роблять А.Мельвіль в своїй праці «Демократичні транзити: Теоретико-методологічні і прикладні аспекти», Т.Корозерс в статті під назвою «Кінець парадигми транзити», Д.Растоу – «Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі» та інші[37,20-23;53;41].

Друга – наслідок першої, полягає в концентруванні уваги на інституційних, економічних, правових та культурних аспектах, при ігноруванні соціальних чинників, напевно, основного для аналізу відносин між людьми та їх об'єднаннями, чим і є політичний режим, як і політика як така[19,234;38;42,183-184;52,19-20]. Приклад ми можемо знайти в згаданій вище книзі С.Хантінгтона «Політична стабільність в суспільствах що змінюються».

Зазначене розуміння та спосіб вивчення політичної реальності, з нашого погляду, заважає чітко визначити сутність транзити, як і конкретних критеріїв його формування, розвитку та управління процесом, що веде до численних помилок в політичних практиках та істотного різницею в їх оцінюванні як дилетантами, так і фахівцями.

У розв'язанні означених вище питань на прикладі сучасної України ми і бачимо завданням даної статті. А власно – запропонувати певне визначення сутності демократії, що виводилося б по можливості із об'єктивних факторів, та водночас дозволяло визначити методологічну базу, парадигми дослідження процесів трансформацій політичних режимів.

Вихідною точкою для наших поглядів є цитата з Джеймса Брайза, який написав: «У минулому тільки один шлях вів до демократії – прагнення позбутися відчутних лих»[Цит. за 41,597]. Ще більш конкретно висловився Д.Растоу: «Демократія не була первинною, чи головною метою; про неї думали як про засіб досягти якоїсь іншої мети або як про сприятливий побічний результат боротьби»[41,597]. Практично такої ж думки дотримується і колектив авторів праці «Що робить демократії життєздатними?», коли за допомогою теорій раціонального вибору намагаються систематизувати поведінку чотирьох гравців в умовах ситуацій можливого розгортання демократичних реформ в авторитарній політичній системі[39].

Названнях авторів об'єднує спільне бачення демократії в якості лише одного з можливих варіантів розвитку політичного процесу. Усі вони припускають можливість збереження попереднього режиму, або трансформацію в іншу, недемократичну форму відносин між суб'єктами політики. За їхнім переконанням демократія народжується з конфлікту, і не тільки політичного[41,597-598;27]. Вона (демократія) є чимось вимушеним, тим від чого на практиці не вдалось відмовитись, без чого неможливо було повернути рівновагу в системі відносин між провідними суб'єктами політики і головне, результатом конфлікту і водночас засобом його ви-

рішення. З цього, як мінімум, виникає уявлення про те, що країна, яка має демократію, повинна мати принаймні дві сили, що не в змозі перемогти одна одну в силу якихось, можливо в кожному випадку своїх, специфічних причин. До таких причин можуть відноситись безліч факторів, але в основі, безумовно, має лежати баланс сил, що обумовлюють претензії на владу та здатність ці претензій підтверджувати.

Саме цей баланс і є, на нашу думку, причиною становлення демократії в її сучасному розумінні, із загальним виборчим правом, правами людини, певним ставленням до людського життя, та відносно стандартним набором інститутів, як от вибори та парламент і представницькі посади у виконавчій владі. Все це є лише способом сконцентрувати ресурси для отримання влади (або для отримання права претендувати на неї) і водночас забезпечити легітимність як групи, так і еліти що здійснює владу від її імені.

До певного часу, поки земля була основним засобом виробництва, конкуруючі групи могли відносно легко боротися за владу використовуючи, переважно, простіший інструмент – насилля політичне, економічне, ідеологічне. Політична боротьба зводилась, як правило, до придворних інтриг в боротьбі за увагу суверена. Однак з поширенням капіталістичних практик, набагато більш крихкі ніж земля, виробничі комплекси та необхідна для них інфраструктура, від оптових фірм до університетів, шляхів та поштових служб, стали потужною перешкодою на шляху до політично мотивованого насилля. Конкуруючі еліти мали усвідомити руйнівні сили громадянських війн і репресій та обмежити використання насильства в ході політичної конкуренції. Практично всюди першим етапом становлення демократії ставали парламенти, що обирались нечисленними членами еліт. Саме на них покладалася надія в справі знаходженні компромісів та домовленостей, які швидко не справдилися (найбільш яскравим прикладом стала Англійська буржуазна революція)[18] (тут і далі використано матеріал з роботи Т.Болла та Р.Деггера).

Саме з невинуватених сподівань на стабільність і з'являється тенденція до розширення кола виборців, щоб зрівелювати їхню зацікавленість, задля розмивання інтересів що їх представляють парламентарі та інші впливові суб'єкти політичної системи (саме таким чином складалася абсолютна монархія в Європі – містам і громадам надали право брати участь у політичному житті, що розмило «змову» великих аристократів проти монарха) для розширення політичного маневру еліти. Процес поширення виборчих прав тривав, як правило, більше століття, але дві ідеї з нього викристалізувалися практично відразу: дрібні власники та дрібна шляхта – об'єкти політичної системи, отримували легальний інструмент впливу на її ж суб'єктів, стали виконувати роль судді в боротьбі еліт за доступ до влади; а для здобуття прихильності об'єкта, суб'єкт мав якось його приваблювати, так умовна «хартія вільностей» поширилася з виключно «баронів» на всіх виборців. Далі було лише справою часу та інтенсивності політичного, економічного та інтелектуального життя, щоб поширити виборче право на все населення, і таким чином, невідворотно поширити права на всіх, на них же і орієнтуючи результати політичної діяльності. Останнім кроком у формуванні сучасного демократичного режиму, на нашу думку, стало масове членство в партіях і поява робітничих партій – кроки, що звузили можливості політичної еліти до «зловживань» своїм становищем. Слово зловживань взято в лапки, оскільки конкуруючі еліти, із самого

початку боролись за владу та привілеї (доходи від політичної діяльності, безкарність, гарантовано привілейоване положення в суспільстві), багато з яких зараз характеризується саме цим словом, при тому що є цілєю як носіїв, так і претендентів на владу споконвіку в будь-кому суспільстві, з будь-якими попутними офіційними та латентними мотивами.

Таким чином, ми отримуємо уявлення про демократію як про систему, в якій претенденти на політичну владу, уникаючи самогубних аспектів конфлікту, конкурують за її володіння.

Вище означений концепт демократії створює уявлення про те, що демократія може з'явитися тільки там де, з одного боку, є конкурентні угруповання [41,598] (цікавий коментар Д.Растоу щодо протилежної думки Е.Шилза), а з другого – де джерело ресурсів політики, економічне життя або щось інше знаходиться в негативній пропорційній залежності від насилля та примусу.

В свою чергу це означає, що країни, в яких одна сила контролює переважну кількість ресурсів влади, а жодна інша група, або їх об'єднання, не може претендувати на владу, розраховуючи на перемогу в конфлікті із силою-гегемоном – країна є приреченою на недемократичну форму відносин між елітами, та ними і широкими верствами населення. Так само вона позбавляється і прав людини, що витікають з функціонування в державі демократичних практик. З другого боку в умовах, коли основні ресурси влади є відносно непорушними в прямому та в переносному сенсі, правляча еліта має бути більш зацікавлена в простому, примітивному насиллі в ході політичної боротьби. В разі комбінування факторів домінування та розвитку насилля присутнє, але обмежене. Особливу цікавість викликає розмах, поширення та темп політично мотивованого насилля в недемократичних СРСР, КНР та Камбоджі. Відверто проглядається зворотна кореляція між рівнем економічного розвитку країни на той час та поширенням репресій, кількістю їх жертв та темпів насильства [43,120-128].

Так ми приходимо до уявлення про можливість і необхідність, практичну неминучість становлення демократії в країнах з певним рівнем індустріального розвитку та балансом в економічному житті між кількома розрізненими, відносно потужними джерелами ресурсів. Описаний баланс ресурсних баз змушений народжувати специфічний політичний ландшафт, де один з гравців не в змозі отримати тотальну перевагу над конкурентами. І водночас ми маємо прийти до уявлення про хибність сподівань на демократизацію в країнах, де за умов розвиненої інфраструктури ресурсів, існують певні джерела ресурсів влади, які можуть бути монополізовані правлячою елітою. Тобто такі політичні системи мають приходити до того ж недемократичного результату, як і в країнах, де рівень розвитку дозволяє використання традиційних інструментів політичної боротьби.

Щодо України, можемо припустити, що вона змушена вибудовувати демократичний політичний режим, вже хоча б виходячи з того, що основою економіки є промислове виробництво, розвинуте сільське господарство, що вимагає сучасної інфраструктури та постіндустріальні торгівля та сфера послуг [12], і жодна з політичних, або фінансових груп не в змозі повністю контролювати або консолідувати їх, принаймні до цього часу. Тобто рівень розвитку та консолідації основних джерел прибутку не дозволяє отримати, вже в цих аспектах, домінуючий контроль над політичним життям суспільства, що добре продемонстрували останні чергові та

позачергові вибори. Патова ситуація в законодавчому органі влади ре-трансляється на виконавчу систему, невпинно спонукаючи конфліктуючі сторони до співпраці і вироблення домовленостей. Реалізацією останніх став, наприклад Закон України «Про Кабінет Міністрів України»[2] або Про внесення змін до Закону України «Про державний бюджет на 2008 рік», як і Закон України «Про Державний бюджет України на 2009 рік»[3;4], Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» [5].

Варто звернути увагу, на той факт, що Закон про Кабінет Міністрів України, як і закони щодо забезпечення механізмів відповідальності Президента України[1,ст. 111] з'явилися внаслідок загострення політичного конфлікту[6;7;8;9;10;11] і розширили нормативно-правову та інституційну базу демократичних відносин в Україні, чого не було досягнуто за попередні 17 років, відносно спокійного політичного життя. Описані факти беззаперечно вказують на конфлікт в межах демократичних інститутів, як на джерело становлення та розвитку інституційної бази демократії, та власно, її самої. Варто зазначити, що механізми відповідальності Верховної Ради України в часи після помаранчевої революції стали більш чіткими, а головне легальними у порівнянні із серединою 90-тих років ХХ століття, з часів погроз Президента Кучми розпустити Верховну Раду. Взагалі ж, ці конституційні норми чекали свого втілення, як мінімум з 1996 року, коли вони були зафіксовані в Конституції[1,ст.90] в якості фундаментальних механізмів забезпечення розподілу влади між трьома її гілками, але за часів відносної політичної стабільності у їхньому вдосконаленні еліти не мали потреби, а інколи і сенсу, адже неврегульованість правової бази розширює спектр можливостей.

Аналізуючи базові співвідношення між основними претендентами на владу як з боку економічного потенціалу, так і з боку володіння ресурсами влади та такими специфічними питаннями як легітимність груп та їх влади, ми постійно мусимо повертатись до соціологічних одиниць: соціальних груп, їх значимих інтересів, типу відносин між групами та рівнем їхньої інтегрованості в суспільство та політичне життя, які стають основою для аналізу спроможності до конфлікту між провідними елітами сучасної України. Це значно звужує можливості використання економічно орієнтованих методів і водночас наводить на думку про обмеженість інституціонального підходу до трансформації режиму, принаймні в Україні. В дослідженнях західних демократій інституційний підхід виявив себе дуже перспективним, але на теренах пострадянського простору формальні інститути, як за фактичною спрямованістю, так і за фактичною роллю в політичній системі, часто суттєво відрізнялись як від офіційних завдань, так і від теоретичного призначення. Як от демократичний Конституції, навіть «сталінської», при практичній відсутності її реального наповнення, не забезпечувала демократичний характер режиму. Особливо це актуально, коли такий стан речей склався ще століття тому і як радянські, так і сучасні, власно українські практики його репродукують в силу, як психологічної та культурної інерції[17], так і саме інституціональної зацікавленості в збереженні політико-бюрократичного статус-кво. З цієї ж причини не оптимально працює в українських реаліях нормативістський підхід, в першу чергу, в силу розмитості та фрагментарності самих норм, як формальних, так і неформалізованих[51,123-125;31,145-146],

а також успадкованої політико-економічною системою України корумпованістю[31,145-146].

Завдяки вищесказаному ми маємо можливість запропонувати нове бачення сутності демократії як системи впорядкування політичних конфліктів між провідними соціальними групами. Аналіз трансформацій політичного режиму, будь де і в Україні зокрема, має більшу когнітивну значимість та потенціал прогнозування завдяки аналізу найбільш об'єктивних змінних – комплексу соціологічних та економічних. Саме соціологічні критерії як найбільш об'єктивні та стабільні мають, на нашу думку, доповнювати любий методологічний підхід до вивчення перехідних процесів. В центрі ж уваги мають бути співвідношення сил між провідними політичними елітами як основними концентраторами ресурсів влади та її ж дистриб'юторами, і як об'єкти контролю з боку мас. Така методологічна основа буде вимагати складання комплексного уявлення про взаємний вплив між економічними змінними, соціологічними змінними та змінними, що характеризують політичну систему в контексті всього різноманіття інших об'єктивних процесів – державотворення, змін в ціннісній базі та демографічних змін, глобальної економіки та регіонального оточення та впливу провідних акторів міжнародних відносин.

Література

1. Конституція України.
2. *Закон України* «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 року N 514-V
3. *Постанова ВРУ* «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31.07.2008 № 341-VI
4. *Закон України* «Про Державний бюджет України на 2009 рік» від 26.12.2008 № 835-VI
5. *Закон України* «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» від 25.12.2008 № 799-VI
6. *Проект Закону України про тимчасові слідчі та спеціальні комісії* Верховної Ради України від 08.07.1999 № 860-XIV
7. *Закон України* «Про тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради України» від 08.02.2001 № 2262-III
8. *Закон України* «Про тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради України» від 10.01.2002 № 2951-III
9. *Постанова ВРУ* «Про прийняття за основу проекту Закону України про тимчасові слідчі та спеціальні комісії Верховної Ради України» Постанова від 15.11.2005 № 3079-IV
10. *Постанова ВРУ* «Про скасування рішення Верховної Ради України про прийняття Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» від 22.03.2007 № 821-V.
11. *Постанова ВРУ* «Про прийняття за основу проекту Закону України про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» від 26.12.2008 № 833-VI
12. *Основні показники* соціально-економічного розвитку України за січень–липень 2008р. // <http://www.ukrstat.gov.ua/>

13. *Баева И.* Социалистическая модернизация в Болгарии: плюсы и минусы // Восточноевропейские исследования. – 2007. – №6. – С.5-18.
14. *Баранов Н.* Современная демократия: эволюционный подход / Балт. гос. техн. ун-т. – СПб., 2007. – 208 с.
15. *Банс В.* Порівняльна демократизація, широкі та обмежені узагальнення // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: Пер. з англ. / за ред. Д. Гузіни; гол. ред. серії і автор передмови Дж. Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: видав-во «Ай-Бі», 2003. – 342с. – С. 107-142.
16. *Банс В.* Політична економія пост соціалізму // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи: Пер. з англ. / за ред. Д.Гузіни; гол. ред. серії і автор передмови Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: видав-во «Ай-Бі», 2003. – 342с. – С. 237-280.
17. *Бистрицький Є.* Українська державність у XX столітті // <http://www.bystrytsky.org/derzhukr.htm>
18. *Болл Т., Дерреп Р.* Демократичний ідеал: історія становлення // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108с. – С. 3-24.
19. *Бутенко А., Миронов А.* Сравнительная политология в терминах и понятиях. Учеб. пособие. – М.: НОУ, 1998. – 411с.
20. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: социология XX века / Пер. с англ. под ред. В.Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – 368с.
21. *Гаврилишин О.* Пятнадцать лет преобразований в посткоммунистических государствах. Ускоренные реформы дали лучшие результаты, чем принцип постепенности // http://www.cato.ru/pages/69?idcat=442&parent_id=2
22. *Ганго Г.* Восточноевропейские общественные науки после 1989 года // Восточноевропейские исследования. – 2008. – №7. – С.4-11.
23. *Гейфферт Р.* Предпочтение ценностей политико-идеологических парадигм в повседневной жизни и на выборах (эмпирический анализ в г. Кошице и его окрестностях) // Восточноевропейские исследования. – 2008. – №7. – С.167-172.
24. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240с.
25. *Даль Р.* О демократии. – М.: Аспект-пресс, 2000. – 208с.
26. *Даль Р.* Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. –1994. –№3.– С. 37-48.
27. *Даль Р.* Політична опозиція у західних демократіях // Цит. за Растоу Д. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі. – С. 597.
28. *Даль Р.* Проблемы гражданской компетентности // <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=263>
29. *Даль Р.* Смещающиеся границы демократических правлений // <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=322>
30. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Пер. с нем. М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
31. *Кітчелът Г., Мансфельдова З., Марковський Р., Тока Г.* Історична спадщина та стратегії демократизації: шляхи до посткомуністичних державних устроїв / У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Пер. з англ. / За ред. Д.Гузіни; гол. ред. серії і автор передм. Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: вид-во «Ай Бі»; 2003. – 342с. – С.143-194.

32. *Коровицына Н.* Уроки вестернизации Восточной Европы «пост-1989»: обзор социогуманитарной критики // Восточноевропейские исследования. – 2009. – №9. – http://www.vei-21.ru/a2009_4.php

33. *Кузьо Т.* Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект / Українське суспільство на шляху до перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаєва; Пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 362с. – С. 45-70.

34. *Лінь Х., Степан А.* На шляху до консолідованих демократій / У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Пер. з англ. / За ред. Д.Гузін; гол, ред. серії і автор передм. Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: вид-во «Ай Бі»; 2003. – 342с. – С.195-214.

35. *Магновський І.* Демократична, соціальна, правова держава і громадянське суспільство: єдність та обумовленість // Право України. – 2005. – № 7. – С.25-29.

36. *Мартиненко В.* Демократизація механізмів державного управління процесами суспільних трансформацій: Автореф. дис. д-ра наук з держ. упр. / М.; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк, 2005. – 36с.

37. *Мельвиль Ю.А.* Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты / Моск. обществ. науч. фонд. – М.: МОНФ: ИЦНИУП, 1999. – 106с.

38. *Нолен Д., Вайе У.* Держава і політика // Цит. за Бутенко А., Миронов А. Сравнительная политология в терминах и понятиях. – С.246.

39. *Пшевorskий А., Альварес М., Чейбул Х.А., Лімонжі Ф.* Що робить демократії життєздатними? / У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / Пер. з англ. / За ред. Д.Гузін; гол, ред. серії і автор передм. Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська. – К.: вид-во «Ай Бі»; 2003. – 342с. – С.215-236.

40. *Пшевorskий А.* Демократия и рынок. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.

41. *Растоу Д.* Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108с. – С. 583-604.

42. *Рябов С.Г.* Політологія: словник понять і термінів. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256с.

43. *Сен А.* Демократія, як універсальна цінність / Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108с. – С. 120-134.

44. *Сириця Т.* Концептуальні підходи до аналізу взаємозв'язку політики й економіки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – Вип. 70-72. – С. 108-112.

45. *Сириця Т.* Проблема взаємодії політики та економіки в Україні та інших постсоціалістичних країнах // Дослідження світової політики. Зб. наук. праць. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – Вип.31. – С. 193-203.

46. *Сириця Т.* Проблема методу в дослідженні політико-економічної трансформації // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігійознавчих досліджень (До 170-річчя філософського факультету КНУ ім. Т.Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Людина – Світ – Культура» (20-21 квітня 2004 року, Київ). – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 872-873.

47. Сухонос В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: Монографія. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 336с.
48. Хантінгтон С. Три хвили демократії / Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108с. – С.574-582.
49. Хантінгтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480с.
50. Холод В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты: Монография. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2004. – 504с.
51. Черепченко О. Розвиток взаємодії між суспільством і державою в сучасній Україні в контексті диктаторської історичної традиції // Ученые записки таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Т. 17 (56). №2 (политические науки), 2004. – С. 121-128.
52. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. Пер. с англ. М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь мир, 2000. – 320с.
53. Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – №13. – January. – pp. 5-21.
54. Huntington S. After Twenty Years: The Future of the Third Wave. – Journal of Democracy. – 1997. – Vol.8. – №4. – pp.3-12.
55. Wallerstein I. World-Systems Analysis // Social Theory Today/ Ed.by A.Giddens & J.H.Turner. – Cambridge: Polity Press, 1987, – P.309-324.

Черепченко А.А. Социально-экономические факторы в теоретико-методологическом анализе трансформаций политической системы на примере современной Украины

Для изучения демократического транзита автор, опираясь на структурно-функциональный подход, предлагает сконцентрировать внимание на факторах объективно обуславливающих как трансформацию существующего политического режима, так и его наиболее вероятную форму на момент консолидации. К таким факторам, по мнению автора, следует отнести социально-экономические переменные, обуславливающие концентрацию и дистрибуцию основных ресурсов политики подконтрольных наиболее конфликтоспособным политическим объединениям.

Ключевые слова: политическая система, динамика политического режима, политическая методология, демократический транзит.

Cherepchenko, O.O. Socio-economic factors in theoretical and methodological analysis of political system transformation on example of modern Ukraine

To study a democratic transit the author, proposes to focus on the factors, that cause transformation of the existing political regime, and its most likely form at the moment of consolidation. According to the author, these factors should include the socio-economic variables, causing the concentration and the distribution of main political resources, controlled by political associations, that are the most capable of conflict.

Key words: political system, dynamics of the regime, democracy, political methodology, political process, democratic transit.

Регіон як політичний феномен в умовах формування нового світового порядку

Проаналізовані фактори та критерії регіоналізації, виділені групи та рівні становлення і розвитку міжнародних регіонів. Регіон був розглянутий як регіональна суспільно-політична система, а також було сформоване уявлення про регіон як самостійний суб'єкт політики.

Ключові слова: регіон, регіоналізація, транскордонний регіон.

Територіальна організація держави є визначальним моментом у вирішенні усього спектру проблем, пов'язаних із регіональністю. Розуміючи державу як єдине ціле з її природною територіальною різноманітністю, національно-культурним різноманіттям, говорячи про частини як про вихідні структуроутворюючі одиниці, необхідне введення відповідної дефініції, що володіє всіма необхідними властивостями, ознаками.

Слід зазначити, що й у вітчизняній, і в зарубіжній науковій літературі відсутня чіткість у визначенні предмета регіональної науки, що, безсумнівно, є однією з причин різноманіття напрямків і методологічних концепцій у сучасних регіональних дослідженнях в Україні і за кордоном. Прикладом тому служить наявність близько сотні тлумачень поняття «регіон», – його використовують різні науки для виокремлення територіальних частин держави за певною ознакою, тобто, визначення значною мірою залежить від підходу дослідника.

Власне, в теорії міжнародних відносин є юридичні, економічні, геополітичні, історичні, культурні і інші трактування цього складного явища. Кожна з них концентрується, лише на якомусь одному аспекті, ігноруючи решту найважливіших характеристик.

Аналіз наукової літератури свідчить, що поняття «регіон» є багато-рівневим. Це: 1) місто і його округи; 2) район і його області; 3) край, республіки, автономні округи; 4) держава і її райони; 5) міжнародне регіональне співтовариство і вхідні в нього держави, великі регіони світового співтовариства[2,59].

Політичний простір регіону не є внутрішньо однорідним. Така неоднорідність відтворюється і упорядкованістю політичного життя регіону, і етнокультурною його структурою, і змістом відносин місцевої влади з населенням, і політичним егоїзмом, клановістю регіональної еліти, і явищем політичної дезінтеграції пострадянського українського суспільства і т. ін., що впливає на «якісні» особливості регіонального політичного утворення. Однак в той же час він являє собою певну цілісність, що діє у взаємодії з іншими цілісностями в системі «регіон – регіон» і «регіон – держава»

та зумовлюється єдністю двох основних елементів політичного простору регіону – соціальних аспектів політики та політичних властивостей соціальних відносин. Тобто, особливе місце в наведених визначеннях має політичний компонент.

Для комплексного географічного дослідження політичного регіону потрібний аналіз політичної ситуації за такими параметрами[7,117]: відносини регіону з центром і його місце на політичній карті країни; особливості регіонального політичного режиму, у т.ч. інституційні; регіональний політичний процес, історія і специфіка політичного лідерства; органи місцевого самоврядування та їхні відносини з органами регіональної державної влади; структурні особливості регіональної еліти; своєрідність місцевого партійного будівництва; політико-географічна структура регіону (центри і периферії політичного – впливу, міжрайонні розходження); характерні риси регіональної політичної культури і її вплив на електоральний процес.

Усі характеристики, запропоновані у визначеннях, дозволяють об'єктивно сформулювати уявлення про регіон як самостійний суб'єкт політики, суб'єктність якого виявляється в декількох варіантах[7,117]:

- регіон у системі державних відносин характеризується функціями субнаціонального рівня, представницького органа центральної влади, що наближений до населення й у більш досконалий формі може контролювати, вивчати його інтереси, потреби й ефективно реалізовувати їх за допомогою перерозподілу повноважень і залучення регіональних ініціатив до співробітництва;

- регіон як територіальна спільність – це базовий рівень суспільства, виявляє себе завдяки жителям, добровільним цивільним об'єднанням, структурам самоорганізації населення, регіональній еліті, місцевим органам влади, що є постійними жителями відповідної адміністративно-територіальної одиниці і мають «єдиний адміністративний центр»[1,11];

- партнерство держави і регіону, що виявляється особливо при реалізації загальних програм, при програмуванні регіонального розвитку, визначенні стратегічних цілей, наданні субсидій органам місцевої влади (для розвитку). Саме співпраця у формі партнерства регіону та центру формує новий стиль політичного керівництва, у якому відсутня ієрархія;

- регіон – це суб'єкт господарської діяльності, по-перше, це соціальні виробнича інфраструктура, яка створюється за допомогою різних видів діяльності регіонального соціуму»[9,50]. Регіон є суб'єктом господарської діяльності завдяки органам державної влади і місцевого самоврядування, що функціонують на його території, регіональних еліт, що відображає інтереси територіальної спільності, онтологію регіонального плюралізму[3,62].

Визначених вище факторів досить для того, щоб регіон розглядати як регіональну суспільно-політичну систему, як вихідне поняття політичної регіоналістики, основну складову частину територіального устрою країни, визначеною єдиною регіональною політикою держави, що має організаційну відособленість, цілісність, економічну і демографічну самодостатність, культурну самотність; систему державних органів, які є елементами (підсистемами) державної структури влади і управління

країною. Таким чином, регіон є ключовим рівнем політичного діалогу і дій, і «...розуміється як центр дії і врівноваження» [4,143], де національні і глобальні сили нашої хвилюються на локальні вимоги і соціальні системи, що, зрештою, призведе до змушеного взаємоприспосовування і поступок.

Варто мати на увазі, що будь-який розподіл простору (території) на регіони носить досить умовний характер. Необхідність поділу великих територіальних одиниць на частині обумовлена великою диференціацією частин за багатьма ознаками. В основі виділення регіону лежить принцип доцільної цілісності, обумовлений групою регіоноутворюючих факторів. Розрізняють: внутрішню цілісність регіону – формування його господарського комплексу, проведення єдиної політики, створення єдиних органів влади і управління і т.п.; зовнішню цілісність регіону – його відособленість від інших таких же регіонів, від цілої території, від інших територій і їхніх складових частин.

Єдиного критерію, який би задовольняв виявленню регіону та його кордонів, принципово не існує з причини складної феномена, що розглядається. Але у світовій політичній практиці сформувався набір прийомів та принципів, які застосовуються при багатокритеріальному адміністративно-територіальному розподілі. Серед цих принципів слід назвати: географічні, етнографічні, економічні, етнічні, геополітичні, мовні, конфесійні, управлінські критерії [5,40].

Найпростішим та найприроднішим вважається географічний критерій, коли регіональні кордони співпадають з природними та проходять по берегах морів, річок, по вододілах гірських хребтів. В історичній ретроспективі саме цей критерій був основним для створення регіональних та міждержавних кордонів, а тому часто-густо співпадає з іншими критеріями. Більш того, у випадку з величезними імперіями лише географічний чинник зупиняв подальше розростання їх територій. Але навіть поверховий погляд на світову політичну карту дозволяє зробити висновок, що рельєф або річки не завжди слугували підставою для проведення адміністративних меж.

Етнографічний критерій дозволяє проводити регіональні кордони на підставі типологічних рис у житті населення цих регіонів. Економічний критерій регіоналізації за радянських часів був найголовнішим при розгляді питань, що стосуються адміністративно-територіального поділу. Етнічний критерій також вважається світовим політичним досвідом однією з важливих підстав для адміністративно-територіального розподілу. Справа в тому, що біля п'яти тисяч етносів Землі розподілені між 250 державами. За таких умов ідеал, коли кожний етнос має свою державність, принципово не може реалізуватися. До того ж не існує жодної країни, де всі 100% населення мали б однакову етнічну належність.

Мовний критерій дуже близько підходить як до етнографічного, так і до етнічного, але не дублює їх. Мовне питання окремо обговорювалося та враховувалося при створенні регіонів у таких країнах, як Канада та Бельгія. Зростання мовної варіативності та розповсюдження говірок і діалектів посилюється з наближенням до зовнішніх кордонів країни.

Те ж саме стосується й конфесійного критерію. У країнах світу конфесійна ознака покладена в основу адміністративно-територіального устрою, але це не означає його оптимальності.

Не слід нехтувати й геополітичним чинником у процесі регіоналізації: легко виявити, що населення і території нерівномірно припадають на області. Інколи навіть саме існування того чи іншого регіону розглядається як реакція на геополітичне оточення.

Нарешті, управлінський критерій. З точки зору теорії та практики управління існують певні оптимальні розміри регіонів, що управляються з Центру. Контроль за процесами, що відбуваються поза межами цих регіонів, потребує додаткових зусиль, надмірних витрат на утримування апарату управління.

Але поряд із внутрішніми факторами регіоналізації також існують зовнішні її фактори [8, 77], які менш досліджені. Між тим в ряді випадків вони грають визначальну роль в житті окремих регіонів країни. Сюди можна віднести: глобальні процеси, геополітичні фактори, воєнно-стратегічні детермінанти, економічні фактори, територіальні та етнічні конфлікти, культурно-релігійні фактори.

Посилення ролі регіонів у сучасному світі визначається їх становленням як суб'єктів регіональної економічної політики та міжнародних відносин. Для того, щоб сукупність держав була визначена як регіон, необхідна наявність таких ознак: історична спільність; географічна єдність території; схожий тип економіки; спільна робота в регіональних міжнародних організаціях.

Факторами, які обумовлюють об'єднання регіональних суб'єктів, виступають: економічні переваги, які виникають від взаємного співробітництва; необхідність політичного об'єднання для досягнення поставлених завдань; ідентичність, яка може виражатись в об'єднанні за національною ознакою; спільна історія або її ключові елементи; географічний фактор, на основі якого відбувається об'єднання територіальних суб'єктів в регіон.

Регіон є не тільки географічною категорією, тобто неможна ототожнювати поняття «регіон» та «територія». Територіальна складова є суттєвою для будь-якого регіону, бо вона виступає базою як його формування, так і його існування. Будь-який регіон представляє собою територію, але лише одного територіального компонента недостатньо для того, щоб назвати територію регіоном. Необхідною передумовою формування регіону на певній території є наявність специфіки економічного складу та організації. Однак існує ще один аспект проблеми. Для формування регіону мало мати специфіку, необхідно її позиціонувати. Тому поява регіону пов'язана з практичною самоідентифікацією певної територіальної спільноти.

Поступове здолання бар'єрів між державами в політичній, економічній, соціальній і навіть валютній сферах призводить до відносного послаблення структури держави як способу організації політичного простору. Відбувається корінне зміння поняття «суверенітет» і «територіальність». В результаті посилюються позиції регіонів відносно держав, які прагнуть зайняти достойне місце вже не в рамках однієї країни, а більш широкій спільноті. Про зростаючу самостійність регіонів говорить, наприклад, тенденція представлення своїх інтересів безпосередньо в Брюсселі, що надає можливість їх виходу відразу на наднаціональний рівень, оминаючи державний.

Сучасні регіони включають в себе дві площини співробітництва: міждержавну і міжрегіональну, причому регіональна інтеграція найкращим чином досягається як раз на субрегіональному рівні. Це відбувається в

тому випадку, якщо ці субрегіони дійсно є акторами міжнародної економічної співпраці (тобто мають можливість незалежно від своїх держав встановлювати транскордонні контакти). Роль держави в цьому процесі полягає в створенні умов, заохоченні встановлення таких зв'язків, наданні мікрорегіонам більшої автономії в міжнародній сфері.

Після закінчення «холодної війни» склалися передумови появи якісно нового типу спільноти – транскордонного регіону, причому він міг одночасно включати в себе в якості акторів як держави, так і окремі землі держав, що підкреслює гетерогенність транскордонного регіону в плані складових частин. При цьому важливим компонентом транскордонного регіону виступають багаточисельні канали і зв'язки між цими акторами. Допускаються зв'язки як між однотипними акторами, так і між акторами різних рівнів (субрегіон – держава). Необхідно розуміти, що говорячи про субрегіональні зв'язки і канали, слід бачити зв'язок як між цими субрегіонами в цілому, так і між окремими фірмами, освітніми закладами, неурядовими організаціями, тобто тими, хто наповнює субрегіональне співробітництво конкретним змістом.

Існування подібних транскордонних регіонів з нечіткими кордонами в умовах біполярного світу було ускладнене, бо держави були єдиними учасниками міжнародних відносин, і регіони (особливо на початковому етапі) опиралися лише на міждержавну (міжурядову) взаємодію.

Транснаціональні регіони, що існують в сучасному світі, формуються перш за все на економічній основі. Як правило, це своєрідні індустріальні, торговельні та фінансові коридори, системи здійснення трансакцій, що пов'язують головні індустріальні центри. Каркасом формування транснаціонального регіону є система економічних взаємозв'язків, які вигідні учасникам регіону.

Слід зазначити, що транскордонний регіон – це не територія, що природно склалася та оформилася (це властиво регіонам всередині держави). Транскордонний регіон спочатку може бути штучно створеним об'єднанням. В подальшому він приймає ті контури, які йому передбачені, починає розвиватися за заданою схемою. Однак, поступово транскордонний регіон набуває реальних економічних контурів.

Регіон в умовах формування нового світового порядку реально існує, якщо він формує організаційну основу для економіки. В загальному виді можна представити, що економічний регіоналізм являє собою сукупність процесів відтворення, що базуються на специфіці територіальної структури економіки, культурних форм, природних та трудових ресурсів. Становлення цілісних механізмів і структур відтворення в процесі розвитку породжує регіони різного рівня складності, які можуть локалізуватися на тих чи інших ділянках території, приєднуватися до них і спиратися на певні комплекси природних ресурсів. Наявність транскордонного регіону, так само як і його меж, визначається характером програм економічної взаємодії і реальною господарською практикою.

Зміцнення ролі регіонів в сучасному світі дає можливість говорити про появу в їх особі нових політико-територіальних об'єднань і становлення їх як суб'єктів регіональної економічної політики та міжнародних відносин. Особливістю формування регіонів є їх транскордонна сутність чи, що найменше, необов'язковість приналежності до території однієї держави. Але все це не заперечує існування впливу адміністративно-

територіального (територіально-політичного) розподілу конкретної держави. Регіон може мати якості прикордоння, але не бути залученим до процесів формування транскордонної спільноти. З одного боку, для невеликих країн не спостерігається чіткого розподілення прикордонних функцій в просторі, бо основна частина території країни розглядається як прикордонна зона. З другого боку, для більш крупних країн використовують модель М.Мунтяна. Він виділяє три групи факторів та відповідно три рівні становлення і розвитку міжнародних регіонів. Перша група – фактори об'єктивного характеру – географічний, соціально-психологічний, культурологічний і т. д. Друга група – фактори, що складають основу регіону, – економічні. Третя група – фактори, що мають при будь-якій конфігурації регіональної будови суб'єктивно-вольовий характер, – політичні. Відсутність першої групи факторів суттєво послаблює систему регіональних відносин, а відсутність другої чи третьої – призводить до її розпаду [6, 125].

Як результат, якості і контури регіону можуть змінюватися в залежності від динаміки цих відносин чи під впливом інших факторів (наприклад, зіткнення інтересів декількох країн). В середині регіону виділяються субрегіони – локальні групи країн з більш тісними та тими, що мають свою специфіку по відношенню до всього регіону в цілому, взаємовідносинами. Подібна політика в Європі базується на Європейській рамочній конвенції про прикордонне співробітництво територіальних спільнот та влади.

Слід зазначити, що можна виділити дві взаємопов'язані форми регіоналізму: внутрідержавну та міжнародну. В першому випадку має місце процес формування регіонів, коли відбувається об'єднання суб'єктів всередині державної території. В другому випадку ми маємо справу з важливою тенденцією світового розвитку. Міжнародна діяльність регіонів відбувається в таких сферах, як: територіальна система управління, транскордонне співробітництво, екологічна та культурна безпека, невійськові аспекти безпеки, залучення міжнародних ресурсів для регіональних програм, економічне та гуманітарне співробітництво.

Література

1. Баитанний Р.В. Процеси регіоналізації та глобалізації в сучасному світі // Держава право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 16. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. – С.458-463.
2. Белова В.Л. Регионоведение. Регионообразующие факторы // Социально-гуманитарные знания, 1999, – №2. – С.57-67.
3. Воронкова В. Місцеве самоврядування: щоб гідно жити, а не виживати // Віче. – 1996. – №5. – С. 55-63.
4. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме). (отв. ред. Неклесса А.И.). СПб: Алетейя. – 2000. – 320с.
5. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье: РА «Тандем-У», 1998 – 192с.
6. Мунтян М.А. Интернационализация, интеграция и регионализация мира. // Проблемы глобальных и региональных процессов. М., 1996. С. 125.
7. Рубцова Т.М. Формування суб'єктності регіону – ознака демократизму // Регіональна політика в Україні: стан та перспективи розвитку .Г.І.Мостовий, Харків, 2000. –с.117.

8. Сергунин А.А. Регионализация России: роль международных факторов // ПОЛИС, 1999, – №3. – С.76-87.

9. Шилов В. Три похода к понятию «регион»// Регион. – 1997. – №4.–С.50.

Ушакова Ж.С. Регион как политический феномен в условиях формирования нового мирового порядка

Проанализированы факторы и критерии регионализации, выделены группы и уровни становления и развития международных регионов. Регион был рассмотрен как региональная общественно-политическая система, а также было сформировано представление о регионе как о самостоятельном субъекте политики.

Ключевые слова: регион, регионализация, трансграничный регион.

Ushakova, J.S. Region is the political phenomenon in the conditions of new world order

Factors and criteria of regionalization are analysed in the article. The groups and levels of international formation are also emphasized. The author researched region as regional social and political system and the conception of the region as independent subject of policy was formed as well.

Key words: region, regionalization, trasnborder region.

Основні механізми формування та реалізації регіональної молодіжної політики в Донецькій області

Проаналізовано основні механізми формування та реалізації регіональної молодіжної політики в Донецькій області. Дана характеристика структурі регіональних органів влади, які впливають на формування політики стосовно молоді. Висвітлено дієвість регіональних молодіжних програм та достатність їх фінансування.

Ключові слова: *регіональна молодіжна політика, механізм формування, механізм реалізації, програма, джерело фінансування.*

Згідно Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» 1992р., механізмами її формування та реалізації є: прийняття законодавчих актів та рішень державних органів всіх рівнів структурних підрозділів, що займаються проблемами молоді; створення соціальних служб для молоді та підготовки соціальних працівників; розробки та реалізації цільових комплексних молодіжних програм; виділення у державному та місцевих бюджетах цільових коштів на фінансування державної молодіжної політики, залучення матеріальних і фінансових ресурсів підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, заінтересованих у роботі з молоддю; утворення спеціальних фондів[1].

Важливість дослідження полягає у аналізі стану дієвості механізму реалізації молодіжної політики у Донецькій області, що дасть можливість дати оцінку та практичні поради необхідні для більш ефективного функціонування механізму формування державної політики стосовно молоді в Донецькому регіоні.

Загалом існує значна кількість досліджень державної молодіжної політики України, окремими проблемами якої займаються Є.Бородін – спеціаліст з нормативно-правових питань, М.Головатий, О.Старинець та В.Головенько, які аналізують здебільшого окремі проблеми загальнодержавної молодіжної політики, М.Перепелиця – фахівець в галузі регіональних особливостей молодіжної політики. Окремий інтерес представляють матеріали вміщені у збірниках тематичних конференцій «Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання», «Молодіжна політика: проблеми і перспективи», «Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість», які щорічно проводяться під егідою державних органів влади.

У джерелознавчому плані окремої уваги заслуговують збірки нормативно-правових актів стосовно державної молодіжної політики за

2003-2005р., зібрані Є.Бородінім. За допомогою цих матеріалів можна проаналізувати завдання та функції структурних підрозділів, які опікуються проблемами молоді. Нарешті головним джерелом аналізу механізму реалізації молодіжної політики виступає збірка «Місцеві програми сприяння соціальному становленню та розвитку молоді», де вміщені всі регіональні існуючі молодіжні програми за регіонами.

Ціллю дослідження є аналіз дієвості механізму формування та реалізації регіональної молодіжної політики в Донецькій області. Завданнями статті є характеристика ефективності роботи окремих ланок механізму, висвітлення проблемних моментів їх взаємодії та вироблення головних порад до покращення умов формування й реалізації регіональної молодіжної політики Донецького регіону.

Одразу необхідно розмежувати поняття «формування» та «реалізація» в загальному механізмі регіональної молодіжної політики. Під «формуванням» необхідно розуміти структурно-організаційну систему, яка складається з органів державної та недержавної влади.

Процесом формування опікуються:

- На рівні центральних органів влади: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Національна рада з питань молодіжної політики при Президентові України, Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Український молодіжний центр, Фонд сприяння молодіжному житловому будівництву тощо.

- На місцевих рівнях: Управління у справах сім'ї та молоді обласних держадміністрацій, Центри соціальних служб для молоді, Служби у справах неповнолітніх.

Щодо механізму реалізації регіональної молодіжної політики, то він складається з розробки комплексу регіональних молодіжних програм та процесу фінансування регіональної молодіжної політики в Донецькій області.

Доцільним є аналіз цього механізму за наступною схемою: регіональні та місцеві структурні підрозділи, що займаються проблемами молоді; аналіз комплексу регіональних програм та характеристика джерел фінансування молодіжної політики.

Верхівкою механізму формування молодіжної політики в Донецькій області є Управління у справах сім'ї та молоді облдержадміністрації, яке виступає структурним підрозділом облдержадміністрації, утворюється головою облдержадміністрації та підзвітне і підконтрольне голові облдержадміністрації та Держкомсім'ямолоді.

Основними завданнями управління є: забезпечення на відповідній території реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок і сім'ї; виконання соціальних програм і здійснення заходів, спрямованих на забезпечення соціального та правового захисту дітей, молоді, жінок і сім'ї, сприяння соціальному становленню і розвитку дітей та молоді, запобігання насильству в сім'ї, торгівлі людьми, організацію оздоровлення, відпочинку і дозвілля дітей та молоді; координація діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань реалізації державної політики стосовно дітей, молоді, жінок і сім'ї; сприяння діяльності жіночих, молодіжних, дитячих та інших громадських

організацій; сприяння міжнародному співробітництву з питань дітей, молоді, жінок і сім'ї.

Управління під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими структурними підрозділами облдержадміністрації, райдержадміністраціями, органами місцевого самоврядування, регіональним державним Фондом сприяння житловому будівництву, а також підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, об'єднаннями громадян і громадянами[2].

Крім того, в області та в кожному місті, окремо діють Центри соціальних служб для молоді, які займаються соціальною підтримкою сім'ї, формуванням здорового способу життя, профілактикою негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі, організують соціальну роботи, підтримують волонтерський рух, розробляють та розповсюджують соціальну рекламу[3].

Також в структурі механізму формування та реалізації молодіжної політики Донецької області можна виділити Службу у справах неповнолітніх, яка відповідає на правопорушення серед молоді, безпритульних, молоді з неблагонадійних сімей; Колегію у складі Донецького управління у справах сім'ї та молоді, куди входять всі державні та недержавні органи, які опікуються проблемами молоді для погодженого вирішення питань, діє вона з 2004 р.; Донецький обласний молодіжний центр праці, який діє з 2001 р. та реалізує молодіжну політику в сферах працевлаштування, зайнятості у вільний від навчання час, сприяє розвитку молодіжних ініціатив та молодіжного підприємництва; Донецький обласний фонд сприяння молодіжному житловому кредитуванню; з 1995р. працює Донецький обласний центр військово-патріотичного виховання.

Окрім вищезазначених постійно діючих органів в Донецькій області створюються допоміжні тимчасові структури та організації, які допомагають у безпосередній реалізації регіональної молодіжної політики: Донецька обласна спеціалізована соціальна служба для молоді «Телефон довіри»; позашкільні навчально-виховні заклади та клубні заклади; молодіжні фонди; молодіжні заклади оздоровчо-лікувального характеру; молодіжні громадські організації, яких на 2008р. нараховувалось 559; з 2004р. діє Обласний центр ресоціалізації наркозалежної молоді «Твоя перемога» тощо.

Основу механізму реалізації молодіжної політики в Донецькій області складають цільові комплексні програми, розробником яких є Управління у справах сім'ї та молоді Донецької ОДА, а виконавцями всі вищерозглянуті державні органи та їх структурні підрозділи. В даному випадку під «програмою» розуміється затверджений в установленому законодавством порядку комплекс заходів, спрямованих на виконання певних завдань і вирішення питань, пов'язаних з реалізацією державної політики стосовно соціальної підтримки та допомоги дітям, молоді, жінкам та сім'ям[4,42].

Згідно з Положенням «Про порядок реалізації програм та проведення заходів з питань дітей, молоді, жінок та сім'ї», прийнятого у 2000р. програми класифікуються:

- за призначенням: державні (національні, комплексні), галузеві, міжгалузеві, спеціальні та регіональні.
- За рівнем проведення: міжнародні, всеукраїнські, міжобласні, обласні та місцеві.

• За цільовою спрямованістю: програми соціального обслуговування (задоволення потреб, що виникають у процесі життєдіяльності), соціального патронажу (чи опіки), соціальної профілактики, соціальної адаптації та реабілітації.

• За змістом: оздоровчі, освітньо-виховні, культурологічні, інформаційні, науково-методичні, міжнародні [4,44-47].

В даному дослідженні пропонується розглянути молодіжні програми реалізовані у Донецькій області за двома рівнями: державні та регіональні. Управлінням у справах сім'ї та молоді Донецької ОДА активно бере участь у реалізації всіх національних програм, лише протягом 2000-х рр. донецька молодь була задіяна у таких проектах як: Загальнодержавна програма підтримки молоді на 2004-2008 рр., Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2009-2015 роки, Державна програма підтримки молодіжного підприємництва, Державна програма молодіжного житлового будівництва, програма «Оздоровлення та відпочинку дітей та студентської молоді», програма «Здорова нація» тощо.

Яскравими прикладами власно регіональних програм стали: обласна програма «Соціальний захист дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування на 2006-2009рр.», Програма розвитку молодіжного житлового кредитування в Донецькій області до 2010 року, щорічні обласні програми «Відпочинок та оздоровлення дітей», міські комплексні програми «Молодь Донецька 2003-2005, 2007-2009рр.». Нарешті у 2008р. була прийнята Регіональна комплексна програма «Діти. Молодь. Сім'я» на 2008-2012рр., в якій вперше був використаний комплексний інтегрований підхід до питань становлення та розвитку молоді і охоплені всі проблеми молоді: економічний добробут, молодіжне кредитування, формування здорового способу життя, культурно-духовний та інтелектуальний розвиток, профілактика негативних явищ, оздоровлення молоді окремих категорій, патріотичне виховання, підтримка громадської активності та інше [5,156-161].

Одразу треба зауважити, що порівняно з іншими областями України у Донецькій області як у небагатьох інших (наприклад Луганській, Рівненській, Сумській, Харківській, Хмельницькій та Чернівецькій) до програмного забезпечення обрано комплексний підхід, коли всі важливі питання зібрано у одній програмі, тоді як в багатьох інших областях створені окремі програми такі як наприклад: військово-патріотичного виховання, житлового кредитування та будівництва, підтримки обдарованої молоді, соціального забезпечення, оздоровлення тощо. Це говорить про те, що обравши, кілька важливих напрямків, інші можуть залишитись без належної уваги. Хоча, поруч з тим, існують такі області, наприклад Луганська та Харківська, де поруч з комплексною програмою існують ще й окремо галузеві в тих напрямках, які є найбільш актуальними для молоді даного регіону. У Донецькій області, навпаки у випадках, коли комплексна програма перетиналась з проблемами попередньо прийнятих галузевих програм, то їх заходи були скасовані й перенесені до нової комплексної програми. Це з одного боку спростило процес контролю за їх виконанням, а з іншого позбавило проблемні моменти необхідної додаткової уваги.

Окреме місце у механізмі формування та реалізації державної молодіжної політики займає проблема фінансово-матеріального забезпечення, яке забезпечується як шляхом прямих державних інвестицій так і за рахунок інших джерел. Як зазначає М.Головатий, державна молодіжна

політика (чи окремі програми) фінансуються зверху донизу: від Кабінету Міністрів України – до селищної Ради народних депутатів, окремого підприємства, закладу, установи. Окрім молодіжних програм, цільового фінансування також потребує діяльність різноманітних соціальних служб для молоді, комітети, комісії у справах молоді, центри та служби тощо[6,141-142].

Загалом матеріально-фінансове забезпечення регіональної молодіжної політики здійснюється за трьома рівнями:

Перший та другий – це планове державне, обласне та міське фінансування, яке закладається як у державний бюджет, так й у бюджет області та міські бюджети заздалегідь. Ці кошти перш за все направляються на забезпечення довготривалих чи комплексних молодіжних програм, заходів та забезпечення діяльності спеціальних служб для молоді.

Третій рівень – це позабюджетні джерела згідно з законодавством, а саме внески фізичних та юридичних осіб. Найважливішим джерелом таких надходжень є фінансування молодіжних заходів за рахунок підприємств, отримання грантів міжнародних організацій на конкурсній основі, фінансування від благодійних міжнародних фондів тощо.

Проте, кожна область від самого початку розвитку регіональної державної молодіжної політики, коли діяльність у молодіжній сфері напрощувалася і в багатьох аспектах була новою, обрала свій пріоритетний шлях у механізмі фінансування молодіжної політики. В Донецькій області відбулось створення централізованої бухгалтерії в обласному центрі підтримки дитячих громадських організацій при комітеті у справах молоді Донецької обласної держадміністрації, що дало можливість удосконалити ведення бухгалтерського обліку на базі централізації облікових робіт, залучення обчислювальної техніки, прогресивних форм та методів обліку, посилення контролю за правильним витрачанням коштів, а також здешевлення облікових робіт[7,142].

Нарешті, кожна область має свою стратегію розподілу шляхів фінансування, що залежить від економічного потенціалу області, та її здатності взяти на себе основну долю витрат. На сьогодні, якщо брати за основу регіональну комплексну програму Донецької області, то джерела фінансування розподілено таким чином: кошти державного бюджету складають 36%, обласного та місцевого – 61%, інші джерела – 3%. Як бачимо, 2/3 витрат бере на себе сам регіон, що робить Управління в справах сім'ї та молоді Донецької ОДА більш самостійним при виборі головних пріоритетів молодіжної політики.

Останньою складовою в механізмі реалізації регіональної молодіжної політики є звітність та контроль і це напряду пов'язане з процесом фінансування. Бо установа чи громадська організація, яка отримала бюджетні кошти на підготовку проведення програми, мусить у встановлені терміни надати творчий звіт та дані про виконання індивідуального кошторису витрат проведеного заходу[4,56].

Отже, механізм, який формує та реалізує молодіжну політику в Донецькій області загалом є налагодженим та досить дієвим, проте існує кілька проблем в самій структурі цього механізму.

Реалізація регіональної молодіжної політики залежить від державної політики взагалі, бо виконавчі обласні структури, безпосередньо підпорядковуються центру. Прийняті рішення щодо провадження державної молодіжної політики на загальнодержавному рівні передбачають її здійс-

снення на всіх рівнях на основі конкретних норм та правил. Але, механізм реалізації державної молодіжної політики на регіональному рівні повинен враховувати не лише загальнодержавні, національні інтереси, а і інтереси розвитку регіону з його специфічними природно-географічними, соціально-економічними, демографічними характеристиками, тобто втілювати в реальність одне з найважливіших завдань регіональної державної молодіжної політики: узгодження загальнонаціональних інтересів з регіональними, місцевими інтересами молодих людей. Для вирішення цієї проблеми автор погоджується з пропозицією, висунутою М.Перепелицею, який пропонує створювати обласні Управління у справах молоді у структурі регіональної держадміністрації (без підлеглості та керівництва), яке б просто співпрацювало, а не повністю підпорядковувалось міністерству у справах сім'ї та молоді України. Ця реорганізація є досить безболісною, якщо враховувати те, що центр лише розробляє та контролює виконання молодіжних програм, а джерелом фінансування в більшій мірі виступає місцевий бюджет.

Наступною проблемою Донецької області є така важлива складова успішного процесу реалізації молодіжної політики як фінансування проектів та програм, де основним джерелом фінансування виступають обласний, міський, районний бюджети. Хоча, необхідно зауважити, що у зв'язку з високим економічним рівнем розвитку області, тут це питання не стоїть так гостро як в інших регіонах України. Додатковими засобами фінансування та шляхами економії коштів може бути льотне користування помешканнями для молодіжних громадських організацій та клубів, залучення фондів приватних та державних підприємств на умовах рекламування благодійної установи, розширення можливостей для комерційної діяльності самих молодіжних організацій та об'єднань (платні концерти та виставки, платне членство).

Загалом, для того щоб створити ефективний механізм формування та реалізації регіональної державної молодіжної політики необхідно дотримуватись наступних вимог:

- враховувати проблеми молоді конкретного регіону, для чого вести цілеспрямоване систематичне дослідження з урахуванням вимог сучасного часу;
- планувати відповідні молодіжні заходи, для чого залучати не лише відповідні органи, а й заклади і підприємства регіону чи міста;
- уважно підходити до питання відбору, підготовки та перепідготовки кадрів для роботи з молоддю;
- посилити систему контролю та періодичної звітності про стан реалізації державної молодіжної політики на регіональному та місцевому рівнях;
- покращити систему інформування молоді, поширити коло шляхів інформації та дотримуватись вимог об'єктивності інформаційних джерел.

Література

1. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 16.
2. Положення про Управління у справах сім'ї та молоді облдержадміністрації від 11.02.2004 // <http://www.info.dn.ua/authorities>.

3. *Загальне положення* про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді від 27.08.2004 // Державна молодіжна політика в Україні: Довідник термінів та понять законодавства / Є.Бородін. – Дніпропетровськ: Днепррост, 2006. – С. 146-147.

4. *Положення* про порядок реалізації програм та проведення заходів з питань дітей, молоді, жінок та сім'ї від 01.11.2000р. // Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок та молоді: Збірник нормативно-правих документів / Редкол.: В.Довженко. – К.: Держкомсім'ямолодь, 2003. – С. 42-57.

5. *Місцеві програми* сприяння соціальному становленню та розвитку молоді: Досвід 2008. Нормативно-правова збірка / Автори-упорядники: А.Коновалов, М.Шишкова. – Х.: [Громадський інформаційно-аналітичний Центр для молоді], 2009 – 962 с.

6. *Головатий М.* Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: Наукова думка, 1993. – 238 с.

7. *Перепелиця М.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект): Дисертація канд. політ. наук: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – К., 2001. – 203 с.

Агеева Е.Л. Основные механизмы формирования и реализации региональной молодежной политики в Донецкой области

Проанализированы основные механизмы формирования и реализации региональной молодежной политики в Донецкой области. Дана характеристика структуры региональных органов власти, которые влияют на формирование политики касательно молодежи. Отражена действенность региональных молодежных программ и достаточность их финансирования.

Ключевые слова: региональная молодежная политика, механизм формирования, механизм реализации, программа, источник финансирования.

Ageeva, O.L. The basic mechanisms of formation and realization of regional youth policy in the Donetsk region

The basic mechanisms of formation and realization of regional youth policy in the Donetsk region have been analyzed. The description of structure of regional organs of power, which influence on forming of policy concerning young people has been considered. Effectiveness of the regional youth programs and sufficientness of their financing has been reflected.

Key words: regional youth policy, mechanism of formation, mechanism of realization, program, source of financing.

Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону

Досліджено динаміку змін етнічного складу Донецької області в період між переписами населення 1989 і 2001рр., розглянуто специфіку самоідентифікації та територіального розміщення чотирьох найчисельніших етнічних груп області – українців, росіян, греків та білорусів.

Ключові слова: етнічна меншина, етнічна самоідентифікація, етнічна структура, біетнори.

Донецький регіон історично складався як багатонаціональний. Сьогодні тут мешкають представники понад 130 національностей, в т.ч. найчисельніші групи білоруської, грецької, грузинської, вірменської, татарської, німецької, азербайджанської, ромської меншин України. Етнічний простір Донеччини формувався протягом століть і є результатом дії цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників у сферах політики (входження у різні часи до складу різних державних утворень, різних адміністративно-територіальних устрій), економіки (економічна зумовленість масової колонізації регіону з другої половини XVIII ст. та міграцій пізніших, в тому числі радянських, часів), культури (перетин етнокультурних традицій різних народів), а також внутрішнього розвитку та взаємодії окремих етнічних компонентів, що були об'єднані спільним територіальним, а згодом політичним та культурним полем. Вже понад 100 років економічне та соціокультурне «обличчя» регіону визначається його індустріальною спрямованістю. Отож, стереотипний погляд на Донеччину перш за все акцентує увагу на промисловий контекст буття регіону, що подекуди заважає побачити етнічну та культурну різнобарвність, не дає зрозуміти весь складний комплекс регіональних етнополітичних процесів, основи відродження етносвідомості меншин. Тому першим кроком глибокого з'ясування цих питань повинно стати дослідження сучасної етнічної структури області, динаміки та напрямів змін в етнічному складі Донеччини.

Проблеми заселення, формування етнічного складу Донеччини, історичного розвитку окремих етносів, середовищі досліджувалися у працях В.Пірка [1], П.Лавріва [2], Н.Белікової [3]. Сучасні етнодемографічні процеси розглянуті у працях О.Дингеса[4], О.Цвигун [5], К.Балабанова та С.Пахоменка[6] та ін. Метою даної статті є аналіз динаміки змін етнічного складу області у період між переписами 1989 та 2001, з'ясування особливостей етнічної самоідентифікації, вивчення особливостей розмі-

щення на території області основних етнічних груп – українців, росіян, греків та білорусів.

Загальна кількість населення Донецької області нараховує 4825563 осіб. (У 1989р. в області мешкало 5311781 осіб)[7]. *Українці* складають найчисельнішу етнічну групу Донеччини. Утім, на відміну від більшості областей України, кількісна перевага українців в Донецькій області є невеликою і за цими показниками з ними традиційно конкурують росіяни. У період між двома переписами – останнім радянським 1989р. та першим всеукраїнським 2001р. відбулося зростання питомої ваги етнічних українців у масштабах всієї держави. Цей показник склав 5,1% – від 72,73% до 77,82%.[8]. Щоправда, це сталося не через абсолютне збільшення кількості українців (вона склала лише 0,3%, з 37419053 осіб до 37541693), а через зменшення загальної кількості населення. При цьому збереження абсолютної кількості українців на тлі загальної депопуляції пояснюється дослідниками не вищою народжуваністю, порівняно з іншими етнічними групами, і не за рахунок рееміграції української діаспори, а внаслідок зміни етнічної ідентифікації певної кількості росіян[9,7]. Ці тенденції вповні характерні і для Донецької області.

Перепис 1989р. засвідчив наявність 2693432 українців в Донеччині, що складало 50,7% населення області. У 2001р., кількість українців зросла до 2744149 (56,9%, приріст на 1,7%)[10,8]. Тобто, збільшення абсолютної кількості українців у Донецькій області було дещо вагомішим ніж у масштабах всієї держави. Питома вага українців серед жителів Донецької області зросла на 6,2%. Це при загальному зниженні постійного населення за ці роки на 486,2 тис. осіб, або на 9,2%. Враховуючи, відсутність таких міграційних потоків, які б суттєво вплинули на етнічний склад області, збільшення питомої ваги українців можна пояснити декількома, тісно пов'язаними між собою чинниками. По-перше, це зростання етносвідомості в умовах Української держави, що зумовило вибір української ідентичності особами з різними етнічними коренями (як правило українськими та російськими). По-друге, за час, що пройшов між двома переписами виросло покоління молодих донеччан, які формувалися в умовах української державності та нової ідеології. Можливість їх самостійного вибору етнічної належності на користь української також вплинуло на зростання кількості носіїв української ідентичності в Донецькій області. Нарешті, одним з чинників цього процесу можна вважати пріоритет громадянського визначення національної належності у осіб з розмитотою ідентичності, тобто громадянство України автоматично визначає для них і національність.

Водночас, слід зазначити, що лише 7,3% українців нашої країни мешкає в Донецькій області. Менший відсоток українців у порівнянні із загальною кількістю українців нашої держави спостерігається лише в Автономній Республіці Крим (1,31%) та у місті Севастополь (0,22%)[11].

Якщо аналізувати розселення українців по районах та містах Донецької області, то можна пересвідчитись у тому, що найбільша питома вага українців спостерігається на півночі області, в історико-географічному регіоні Південна Слобожанщина, що безпосередньо межує з Харківською областю. Це пояснюється історичними особливостями заселення краю, а також тим, що в цих районах порівняно менша кількість великих промислових підприємств, кістяк робітничих кадрів яких традиційно складав російський або ж русифікований пролетаріат. Так, міста та ра-

йони з найбільшою питомою вагою українців концентруються на півночі області – Красний Ліман – 84,4%, Красноармійськ – 75%, Слов'янськ – 73,1%, Добропілля – 71,3%, Краматорськ – 70,2%, Артемівськ – 69,4%, Олександрівський район – 91,9%, Добропільський – 89,4%, Слов'янський – 87,1%, Красноармійський – 86,8%, Краснолиманський – 83,3%.

Водночас в обласному центрі і найбільшому місті області – Донецьку українці кількісно поступаються росіянам (46,7% – українці, 48,2 % – росіяни), а в інших двох великих містах Маріуполі (510 835 осіб, 48, % – українці; 44,4 % – росіяни) та Горлівці (312 284 осіб, 51,4 % – українці; 44,8 – росіяни) ненабагато переважають їх [12, 12-23].

Росіяни є другою за кількістю етнічною групою як в Україні загалом, так і в Донецькій області зокрема. У 1989 р. вони складали 11 355 582 ос. або 22, 07 % всього населення України. Перепис 2001 р. засвідчив зменшення як абсолютної кількості росіян, так і їх питомої ваги. Отже, за останніми даними в Україні проживає 8 334 141 росіян, або 17, 28 %. Кількість росіян зменшилася на 3 021, 5 тис. осіб [13]. Існують певні розбіжності у визначенні причин цих змін. Українські автори акцентують добровільну дерусифікацію як наслідок змін у національній свідомості й ідентифікації [14, 8]. Тобто, та ж мотивація, що зумовила збільшення кількості українців, водночас привела до зменшення росіян. Особи із змішаним корінням, що за радянських часів, в умовах неофіційного, але дієвого панування російської ідентичності записувалися росіянами, тепер визначають себе як українці. Російський автор С.Тархов погоджуючись з цими аргументами додає, ще фактор виїзду росіян до етнічної батьківщини [15]. Утім, український дослідник М.Чаплик не погоджується з тим, що еміграція серйозно вплинула на кількісні показники росіян. Аналізуючи дані міграційних потоків часів незалежної України представлені у роботах українських і російських вчених, вчений доводить, що жодна з наведених цифр не перекриває й десятої частини зменшення чисельності росіян в країні [16,58]. Тому особливе значення мають внутрішні причини зменшення кількості росіян, серед яких – зміна етнічної самоідентифікації російського населення України, відновлення національної ідентичності в середовищі русифікованих українців, переорієнтація інших етнічних груп з російської на власну або на українську ідентичність.

Визнаючи добровільну й певним чином природну зміну ідентифікації з російської на українську, слід пам'ятати, що росіяни залишаються і залишатимуться етнічною групою, яка кількісно хоча і не конкурує з українською етнонацією в масштабах всієї країни, але наближається у чисельності до них у Східних та Південних регіонах, а також значно переважає всі інші національні меншини. До того ж, російськомовне населення складає 30% мешканців нашої держави (зокрема, 15% етнічних українців). Усе це потребує особливо гнучкого та обережного підходу у здійсненні етнополітики. І справа не тільки в тому, що росіянам важко психологічно зміритися з новим статусом національної меншини. Адже, окремі дослідники вважають, що досить високий відсоток другої національності у населенні країни – 17% росіян – і її величезний відрив від інших етнічних меншин (жодна з яких не перевищує 1%) можуть бути підставою, щоб називати Україну не просто поліетнічною країною, а біетнічною [17,124]. Виходячи з цього, росіяни теоретично можуть претендувати на підвищення свого статусу, вважаючи себе другою державотворчою нацією.

Особливо гострими колізії, пов'язані із статусом росіян і російської мови природно виявляються у регіонах їх найбільшої присутності, зокрема в Донецькій області. У порівнянні з 1989 р. кількість росіян зменшилася з 2 316 091 (43, 6 % населення області) осіб до 1 844 399 (36, 1 %) [18, 8]. Донецька область стала регіоном де відбувся один з найбільших кількісних спадів росіян – 471, 7 тис. осіб.(Для порівняння – АРК– 512,1 тис., Харківська область – 312,2 тис., Дніпропетровська – 308,2 тис.). Ці цифри пояснюються вже названими загальноукраїнськими чинниками, що діють і на регіональному рівні. Але заполітизованість «російського» питання в Донбасі породжує відверто спекулятивні пояснення зменшення росіян. Так, у рамках круглого столу, що відбувся в редакції газети «Донецкий криж» пролунала думка, що росіяни не визнавали свого російського етнічного походження при переписі населення, побоюючись бути звільненими з роботи (!) [19]. Звісно, такі висловлення не сприяють міжетнічному порозумінню і спонукають росіян області до постійної суспільної опозиції українському державному проекту.

Водночас, слід зазначити, що зменшення кількості росіян не змінило їхньої міцної другої позиції в етнічній структурі області. Росіяни з величезним відривом випереджають греків, що йдуть третіми. Ще меншим загрозам піддається домінування російськомовної культури та інформаційного простору, особливо в міських конгломераціях Донецчини. І справа тут не в тому, що недостатньо ефективно і цілеспрямовано йшла і йде українізація регіону. Більш глибоким поясненням є те, що в Донецькій області історично (через особливості заселення краю, його економічного освоєння, поширеності міжетнічних шлюбів, близькості мов і культур, русифікаторської політики царської та радянської влади) склалася домінуюча російсько-українська (чи вірніше, українсько-російська) етнічна коаліція, до якої примикають й білоруси. Саме східні слов'яни складають тут ядро етнічної структури, формують цінності та норми життя. Усі інші етнічні групи вимушені тією чи іншою мірою пристосовуватися до наявності цієї домінуючої коаліції, що і створює конфігурацію не тільки Донбасу, а й взагалі Сходу та Півдня України[20]. В межах цієї коаліції досить розмитим та нечітким є кордон між українською та російською ідентичностями, поширеним виявляється перехід від одної до іншої та навпаки. Саме це, як ми вже зазначали, пояснює коливання чисельності українців та росіян в бік збільшення-зменшення.

Український соціолог В.Хмелько вперше застосував для подібної етноситуації в Україні термін «біетнори»[21]. Біетнори – це люди, які в тій чи іншій ступені ідентифікують себе з двома етнічними групами. При цьому обидві з них можуть мати для них істотне значення, або ж навпаки жодна не матимуть великого впливу на особистість. Поширеність такого феномену засвідчили соціологічні опитування, що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у 1995 та 2001рр. З'ясовано, що 19% населення України складають представники змішаних українсько-російських родин, при чому 23% з них мають подвійну українсько-російську ідентичність, тобто є біетнорами. Так, у 2001 році, коли проходив перепис, опитування КМІС виявили, що серед тих дорослих, які офіційно зараховуються за національністю українцями, кожен п'ятий вважає себе за національністю не лише українцем, але й, тою чи іншою мірою, ще і руським, а серед тих, які офіційно зараховуються руськими, кожен двоє з п'яти вважають себе за національністю тою чи іншою

мірою, також і українцями[22]. В деяких дослідження такі українсько-російські біетнори називаються укрорусами. За даними М. Чаплика саме така самоідентифікація характерна 51% населення трьох областей Східної України – Донецькій, Харківській та Луганській[23,75].

Серед всіх регіонів України найбільше росіян мешкає саме в Донецькій області – 1844399. Проте за відсотком росіян до всього населення регіону, Донецьчина посідає третє місце (36,1% населення області), поступаючись Автономній Республіці Крим (58,3%) та Луганській області (39,0%).

Росіяни в Донецькій області є урбанізованим етносом. Рівень їх урбанізації (95%) вищий за середній (і до речі, також не малий) по області(90%). У трьох містах – Донецьку, Макіївці та Єнакієві росіяни є найчисельнішою етнічною групою, складаючи відповідно 48,2%, 50,8% та 51,4% населення відповідно. Лише трохи поступаються росіяни українцям у Маріуполі (44,4% росіян і 48,7% українців) та Горлівці (44,8% росіяни, і 51,4% українці). Значним є відсоток росіян у малих шахтарських містах центральної частини Донецької області – Сніжному – 45,1%, Торезі – 45,3%, Кіровському – 41,6%, Селидовому – 36,7%. Натомість у північних містах Донеччини кількість росіян є меншою – 27,5% – в Артемівську, 26,2% – у Краматорську, 23,5% – у Слов'янську, 22,1% у Красноармійську, 13,8% – у Красному Лимані[24,12-23]. Варто зазначити, що у порівнянні з 1989р. росіяни втратили домінуюче кількісне становище у Маріуполі, Горлівці, Харцизьку і Торезі, де на той час вони були найбільшою етнічною групою.

Хоча росіяни міцно тримають другу позицію і у сільських районах області (за виключенням Великоновосілківського, де на друге місце вийшли греки) їхня чисельність на селі значно поступається містам. Район з найбільшою присутністю росіян – Старобешівський налічує 31,7% представників цієї етнічної групи. У решті районах росіяни складають у середньому близько 20%.

Донецька область – регіон компактного проживання *греків* України. Вони є третій за чисельності етнічною групою області, а також складають найбільший масив грецької етнічності в Україні – 84,7% всіх греків України мешкає саме на Донеччині. Незважаючи на активні процеси відродження, грецька меншина скоротила свою чисельність як у загальноукраїнському масштабі, так і у масштабі Донецької області. Так, у 1989р. в Україні проживало 98594 греків, в Донецькій області – 83691, а у 2001р. – 91548 та 77516 відповідно. Абсолютна чисельність греків на Донеччині скоротилася на 7%. Разом з тим, частка греків у загальній чисельності населення залишилася тією самою. Як і у 1989, так і у 2001рр. греки складали 0,19% населення України, і 1,6% населення Донецької області[25,7-8].

Зменшення чисельності греків у порівнянні з 1989р. пов'язують як із загальною демографічною тенденцією в Україні, так і з виїздом на історичну батьківщину. Водночас керівництво Федерації грецьких товариств України, окремі представники грецької спільноти відзначають невідповідність даних перепису реальному стану справ. На їх погляд, в Україні мешкають близько 150-200 тис. греків. Багато хто з них тимчасово працює в Греції та на Кіпрі, тому їх не було враховано під час перепису, який проводився, на думку, деяких грецьких етнічних лідерів, швидко й неорганізовано. З другого боку, існують певні труднощі в підрахунках чисельності грецької спільноти України, тому що сьогодні юридично не-

врегульованим залишається питання національної ідентифікації. Етнічне походження людини не фіксується в жодному офіційному документі. Тому під час перепису 2001р. не передбачалося документальне підтвердження національного походження громадянина. Проблема визначення національності громадян України, зокрема греків, посилюється укладанням змішаних шлюбів та швидкими темпами мовної асиміляції. Тим, хто народився від змішаних шлюбів, важко визначити свою національність. Одна і та ж людина може мати одночасно грецькі, українські, російські чи ще якісь етнічні корені. Тому у грецьких товариствах греками вважаються всі особи, чиї пращури мали грецьке походження[26].

Історично греки мешкають в південних районах області – Північному Приазов'ї, де і сконцентровано їхню найбільшу кількість. У минулому – це компактне сільське населення, але за роки радянської влади значно виріс рівень урбанізації греків. У період з 1926 до 1959рр. кількість міських греків зросла на 35,3%. Це були найшвидші темпи серед усіх національностей України. Якщо у 1926р. міське грецьке населення складало 16,7%, то в 1959р. – 52%, а в 1989р. – 68,7%[27,29]. Утім, і сьогодні грецька меншина має вельми значну частку сільського населення. Так, у 2001р. 51414 греків мешкало у містах (1,2% усього міського населення Донеччини, усього грецького населення області) і 26102 – у селах (5,4% усього сільського населення і усього грецького населення області)[28,10].

Серед міст області найбільшою є грецька присутність в Маріуполі – історичному центрі приазовських греків. У місті проживає 21923 грека(4,3% від усього населення Маріуполя). Саме Маріуполь є єдиним містом, де греки за чисельністю займають, як і по всій області, третю позицію. Друге за чисельністю міське грецьке населення сконцентровано у Донецьку – 10180(1%), але тут вони займають вже четверту позицію після білорусів. Територія де розташований Донецьк не була історичним регіоном грецької колонізації, вона спрямовувалася південніше. Але Донецьк є обласним центром. Більшість вихідців з грецьких приазовських сіл довгий час, до створення відповідної інфраструктури в Маріуполі, отримували вищу і середню освіту в Донецьку, і саме тут, як правило, залишалися для продовження кар'єри.

Зважаючи на те, що в регіоні історичного розселення греків – Північному Приазов'ї значних міст, крім Маріуполя немає, а інші міста області (крім Донецька) не були привабливими для кількісно суттєвої міграції, бачимо відсутність більш-менш значного відсотка греків у містах північної та центральної Донеччини. Лише в Докучаєвську та Авдіївці греки мають 3 та 4 місця відповідно в етнічній структурі, складаючи 2,1 і 0,6 відсотка населення вказаних міст.

Дещо іншою є ситуація з грецькою присутністю у сільських південних районах області. Так, у Великоновосілківському районі греки займають другу позицію після українців і складають 19,7% населення району, випереджаючи росіян (13,3%). Міцне третє місце (після українців і росіян) греки тримають в 7 районах – Володарському(20%), Тельманівському(17,4%), Старобешівському(13,4%), Першотравневому(9,7%), Волноваському(3,2%), Маріїнському(1,1%), Новоазовському(1%).

Четверта за чисельністю етнічна група Донеччини, і третя – у всеукраїнському масштабі – *білоруси*. Переважна більшість сучасних представників білоруської спільноти України є мігрантами радянської доби (переважно післявоєнних часів) та їхніми нащадками у першому

покоління. Лише 25,77% білорусів народилися в Україні [29,312]. Це дає підстави відносити білорусів водночас як до історичних, так і до новітніх меншин, що склалися внаслідок виробничої, освітньої та ділової міграції другої половини ХХ століття.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001р. білоруська меншина нараховує понад 275 тис. осіб. Вагому частку займають білоруси (44525 осіб або 0,9% населення) і в етнічній структурі Донецької області. Утім, якщо порівняти ці цифри з даними 1989р. можна констатувати істотне (майже удвічі) зменшення білоруського населення. У 1989р. білоруси становили в Україні 440 тис., а на Донеччині – 76935 (1,45% населення області). Тобто кількість білорусів в Україні за 12 років зменшилася на 37,33% (164282 осіб) [30,15]. На Донеччині кількість білорусів зменшилася на 32 тис. осіб, або на 42%.

Такі високі темпи негативної кількісної динаміки притаманні лише білорусам і різко контрастують з коливаннями чисельності інших етнічних груп. Етнодемографічна ситуація в білорусів України та Донеччини, зокрема пов'язана не стільки з міграційними процесами, скільки з високим рівнем асиміляції та особливостями самоідентифікації білорусів. Ці особливості зумовлені комплексом чинників, а саме дисперсністю проживання білорусів, великим ступенем їх урбанізації, російськомовністю переважної частини білорусів України та Донеччини (лише 10,4% білорусів Донецької області вважають білоруську мову рідною), високим показником змішаних шлюбів з росіянами та українцями (74,5% шлюбів білорусів України – змішані), і, нарешті, спорідненістю культури, звичаїв, менталітету білорусів з українцями та росіянами, майже не виділяє білорусів з середовища інших східнослов'янських народів.

Отже, білоруська ідентичність в Україні та у Донецькій області зокрема, є дещо розмитою і частка громадян, що мають білоруські корені настільки сильно інтегровані у споріднене оточуюче середовище, що не вирізняють себе з нього, ідентифікуючи себе як українців чи росіян, в залежності від регіону проживання та мови спілкування. На Донеччині білоруси є часткою вищезгаданої українсько-російської етнічної коаліції, в межах якої вони і здійснюють самоідентифікацію. Водночас, те, що вельми значна кількість людей все ж визначають себе як білорусів, свідчить про збереження ними основної риси ідентифікації – самосвідомості. Але зберігається вона лише на рівні формального фіксування.

У всіх містах Донеччини (крім Маріуполя, Макіївки та Димитрова) білоруси займають за чисельністю третє місце після українців та росіян. Цікаво, що абсолютна кількість білорусів Макіївки є досить великою – 4806, і за кількістю білорусів Макіївка є другим містом після Донецька. Але все одно білоруси поступаються тут не тільки росіянам і українцям, а й татарам. Лідером за питомою вагою білорусів є невеличке місто Шахтарськ в якому білоруси складають 1,5% (1080 осіб) населення міста. Найбільша абсолютна кількість білорусів проживає у Донецьку – 11659 (1,2% населення міста), Макіївці – 4342 (1,12%), Горлівці – 4079 (1,3%), Маріуполі – 3766 (0,8%), Краматорську – 1266 (0,7%), Єнакієве – 974 (0,9%), Слов'янську – 641 (0,5%).

У районах півночі та центру області білоруси посідають третє місце за чисельністю та питомою вагою. Вона коливається від 0,9% у Костянтинівському до 0,4% у Слов'янському районах. У 7 південних,

переважно сільських районах, білоруси йдуть четвертими, за греками. Тут їхня питома вага у середньому – 0,5%.

Окрім цих чотирьох найчисельніших етнічних груп області, на Донеччині мешкають татари(19161), вірмени(15734), євреї(8825), азербайджанці(8075), грузини(7197), молдовани(7171), болгар(4833), німці(4620), поляки(4343), роми(цигани)(4106), турки(1791), литовці(1359) та ін.

Таким чином, етнічну структуру Донецької області характеризує такі головні особливості.

1. Поліетнічність області поєднується із чітко вираженим кількісним переважанням двох етнічних груп – українців та росіян, що дозволяє вказати на біетнічність як на визначальну рису етнічної структури.

2. Наявність значної кількості т. зв. біетнорів, осіб із подвійною (україно-російською) ідентифікацією, у яких досить розмитим та нечітким є кордон між українською та російською ідентичностями та поширеним виявляється перехід від одної до іншої під впливом дії різних чинників (супільних обставин, кон'юнктури, особистих переконань тощо).

3. Збільшення кількості українців у порівнянні з 1989р. на тлі зменшення трьох інших основних етнічних груп області, що пов'язане із переходом на українську ідентифікацію (яка асоціюється з державотворчою нацією) певної кількості біетнорів та осіб із кількома етнічними коренями.

4. Територіальне розміщення чотирьох основних етнічних груп Донеччини зумовлюється історичними особливостями заселення області і характеризується: а) суттєвою перевагою українців у північних містах та районах області – Південній Слобожанщині; б) компактним мешканням греків у південних сільських районах Донеччини; в) значною кількістю росіян у міських індустріальних конгломераціях Центральної Донеччини – Донецьку, Макіївці, Єнакієве тощо та у Маріуполі; г) більш-менш рівномірною розпорошеністю білорусів по містах області та незначною їх кількістю у сільській місцевості.

Знання етнодемографічної та етнотериторіальної специфіки Донеччини має особливе значення для вироблення дієвої та ефективної етнополітики на регіональному рівні.

Література

1. Пирко В. Заселение Донеччины в XVI–XVIII вв. / *Летопись Донбасса. Краеведческий сборник.* – Донецк, 1992. – Вып. 1. – С. 10-15.
2. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – 206 с.
3. Белікова Н. Етноконфесійний простір Донецької області: етапи формування / *Етнические сообщества Украины: история, современность, будущее. Сб.ст.* / Под ред. А.Дынгеса, С.Кузнецовой. – Донецк, 2006. – 486 с.
4. Дынгес А. Численность и размещение немцев Донецкой области в 1989 – 2001годах/ http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2009_17_18/09dynges.htm
5. Цвигун О. Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Донецьк, 2006. – 19 с.; Подгайко М.К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.– К., 2006. – 19 с

6. Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. – Маріуполь, 2006. – 260 с.

7. *Про кількість* та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року / <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/estimated/>

8. *Про кількість* та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року / <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

9. Євтух В., Троцинський В. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку // Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В.Євтух, В.Троцьанський, К.Глушко, К.Чернова. – К., 2004. – С. 3-35.

10. *Національний склад* та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник // Відповідальні за випуск В. Шабанова, С. Нарушевич. – Донецьк, Донецьке обласне управління статистики. – 23 с.

11. *Про кількість* та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року / <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>

12. *Національний склад* та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – 23 с.

13. *Про кількість* та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року / <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#ukraine>

14. Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно- Східного регіону): автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 20с.

15. www.rus.in.ua/page/289.html

16. Чаплик М. Росіяни в Україні (1989-2001 рр.): історико – демографічний аспект: дис... канд.. іст. наук: 07.00.01./ Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 282 с.

17. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К.: Фоліант, 2005. – С. 257.

18. *Національний склад* та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник...– 23 с.

19. *Легко ли быть русским на Украине?* // <http://dkr.com.ua/index.php?new=12466>

20. Кононов И. Украинско-русская доминирующая коалиция как фактор развития этнической структуры Украины // http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog_1999/Kononov.html

21. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну? // <http://www.dt.ua/1000/1030/53764/>

22. Там само.

23. Чаплик М. Росіяни в Україні (1989-2001 рр.)...– 282 с.

24. *Національний склад* та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – 23 с.

25. Там само.

26. <http://greeks.ua> (Сайт Федерації грецьких товариств України)

27. Балабанов К., Пахоменко С. Національно-культурне та громадське життя греків України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. – Маріуполь, 2006. – 260 с.

28. *Національний склад* та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник... – 23 с.

29. *Національний склад* населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. За ред. О.Г.Осауленка. – К, 2003. – 245 с.

30. *Розподіл населення* найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О.Г. Осауленко (ред.). – К.: Держкомстат України, 2004. – 374 с.

31. *Національний склад* та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник... – 23 с.

Шайхатдинов А.З. Этническая структура Донецкой области и особенности самоидентификации основных этнических групп региона

Исследована динамика изменений этнического состава Донецкой области в период между переписями населения 1989 и 2001 гг., рассмотрена специфика самоидентификации и территориального размещения четырех наиболее многочисленных этнических групп области – украинцев, русских, греков и белорусов.

Ключевые слова: этническое меньшинство, этническая самоидентификация, этническая структура, биэтноры.

Shaikhatdinov, A.Z. The ethnic composition of the Donetsk region and the features of self-identification of the main ethnic groups of the region

Author studies the dynamics of changes in the ethnic composition of the Donetsk region in the period between the censuses of 1989 and 2001. It was considered a specific identity and spatial location of the four most numerous ethnic groups of the region – Ukrainian, Russian, Greek and Belarusians.

Key words: ethnic minority, ethnic identity, ethnic structure, biethnory.

Партія регіонів у Донецькій області: становлення та ресурси

Розглянуто структурне становлення Партії регіонів у Донецькій області. Проаналізовано її людський, фінансовий та кадровий ресурс в регіоні. Доведено, що партія має тут розвинену мережу місцевих організацій, нараховує значну кількість членів і є наймасовішою, володіє потужною фінансовою базою, а в її лавах перебувають представники місцевої політичної та бізнесової еліти. Сукупність цих факторів визначає особливе становище Партії регіонів саме в Донецькій області.

***Ключові слова:** Партія регіонів, ресурс, структура, фінансовий, кадровий, людський.*

На початку 90-х років ХХ століття в Україні відбулися суттєві зміни в усіх сферах життя суспільства, зокрема в політичній. Саме в цей період відбувалося становлення багатопартійної системи внаслідок створення значної кількості політичних партій різного ідеологічного спрямування. На політичному ринку з'явилися і попит, і пропозиція. Політичні сили повинні були конкурувати, здобувати підтримку виборців, пропонувати нові ідеї, підходи та концепції розвитку країни. Але, більшість з них, не мала розвиненої організаційної структури на регіональному рівні, потужного фінансування, значної кількості членів, підтримки авторитетних та впливових осіб. Безумовно, ці проблеми заважали ефективній діяльності політичних партій, жодна з яких не отримувала переконливої підтримки виборців. Наприкінці 90-х років ХХ століття на політичну арену вийшла політична сила нового покоління – Партія регіонів (далі ПР), яка вже у 2006 році стала найбільш популярною серед населення. На парламентських виборах 2007 року їй вдалося закріпити свої позиції. Такий успіх ПР можна пояснити лише тим, що вона, окрім розвиненої мережі місцевих організацій, має ще значний фінансовий та людський ресурс, а в її лавах перебувають відомі та впливові особи – представники бізнесової та політичної еліти. Все це дає їй можливість вести активну діяльність, проводити дійсно масові заходи, впливати на свідомість громадян, вести широку агітацію. Тому, принаймні в найближче десятиліття, ПР залишатиметься найбільш популярною та впливовою політичною силою в Україні, звичайно якщо в партії буде внутрішня стабільність і не відбудеться ніякого розколу.

Донеччина має важливе значення для України, оскільки дає 20% ВВП всієї країни, а на території цього регіону мешкає 10% усього її на-

селення[17;16]. Крім того, враховуючи, що саме тут ПР має найбільшу підтримку населення, проблема її становлення та розвитку в Донецькій області представляється нам дуже важливою.

Метою статті є виявлення особливостей ПР, які забезпечують її значну популярність серед населення Донеччини та визначення її перспектив в цьому регіоні. Виходячи з мети, автор ставить завдання проаналізувати структурне оформлення Донецької обласної організації ПР (далі ДОО ПР), дослідити її фінансовий, людський та кадровий ресурс. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1997-2008 роки. Автор розпочав дослідження з 1997 року, оскільки саме тоді відбулося створення Партії регіонального відродження України (далі ПРВУ), на базі якої у 2001 році була заснована ПР.

Історіографічну базу даної проблеми складають праці загальнотеоретичного характеру, роботи присвячені характеристиці політичної ситуації в Україні та безпосередньо в Донецькій області. До першої групи можна віднести праці О.Бойко, О.Голобуцького, В.Кипеня, Т.Криворучко, В.Лаги, О.Леонova та В.Якушика, в яких подана класифікація політичних партій України за ідеологічною приналежністю, а також окреслені проблеми відносин держави та партій[3;5;10;13]. Такі автори, як В.Бала, О.Голобуцький, Т.Голобуцька, Я.Павловський приділили увагу аналізу політичної ситуації в Україні 2006-2007 років[1]. До третьої групи відносяться праці Т.Болбат, В.Ковальського, В.Ликова, Н.Наталіної, Є.Пожидаєва та А.Фіщука, в яких висвітлено створення окремих політичних сил регіону, проаналізовано їхні проблеми[4;15;32]. Ці роботи мають безперечну цінність в розумінні політичної ситуації в Донецькій області в означений період, однак не дають можливості зрозуміти причини успіху ПР.

Джерела з даного дослідження теж складаються з декількох груп. Найголовніше значення мають закони України. Перш за все Основний закон України, 36 стаття якого надає громадянам право на створення політичних партій, закон України «Про політичні партії України», який встановлює порядок створення та діяльності партій[11,10;9]. До другої групи належать партійні документи та матеріали, як загальнонаціонального, так і місцевого значення. Зокрема, базовим документом є Статут, який визначає їх структуру та керівні органи на всіх рівнях. Третю групу складають статистичні дані щодо кількості політичних сил, зареєстрованих на Донеччині обласним управлінням юстиції та їх місцевих організацій. Велику цінність для розуміння позиції ПР в регіоні мають матеріали надані автору статті у Маріупольській міській організації партії.

У другій половині 1990-х. років була створена найбільш популярна на Донеччині Партія регіонів. Її партійне будівництво у Донецькій області розпочалося одночасно зі створенням самої партії у 1997 році, яка тоді мала назву Партії регіонального відродження України. Втім, цей процес був тривалим. Наприклад, у 1997 році ПРВУ мала структури у 21 області країни, в тому числі і в Донецькій[23,1]. Однак, на цьому етапі партійного будівництва місцевих організацій було створено небагато. ПРВУ знадобилося три роки, щоб створити більш-менш розвинену партійну структуру на Донеччині.

Донецька обласна організація ПРВУ була створена у 1997 році, а 26 грудня того ж року вона була зареєстрована Донецьким обласним

управлінням юстиції[24,2]. Взагалі обласний осередок був створений напередодні парламентських виборів 1998 року, тому на момент виборів партійна структура ПРВУ на Донеччині була нерозвиненою. Кілька років партійне будівництво ПРВУ в регіоні відбувалося дуже повільними темпами. Про успіхи у створенні місцевих організацій партії на Донеччині можна говорити лише стосовно початку ХХІ століття. Так, у 2001 році ПРВУ мала тут вже 23 міських та 8 районних організацій[8,3].

Таким чином, ПРВУ знадобилося чотири роки для того, щоб створити більш-менш розвинену мережу місцевих організацій. У той же час, охопити партійними організаціями усі міста та райони області партія за цей період не змогла. Вирішення цього завдання було поставлено на конференції ДОО партії[8,3].

Втім, цю проблему вирішувала вже ПР. В 2000 році ПРВУ, Партія солідарності України, Партія Праці, Всеукраїнська партія пенсіонерів і Партія «За красиву Україну» об'єдналися в єдину політичну силу. 17 листопада того ж року відбувся ІІІ позачерговий з'їзд ПРВУ, на якому партія була реорганізована шляхом об'єднання вищеназваних сил[23,1]. Нова партія отримала назву Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України». Її очолив тріумвірат – В.Ландик, П.Порошенко та В.Рибак[23,2]. А на позачерговому з'їзді, який відбувся 3 березня 2001 року, партія отримала назву Партії регіонів, головою якої став М.Азаров[23,2]. За період з 2001 по 2005 роки ДОО ПР створила розвинену мережу місцевих організацій. У довідці видання Донецької обласної ради «Життя» від 2005 року знаходимо вже нові цифри – партія має в регіоні 45 міських та районних організацій[29,1]. Але, ці данні дещо не збігаються з даними, що містяться на офіційному сайті ДОО ПР, оскільки тут ми знаходимо цифру 42 партійні організації, з яких 27 міських та 15 районних[14]. Ці розбіжності у цифрах можна пояснити тим, що на сайті ДОО партії деякі її місцеві організації просто не вказані. Зокрема, не вказані районні у містах партійні організації, які теж необхідно враховувати. Наприклад, лише в Маріуполі існує 4 районні організації партії[25,3]. Виходячи з цього, можна вважати, що місцевих організацій ПР у Донецькій області набагато більше, ніж їх вказано на сайті ДОО. Ми можемо припустити, що вони охоплюють практично всю територію регіону.

Отже, процес партійного будівництва ПР в області був тривалим і відбувався 8 років. Однак на даний момент партія має широку мережу міських та районних організацій, яка дозволяє їй вести тут активну та ефективну діяльність.

ПР є наймасовішою партією Донеччини. Цей регіон з самого початку був для неї базовим і тут її лави поповнювалися дуже швидко. Вже у 2001 році партія нараховувала в області 15000 членів[8,3]. Це можна було б вважати певним успіхом ПР у цьому напрямку, однак, на той момент існувала проблема нерівномірного розподілення членів партії у місцевих організаціях. Так, на Донецьку міську організацію ПР припадало близько 2/3 загальної кількості членів ДОО партії, у той же час половина партійних організацій нараховувала від 5 до 10 членів[8,3]. Наприкінці того ж 2001 року проблема була вирішена. Якщо по країні партія нараховувала 420000 членів, то в ДОО їх було 274000[12,6]. Проте, виникають великі сумніви стосовно методів, якими було забезпечено таке швидке зростан-

ня лав ПР у Донецькій області. Сам голова ДОО партії, яким на той час був В.Рибак заявляв, що ці методи зовсім не прикрашають партію[12,6]. Виникають також сумніви стосовно того, наскільки добровільно люди вступали до партії, враховуючи ту обставину, що у ДОО ПР перебували власники великих підприємств області. Можна припустити, що у деяких випадках вступ до партії був добровільно-примусовим. Але, не зважаючи на це лави партії продовжували збільшуватися. З 2002 по 2005 роки кількість членів ДОО партії зросла ще на 16000 осіб і склала 290000 [29,1]. Така цифра дає підстави вважати ПР найбільшою в області партією за кількістю членів.

Крім того, слід зазначити, що, ПР має найбільші місцеві організації в регіоні. Так, Маріупольська міська організація партії, створена у 1999 році, на січень 2003 року нараховувала вже 17810 осіб [18,1]. На 1 січня 2004 року їх було 17905 осіб[19,1]. На 1 січня 2005 року – 18004 особи[20,1]. На 1 січня 2006 року – вже 23236 осіб[21,1]. А, у лютому 2007 року чисельність Маріупольської міської організації ПР становила 23895 осіб[22,1]. За кількістю членів вона є найбільшою в Маріуполі, і тут з нею не можуть зрівнятися навіть КПУ, СПУ, НСНУ та «Батьківщина», не говорячи вже про інші партії.

Отже, можемо стверджувати, що ПР є наймасовішою політичною силою Донеччини, причому найпотужніше збільшення її лав відбулося у 2001 році. Окрім цього, завдяки своїй масовості в регіоні, партія має можливість проводити тут справді масові акції. В разі необхідності ПР може зібрати значну кількість своїх прихильників в області для проведення мітингів та інших заходів. Значний людський ресурс, яким тут володіє партія цілком дозволяє їй це зробити.

ПР та її ДОО ніколи не мали проблем з фінансуванням, оскільки майже вся бізнесова еліта Донецької області перебуває в її лавах. Членами ПР є Ренат Ахметов, Б.Колесніков, брати Ключєви, які одночасно є великими підприємцями. Щодо Р.Ахметова, то він є акціонером «Донгорбанку» та власником понад 60% акцій фірми «Люкс»[2]. Крім того, йому належать 90% акцій компанії «Сістем Кепітал Менеджмент»[2]. За посередництвом СКМ Ахметов володіє 98% акцій ТРК «Україна», 24% акцій Краматорського машинобудівного заводу ім. Куйбишева, 24% Керченського металургійного комбінату, 27% Дружківського рудоуправління, 52% торгового дому «Азовсталь», 17% страхової компанії «Аско», 99% акцій ФК «Шахтар», 99% акцій готелю «Донбас-Палас»[2]. Йому належать 98% акцій пивзаводу «Сармат»[2]. Через «Сармат» він володіє 50% акцій фірми «Полтавпиво», 93% акцій Пиво-безалкогольного комбінату «Крим», 90% Луганського пивоварного заводу, 51% Пиво-безалкогольного комбінату «Дніпро», 70% Київського пивзаводу №1 [2]. Триває процес поглинання «Сарматом» структур київської «Оболоні»[2]. Окрім того, Ахметову належать 60% акцій фірми «Гефест» і 51% акцій оператора стільникового зв'язку ДСС[2]. Додамо також, що у 2007 році Р.Ахметов став власником «Дніпроенерго».

У свою чергу, Б.Колесніков є власником кондитерської фабрики «Київ Конті» та Артемівського заводу шампанських вин[2]. Що стосується братів Ключєвих, то вони ще у середині 90-х років ХХ століття створили корпорацію «Укрпідшипник»[2]. Згодом Андрій Ключєв пішов у політику

(обіймав посади заступника губернатора з політико-правових питань, а у 2003 році став народним депутатом України; на момент парламентських виборів 2006 року очолював комітет ВР із питань паливно-енергетичного комплексу), а бізнесом займається переважно Сергій[2]. Перебуваючи у структурі облдержадміністрації, А.Клюєв контролював вільні економічні зони, розташовані на території Донбасу. Під контролем братів Клюєвих перебувають такі підприємства як «Донбаскабель», «Донецьккокс», Артемівський завод з обробки кольорових металів[2]. Клюєви мають інтерес в регіональній енергетиці. Вони досі є одними з найближчих помічників і соратників Віктора Януковича.

Крім того, деякі дослідники відмічають зв'язок ПР з «Індустріальним Союзом Донбасу», створеним у 1995 році, серед засновників якого називають Віталія Гайдука та Сергія Львовичкіна[2].

Усі названі підприємці мають можливість надавати ПР та її ДОО значну фінансову допомогу, завдяки якій партія здійснює активну діяльність. Зокрема, значні кошти необхідні для організації масових акцій – мітингів, концертів. Можна згадати мітинги прихильників коаліції «Національної Єдності» на майдані, значну кількість серед яких складали саме прихильники ПР. Значні кошти були потрібні для того, щоб привезти прихильників ПР у Київ з різних регіонів країни, у тому числі, і з Донецької області і утримувати їх. Не менш, а можливо і більш значні кошти потрібно було витратити на оплату послуг артистів, які виступали на цих мітингах з піснями. Втім, у ПР та її ДОО кошти на це є.

Не має ДОО ПР особливих проблем і з кадровим ресурсом. Ми вже називали представників великого бізнесу регіону, які є членами партії. Можна додати, що в її лавах перебувають також місцеві впливові посадовці. Серед них – голова обласної ради А.Близнюк, голова Донецької міської ради О.Лук'янченко, голова Маріупольської міської ради Ю.Хотлубей та інші. За результатами виборів 26 березня 2006 року більшість голів міських рад області є членами ПР[27]. Навіть головами ДОО партії завжди були представники політичної, або бізнесової еліти Донеччини. Керівництво ДОО ПР за більше ніж десять років її існування змінювалося кілька разів. Першим головою ДОО партії з 1997 по 2001 роки був С.Бешуля, який у той же час обіймав посаду голови Київської районної ради у місті Донецьку[12,6]. На Х обласній конференції ПР, яка відбулася у 2001 році, його змінив засновник партії В.Рибак, який на той момент обіймав посаду Донецького міського голови[12,6]. А вже на XII конференції ДОО ПР, яка відбулася 29 листопада 2003 року В.Рибак на посаді голови обласного осередку партії змінив Б.Колесников, який тоді був керівником Донецької обласної ради[31,4]. Головним мотивом добровільного звільнення з посади В.Рибак була необхідність серйозно зайнятися партійним будівництвом в інших регіонах країни[31,4].

Чинний голова ДОО ПР Б.Колесников народився 25 жовтня 1962 року у Маріуполі[26]. Має вищу освіту – закінчив Донецьку державну академію управління за фахом «економіст-менеджер». Трудову діяльність він розпочав у 1980 році у Куйбишевському ОРСІ ПО «Донецьквугіль»[26]. У 1991 році Б.Колесников обіймає посаду генерального директора торгівельної фірми «Південь»[26]. У 1997 році стає генеральним директором виробничого об'єднання «Київ-Конті»[26]. У 90-х роках ХХ століт-

тя Б.Колесников розпочинає політичну діяльність, і вже у 1999 році отримує посаду заступника голови Донецької обласної ради. У травні 2001 року стає головою обласної ради, і перебуває на цій посаді до квітня 2006 року[26]. Крім того, у травні 2006 року він стає народним депутатом України[26].

Таку інформацію про Б. Колесникова можна знайти на офіційному сайті ДОО ПР. Щоправда, на сайті не має жодного слова про арешт голови ДОО партії у 2005 році за звинуваченням у здирництві. Але, Генеральна прокуратора не змогла довести провини Б.Колесникова і його відпустили. Після цього його політична та партійна кар'єра продовжилися. У 2007 році на позачергових виборах до Верховної Ради він очолює виборчий штаб ПР на всеукраїнському рівні.

Таким чином, з наведених фактів ми бачимо, що зміни голів ДОО ПР відбувалися без скандалів і дуже спокійно. На посаду голови ДОО партії обиралися люди досить відомі в регіоні і лише чиновники. Більше того, кожен наступний голова регіонального відділення займав ще більш високу посаду і мав більше авторитету та впливу, ніж його попередник. Також, відмітимо, що на посаду голови ДОО партії обиралися люди впливові як в регіоні, так і в самій партії. До того ж, нинішній голова ДОО ПР не тільки обіймав високі посади у Донецькій обласній раді, а й був одночасно бізнесменом. В цілому є підстави вважати ПР найпотужнішою політичною силою в Донеччині.

Звертає на себе увагу кількість представників Донеччини у виборчих списках партії. У списку 1998 року їх було лише 18 зі 104 кандидатів у народні депутати[28]. Серед них не було ще гучних прізвищ, хіба що окрім В.Рибака, який на той момент був міським головою Донецька[28].

У 2002 році ПР брала участь у виборах в складі блоку «За Єдину Україну», отже виборчий список був сформований із розрахунку і на інших його учасників. Тому представників регіону від партії в ньому знову було не багато.

Проте, виборчий список ПР 2006 року просто вражає величезною кількістю представників Донецької області. Їх було 24,3% від загальної кількості кандидатів у народні депутати[6]. Більшість з них отримала прохідні місця. Якщо у 2002 році бізнесова та політична еліта регіону і мала деякі сумніви стосовно політичного проекту під назвою ПР, то з часом вона майже у повному складі увійшла до її лав.

В 2007 році кількість представників регіону у списку ПР дещо зменшилася і склала 17,8% від загальної кількості кандидатів у народні депутати[7]. Але в цілому картина не змінилася, на прохідних місцях знову опинилася бізнесова та політична еліта Донеччини. Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що навіть враховуючи все значення Донецької області для економіки країни, в парламенті її мали б представляти не більше 45 осіб[30]. У той же час, представників області у виборчих списках партії 2006 та 2007 років стільки, що її можна було б назвати не Партією регіонів, а Партією регіону, оскільки в реальності вона представляє у Верховній Раді лише один регіон України, хоча і найбільший.

Таким чином, партійне будівництво ПР у Донецькій області відбувалося наприкінці ХХ– на початку ХХІ століття. Їй знадобилася 8 років

для того, щоб створити тут розвинену мережу місцевих організацій. Окрім цього, можна виділити наступні особливості партії в регіоні: значна кількість членів, потужне фінансування, перебування в її лавах бізнесової та політичної еліти. Інакше кажучи, ПР має на Донеччині значний людський, фінансовий та кадровий ресурс, який дозволяє їй бути найвпливовішою та найпопулярнішою політичною силою області. Вона може в будь-який момент мобілізувати своїх прихильників на дійсно масові акції, а її фінансування дозволяє вести активну діяльність та проводити гучні заходи не лише під час виборів. Посиліло позиції партії і перебування в її лавах місцевих чиновників та підприємців, особливо представників великого капіталу. Крім того, саме з Донеччини походить більшість керівників ПР на всеукраїнському рівні. Все це дає підстави вважати, що Донецька область є для ПР базовою, а сама партія є цілком Донецьким політичним проектом.

Література

1. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Политическая ситуация в Украине конца 2006 года. Прогноз на 2007 год // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo25>
2. Бала В., Голобуцький О., Якушик В., Голобуцька Т., Павловський Я. Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 року // <http://www.agency.org.ua/index.php?mod=demo23>
3. Бойко О.Ю. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / О.Ю.Бойко. – Чернівці, 2005. – 21 с
4. Болбат Т., Лыков В., Халимова Е. Донецкая область: политические партии, движения, общественные организации. – Донецк. – «Лебедь», 1994. – 87 с.
5. Голобуцький О. Криворучко Т. Кулик В. Якушик В. Політичні партії України // Національний ун-т «Києво-Могилянська академія»; Центр суспільно-політичних досліджень / В.М. Якушик (ред.). – К. : Кобза, 1996. – 144с.
6. Додаток до постанови Центральної виборчої комісії 16 грудня 2005 року № 208 Виборчий список кандидатів у народні депутати України Партії регіонів // http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2005/p0208_2005.htm
7. Додаток до постанови Центральної виборчої комісії від 9 серпня 2007 року № 77 Виборчий список кандидатів у народні депутати України Партії Регіонів // http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2007/p0077_2007_d.htm
8. Доценко Ю. Областная конференция накануне съезда // Виробник України. – № 9. – 2001. – С. 3
9. Закон України про політичні партії в Україні // <http://info.org.ua/?sture=content&menu=about&submenu=agit&l=ukr&item=107&next=0>
10. Кипень В., Леонов О. Партии, общество, государство: взаимодействия в украинских реалиях. – Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи. – Донецьк: Рісн Нісд, 2004. – С. 26 – 43
11. Конституція України. – Харків, 1999. – 47 с.

12. Корнилов Д. Донецкое областное отделение Партии регионов возглавил донецкий мер Владимир Рыбак // Салон. – № 96. – 2001. – С. 6

13. Лага В.А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України: Автореф. Дисер. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук.: спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси»/ В. А. Лага. – Одеса, 2006. – 17 с.

14. Местные организации партии // <http://www.pr.dn.ua/pages/18.html>

15. Наталіна Н. Специфіка та електоральні перспективи політичних партій у Донецькій області. – Донецьк: Комітет виборців України, 2005. – 75 с

16. Основні підсумки Всеукраїнського перепису України 2001 року (Донецька область) // <http://www.donetskstat.gov.ua/census/index.php>

17. Оцінка стану економічного розвитку регіону // <http://fri.org.ua/ua/ukraine/92>

18. Поточний архів Мариупольской городской организации Партии регионов. Количественный и качественный состав Мариупольской городской организации партии на 1 января 2003 года. – 1 л.

19. Поточний архів Мариупольской городской организации Партии регионов. Количественный и качественный состав Мариупольской городской организации партии на 1 января 2004 года. – 1 л.

20. Поточний архів Мариупольской городской организации Партии регионов. Количественный и качественный состав Мариупольской городской организации партии на 1 января 2005 года. – 1 л.

21. Поточний архів Мариупольской городской организации Партии регионов. Количественный и качественный состав Мариупольской городской организации партии на 1 января 2006 года. – 1 л.

22. Поточний архів Мариупольской городской организации Партии регионов. Количественный и качественный состав Мариупольской городской организации партии на 1 января 2007 года. – 1 л.

23. Поточний архів Мариупольської міської організації Партії Регіонів. Наша Історія. – 6 арк.

24. Поточний архів Мариупольської міської ради. Відділ внутрішньої політики. Політичні партії зареєстровані в Донецькій області на січень 2007 року. – на 6 аркушах

25. Поточний архів Мариупольської міської ради. Відділ внутрішньої політики. Список місцевих організацій партій, зареєстрованих у м. Мариуполі Донецької області. – 8 арк

26. Председатель Донецкой областной организации Партии регионов // <http://www.pr.dn.ua/pages/12.html>

27. Результаты выборов в Донецкой области // <http://ru.wikipedia.org/wiki>

28. Список кандидатів у народні депутати України Партії регіонального відродження України // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

29. Справка «Жизни» // Жизнь. – № 31. – 2005. – С. 1

30. Стешенко Т., Дубовой Г. Донецкие в парламенте: количество без качества, или смерть региональной политики. // http://ostro.org/shownews_tema.php?id=724

31. Тютюников А. Борис Колесников избран главой областного отделения Партии регионов // Донецкие Новости. – № 48. – 2003. – С. 4

32. Фіщук А., Ковальський Г., Пожидаєв Є. Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи // Партії в сучасному політичному процесі Донеччини: стан і перспективи. – Донецьк: Рісн Нід, 2004. – С. 3-25.

Майборода М.И. Партия регионов в Донецкой области: становление и ресурсы

Рассмотрено структурное становление Партии регионов в Донецкой области. Проанализирован её человеческий, финансовый и кадровый ресурс в регионе. Доказано, что партия имеет тут развитую сеть местных организаций, насчитывает значительное количество членов и является наиболее массовой, владеет мощной финансовой базой, а в её рядах находятся представители местной политической и бизнес-элиты. Совокупность этих факторов определяет особое положение Партии регионов именно в Донецкой области.

Ключевые слова: партия, регион, ресурс, структура, финансовый, кадровый, человеческий.

Maiboroda, M.I. Party of Regions in the Donetsk region: formation and resources

Structural formation of the Party of Regions in the Donetsk region is examined. Its manpower, financial and personnel resources in the region are analyzed. Author proves that the Party has the developed network of local organizations, many members and is the most numerous in this region; it has powerful financial support and among its members there are representatives of local political and business elite. The whole set of these factors defines special position of the Party of Regions especially in the Donetsk region.

Key words: party, region, resource, structure, funding, skilled, human.

Антиглобалістський рух та міжнародний тероризм

Проаналізовано характерні риси антиглобалістського руху та міжнародного тероризму, виявлено спільні риси та принципу відмінності між цими суспільно-політичними рухами. Зроблено компаративістський аналіз антиглобалізаційного руху та міжнародного тероризму.

Ключові слова: антиглобалістський рух, альтерглобалістський рух, глобалізація, міжнародний тероризм, інформаційні технології.

Найбільш поширеним явищем сучасного світу, яке впливає практично на всі сторони життєдіяльності людини, держави, безумовно, є глобалізація. Водночас глобалізація – процес досить суперечливий. З одного боку глобальні проблеми людства, такі як голод, глобальне потепління, розповсюдження зброї масового знищення, пандемії (пташиний грип, свинячий грип, ВІЛ СНІД) не можливо вирішити без об'єднання зусиль всіх держав тобто без глобалізації зусиль. З другого боку процес глобалізації породжує низку негативних явищ: гегемонію великих транснаціональних корпорацій у світовій економічній системі, надзвичайну взаємозалежність національних економік, банківських систем одна від одної, при чому найменше коливання у розвинутих країнах таких як США відчутно по всьому світу (як приклад можна навести всесвітню економічну кризу 2008 року, яка зародилась у США, але вплив та результати якої відчували практично всі держави світу). Негативними, на нашу думку, є також тенденції збагачення одних держав за рахунок інших, при чому відбувається це за допомогою таких організацій – символів глобалізованого світу, як Всесвітня торгівельна організація, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк та інші.

Велика кількість негативних наслідків глобалізації породила достатню кількість борців проти несправедливої економічної глобалізації, борців за роззброєння та проти війни як способу вирішення сучасних конфліктів, борців проти знищення лісів, забруднення водоймищ, противників гегемонії у світі багатих держав на чолі із США та інших. Всі представники вищезазначених напрямів об'єдналися та утворили антиглобалістський рух та стали представниками такого суспільного-політичного напрямку як антиглобалізм.

Ще одним наслідком глобалізації на переконання багатьох дослідників є міжнародний тероризм, який ставить собі за мету знищення глобалізму та встановлення у світі нових суспільних відносин без домінування жодного з суб'єктів міжнародних відносин. Міжнародний тероризм – явище суперечливе, яке за своєю організаційною основою, ідейними платформами, цілями та характером нагадує суспільно-політичний рух. Безумовно,

ми не виправдовуємо кривавих акцій міжнародних терористів, але разом з цим не можемо не помітити схожість міжнародного тероризму та антиглобалістського руху.

Вивчення таких явищ як антиглобалістський рух та міжнародний тероризм є надзвичайно актуальним. З нашого погляду, глобалізація є невідворотним процесом, але урахування об'єктивних зауважень, ідей антиглобалістів дозволить скорегувати глобалізацію у потрібне русло із більш позитивними наслідками для всіх країн та всього людства.

Предметом цього дослідження є спільні риси, зв'язок міжнародного тероризму та антиглобалістського руху. Мета – визначити схожість між антиглобалістським рухом та міжнародним тероризмом, з'ясувати, чи є останній одним з проявів антиглобалістського руху. Об'єкт дослідження – антиглобалістський рух, антиглобалістські організації, міжнародний тероризм.

Антиглобалістський рух, міжнародний тероризм та їх вплив на сучасні політичні процеси, систему міжнародних відносин – достатньо актуальна тема, до якої звертаються дедалі більше дослідників, але на превеликий жаль у вітчизняній історіографії антиглобалістський рух є практично не дослідженим. Міжнародному тероризму напроці приділяється набагато більше уваги і проблема висвітлена у багатьох монографіях.

Літературу, використану при написанні статті, можна класифікувати таким чином: присвячену антиглобалістському руху, глобалізації, міжнародному тероризму, антиглобалізму – глобалізації та антиглобалізму – тероризму одночасно.

Найбільш цікавою для нас працею, присвяченою проблематиці антиглобалістського руху, є збірка статей під редакцією О.Бузгаліна «Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения». Ця робота присвячена етапам становлення, ідеологічним напрямкам діяльності, основним акціям протесту, джерелам фінансування антиглобалістського руху. Автори також висувають думку про те, що назва «антиглобалістський рух» є недостатньо об'єктивною, вони пропонують новий термін «альтерглобалістський рух»[1].

Досить змістовно розкрито різноманіття ідеологічних платформ антиглобалістського руху у збірці статей «Глобализация сопротивления: борьба в мире» під редакцією О.Бузгаліна та у ілюстрованому виданні грецьких авторів «Οι πόλεμοι της «Παγκοσμιοποίησης» Από το Άμστερνταμ και το Σιατλ μέχρι τη Γένοβα και την Κοπεγχάγη» (прим. автора новогрецька мова «Війни глобалізації» від Амстердама та Сієтла до Женеви та Копенгагена»)[4;23].

Нові підходи до вивчення анти- та альтерглобалістського руху розглядаються у збірці статей під редакцією Л.Савина «Глобальный дискурс» та у статті К.Майданика «Альтернативное движение: фаза консолидации»[5;9].

Важливими, з нашого погляду є монографії та статті, присвячені питанням глобалізації та антиглобалізації: Б.Ракитського «Глобализация капитализма как новейший этап социальной организации человечества: (Глобализация соц. непримиримости)», Б.Смітєнка «Противоречия глобализации мировой экономики. Современный антиглобализм и альтерглобализм», В.Писарева «Экологизация международных отношений», Девіда Хелда та Ентоні МакГрю «Παγκοσμιοποίηση/ Αντι-παγκοσμιοποίηση» (прим. автора «Глобалізація – Антиглобалізація» (переклад з англійської на новогрецьку) та монографія Б.Ліндсі «Глобализация: повторение пройденного: Неопределенное будущее глобального капитализма»[13;16;11;21;8].

У цих працях автори наводять позитивні та негативні наслідки глобалізації, детально розглядають причини виникнення антиглобалізму та аналізують заходи та акції протесту, які проводились антиглобалістським організаціями.

Цікаві концепції розвитку глобалізації розглядаються у статтях В.Захожая «Парадоксы финансовой глобализации», П.Шуканова «Влияние этнополитического фактора на процессы глобализации и регионализации», Г.Вайнштейна «Интернет как фактор общественных трансформаций»[7;20;3]. В останній статті автор вдало проводить паралелі виникнення, розвитку та розповсюдження Інтернету із розвитком глобалізації.

Блок праць, присвячених проблематиці тероризму, а саме міжнародному тероризму, представлений роботами Ф.Антипенка «Теории мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости», Г.Мирського «Дракон встает на дыбы: О международном терроризме», Е.Сатановського «Глобализация терроризма и ее последствия»[2;10;15]. Як глобальний проект розглядає тероризм Г.Почепцов у своїй роботі «Глобальні проекти: конструювання майбутнього»[12].

Окремо варто зазначити монографію К.Денчева «Феномен антиглобалізма»[6]. Автор хронологічно досліджує розвиток глобалізації, окремо виділяє розділ присвячений антиглобалістському руху та міжнародному тероризму.

Необхідно зазначити, що матеріали з нашої проблеми дуже широко представлені в мережі Інтернеті.

Для більш чіткого розуміння проблематики нашої роботи спробуємо визначити, що таке антиглобалістський рух та міжнародний тероризм.

Антиглобалістський рух (antiglobalistic movement) – загальна назва громадських організацій, рухів і ініціативних груп, які ведуть боротьбу із соціальними, економічними, політичними і екологічними наслідками глобалізації в її нинішній формі. Хоча учасники антиглобалістських виступів часто діють спільно, цей рух є неоднорідним. Його активісти виходять з різних, іноді прямо протилежних підходів в розумінні глобалізації, дотримуються найрізноманітніших уявлень про альтернативи цьому процесу і використовують неоднакові методи й тактику дій. Сама назва «антиглобалістський рух» не є загальноприйнятою в його рядах. Часто вживаються також назви «альтерглобалістський рух» (рух за «альтернативну глобалізацію»), «рух за глобальну справедливість», «рух рухів» тощо[19,191].

Основні діючі суб'єкти антиглобалістського руху – це громадські, неурядові або політичні групи та асоціації. Вони можуть мати місцевий, регіональний, національний або міжнародний характер, займатися конкретно вузькою проблематикою або претендувати на рішення проблем в масштабі всього суспільства. Спектр цих організацій достатньо широкий[19,191].

Поняття «тероризм» з'явилося досить давно, ще за часів Французької буржуазної революції. У сучасній етимології «тероризм» визначається як жах, страх, викликаний жорстокими насильницькими діями[6,122]. Міжнародність тероризму характеризується зростаючою претензійністю, масштабністю його цілей та співпрацею різних локальних груп з різних країн[6,125].

Ці суспільно-політичні рухи мають багато схожого, деякі вчені називають міжнародний тероризм одним з проявів антиглобалістського руху. Так, російський дослідник К.Денчев називає міжнародний тероризм

«окремим випадком антиглобалістського руху»[6,143]. Ми спробуємо виокремити ознаки притаманні одночасно антиглобалістському руху та міжнародному тероризму, а також визначимо схожість та принципову різницю між ними.

Першою ознакою, яка характеризує обидва суспільно-політичних рухи, які ми розглядаємо, є їх антисистемність. Основною метою своєї діяльності антиглобалістський рух та міжнародний тероризм вважають боротьбу із світовим порядком, що склався, та глобалізацією загалом.

Рух антиглобалістів являє собою нову форму суспільної протестної організації, яка з'явилась та почала активну діяльність у кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Міжнародний тероризм, в свою чергу, безперечно є проявом протесту. Створення всім відомої терористичної організації «Аль-Каїда», яка активізувала терористичну діяльність на початку ХХІ століття, стало реакцією на процеси глобалізації, які постійно розширюються.

Головними винуватцями негативних наслідків глобалізації антиглобалісти та міжнародні терористичні організації вважають західні країни на чолі із США, які є найбільш розвинутими та заможними державами світу, а також великі ТНК та міжнародні фінансові організації.

Варто зазначити, що сучасний антиглобалістський рух та міжнародний тероризм безперечно мають глобальний характер.

Другою спільною ознакою антиглобалістського руху та міжнародного тероризму необхідно назвати використання продукту глобалізації – новітніх інформаційних технологій (Інтернет, мобільні телефони та інше) у організації їх діяльності.

Інтернет, який більшість дослідників називають символом глобалізації, є дуже важливим чинником, який суттєво впливає на формування та діяльність антиглобалістського руху та тероризму.

Інтернет поставив під загрозу «закритість» більшості країн третього світу та показав, що західні країни стоять на порядок вище за рівнем розвитку, соціальними стандартами. Одночасно, антиглобалісти, наприклад, основну свою діяльність реалізують у глобальній мережі. Спілкування між членами організацій, діяльність сайтів, тематичних антиглобалістських Інтернет-крамниць, організація крупномасштабних заходів антиглобалістів – все це здійснюється за допомогою Інтернету.

Міжнародний тероризм також характеризується публічністю та активно використовує у своїй діяльності інформаційні технології. Все терористичні організації мають свої веб-сайти, важливі заяви лідерів організації також робляться через Інтернет.

Врешті представники обох суспільно-політичних рухів використовують у своїй діяльності мобільні телефони, комп'ютери, навігатори та інші досягнення сучасних інформаційних технологій.

Далі варто звернути увагу на організаційні форми антиглобалістського руху та міжнародного тероризму. Обидва суспільно-політичних рухи, які ми розглядаємо, не мають єдиного центру. Рухи представлені цілим різноманіттям організацій, течій. В обох випадках відсутній єдиний керуючий центр та лідер. Локальні групи співпрацюють між собою, при цьому можуть об'єднуватись для проведення одного конкретного заходу.

Наступним важливим питанням для будь-якого суспільно-політичного руху є, безперечно, питання фінансування та залучення коштів. Так тероризм частково фінансується за рахунок прибутків від продажу нафти, якою багаті більшість арабських країн. Фактично гроші, якими західні країни розплачуються за нафту, опосередковано перетікають до рук терористів. Звичайно, існує безліч незаконних джерел, з яких фінансуються

терористичні організації. Антиглобалістські організації використовують всі можливі шляхи залучення коштів: від виготовлення спеціальної продукції із відповідною символікою, збором членських внесків до діяльності Інтернет-крамниць. Антиглобалістський рух також дуже часто фінансується за рахунок коштів великих транснаціональних компаній та фондів, що суперечить його ідеології та принципам.

Таким чином, розглянувши основні характерні ознаки антиглобалістського руху та міжнародного тероризму, ми можемо зробити наступні висновки.

По-перше, проаналізувавши наявність спільних рис, ми можемо частково погодитись з деякими дослідниками, які визначають міжнародний тероризм як окремий випадок антиглобалістського руху, при цьому наголосивши, що такий підхід не суперечить та не виключає рішучості боротьби із міжнародним тероризмом.

По-друге, незважаючи на наявність великої кількості спільного, ми не можемо погодитись із методами діяльності міжнародного тероризму. Якщо діяльність терористів у минулому ХХ столітті інколи нагадувала акцію, яка прагне привернути найбільшу увагу, коли терористи заздалегідь попереджували представників влади та поліцію про закладені вибухові пристрої, то зараз акції терористичних груп характеризуються жорсткістю та кривавістю.

Література

1. *Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения»*/ Под ред. А.В.Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с. (научно-публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
2. *Антипенко В.Ф.* Теории мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости. К., 2007. – 440 с.
3. *Вайнштейн Г.* Интернет как фактор общественных трансформаций// Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 7. – С.16-27.
4. *Глобализация сопротивления: борьба в мире*/ Отв. Ред. С. Амин и Ф. Утар: Пер. С англ./ Под ред. и с предисл. А.В.Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 304 с. (научно-публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
5. *Глобальный дискурс: Сборник статей*/ Под ред. Л.В. Савина. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 142 с.
6. *Денчев К.* Феномен антиглобализма: учеб. Пособие для вузов/Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 218 с.
7. *Захожай В.* Парадоксы финансовой глобализации// Персонал. – 2002. – №9. – С.24-31.
8. *Линдси Б.* Глобализация: повторение пройденного: Неопределенное будущее глобального капитализма/ Брик Линдси; пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 416 с.
9. *Майданик К.* Альтернативное движение: фаза консолидации? Ч.2. Пути в будущее: Круглый стол «Антиглобалист. движения – начало великой смуты XXI ве-ка»// Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 12. – С.3-10.
10. *Мирский Г.И.* Дракон встает на дыбы: О международном терроризме// Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 3. – С. 36 – 46.
11. *Писарев В.Д.* Экологизация международных отношений// США экономика политика идеология. – 1996. – № 10. – С.23-26.
12. *Почепцов Г.* Глобальні проекти: конструювання майбутнього. – Навч. Посібник – К.: Український центр політичного менеджменту, 2009. – 212 с. – (Б-ка журн. «Соціальна психологія»).

13. Ракитский Б.В. Глобализация капитализма как новейший этап социальной организации человечества: (Глобализация соц. непримиримости): Материалы к науч. геопол. конф. «Глобализация и антиглобализм», Москва, 9 нояб. 2001г. – 36 с.

14. Розожина Н. Политическое лицо антиглобалистов// Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 6. – С.31-38.

15. Сатановский Е.Я. Глобализация терроризма и ее последствия// Международная жизнь. – 2001. – № 9/10. – С.17-25.

16. Смитиенко Б.М. Противоречия глобализации мировой экономики. Современный антиглобализм и альтерглобализм. – М.: Московский государственный университет, 2005. – 130 с.

17. Трофименко М.В. Антиглобалізм та пацифізм проти інтеграційних процесів у сучасному світі// Нова парадигма: Журнал наукових праць/Гол. Ред. В.П. Бех. – Вип. 65. – Ч. 2 – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 279 – 285.

18. Трофименко М.В. Антиглобалістський рух: ідеологія та джерела фінансування// Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць/ Гол. Ред. В.М.Вашкевич. – К., 2009 – Вип. 19. – С. 302 – 309.

19. Трофименко М.В. Сучасні інформаційні технології у антиглобалістському русі// Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 80. Частина 1 (у двох частинах). К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 190 – 195.

20. Шуканов П.В. Влияние этнополитического фактора на процессы глобализации и регионализации// Регион. перспективы. – 2000. – № 1. – С.59-64.

21. David Held, Anthony McGrew Παγκοσμιοποίηση/ Αντι-παγκοσμιοποίηση. –ΘΕΩΡΙΑ – ΙΔΕΕΣ ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ 2004. – 239. (прим. автора «Глобалізація – Антиглобалізація» (переклад з англійської на новогрецьку).

22. Μητσίου Α.Χ. Αντι Παγκοσμιοποίηση Η Νέα Κοινωνική Επανάσταση. – Θεσσαλονίκη: Έκδοση Αρχέτυπο, 2005. – 287. (прим. автора новогрецька мова «Антиглобалізація нова суспільна революція» – Салоніки, 2005).

23. Οι πόλεμοι της «Παγκοσμιοποίησης» Από το Άμστερνταμ και το Σιατλ μέχρι τη Γένοβα και την Κοπεγχάγη. – Αθήνα: ΑΚΑΑΑ, 2003. – 192. (прим. автора новогрецька мова «Війни глобалізації» від Амстердама та Сіетла до Женеви та Копенгагена», Афіни).

Трофименко Н.В. Антиглобалистское движение и международный терроризм

Проанализированы характерные особенности антиглобалистского движения и международного терроризма, выявлены общие черты и принципиальные отличия между этими общественно-политическими движениями. Проведен компаративистский анализ антиглобалистского движения и международного терроризма.

Ключевые слова: антиглобалистское движение, альтерглобалистское движение, глобализация, международный терроризм, информационные технологии.

Trofymenko, M.V. Antiglobalistic movement and international terrorism

Features of the antiglobalistic movement and international terrorism have been analyzed. Similarities and distinctions in kind between these social political movements were revealed. Comparative analysis of antiglobalistic movement and international terrorism is carrying out.

Key words: antiglobalistic movement, alterglobalistic movement, globalization, international terrorism, informational technologies.

«Нова Демократія» в партійній системі Греції: етапи розвитку та засади ідеології

Розглянуто основні передумови та причини появи партії «Нова Демократія» в контексті повалення режиму «чорних полковників». Проаналізовано ідеологічні засади партії, динаміку та географію її електоральної підтримки.

***Ключові слова:** політична партія, електорат, партійна ідеологія.*

Прихід до влади військових у 1967р. багато в чому став можливим завдяки незбалансованості політичної системи Греції у 50-60-ті рр. ХХст., а також нездатності керівників провідних політичних партій Греції знаходити шляхи до компромісу. В умовах постійної політичної кризи, що передувала перевороту «чорних полковників», практично традиційні політичні сили вичерпали свій ресурс довіри з боку виборців. В свою чергу, роки правління військової хунти довели їхню нездатність очолити громадянський опір. Таким чином, одним з завдань для грецьких політків стало створення нових політичних партій, які б не несли на собі негативних наслідків політичної дестабілізації першої половини 1960-х рр. Політична система Греції на той час вимагала появи традиційної партійної схеми, пов'язаної з існуванням потужних право- та лівоцентристських політичних сил, які б орієнтувалися на цінності громадянського суспільства та ідеї європейської інтеграції.

Партія «Нова Демократія» (New Democracy, Νέα Δημοκρατία, НД) була створена 4 жовтня 1974р. Біля її витоків стояв Константінос Караманліс, один з провідних політиків 50-60-х рр. ХХст. в Греції, колишній прем'єр-міністр країни. В умовах ліквідації диктатури «чорних полковників» президент Греції Ф.Гізікіс доручив саме К.Караманлісу очолити «уряд національної єдності», який повинен був якнайшвидше вирішити питання мирного врегулювання відносин з Туреччиною, розслідування фактів корупції та політичних репресій, визначення основних засад подальших політичних, економічних реформ в державі. Знаходження у влади одразу ж після повалення диктатури дало можливість Караманлісу згуртувати навколо себе колишніх соратників по Національно-радикальному союзу, а також інших представників консервативних та центристських сил, які в період 1967-1974рр. знаходилися в опозиції до уряду. Водночас він отримав підтримку великих фінансових груп, які не бажали приходу до влади лівих політиків, зокрема з ККЕ (Комуністичної партії Греції).

В установчій декларації НД говорилося про прагнення до впровадження юридичної рівності греків перед законом, захисту реальних національних інтересів Греції, а не політичних стереотипів. Партія виступала за широке впровадження ринкової економіки, одночасно з розширенням секторів, які б контролювалися державою. Водночас вона брала на себе зобов'язання справедливого розподілення національного багатства серед греків, надлишки якого повинні були йти на освіту, підготовку кадрів та наукові дослідження. НД обіцяла провести реформу збройних сил, перетворивши їх на сучасну армію та забезпечити захист інтересів Греції поза межами будь-яких міжнародних об'єднань. Разом з тим, партія К.Караманліса декларувала необхідність повноцінної інтеграції до Європейських спільнот, як запоруку подальшого процвітання країни[6].

При формуванні передвиборчої програми Нової Демократії Караманліс насамперед скористався з досвіду французьких голлістів. Загалом дослідники відзначають, що К.Караманліс і до 1967р. був прихильником політичних ідей Шарля де Голля, але саме в період військової диктатури, перебуваючи в Парижі, колишній лідер ЕРЕ остаточно перейшов на позиції голлістів. Пізніше цей факт знайшов своє відображення в програмі НД.

Загалом передвиборча програма Нової Демократії була оформлена у вигляді інтерв'ю К.Караманліса, мала обсяг у шість сторінок та назву «12 запитань та 12 відповідей». Її головним гаслом було: «Або Караманліс, або танки», яке відображало страх суспільства перед можливим військовим реваншем у разі програшу правоцентристів. На користь партії грав також той факт, що Караманліс прибув до Греції фактично одразу ж після повалення диктатури вранці 24 липня 1974р. на відміну від інших опозиційних діячів, зокрема А.Папандреу. Тим самим він показував, хто є справжнім лідером країни, здатним об'єднати її.

НД виступала за створення демократичної держави з сильним урядом, відновлення переговорів про вступ Греції до ЄС, продовження співпраці з НАТО. В економічному блоці програми заявлялося про пріоритетний розвиток вільної конкурентної економіки за умови збереження активного контролю держави над стратегічними галузями: телекомунікаційною, транспортною, ВПК. Суттєве значення мала теза про встановлення цивільного контролю над грецькою армією. Цікаво, що Караманліс не висловив чіткого ставлення до ідеї відновлення королівської влади, намагаючись не втрати голоси консервативно налаштованих виборців та фінансову підтримку деяких підприємців та фінансистів. Водночас він виступав за проведення всенародного плебісциту, який визначив би майбутню форму державного устрою Греції.

В цих умовах Нова Демократія виграла парламентські вибори 1974р., отримавши 54,37% голосів виборців або 220 з 300 депутатських місць і сформувала однопартійний уряд. В подальшому партія спромоглася втримати владу після парламентських виборів 1977р., але втратила її в 1981р. і знов прийшла до влади лише в 1989р. внаслідок розчарування значної частини грецького суспільства в діях уряду ПАСОК та укладення тактичного союзу з Комуністичною партією Греції (ККЕ). Уряд Нової Демократії на чолі з К.Міцотакісом проіснував до парламентських ви-

борів 1993р, після чого НД знов перейшла в опозицію і знаходилася в ній до березня 2004р.

В основі сучасної ідеологічної платформи Нової Демократії лежать кілька основних ключових принципів. Насамперед, це гуманізм, захист людини від будь-яких форм рабства, ідеологічної обробки, або упередженого ставлення. Наступний компонент – збереження принципу пріоритетності окремих націй як основної структурної одиниці сучасної людської цивілізації. Виходячи з цього, НД вважає своєю метою збереження повноти суверенітету та незалежності Греції. Цікаво, що у виборі між незалежністю та демократичним ладом, НД надає перевагу першому. Так, зокрема, зазначається: «Досі існують нації, які є незалежними, але не демократичними, але немає націй, які є демократичними, але не незалежними»[3].

Всесвітній еллінізм, третя теза, який виступає як важлива запорука розвитку греків в світі. Тим самим, партія закликає до підтримки країни з боку діаспори, що повинно певним чином компенсувати обмеженість людських та матеріальних ресурсів, а також забезпечити захист інтересів Греції в тих країнах, де існують такі діаспори. Цікавим наочним підтвердженням даної тези може бути візит, що був здійснений делегацією Нової Демократії на чолі К.Караманлісом (племінником) до Маріуполя, зокрема, Маріупольського державного гуманітарного університету в вересня 2003р. Цей візит відбувся під час підготовки до чергових парламентських виборів, що повинні були відбутися в березні 2004р. В своїй публічній лекції, прочитаній для студентів МДГУ, К.Караманліс саме робив наголос на необхідності подальшого розвитку руху еллінізму, його важливий ролі в розвитку Греції, українсько-грецьких зв'язках.

Наступним пріоритетом для НД є національна система освіти. Правоцентристи зауважують на поступовій маргіналізації освіти, її відставанні від загальноєвропейських стандартів. На практиці пропозиції Нової Демократії полягають у підтримці ідеї дозволу на створення приватних навчальних закладів, які б створили конкуренцію державним та стимулювали їх до подальшого розвитку.

Нова Демократія розглядає Грецію як невід'ємну частину Об'єднаної Європи, пов'язаної між собою політично, економічно та в контексті континентальної системи безпеки. Ефективна та органічна реалізація Греції в Європейському Союзі, на думку партії, є прагнення всієї нації та особистою заслугою Костаса Караманліса-старшого. З точки зору даної позиції фундаментальним пріоритетом НД є посилення ролі загальноєвропейських установ. Водночас НД виступає проти утворення єдиного політичного утворення, яке б не враховувало волі та ролі окремих суб'єктів. Зокрема, партія захищає необхідність створення Об'єднаної Європи на федералістських засадах, де нації зберігали б свою культурну ідентичність. Саме в збереженні європейським суспільством національного розмаїття НД бачить майбутнє Європи[3].

Сьома теза передбачає верховний суверенітет народу, які, в свою чергу, базуються на індивідуальній свободі кожної окремої особистості. НД також захищає ідею вільного віросповідання, непорушності особистих свобод, права на створення громадських організацій та різноманітних асоціацій, права обирати та бути обраним, недопущення офіційної цензури, права на конфіденційність. При цьому парламентська демократія

розглядається Новою Демократією як ефективний засіб захисту свободи та прогресу суспільства.

Фундаментальним пріоритетом для Нової Демократії є дотримання принципу розподілу владних повноважень та незалежності судових органів в Греції. Вони, а також невтручання політичних партій в судові справи, ефективна модернізація системи національного законодавства є запорукою громадянського суспільства.

Головним інструментом реалізації на практиці даного пріоритету, на думку НД, є всебічне запровадження медичного соціального страхування, яке покривало всі оздоровчі потреби окремого громадянина. Гарантом дотримання умов страхування повинна виступати держава, а не приватні структури. В свою чергу, якість життя проявляється, зокрема, в захисті навколишнього середовища, покращенні освіти, захисті прав дитини. На перший план при цьому виходить необхідність досягнення загального добробуту через систему соціальних гарантій, яка охопить весь проміжок життя людини, зокрема, надасть пенсіонерам умови для активного життя. Ще одним структурним елементом системи добробуту є культура Греції, яка, на думку Нової Демократії є найвагомішим активом нації, її найважливішим внеском в загальноєвропейську цивілізацію[3].

Економічний розвиток розглядається НД не як самодостатній феномен, а лише у зв'язку з якістю життя та людським щастям, що, в свою чергу, служать моральному, духовному та естетичному збагаченню греків. Будь-який економічний розвиток повинен бути гармонічно поєднаний з ефективною реалізацією системи захисту навколишнього середовища. Нова Демократія наголошує на тому, що вона не підтримує ні необмежений капіталізм, ні планову економіку, не є соціалістичною, або неоліберальною партією за своїми поглядами. При цьому рушійною силою економічного розвитку НД вважає приватну ініціативу та свободу творчості. Економічний прогрес не може бути досягнутим без політичної та фінансової свободи.

Ще одним важливим аспектом розвитку економіки є приватизаційні процеси в її галузях, які служать на благо суспільства. Втручання держави в економічні процеси повинні обмежуватися сферою захисту принципів вільної конкуренції та певного якісного та кількісного коректування випуску окремих видів продукції. Водночас НД виступає за повне відокремлення приватного капіталу від політичної сфери.

Виборча кампанія до парламенту в 2004р. призвела до зміни влади в країні. Костас Караманліс, племінник К.Караманліса-старшого, який прийшов до влади в партії 21 березня 1997р., висунув гасло змін в країні, звинувативши ПАСОК в надто довгому, на його думку, перебуванні при владі, корупції та нездатності відповідати на виклики часу. Результати виборів показали перемогу НД, яка отримала 45,36% голосів виборців; в свою чергу, ПАСОК отримала 40,55% голосів[2].

Перемога НД дозволила їй знов очолити країну після 11 років опозиційної діяльності. На посту прем'єр-міністра К.Караманліс зосередився на питаннях реформи державного апарату, зниження безробіття, модернізації аграрної та освітньої галузей, впровадженні сучасних інформаційних технологій. Досягненнями уряду НД в 2004-2007рр. експерти вважають зниження рівня безробіття в країні, зростання економіки на рівні 4-4,5%

в рік, зменшенні інфляції до 3% в рік, проведення на високому рівні Олімпійських ігор 2004р., розвиток комунікаційної системи, зокрема, будівництво мережі широкополосного доступу до мережі Internet в віддалених провінціях країни. Водночас критиці з боку опозиції були піддані плани щодо створення приватних навчальних закладів, нездатність уряду швидко реагувати на серію пожеж, які відбувалися в Греції влітку 2007р., неналежна увага до питань національної безпеки, жорстка протидія профспілкам в їх боротьбі за підвищення середньої зарплатні. Наслідком кампанії критики стало оголошення позачергових парламентських виборів, призначених на вересень 2007р. Вони показали зменшення підтримки НД, але дозволили їй зберегти владу. Партія отримала 2995494 голоси, або 41,83% від загальної кількості тих, хто прийняв участь у виборах, що на 3,53% менше, ніж в 2004р.[1].

Аналізуючи динаміку електоральної підтримки НД за окремими регіонами протягом 2004-2007рр., можна стверджувати, що базовими регіонами для партії К.Караманліса залишаються, насамперед, промислово розвинені Афіни, Пірей та Салоніки[1]. Крім того, НД повністю контролює номи Центральної та Західної Македонії, Епіру, Північних Егейських островів, Пелопоннесу, Фессалії; більшість номів Центральної Греції, Східної Македонії та Фракції, Іонічної Греції. Таким чином, з 56 в 33 номах Нова демократія зберегла перевагу над ПАСОК, 2 номи (Ретімно та Хіос) в 2007р. перейшли під контроль НД, але 4 (Евританія, Родопи, Ксанті, Етолія та Акарнанія) були втрачені. При цьому лише у Ксанті ступень розчарування в діяльності уряду К.Караманліса призвів до значного падіння результатів НД: з 47,84% в 2004р. до 39,97% в 2007р. загалом по окремим регіонам падіння популярності Нової демократії становило в середньому 4%, що є прийнятним в умовах партії знаходження при владі. Це свідчить про те, що Нова демократія зберегла свій базовий електорат, насамперед, в густонаселених районах Греції.

Отримавши перемогу на позачергових парламентських виборах 2007р., перебуваючи в статусі правлячої політичної сили, Караманліс сприйняв це як підтвердження правильності обраної його урядом політики. В подальшому вона не зазнала докорінних змін, але була скоригована у зв'язку з економічною кризою. 20 січня 2009р. уряд презентував «Програму стабільності та розвитку 2008-2011рр.», в якій розглянуті заходи з покращення становища країни[5]. В документі констатується вплив економічної кризи на національну економіку та суспільство, і, в зв'язку з цим, необхідність деяких змін в стратегії розвитку Греції. Цікаво, що сама НД в даній ситуації виступає лише в якості інструменту законодавчого та інформаційного забезпечення діяльності уряду. Основна увага перенесена на прем'єр-міністра Греції К.Караманліса і захист та пропаганду його ідей та рішень. Фактично можна говорити про те, що на сьогодні НД виступає в якості громадського захисника уряду. Тому урядові ініціативи в повній мірі можна розглядати як позицію самої партії.

Основну увагу уряд пропонує зосередити на укріпленні економіки країни за рахунок її тіснішої інтеграції в рамках ЄС. При цьому планується зменшити бюрократичне втручання, посилити потенціал та конкурентоздатність державного сектору економіки, провести широкомасштабну реформу середньої спеціальної освіти з метою її пристосування до сучас-

них вимог. Важливим моментом програми є докладний аналіз економічної ситуації в країні, тих проблем, з якими зіткнулася Греція. Тим самим, уряд намагається попередити критику з боку опозиції, зокрема, ПАСОК. Водночас уряд практично не бере на себе відповідальність за можливе погіршення ситуації, пояснюючи їх загальною економічною кризою.

В центрі уваги уряду є реформа державного сектору. Зокрема, з метою економії та оптимізації видатків планується скоротити частину службовців та обмежити прийом на роботу нових працівників. Обіцяно, що дані заходи не зачеплять сферу охорони здоров'я та освіти, що навпаки планується збільшити кількість працюючих. Уряд НД пообіцяв продовжити політику автоматичної індексації заробітної платні та пенсій у відповідності до інфляційних ризиків. За рахунок скорочення кількості держслужбовців відбудеться планове підвищення зарплатні тих, хто залишився працювати. Службовці, щомісячний прибуток яких не перевищував 1500 євро повинні отримати від уряду одноразову неоподатковану допомогу у розмірі 500 євро.

Сфері бюджетної політики планується зменшити дефіцит бюджету з 3,7% ВВП країни в 2009р. до 3,2% і 2,6% в 2010р. та 2011р. відповідно. Пропонується збільшити мінімальний поріг оподаткування з 10000 до 12000 євро щорічного доходу. Таким чином, уряд зможе звільнити від сплати основного податку найбільш некваліфіковану частину робітників та пенсіонерів. Уряд пропонує знизити ставку податку на прибуток для тих, хто заробляє менше 30000 євро на рік, з 27% в 2008р до 25% в 2009р. і 20% в 2014р. Працівники, що заробляють від 30000 до 75000 євро, замість 37-відсоткового податку на прибуток в 2008р., отримають зниження до 35% в 2009р. і 20% в 2014р. таким чином, уряд фактично пропонує відмовитися від прогресивного податку на прибуток, зокрема, для зменшення кількості випадків ухиляння від оподаткування і штучного применшення власних доходів. Але перед цим зниженням уряд зобов'язав заможних громадян взяти на себе частину відповідальності за покращення економічної ситуації в країні і сплатити одноразовий внесок до державної скарбниці у розмірі від 1000 до 5000 євро[4].

В короткотерміновій перспективі пропонується посилити кредитування комерційних банків з одночасним посиленням державного контролю над ними. При цьому Карамандіс виступив за координацію фіскальної політики всього ЄС з огляду на високий рівень інтеграції фінансових систем держав-членів даної організації. В даних умовах уряд НД вимагає посилення ролі загальноєвропейських інститутів на противагу представникам провідних держав ЄС. Карамандіс прямо зауважив, що в умовах кризи посилюється політика протекціонізму, обмеження доступу іноземних компаній на національні ринки, що є не вигідним для Греції через високий рівень залежності від експорту в рамках ЄС та зацікавленість у посиленні інтеграції[7]. З європейських фондів Греція планує отримати в 2009р. 5 млрд. євро на реалізацію трьох енергетичних проєктів та розвиток інфраструктури в сільській місцевості.

Вагому проблему для Греції представляє поступове старіння нації, збільшення кількості пенсіонерів і, відповідно, видатків на їх забезпечення. Передбачено, що протягом 2007-2060рр. пенсійні видатки зростуть з 11,7 ВВП Греції до 24,1% відповідно. В рамках цього в 2008р. грецький парла-

мент за ініціативи НД прийняв новий закон про соціальне страхування, у відповідності до якого планується запровадити центральний механізм координування. Був створений Страховий фонд солідарності поколінь, який повинен почати фінансування пенсійних виплат після 1 січня 2019р. Джерела фінансування фонду визначені за рахунок 10% щорічного прибутку від приватизації, 4% від прибутку на додану вартість, 10% щорічного прибутку, що отримується від діяльності агенцій, установ в сфері соціального забезпечення. Водночас уряд запропонував на державному рівні стимулювати грецьке населення продовжувати працювати вже після досягнення пенсійного віку, а також обмежити достроковий вихід на пенсію. З метою попередження негативних проявів кризи та поживлення споживацької ситуації уряд в 2009р. надасть одноразову фінансову допомогу в розмірі 500 євро для пенсіонерів, місячний дохід яких становить 800 євро, і 300 євро для тих, хто отримує до 1100 євро на місяць.

Аналіз політичної програми Нової Демократії дає змогу говорити про певний синтез консервативних, ліберальних та соціал-демократичних ідей, що обумовлено специфікою самої Греції. Цей феномен знаходить своє відображення в необхідності надання певних соціальних преференцій суспільству в умовах гострої конкуренції з ПАСОК та ККЕ, які, як і НД мають широку електоральну базу та висувають, зокрема, певні популістські гасла. Таким чином, розуміючи неспроможність партій з класичною ідеологією зберегти свою електоральну нішу, НД висувають концепцію радикального лібералізму, який звільнений від догм та упереджень. Водночас Нова Демократія змушена акцентувати увагу на таких вагомих та актуальних для грецького суспільства моментах як система освіти, екологія, система медичного страхування. Саме ці аспекти викликають значний інтерес греків і саме в площині вирішення цих проблем полягають шляхи отримання влади в країні.

Водночас в самій Греції та Європі Нову Демократію розглядають як правочентристську партію, що сповідує ідеї консервативного лібералізму та християнської демократії. НД є членом Європейської народної партії і входить до її складу в Європейському Парламенті. Якщо проаналізувати витоки партії та її розвиток після 1974р., можна стверджувати, що вона пройшла шлях від правої партії, орієнтованої на класичний консерватизм до сучасної політичної сили, яка не вважає за потрібне дотримуватися на практиці якоїсь певної ідеології, але при цьому безумовно підтримує республіканський демократичний лад, необхідність національного суверенітету, соціально орієнтовану економіку.

Література

1. http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2007/pages_en/index.html
2. <http://www.ypes.gr/en/Elections/NationalElections/Results/nationallectures2004>
3. *The ideological principles of Nea Demokratia* // http://www.en.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=9169&Itemid=219
4. *Εισοδηματική Πολιτική 2009* // http://protovoulies.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=534&Itemid=41
5. *Επικαιροποιημένο Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης 2008-2011* // http://www.mnec.gr/export/sites/mnec/el/economics/Stability_Program/2009_02_05_SGP-GR-EL_08.pdf

6. ΙΔΡΥΤΙΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ. 4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1974 // http://www.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=29 (установча декларация НД)

7. Προστασία σε αυτούς που είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στην κρίση. Συνέντευξη τύπου του Прωθυπουργού κ. Κώστα Καραμανλή μετά το πέρας των εργασιών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου // http://protovoulies.nd.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=541&Itemid=41

Булык М.В. «Новая Демократия» в партийной системе Греции: этапы развития и принципы идеологии

Рассмотрены основные предпосылки и причины появления партии «Новая Демократия» в контексте свержения режима «черных полковников». Проанализированы принципы идеологии партии, динамика и география ее электоральной поддержки.

Ключевые слова: политическая партия, электорат, партийная идеология.

Bulyk, M.V. «New Democracy» in the party system in Greece: the stages of development and principles of the ideology

The basic preconditions and the reasons of appearance of the party «New Democracy» in the context of the overthrow of the «Black colonels» have been examined. The principles of the party ideology, the dynamics and geography of its electoral support have been analyzed.

Key words: political party, electorate, party ideology.

Особливості формування регіональної політики Швеції на сучасному етапі розвитку Європейського Союзу

Розглядаються нові комплексні політичні дослідження з проблем регіональної політики Швеції, зокрема з новими процесами істотного розширення рамок ЄС.

Ключові слова: *регіональна політика, регіон, ринок.*

Проблематика регіональної політики, як в її загальних теоретичних аспектах, так і стосовно реальних процесів, що відбуваються в Європі (перш за все, в Швеції), є об'єктом дослідження багатьох учених. Спеціальним об'єктом своїх наукових досліджень регіональну політику в Європейському Союзі обрали С.Артоболевський, І.Бусигіна, Є.Фатеев та інші[1;2;3]. У цих дослідженнях розглядаються різні аспекти формування і розвитку регіональної політики Швеції в останні 10-15 років, приводиться велика кількість практичних і статистичних даних, прогнозується розвиток регіональної політики.

Наукові дослідження зарубіжних авторів Д.Харві, Р.Хербек, А.Хоппе, Р.Штурм та інших[4;5;6;7] присвячені проблемам регіональної політики і регіоналізації Європи.

Разом з тим, в науковій літературі відчувається недолік комплексних політичних досліджень з проблем регіональної політики Швеції, зокрема з новими процесами істотного розширення рамок ЄС.

Національна програма регіонального розвитку в Швеції вперше була прийнята в 1972р., потім кожні 3-4 року. Так, в Законі про регіональну політику, прийнятому риксдагом в 1985р., основні цілі були сформульовані таким чином. Регіональна політика повинна бути спрямована на сприяння збалансованому демографічному розвитку різних частин країни і надання кожному в Швеції незалежно від місця мешкання роботи, послуг і сприятливого навколишнього середовища. Повинен використовуватися потенціал розвитку сільської місцевості. Регіональна політика повинна проводитися з метою сприяння позитивному розвитку підприємств, зайнятості і т.п. у всіх частинах країни, а також для міжрегіонального балансу. Регіональна політика у великій мірі повинна ґрунтуватися на мобілізації доступних місцевих і регіональних ресурсів. Для досягнення цієї мети уряд і риксдаг розглядали дію на регіональний розвиток всіх найважливіших ухвалених рішень, розробляли набір заходів регіональної політики і визначали основні напрями проведення регіональної політики Швеції. За останні десятиліття економіка Швеції зазнала значні зміни унаслідок посилення глобалізації, лібералізації міжнародної торгівлі і

потоків капіталу, технологічного прогресу і вступу Швеції в ЄС з 1995р. За останні роки зростання ВВП на душу населення в Швеції було декілька вище, ніж в середньому в ЄС в колишньому складі з 15 країн, але декілька нижче щодо середнього показника ОЕСР. При цьому економічний розвиток в багатьох шведських регіонах, зокрема в районі озера Меларен (виключаючи Стокгольм), Ськоне, західній частині Швеції і Смоланді, гірше за показники в інших європейських регіонах Крім того, регіональні диспропорції за останні десятиліття поглибилися.

Регіони Північної Швеції, включаючи Верmland і Даларну, продемонстрували, нарівні з деякими регіонами Німеччини, якнайгірший економічний розвиток як в показниках валового регіонального продукту, так і зайнятості за період 1995-2002рр., який був достатньо успішним загалом для Швеції. Приріст регіонального доходу на душу населення найбільш високий в південних частинах країни. З п'яти місцевих ринків праці, які продемонстрували найбільш високі темпи приросту, два знаходилися в Західному Геталанді і три в Смоланді (Йончепінг, Крунуберг і Кальмар).

В 2006р. Центральне статистичне бюро (ЦСБ) Швеції вперше опублікувало дані про зміну об'єму валового регіонального продукту у всіх 21 ленах в постійних цінах. Ці дані охоплювали зміни ВРП за 2000-2004рр. Найбільш високі темпи регіонального економічного зростання показали Еребру (+15,1%), Халланд (+14,6%) і Блекінге (+13,9%). Найбільш низькі темпи зростання продемонстрували Вестманланд (+0,6%), Кальмар (+2,4%), Емтланд (+4,4%) і Йончепінг (+4,7%). З трьох ленів, куди входять найбільші міста Швеції, найбільш високі темпи спостерігалися в Стокгольмі (+11,2%), за ним слідував Вестра Геталанд (+9,9%). Ськоне (+7,4%) розвивалося слабкіше, і його показник був нижче середнього по країні (+9,2%).

Економічне зростання і конкурентоспроможність стимулюється зростанням продуктивності праці в промисловості. По цьому показнику в даний час Швеція знаходиться на середньому рівні по ОЕСР, але декілька поступається середньому рівню ЄС у складі 15 країн. У регіональному розрізі ситуація строкатіше, а з 5 комун з найбільш високим приростом місцевої продуктивності праці в промисловості дві знаходилися у Вестерботтені, а інші в центральній і південній Швеції.

Структура підприємницького сектора і ступінь спеціалізації різні в регіонах Швеції. Невеликі і середні регіони з обмеженою номенклатурою торгових і промислових підприємств все більше залежать від декількох великих підприємств, що підвищує їх уразливість. В результаті жорсткої глобальної конкуренції і структурних змін в даний час найуразливіші такі традиційні промислові райони, як Бергслаген, частини Смоланда, Дальсланд і південне побережжя Норрланда. Уразливі і деякі успішніші регіони із-за свого високого ступеня спеціалізації. В той же час регіони навколо найбільших міст володіють найбільш широкою номенклатурою галузей. По частці витрат на НІОКР у валовому регіональному продукті при загальнонаціональному рівні 2,9% в 2003р. серед регіонів виділялися Західна Швеція (5,4%), Стокгольм (3,1%) і Південна Швеція (також 3,1%). У справі підвищення інноваційних можливостей регіону важливими чинниками вважаються частка населення з вищою освітою і ступінь наукомістка в оброблювальній промисловості, що тісно пов'язане з галузевою структурою регіону.

У невеликих регіонах з високою питомою вагою зайнятих у сфері послуг рівень наукоємності відносно невисокий, тоді як в регіональних центрах з університетами і найбільших містах з їх передмістями рівень наукоємності високий. Рівень освіти також широко розрізняється по ленам. 60% населення країни з вищою освітою проживає в трьох найбільших містах. Тому частка людей з вищою освітою нижче середнього рівня по країні в 16 з 21 лена. Останніми роками динаміка зайнятості в 21 лені країни була різною залежно від глибини економічного спаду на початку 1990-х років. Стокгольм був єдиним леном, в якому число зайнятих в 2000р. перевищило показник 1990р. Важливо було і те, що регіональні вікові структури сформувалися в результаті великої притоки молоді в столичний і університетські регіони у поєднанні із слабким зростанням в інших частинах країни.

Згідно прогнозам ЦСБ Швеції частка населення в професійно активному віці і питома вага молоді продовжуватимуть скорочуватися у всіх ленах до 2030р., що у свою чергу означає, що число молодих і літніх людей щодо кількості людей у віці від 20 до 64 років продовжить підвищуватися у всіх ленах. Але ситуація буде гірша в регіонах, де вже зараз несприятлива вікова структура. Вигідно відрізняються такі лени з високою питомою вагою людей з вищою освітою, як Стокгольм, Упсала, Вестерботтен і Ськоне. У Швеції, як і в інших членах ЄС, збільшується частка літніх людей. Найбільш високі питомі ваги пенсіонерів прогнозуються в Норрланде, Бергслагене і північно-східній частині Смоланда.

Швеція відрізняється від більшості інших країн Європи великими відстанями і рідкісною населеністю. Населення розподілене дуже нерівномірно, що знаходить свій вираз в домінуванні Стокгольма і великому числі невеликих і середніх міст, розташованих далеко один від одного. Населення Швеції сконцентроване усередині трикутника, в кутках якого розташовуються три найбільші міста – Стокгольм, Гетеборг і Мальме, і уздовж частини узбережжя Норрланда. 80% населення проживає на 30% території країни. Відбувається процес урбанізації і скорочення чисельності населення в багатьох частинах країни. Ситуація в малих і середніх містах також розрізняється залежно від їх географічного положення чи є вони частиною регіону поблизу найбільших міст або вони є більш менш ізольованим регіональним центром. У багатьох комунах адміністративні центри виступають у важливій ролі регіональних або місцевих центрів надання послуг і промисловості для навколишньої сільської місцевості і малих міст.

У глобалізованій економіці перевагу мають крупні регіони з широкою диверсифікацією галузей, значення яких посилюється в національній економіці. Тому виходом з положення, що створилося, може стати збільшення регіонів. Постійно росте відстань між місцем мешкання і роботи, при цьому час знаходження в дорозі не збільшується. У деяких частинах країни, зокрема в регіоні Стокгольма і долини озера Меларен, це виявляється наочно. У північних і рідконаселених частинах Швеції з віддаленими або ізольованими місцевими ринками праці відстані у багатьох випадках дуже великі, тому укрупнення регіонів навряд чи вирішить проблему. Географічне положення Швеції з її великими відстанями усередині країни і віддаленістю від стратегічно важливих ринків означає, що ефективність транспортної системи і електронного зв'язку мають вагоме значення у конкурентоспроможності шведської промисловості. Виходом може бути

розширення торгівлі з новими членами ЄС і з сусідніми країнами ЄС і створення сприятливих умов для шведських компаній на світовому ринку.

Для Швеції характерні довга берегова смуга, холодний клімат, низька щільність населення і відносно невеликі об'єми виробництва товарів. Ці умови особливо виявилися в ЄС, де Швеція знаходиться на більшій відстані від основних європейських ринків і випробовує більше утруднень добиратися до них в порівнянні з країнами, розташованими ближче до центру Європи. Часто це означає вищі витрати по доставці товарів в порівнянні з іншими членами ЄС, що у свою чергу підсилює залежність конкурентоспроможності шведської промисловості від ефективності перевезень. Кожна частина країни повинна сприяти економічному зростанню і стійкому розвитку Швеції. Тому політика регіонального розвитку зосереджена на підвищенні темпів економічного зростання, стійкості розвитку і рівня послуг для населення у всіх частинах країни. Основна мета цієї політики – спрогнозувати структурні проблеми, уникнути їх і створити належні умови для регіонального зростання і підвищення конкурентоспроможності. Економічне зростання створюється на місцевому і регіональному рівні людьми, що працюють в компаніях. Політика регіонального розвитку заснована на тому, що місцеві ринки праці створюють структурні передумови зростання в рідко населених і сільських районах і малих і середніх містах. Забудовані райони і рідко заселені і сільські райони розглядаються як взаємозв'язані райони. Найважливіша роль держави полягає в створенні хороших умов для стійкого регіонального розвитку. Це вимагає вдосконалення співпраці між центральним урядом, місцевими і регіональними властями.

Мета політики регіонального розвитку – це регіони з ефективними стійкими місцевими ринками праці, які пропонують високий рівень послуг по всій країні. Ця мета досягається шляхом: добре розроблених дій держави; чіткішій регіональній відповідальності за розробку певних областей політики і добре розробленого загального уявлення про положення справ; чіткого розподілу відповідальності між центральним урядом і комунами; навчання і виконання програм як інструменти розвитку; регіональних зіставлень як рушійна сила змін; співпраці з ЄС в рамках його структурної і регіональної політики; виконань накреслених заходів[7].

Політика об'єднання ЄС націлена на стимулювання економічного і соціального зближення в рамках ЄС, на скорочення регіональних відмінностей і нерівності між людьми. Її основним інструментом є структурні фонди, які відіграють приблизно одну третю частину бюджету ЄС. На основі цілей політики об'єднання і переглянутих пріоритетів Лісабонської стратегії Європейська рада встановила три мети політики об'єднання на період 2007-2013гг.: конвергенція, регіональна конкурентоспроможність і зайнятість, європейська територіальна співпраця. Є три види програм: трансграничні, транснаціональні і міжрегіональні. Шведська національна стратегія регіональної конкурентоспроможності, підприємництва і зайнятості на період 2007-2013рр. доповнює шведський план заходів шляхом виявлення пріоритетів і основних напрямів регіональній конкурентоспроможності, підприємництва і зайнятості, які також сприяють досягненню мети Лісабонської стратегії. Стійкий розвиток є загальною стратегічною метою як для ЄС, так і Швеції

В такій рідко населеній країні як Швеція, в якій багато регіонів з невеликими місцевими ринками праці, тісніший зв'язок між ними може забезпечити укрупнення регіонів. Воно може зменшити уразливість регіону і дозволить досягти більшої спеціалізації, що дуже важливе для підвищення конкурентоспроможності. Укрупнення регіонів включає не тільки розширення місцевих ринків праці, але і можливостей отримання послуг і підготовки. Важливу роль в цьому процесі грає розвиток транспортної мережі. В рамках діяльності ЄС по створенню транс'європейських транспортних мереж, які включають автомобільні і залізні дороги, аеропорти, порти, внутрішні водні і морські шляхи, з 30 проєктів Швеція бере участь в трьох: міст через Ересунд (завершений в 2000р.), Північний трикутник і балтійські морські шляхи. Шведські пріоритети в Північному трикутнику входять в рамки національного довгострокового планування будівництва автомобільних і залізних доріг протягом 2004-2015рр. Велика частина шведських ініціатив пов'язана з поліпшенням доступності в містах і повідомлення між містами, наприклад, будівництвом залізничного тунелю в Мальме, залізничній лінії уздовж західного побережжя між Мальме і Гетеборгом і дороги Е6 через Бохюслен. Проєкт балтійських морських шляхів націлений на підвищення ефективності морського транспорту шляхом розвитку інфраструктури у вигляді криголамів, інформаційних систем, інфраструктури портів і повідомлення з портами як з наземною, так і морської сторони. Доступність поліпшується і завдяки інформаційним технологіям, які зменшують відстані як усередині Швеції, так і між країнами. Створення передового інформаційного суспільства з сучасною інфраструктурою і послугами в області інформаційних технологій може спростити повсякденне життя і поліпшити якість життя всіх верств населення у всіх кінцях країни. Це може компенсувати віддаленість від послуг або ринків і важливо як для ведення бізнесу, так і для життя в рідко населених і сільських районах. Ця співпраця може приймати різні форми. Одним з перших прикладів стало введене ще в 1950-х роках вільне переміщення робочої сили в рамках північних країн.

Крім виділених вище пріоритетів уряд Швеції приділяє особливу увагу як положенню в Північній Швеції, так і умовам життя в містах і ролі міст в підвищенні регіональної і національної конкурентоспроможності. Особливі умови економічного, соціального і екологічного розвитку сільських районів відображені перш за все в стратегії програми сільського розвитку. Умови розвитку в північній частині Швеції унікальні для Західної Європи. Поєднання виключно низької щільності населення, великих відстаней і холодного клімату стримує розвиток динамічної промисловості і конкурентоспроможність в цих регіонах. В рамках ЄС специфічні умови північних частин Швеції і Фінляндії були відображені в Договорі про вступ Швеції і Фінляндії. Через згадані вище умови північні країни отримали додаткове фінансування з метою підвищення регіональної конкурентоспроможності і зайнятості. У нових напрямках регіональної підтримки на період 2007-2013рр. Європейська комісія надає Швеції певні можливості використання різних форм підтримки. У районах з низькою щільністю населення (менше 12,5 жителя на 1 кв. км. по рівню III) як і раніше можуть надаватися транспортні субсидії. Додаткові види підтримки можуть також надаватися в районах з виключно низькою щільністю населення (менше 8 жителів на 1 кв. км. по рівню II). Велика увага приділяється і стійкому зростанню міст і передмість навколо найбільших

міст. Проблеми міст необхідно розглядати в регіональному контексті і включати в програми регіонального розвитку. Згідно ухвали 2003:595 про регіональний розвиток розробляються програми регіонального розвитку, які повинні стати стратегіями стійкого регіонального розвитку на основі цілісного погляду на довгостроковий розвиток лена. Програми регіонального розвитку націлені на координацію різних ініціатив. Їх реалізація показує, що половина виділених фінансових коштів поступає з державного сектора через політику на ринку праці, регіонального розвитку, в області економіки, культури і транспорту. Уряд упевнено, що програми регіонального зростання завоювали тверду регіональну підтримку, зосередившись на створенні умов стійкого зростання для промисловості.

З метою сприяння регіональній конкурентоспроможності, підприємству і зайнятості в Швеції була створена програма національного структурного фонду для ЄСФ і восьми програм регіональних структурних фондів для ЄФРР. Реалізація ініціатив цих двох фондів ЄС координуватиметься шляхом тісної співпраці між властями, що відповідають за управління цими фондами і здійснюють виплати, а також в рамках партнерських відносин структурних фондів на регіональному рівні. Протягом програмного періоду 2007-2013рр. вся Швеція отримуватиме кошти в рамках структурного фонду на меті регіональної конкурентоспроможності і зайнятості.

Згідно з рішенням Європейської ради від грудня 2005р. Швеція отримає приблизно 13 млрд. крон на підвищення регіональної конкурентоспроможності і зайнятості (приблизно 7,4 млрд. крон з ЄФРР і близько 5,5 млрд. крон з ЄСФ) і близько 2 млрд. крон на територіальну співпрацю. Політика на ринку праці є ключовою стороною економічної політики і заснована на національних пріоритетах. Це співпадає із стратегією ЄС в області зайнятості і діяльністю ЄСФ і враховувалося при створенні програми національного структурного фонду на період 2007-2013рр., яка охоплюватиме всю Швецію. Вісім програм регіональних структурних фондів фінансуватимуться з ЄФРР і державного бюджету. В майбутньому передбачається також приватне сумісне фінансування, яке, проте, не зможе замінити державне сумісне фінансування. Ці програми створюються великим числом учасників на регіональному і місцевому рівнях і засновані на існуючій співпраці у сфері програм регіонального зростання і програм структурних фондів. Ці програми націлені на співпрацю між ленами. 8 програм регіональних структурних фондів на період 2007-2013рр. включають наступні частини країни і передбачуваний розподіл засобів з ЄФРР: Північний Норрланд (лени Норрботтен і Вестерботтен – 1922 млн. крон), Середній Норрланд (Емтланд і Вестерноррланд – 1399 млн. крон), північна частина Середньої Швеції (Евлеборг, Даларна і Вермланд – 1545 млн. крон), Стокгольм (лен Стокгольм – 297 млн. крон), східна частина Середньої Швеції (Упсала, Седерманланд, Еребру, Вестманланд і Естергетланд – 641 млн. крон), Західна Швеція (Вестр – 559 млн крон). Засоби з ЄФРР поступатимуть відповідно до критеріїв – населення, безробіття, рівня зайнятості, рівня освіти, щільністю населення і ВВП – на основі виділення Швеції фінансових коштів Європейською комісією. Вони включають додаткові засоби для чотирьох північних ленів із-за їх виключно низької щільності населення, рішення про яких було ухвалене розділами держав і урядів в бюджеті від грудня 2005р. Вони складають 35 євро на душу населення в рік або в сумі 1,9 млрд. крон. Це фінансу-

вання буде розподілено між Північним і Середнім Норрландом. В рамках програм регіональних структурних фондів, які включають три найбільші міста Швеції, особливий пріоритет віддається створенню інвестицій в цих містах.

Основними компонентами організаційної структури для виконання програм є дві владні структури, що управляють, вісім сумісних структурних фондів і контролюючі комітети. Уповноваженою ЄС організацією по управлінню засобами ЄФРР є НУТЕК. Шведська рада ЄСФ є уповноваженою ЄС організацією по управлінню засобами ЄСФ. Уповноваженою ЄС аудиторською організацією для ЄФРР і ЄСФ є Шведське національне управління по розпорядженню фінансовими коштами (ЄСВ). НУТЕК і Шведська рада ЄСФ розташовуються в кожному регіоні, де діють програми структурних фондів. У кожному такому регіоні діють і сумісні структурні фонди, основним завданням яких є віддання пріоритетів проектам в рамках програм регіональних структурних фондів і регіональних планів ЄСФ. У них входять призначені представники відповідних комун і ландстингів, організацій ринку праці, правлінь ленів, зацікавлених груп і асоціацій. У Північному і Середньому Норрланде до їх числа входять представники парламенту саамів. Уряд призначає голову цих фондів. Перед ухваленням рішень про виділення коштів з ЄФРР і ЄСФ владні структури, що управляють, повинні проконсультуватися з відповідними структурними фондами, які віддають пріоритет ініціативам і проектам в рамках відповідної програми. Контролюючі комітети призначаються урядом. В рамках національної державної підтримки торгівлі і промисловості протягом періоду 2000-2006рр. 15,9% населення Швеції проживали в зонах допомоги, які ділилися на зони А і В. У грудні 2005р. Європейська комісія прийняла нові керівні напрями регіональної підтримки на період 2007-2013рр. і виклала свої критерії відбору регіонів для включення їх в зони допомоги для країн-членів. Відповідно до них в Швеції в зонах допомоги включені 15,3% населення. Ця цифра заснована на частці населення в зонах з низькою щільністю населення (менше 12,5 жителя на 1 кв. км.), а також включає певні зони з низьким ВРП і високим безробіттям. Програми трансграничної співпраці розроблялися вже достатньо давно. Мета територіальної співпраці ділиться між трьома видами програм: трансграничними, транснаціональними і міжрегіональними програмами. Швеція бере участь не менше чим в 10 програмах, з яких міжрегіональна програма і транснаціональна програма Балтійського моря охоплюють всю Швецію, тоді як трансграничні програми охоплюють частини країни. У новому програмному періоді 17 з 21 лена Швеції можуть отримувати допомогу в рамках трансграничної співпраці. Це означає, що ще 7 ленів тепер отримуватимуть допомогу в порівнянні з попереднім програмним періодом. Це результат введення «правила 150 км», яке встановлює, що прибережні регіони, які знаходяться на відстані до 150 км від найближчого узбережжя, мають право на отримання допомоги. Трансграничними програмами в Швеції на період 2007-2013 рр. є: Північ, Ботнія-Атлантика, Швеція-Норвегія, Центральна Балтика, Ересунд-Каттегатт-Ськагеракк і Південна Балтика. Транснаціональні програми націлені на створення стратегічної співпраці крупніших географічних зон – зон, які граничать один з одним або мають велику схожість своїх територіальних умов. Протягом програмного періоду 2000-2008 рр. Швеція частково або повністю була охоплена трьома транснаціональними програмами: Балтійського моря,

Північного моря і Північної периферії. З цих програм лише програма Балтійського моря охоплювала всю Швецію. Програма Північного моря включала лише Вестра Геталанд, Верmland, Халланд, Крунуберг і Ськоне, а програма Північної периферії – тільки Норрботтен, Вестерботтен, Вестерноррланд і Емтланд. Тим самим на транскордонні програми будуть направлено 1676 млн. крон, а на транснаціональні програми – 414 млн. крон, які будуть розподілені таким чином: 250 млн. крон на програму Балтійського моря, 101 млн. крон на програму Північного моря і 63 млн. крон на програму Північної периферії.

Регіональна політика в Швеції здійснюється в умовах процесів сучасного світового розвитку, що ускладнюються і прискорюються: переходу людства від індустріальної цивілізації до постіндустріалізму та інформаційного суспільства, в умовах глобалізації суспільних відносин. Всі ці процеси впливають на різні країни Європи, у тому числі і на Швецію.

Література

1. Артоболовский С.С. Региональная политика в Европейском Союзе // Проблемы и механизмы регионального развития. – М., 1998.
2. Бусыгина И.М. Стратегии европейских регионов как ответ на вызовы интеграции и глобализации. – М., 2003
3. Фатеев Е.С. Опыт проведения субнациональной региональной политики в Западной Европе // Проблемы региональной экономики. 1998. – № 1-2.
4. Harvie K. The Rise of Regional Europe. London and New York. 1994.
5. Hoppe A. Europasche Regionalpolitik und ihre nationale Implementation. Leske+Budrich, Opladen. 2001
6. Hrbek R., Weyand S. Betrifft. Der Europa der Regionen. Mlinchen. 1994.
7. Sturm R., Weinmann G. The Information Society and the Regions in Europe. Baden-Baden. 2000.

Гринько А.И. Особенности формирования региональной политики Швеции на современном этапе развития Европейского Союза

Рассматриваются новые комплексные политические исследования по проблемам региональной политики Швеции, в том числе, с новыми процессами существенного расширения рамок ЕС.

Ключевые слова: региональная политика, регион, рынок.

Grynko, O.I. Features of forming of regional policy of Sweden on the modern stage of development of the European Union

Review of new complex political researches on issues of regional policy of Sweden, including with the new processes of substantial expansion of scopes of EU.

Key words: regional policy, region, market.

Процес децентралізації у Великобританії як один з напрямів політичних реформ нових лейбористів

Розглядаються основні аспекти напрямку процесу децентралізації державного уряду Великобританії, так званої деволюції (devolution) влади. Аналізуються основні чинники та досліджуються цілі розробки програми модернізації нових лейбористів. Зроблено висновок про ефективність реалізованої реформи та необхідність подальшого дослідження.

Ключові слова: децентралізація, деволюція, нові лейбористи, модернізація.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Зинковская А.В.

Процесс децентрализации в Великобритании как одно из направлений политических реформ новых лейбористов

Рассматриваются основные аспекты направления процесса децентрализации государственного управления – процесс так называемой деволюции (devolution) власти. Анализируются основные причины и исследуются основные цели разработки программы модернизации новыми лейбористами. Сделан вывод об эффективности реализованной реформы и необходимости дальнейшего исследования темы.

Ключевые слова: децентрализация, деволюция, новые лейбористы, модернизация.

В последние десятилетия процессы политической децентрализации охватили многие крупные государства Западной Европы, до того считавшиеся однозначно унитарными. Особенно ярко этот процесс представлен в Великобритании, где новые лейбористы во главе с премьер-министром

Тони Блэр эффективно реализовывали модернизацию политической системы страны с 1997 года. Опыт Великобритании, изменяющей в соответствии с новыми требованиями принципы, роль и содержание территориального управления представляет значительный интерес и для Украины. Целью работы является исследовать основные причины и направления процесса децентрализации Великобритании, которые реализуются новыми лейбористами на основе их программы «Третий путь» с их приходом к власти.

Именно в это время в Великобритании начали осуществляться крупномасштабные реформы местного самоуправления, в результате которых сложилась новая структура управления, и были заложены новые тенденции дальнейшего развития одного из важнейших институтов публичной власти.

Указанные обстоятельства предопределяют очевидную необходимость всестороннего, многогранного и глубокого изучения всех аспектов и специфики реформирования местного самоуправления в Великобритании за последние десятилетия. С учетом весьма схожих процессов в современных странах-членах СНГ, представляется весьма актуальным и востребованным научное осмысление муниципальных реформ в Великобритании.

Организация местного самоуправления в Великобритании достаточно подробно исследована в отечественной науке. Наиболее существенный вклад в исследование британской системы местного самоуправления в XX веке внес Г.Барабашев[17]. Весьма значимыми, но немногочисленными исследованиями процесса деволюции в Великобритании второй половины XX столетия являются работы В.Сорокиной[12], В.Жданович[6].

Среди работ необходимо выделить в первую очередь труд А.Громыко[3], а также ряд его статей[2;4;5]. Отдельные аспекты темы нашли отражение и в других работах российских исследователей – А.Терентьевой[13], С.Перегудова[9;10;11], Н.Милина[7;8]. Достаточный вклад в исследование модернизации британской системы местного самоуправления внес М.Байгереев[1]. Среди украинских исследователей необходимо выделить А.Трубайчука[14]. Отдельные аспекты темы нашли отражение и в работах британских исследователей – У.Хога[16], М.Маора[19].

Однако, подавляющее большинство работ, посвященных процессам децентрализации в Великобритании в отечественной и зарубежной науке относится к периоду до реформ 1990-х гг. Исследований, касающихся эволюции института местного управления и самоуправления в Великобритании в период после реформ 1990-х – начала 2000-х гг. крайне мало.

Как показывает наш анализ, децентрализацию можно рассматривать как естественный результат общего процесса кризиса государства-нации, что выражается в диффузии власти – она переходит как «вверх» – к транснациональным организациям, так и «вниз» – к регионам, местным сообществам, институтам гражданского общества. Децентрализация – по сути своей, политическая идея, которая означает, что субнациональные органы власти получают некоторую политическую автономию, вместе с новыми функциями и ресурсами. Следует отметить, что общие причины децентрализации заключаются в стремлении сделать власть более эффективной, переложить на региональные власти часть ответственности за принимаемые решения, удовлетворить стремление тех или иных слоев

общества к самоуправлению. Именно эти цели и преследовало правительство новых лейбористов, приступив к реализации данного процесса.

В 1997г. пришедшие к власти лейбористы взяли курс на децентрализацию и либерализацию государственного управления – процесс так называемой деволюции (devolution) власти. Выстраивание лейбористским правительством Т.Блэра новой вертикали центр – регионы – местное самоуправление также преследовало цель обеспечить политическую целостность государства с одновременным сохранением административного баланса в вопросах предоставления территориям максимально возможной свободы и инициативы при определении перспектив экономического, финансового и гражданского развития.

Содержание реформ, проводимых правительством новых лейбористов, отражает главные тенденции к децентрализации государственной власти и повышению ответственности органов территориального управления и общественного самоуправления за социальное и экономическое развитие вверенных им регионов. Децентрализация считается желательной как для повышения гражданской активности населения, так и для нейтрализации местного сепаратизма. При этом подчеркивается, что речь идет не о поощрении анархии и раскола страны, а об установлении партнерских отношений между всеми ветвями власти на всех уровнях. Особенно это актуально для британского правительства, имевшего многочисленные случаи повышения национального самосознания в регионах страны. Но основной особенностью деволюции является то, что три региона британского королевства, к которым обращены процессы данного явления – Шотландия, Уэльс, Северная Ирландия, постоянно присутствовали на политической карте страны в отличие от других западноевропейских государств.

Деволюция мыслится «новыми лейбористами» как всеохватывающий процесс. И одним из примеров такого процесса является тот факт, что в 2000 году структура выборных органов самоуправления была воссоздана в Лондоне, хотя в перспективе имеется в виду избирать региональные ассамблеи в каждом из 9 административных регионов Англии. Вместе с тем первые практические шаги в осуществлении деволюции сделаны на «национальных окраинах» королевства – в Северной Ирландии (выборы в Законодательную ассамблею состоялись в июне 1998 года), в Шотландии и в Уэльсе.

Одним из программных обещаний новых лейбористов было создание парламента Шотландии и ассамблеи Уэльса. Заявление, сделанное Тони Блэром в 1996г., о том, что путь к этой цели должны открыть новые референдумы в данных регионах, были болезненно восприняты либеральными демократами, не говоря уже о более радикальных сторонниках деволюции. Считалось, что решения Конституционного конвента открывали прямой переход к выборам парламента. Однако лейбористы решили подстраховаться и придать этому органу большую легитимность. Более того, референдум был «двойным»: бюллетени для голосования включали два вопроса – об учреждении парламента и о его праве менять ставку подоходного налога.

Первый правительственный законопроект о деволюции в данном регионе, представленный в 1976г., не прошел дальше второго чтения. Судьба повторного билля была удачнее, но его возведение в статус закона имело свою цену: правительство под давлением скептиков в обеих ведущих партиях

было вынуждено согласиться не только на проведение референдума, но и установить минимальный порог явки избирателей в 40%.

С правовой точки зрения механизмы запуска деволюции в 1979 и 1997гг. отличались тем, что в первом случае региональные референдумы предшествовали принятию законов о деволюции, а во втором – следовали за ним. Подготовка к референдумам 1997г. проводилась более тщательно, а порог явки избирателей был отменен. Кроме того, за истекшие годы произошел сдвиг общественных настроений в пользу деволюции. Голосование состоялось в сентябре 1997г. На первый вопрос «да» ответили 74,3% проголосовавших (44,7% электората Шотландии), а на второй – 63,5% (38,1%). Если бы требование 1979г. о минимальном пороге явки действовало, второе предложение было бы отвергнуто [3, 133-134].

Пример Шотландии наиболее яркое, так как местный парламент наделен в ряде вопросов первичной законодательной властью и финансовыми прерогативами. В результате деволюции Вестминстер потерял контроль над многими сферами жизни региона. Решения центрального правительства в вопросах обороны, налоговой системы, внешней политики, пенсионного обеспечения, конституционного устройства по-прежнему распространяются на всю территорию страны, однако правила функционирования систем образования, здравоохранения, уголовного права и многих других с 1999г. определяются Эдинбургом. Шотландская специфика здесь имела и раньше, но теперь она обрела новое качество.

Таким образом, если раньше в Шотландии на протяжении десятилетий проводилась административная деволюция, то после референдума 1997г. и выборов 1999г. – политическая, при сохранении высшего суверенитета Вестминстера. Более медленными темпами, но по тому же пути идет Уэльс.

Националистические настроения в Уэльсе менее выражены, чем в Шотландии, что отразилось на масштабах осуществленной здесь деволюции. В отличие от шотландских националистов среди их валлийских коллег идеи сепаратизма непопулярны.

На всеобщих выборах в 1997г. этот регион активно поддержал предложения по децентрализации, которую в отличие от шотландского варианта окрестили «деволюцией без автономии». Идею деволюции поддерживало стремление как можно быстрее подключиться к проекту «Европы регионов» в рамках ЕС: в этом случае зависимость автономии от центральной власти ослабла бы.

Вслед за референдумом 1997г. и принятием Вестминстером Акта об управлении Уэльса в 1998г. прошли исторические выборы в однопалатную ассамблею Уэльса – Сенедд, состоящую из 60 парламентариев. По закону выборы в ассамблею проводятся раз в четыре года в одно и то же время. В Уэльсе этому событию, как и в Шотландии выборам парламента, придали значение «тихой» конституционной революции. Но в отличие от Шотландии выборные органы власти Уэльса реализуют политику, но не вырабатывают ее.

В 2003г. состоялись новые выборы в ассамблею Уэльса. Их результаты подтвердили затухание интереса жителей региона к вопросу углубления деволюции. Вопреки устоявшейся практике, согласно которой поддержка правящей партии в промежутках между всеобщими выборами снижается, лейбористы значительно улучшили свои позиции, выиграв половину всех мандатов. На местных выборах в июне 2004г. лейбористы потеряли контр-

оль над крупнейшими городами Уэльса – Кардиффом и Суонси, «отдав» голоса либерал-демократам. В столичном муниципалитете они лишились сразу 21 места. Одной из главных причин такого поражения стала непопулярность политики Блэра в отношении Ирака.

В то время как в Шотландии и Уэльсе партийно-политические подсистемы начали обретать все большую автономию от общенациональной, в Ольстере деятельность региональных органов власти в 1972г. была заморожена и введено прямое управление из Лондона, продлившееся до 1999г. Таким образом, процессы модернизации партийно-политической системы Великобритании, характерные для Вестминстера, Шотландии и Уэльса, в Северной Ирландии были заторможены, хотя и не остановлены. Однако, с 1997г. регион вместе с другими пережил период бурного политического развития.

Компетенция вновь избранных местных органов определяется в соответствии с решениями, принятыми в Лондоне и одобренными на референдумах, проведенных в каждой из этих территорий; при этом учитываются и исторические особенности их развития. Например, в Шотландии и Ольстере (Северная Ирландия) парламент и ассамблея получают исключительные законодательные полномочия (право «первичного» законодательства) по вопросам здравоохранения, образования, местного самоуправления, жилищного и коммунального хозяйства, экономического развития, окружающей среды, сельского, лесного хозяйства, рыболовства, спорта и искусств. Кроме того, шотландский парламент может варьировать подоходный налог в пределах 3% и отвечает за порядок (юридическая система Шотландии традиционно автономна от английской). С другой стороны, ассамблея Уэльса, курируя многие из упомянутых выше сфер, может регулировать их лишь с помощью «вторичного» законодательства, то есть издавая постановления в рамках общеприбританских законов.

Предпринятые «новыми лейбористами» шаги по децентрализации власти открыли путь для постепенного превращения Великобритании из унитарного в федеративное государство. Трудно переоценить последствия деволюции для региональных партийно-политических систем. С 1998-99 годов при избрании новой законодательной власти в регионах, а также на выборах мэра Лондона применялись варианты комбинированных и пропорциональных систем голосования: на выборах парламента Шотландии, ассамблей Уэльса и Большого Лондона – дополнительного голоса (Additional Member Vote), на выборах мэра Лондона – «замещающего голоса» (Supplementary Vote), на выборах ассамблеи Северной Ирландии – система единого переходного голоса (Single Transferable Vote). Кроме того, с 1999 года в Великобритании на выборах в европейский парламент применяется пропорциональная система голосования по методу д'Онда.

В результате стало возможным говорить о постепенном складывании в стране умеренной плюральной модели демократии. Открытым остается вопрос, пойдут ли лейбористы во главе с новым идейным лидером на проведение референдума о введении пропорциональной системы голосования в национальном масштабе. Опросы общественного мнения свидетельствуют, что большинство населения симпатизирует этой идее. В случае ее реализации британскую партийно-политическую систему ожидает дальнейшая перестройка, а новых лейбористов – дальнейшие победы.

Таким образом, процессы децентрализации в королевстве сделали власть не только более эффективной, активизировали гражданское сознание населения, но и нейтрализовали местный сепаратизм, который является неотъемлемой частью государства в целом. Исторически сложилось, что все регионы королевства, а особенно Северная Ирландия, стремились к независимости и их желание было частично удовлетворено.

Уникальность британской деволюции в том, что это не просто децентрализация власти. В строгом смысле слова деволюция – это делегирование части государственного суверенитета законодательным и исполнительным органам власти, избираемым жителями регионов, при котором принцип суверенитета центрального парламента, основанного на неписаной конституции, остается неизбылемым. Формально Вестминстер сохраняет за собой право отзывать законы о деволюции и приостанавливать работу региональных властей по своему усмотрению, как если бы он имел дело с муниципальными образованияами. Однако, в действительности, свобода действий Вестминстера ограничена, так как по сравнению с местными органами власти легитимность региональных – значительно выше. Во-первых, их избранию предшествовали референдумы жителей регионов и, во-вторых, для многих они являются символами национального возрождения народов «кельтской периферии».

Тем не менее, новые лейбористы достигли поставленных целей, реализовав реформу по децентрализации власти в стране. Хотя еще рано говорить о завершающем этапе данного процесса, поскольку новые лейбористы во главе с недавно избранным премьер-министром Гордоном Брауном продолжают модернизацию политической системы Великобритании, начатую Тони Блером.

Литература

1. Байгереев М. Великобритания: реформирование властной вертикали. // Человек и труд. – 2002. – №1.
2. Громыко А.А. Левоцентризм: проблемы и перспективы. // Альманах Форум 2000. На рубеже веков. – М.: Весь мир, 2000.
3. Громыко А.А. Модернизация партийной системы Великобритании. – М.: Весь мир, 2007.
4. Громыко А.А. Парадоксы Тони Блэра. // Независимая газета, Дипкуррьер, 21 апреля 2003.
5. Громыко А.А. 100-летие британских лейбористов. // Современная Европа, – 2000. – №4.
6. Жданович В.А. Об избирательной системе Великобритании // Журнал российского права.
7. Милин Н.Н. Третий путь Тони Блэра // МЖ – 1999. – №9.
8. Милин Н.Н. «Третий путь» Тони Блэра // Международная жизнь. – 1999. – №7.
9. Перегудов С.П. Великобритания после парламентских выборов 1997 г. // МЭМО – 2001 – №11.
10. Перегудов С.П. Разделение властей по-британски // МЭМО – 1993. – №6.
11. Перегудов С. Тони Блэр // Вопросы истории. – 2000. – №1.
12. Сорокина В. Региональная политика в Великобритании // МЭМО – 1996. №6, 1998. – №1.
13. Терентьева А. Внешняя политика Тони Блэра // МЭМО – 2005 – №9,10.

14. Трубайчук А. Три іпостасі тоталітаризму // Нова політика. – 1998. – № 4.
15. A. Ware. Political Parties and Party Systems. Oxford: Oxford University Press, 1996.
16. *British Politics*. Warren Hoge // The New York Times, May 9 1999.
17. Barabashov A.G. «Public Service and its Reform in Comparative Perspective» // Journal «Public Administration Review» – 2007. – №3.
18. Kavanagh Dennis. The Reordering of British Politics: Politics after Thatcher. Oxford: Oxford University Press, 1997.
19. M.Maor. Political Parties and Party Systems: Comparative Approaches and the British Experience. London: Routledge, 1997.

Zinkovskaya, G.V. Decentralization in Great Britain as one of the tendency of new labourists' political reforms

The main aspects of decentralization (so called devolution) process performed by British government are analyzed. The main reasons and aims of drafting of a new labourists' program are investigated. The conclusion of effectiveness of performed reform and necessity of further topic research is made.

Key words: decentralization, devolution, new labourists, modernization.

Енергетична безпека Європейського Союзу в контексті сучасних загроз та викликів

Проведено аналіз сучасного стану європейської енергетичної безпеки, ретроспективно визначено її витоки в контексті європейської історії, виявлено основні загрози і виклики цьому явищу. Значна увага приділена «газовому питанню», визначенню його роль в структурі енергобезпеки ЄС.

Ключові слова: енергетична безпека Європейського Союзу, критичний монополізм, газове питання, енергетична криза, газова війна, дипломатія.

Проблема енергетичної безпеки на сьогоднішній день стає одним із найважливіших викликів людству, та несе в собі загрози не тільки енергетичного характеру. Фактор власності окремої держави на енергетичні ресурси розставляє пріоритети інтересів інших держав, кардинально змінюючи при цьому вектори залежності між ними на світовій арені.

Питання боротьби за ресурси завжди мало першочергове значення для світових держав. Небезпечною проблема виявилась і для країн Європейського Союзу, які через брак власних паливних ресурсів вимушені шукати необхідні для масштабного господарства об'єми енергоресурсів на територіях інших країн. На сьогоднішній день особливо гостро постає питання із постачанням газу в Європу, оскільки саме цей вид палива є одним з найдешевших, оптимальних і зручних видів для розвинених економік індустріальних країн.

Тема, безперечно, є актуальною на сьогоднішній день, бо торкається не тільки раніше практично не досліджуваних питань, але є нагальною для усіх прошарків суспільства будь-якої країни, для нас вона представляє неабиякий інтерес, а беручи до уваги те, що досліджувана проблема перебуває у стадії свого розвитку, вона загалом носить не історичний, а перспективно-аналітичний характер.

Свідченням актуальності теми є чисельна кількість публікацій у ЗМІ з проблем, які вона включає. Проте, стан дослідження проблеми характеризується наявністю суто загальнотеоретичних праць з питань енергетичної безпеки, глобалізації, регіоналізації. В зазначеній постановці питання, нажал, відсутні комплексні дослідження.

На Заході проблематика регіональної європейської енергетичної безпеки отримала особливу актуальність після енергетичної кризи 1973-1979 років. Найповнішу та найбільш близьку до даного дослідження

оцінку в економічних, політичних та правових аспектах проблема отри-мала також в європейській науці за 2000-2009 роки.

Фундаментальні праці, присвячені дотичним (фоновим) явищам, що передували, обумовлювали, впливали на розвиток заявлених у темі дослідження проблем, а саме – створенню та діяльності Європейського Союзу, історії становлення спільної економічної і, зокрема, енергетичної політики Європи, політичної дискусії, що визначала історичну перспективу розвитку тощо. До цієї групи належать праці В.Барановського, В.Копійки та Т.Шинкаренка, монографія під редакцією Ю.Борко та О.Буториної. Численними є публікації і в періодичних виданнях. Серед їх авторів – Я.Бурляй, А.Глоанеш, М.Кулінич та інші.

Проблеми енергетичної безпеки ЄС аналізуються в працях Дж.Андерсена, П.Ламберта, П.Лайонса, Н.Воропая, та інших, а також у великій кількості публікацій в періодичних виданнях таких авторів, як: І.Пашковська, М.Симонія, Дж.Шерр та інші.

Особливістю джерельної бази є те, що велика частина документів, маючи важливе значення для вивчення та розробки теми, досі ще не була залучена у науковий обіг, оскільки містить у собі державну або комерційну таємницю. Тому нерідко в якості джерела інформації постають оцінки експертів, які за певними суб'єктивними чинниками можуть відстежити наявні тенденції і гіпотетично змоделювати ситуацію.

Використані джерела класифікуються згідно загальноприйнятого принципу поділу на групи за походженням: документи офіційного та неофіційного походження. Серед документів офіційного походження можна виділити такі підгрупи: документи, що носять міжнародний характер – декларації, угоди, договори міждержавного рівня, двосторонні чи багатосторонні: «Повідомлення Єврокомісії Енергетична політика для Європи», «Повідомлення Єврокомісії Зелена книга. Назустріч безпечній, постійній та конкурентоспроможній європейській енергетичній співпраці», «Європейська енергетична хартія, Договір до Енергетичної Хартії, та Протокол до Енергетичної Хартії з питань енергетичної ефективності та відповідним екологічним аспектам» тощо. Другою групою документів є виступи офіційних осіб-суб'єктів політичного процесу на прес-конференціях, брифінгах[8], та інші. Також відносно новим типом джерел інформації для нашого дослідження є інформація з офіційних сайтів міжнародних структур і органів державної влади країн-членів ЄС, та Російської Федерації, на яких, окрім нормативно-правової бази, статей, інтерв'ю, новин, оцінок інтеграційних процесів розміщується вся оперативна інформація, яка дозволяє простежити динаміку політичних, економічних та суспільних змін фактично в режимі on line[9]. Серед матеріалів періодичного видання слід виділити групи документів, в яких подається оперативна інформація (новини) та аналітичні коментарі й оцінки експертів з окремих процесів чи тенденцій розвитку[6], а також матеріали моніторингу європейських, українських і російських ЗМІ за проблематикою за період з 2000 по 2009рр. В процесі дослідження було широко використано регулярні статистичні матеріали та аналітичні публікації Комісії Європейських Спільнот, Генерального Директорату з енергетики та транспорту Комісії ЄС, Секретаріату Енергетичної Хартії, Енергетичної Ради ЄС, Міністерства промисловості та енергетики

Російської Федерації, Російського Інституту енергетичної політики та Інституту енергетичної стратегії РАН, а також Групи високого рівня Росія – ЄС.

З огляду на це, метою даного дослідження є з'ясувати які загрози і виклики стоять перед сучасною енергетичною безпекою Євросоюзу.

Історія формування системи європейської енергетичної безпеки розпочинається у роки повоєнної відбудови, коли європейські країни ослаблені і втрачають своє значення і вплив у світі. На заміну європоцентричності в світовій політиці остаточно приходять дві наддержави, які борються за перерозподіл сфер впливу у світі, тим самим відсуваючи Європу на другий план та роблячи її вразливою перед натиском сильних конкурентів. В той же час, усвідомлення необхідності повернення власних позицій, та навіть природного самозбереження штовхає до першого кроку у створенні реальної інтеграційної структури – коли в 1951 році шість європейських країн підписали договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), метою якого стало об'єднання європейських ресурсів з організацією не тільки спільного ринку чотирьох продуктів гірничорудної промисловості (вугілля, залізна руда, сталь і металобрухт), направленою також на відбудову європейської економіки та промисловості. ЄОВС контролювало 60% виплавки сталі і 50% видобутку вугілля у Західній Європі[1,54].

Далі із винаходом атомної енергетики серед європейських країн поширюється переконання у необхідності спільної розробки і використання ядерних технологій, що вилилось в заснування в 1957 році Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом), метою якого було створення ще одного спільного галузевого ринку. Підписавши Римські угоди, країни надалі впевнюються в успішності політики свободи руху товарів, послуг та капіталу, а також у продуктивному розподілі власності на технології і енергетичні ресурси між партнерами. Згадані інтеграційні структури демонструють успішність обраної стратегії на утворення регіональних об'єднань, оскільки економіка цих країн не лише досягає повоєнного рівня, але й демонструє стрімке зростання промисловості. В середині 1960-х років частка нафти в структурі виробництва переважає над вугіллям, а після енергетичної кризи і «нафтових шоків» 1970-х років західноєвропейська економіка переорієнтовується на природний газ з Північного моря і Радянського Союзу. Вперше будуються нафто- і газопроводи, що з'єднують СРСР із тодішніми країнами-членами ЄЕС. Таким чином, вирішуючи питання енергопостачання, запровадивши єдину енергетичну політику, Європа заклала підвалини для виникнення загроз енергетичній безпеці у вигляді залежності від монополіста.

До кінця XX сторіччя дана схема енергопостачання виправдовувала себе повністю. Навіть під час перебудови питання енергобезпеки вважалося вирішеним, однак починаючи з II половини XX століття, РФ поступово перетворює енергетичні ресурси на політичні важелі, засоби відновлення сильних позицій у світовій, регіональній політиці через поновлення традиційних сфер впливу та вихід на нові ринки збуту газу. Це супроводжується одночасним критичним зростанням потреб європейської економіки у нарощуванні обсягів енергоресурсів, вичерпанням можли-

востей видобування газу в Північному морі, тощо[2,74]. Сама структура схем газопостачання, неможливість мобільної переорієнтації ринку через наявні стаціонарні газотранспортні шляхи, дешевизна палива протягом тривалого часу призвели до критичної залежності від монополіста. Це спрямувало пряму проекцію на політичні відносини в регіоні, і навіть в глобальній політиці.

Критичне співвідношення потреб в паливі, можливостей їх постачання і брак власних ресурсів зробило блакитне паливо наріжною проблемою енергетичної безпеки ЄС. Енергетична залежність від РФ робить очевидними логіку ряду політичних рішень як окремих країн, так і всього Євросоюзу. З одного боку, це курс на узгоджену позицію по «незручних» питаннях з Росією, а з другого – пошук шляхів диверсифікації шляхів постачання, будівництва нових газогонів і розробка програм енергозбереження.

Для забезпечення своєї енергобезпеки Євросоюз у період 2000-2007 років посилив зусилля у формуванні своєї єдиної зовнішньої енергетичної політики. Дана залежність розцінюється керівництвом Євросоюзу як важлива проблема національної безпеки та безпеки усього союзного об'єднання.

Слід зазначити, що енергобезпека ЄС також є залежною від транзитних держав газу, головною серед яких виступає Україна, для якої питання є також актуальним у галузі відносин і з ЄС, і з Російською Федерацією. Важливою проблемою безпеки є нестабільність поставок газу, зриви у енергопостачанні через неврегульовані конфлікти РФ з країнами-транзитерами.

Важливо, що єдиного загальновизнаного поняття енергетичної безпеки на сьогоднішній день не існує. З одного боку, згідно права Євросоюзу, держави-члени ЄС, не включили положення про енергетику в установчі договори і, відповідно, не передали повноваження на прийняття рішень в галузі енергетики на наднаціональний рівень, зберігають національний суверенітет в галузі енергетики і, зокрема на проведення як своєї внутрішньої, так і зовнішньої енергетичної політики. З іншого боку, існує можливість вирішення кризових спірних питань енергетичної безпеки, де зовнішня політика держав Євросоюзу виступає як загальна, значною мірою *de facto*[4,29].

На думку експертів ЄС, в яких очікується зниження виробництва газу, при зростанні постачання, до 2030 року будуть імпортувати приблизно 2/3 необхідного їм газу (зараз вони імпортують 1/3)[2,55]. Експерти припускають, що збільшення попиту на газ в ЄС може випередити спроможність цей попит задовольняти. Така ситуація стимулює ЄС до збільшення поставок зрідженого природного газу та пошуку нових джерел постачання, наприклад, з Прикаспійських країн, Ірану.

Основна структура газопостачання в Європу складається з таких основних напрямків: надходження газу з Росії, який покриває внутрішні потреби усіх союзних країн практично на 44% з прогносуючим потенціалом (станом на 2008 рік), (на 2006 рік – 40%, з них 44% – німецького, 60% – польського, 63% – австрійського, 100% – фінського, але 10% – англійського газового імпорту, також російський газ є важливим для таких країн, як Франція, Італія, Греція, Болгарія, Молдова, Румунія, Словаччина, Чехія,

та ін.); частка Алжиру складає приблизно 20% всього імпорту (Іспанія, Португалія, частково Італія); 13% поставок надходять з Норвегії, незначну частку європейського імпорту забезпечують всередині самого Євросоюзу за рахунок таких держав як Великобританія та Нідерланди, постачальниками газу з африканського континенту крім Алжиру є Нігерія та Лівія, невелику частку газового імпорту також складають країни Близького Сходу[6,3].

Структура відносин між Європейським Союзом та Російською Федерацією в газовій сфері складається з постачання у країни Європи великими об'ємами російського газу трубопровідним транспортом за такими основними маршрутами, як: газопровід «Дружба», який пролягає через території України та Чехії; газопровід «Ямал–Європа», що складається з двох гілок, які йдуть територіями Білорусі, Естонії, Литви, Латвії та Польщі; газопровід «Блакитний потік», перша гілка якого йде через акваторію Чорного моря до Туреччини, звідки планується побудувати другу гілку та її відгалуження до таких країн як: Болгарія, Румунія, Молдова, Угорщина, Австрія, Греція та Італія; газопровід «Північний потік» йде дном Балтійського моря до Німеччини, передбачено будівництво відгалужень до Данії, Бельгії, Голландії, Франції, та ін.[5,18].

Основними проблемами співробітництва ЄС і РФ є такі, як проблема монопольного становища компанії «Газпром», що з одного боку, пов'язано зі стратегією нарощування присутності її капіталу за кордоном, де вона скуповує важливі енергетичні об'єкти через неспроможність заплатити країнами-покупцями за імпортований газ. З другого – не впускає на російський ринок конкуруючі компанії, що закріплює її монопольне становище. Силова позиція «Газпрому» посилюється заявами про можливість переорієнтації постачання газу в Азію чи навіть створенням так званого «газового ОПЕК».

Замикання енергопостачання у ЄС на одній країні-постачальниці, що звужує можливості країн регіону домовитися з іншими постачальниками і домовитись про диверсифікацію з метою зменшення залежності від єдиного кризового монополіста породжує нові проблеми у співробітництві ЄС і Росії, транзитних держав. Цінова політика може послідовно змінитися у той час, коли Росія побудує заплановані газопроводи і таким чином закріє ринок газу в Європі від постачальників з інших країн у т.зв. „кільце», що дозволить Росії особисто визначати ціни на газ та регулювати їх у регіоні.

Іншим проблемним питанням є відмова російського уряду від підписання Європейської Енергетичної Хартії та Транзитного протоколу, що передбачають встановлення правового режиму у сфері енергопостачання та доступ «третіх» сторін до російських транспортних активів, а також декілька рівнів захисту своїх інтересів країнами-транзитерами російського газу. Ця хартія фактично руйнує російську монополію і, таким чином не відповідає її інтересам, а тому не може бути реалізованою[7].

Також характерною ознакою відносин між Росією та країнами ЄС є те, що вони часто носять особистісний характер (наприклад, доволі теплі відносини між Росією та Німеччиною й умовно прохолодні відносини між країнами Прибалтики і Польщею), що підтверджує політичний характер здавалось би суто економічних відносин.

Існують такі можливі перспективи вирішення проблем енергетичної безпеки Євросоюзу: будівництво нових газотранспортних шляхів між країнами (Північно-Європейський газопровід, друга нитка «Блакитного потоку», та проект «Прикаспійський газопровід»); реанімація проектів «Набиссо» та двох варіантів маршруту Транскаспійського газопроводу; пошук та розвиток нових альтернативних джерел енергії країнами Євросоюзу; створення організації споживачів «блакитного палива»; встановлення чіткої нормативно-правової бази, що регулюватиме міждержавні відносини всіх аспектів енергетичної галузі, тощо[3,120].

Таким чином саме енергетичне співробітництво стає одним з основних факторів створення Європейського Союзу і його розвитку, тому дилемою сьогодення у внутрішній і зовнішній політиці ЄС виступає енергетична безпека з її новими загрозами і викликами. Основні загрози європейської енергетичної безпеки торкаються таких її сторін: браку власних енергоресурсів, необхідності їх імпорту з інших країн за умовами прозорих довгострокових домовленостей, встановлення справедливої цінової політики, проблеми диверсифікації поставок енергоресурсів (розгалуження шляхів постачання з багатьох точок продажу, а не з одного центру), руйнування критичної монополії одного постачальника на регіональному ринку енергоносіїв, упродовження монопольної енергетичної компанії на внутрішній європейський ринок, невирішених питань міжнародного публічного права між країнами-учасниками газогону, транзиту енергоресурсів звичними шляхами через посередні країни (тут також важливими є питання реконструкції газотранспортних систем), необхідності вироблення європейськими країнами спільної зовнішньополітичної позиції і проведення спільної енергетичної політики, а також створення і запровадження технологій альтернативних видів енергії.

Таким чином, енергобезпека ЄС є нестійкою до загроз такого характеру, неспроможною наразі їх нейтралізувати, свідченням чому є з одного боку втягнення в кризи, що вже носять системний характер протягом 2004-2009 років, а також можливість впливу, маніпулювання в значній кількості питань позицією європейських країн в регіональній та глобальній політиці посередництвом проблем енергетичної безпеки.

Література

1. *Andersen, Svein A.* «European Integration and the Changing Paradigm of Energy Policy: The case of natural gas liberalization». ARENA Working Papers WP 99/12,15 Aug. 2000. – 340 p.
2. *Lambert, P.* «The European Union and the Gas Sector», Energy in Europe. – 1997. – 161 p.
3. *Lyons, Paul K.* «EU energy policies towards the 21st Century». Elstead, Surrey: EC Inform, 1998. – 138 p.
4. *Паишкова І.Г.* Европейский Союз: формирование внешней энергетической политики // Аналитические доклады НКСМИ. – 2008. – №1(20). – С. 3-64.
5. *Симония Н.А.* Энергобезопасность Запада и роль России // «Россия в глобальной политике». – 2004. – № 2. – С.14-21.
6. *Шерр Дж.* Угроза энергетической безопасности: долгожданный ответ ЕС // Зеркало недели. – 2007. – 8 марта (№ 9). – С.1,3.

7. *Європейська енергетична хартія*. – Гаага, 17.12.1991 // <http://ru.proua.com/inform/47.html> – 16.10.2007.

8. *Andris Piebalgs, Energy Commissioner*, Speech/06/653 EU and Russian energy strategies, EU-Russia Energy Dialogue Conference, Moscow, 30 October 2006, <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/06/653 &format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>, та ін.

9. *www.europa.eu.int* – Інформаційний портал Європейського Союзу; http://ec.europa.eu/dgs/energy_transport/index_en.html – Генеральний Директорат з енергетики і транспорту Комісії ЄС; www.encharter.org – Секретаріат Енергетичної Хартії, та ін.

Харченко В.И. Энергетическая безопасность Европейского Союза в контексте современных угроз и вызовов

Проведен анализ настоящего положения европейской энергетической безопасности, ретроспективно обозначены его истоки в контексте европейской истории, определены основные угрозы и вызовы данному явлению. Достойное внимание уделено «газовому вопросу», определена его роль в структуре энергобезопасности ЕС.

Ключевые слова: энергетическая безопасность Европейского Союза, критический монополизм, газовый вопрос, энергетический кризис, газовая война, дипломатия.

Kharchenko, V.I. Energy security of European Union in the context of modern threats and challenges

The present conditions of European energy security, its sources in the context of European history, the basic threats and challenges have been analyzed in this article. The «gas issue» is worthy of notice, its role in the structure of European energy security has been defined.

Key words: European energy security, critical monopolism, gas issue, energy crisis, gas war, diplomacy.

Інформаційна політика Європейського Союзу: нормативно-правова база та структура

Розглядаються передумови та закономірності формування інформаційної політики Європейського Союзу, особливості її структури та рівні реалізації, класифікується та аналізується джерельна база та стан наукової дискусії.

***Ключові слова:** інформаційне суспільство, інформаційна політика, рівні інформаційної політики.*

Становлення нового світового порядку на сьогоднішній день характеризується протистоянням двох об'єктивних процесів світового розвитку, а саме – глобалізації та регіоналізації. Ці процеси наприкінці ХХ – поч. ХХІ століття йдуть паралельно з процесом переходу до нового типу соціальної організації суспільства, який має інформаційну та мережеву природу – до відкритого інформаційного суспільства. Поняття «інформаційне суспільство» сьогодні вже не є метафорою, а інформація, яка нині все частіше трактується як третій компонент буття, на практиці перетворюється не просто на могутній ресурс, а в ключовий чинник соціального прогресу[1,5]. Однією з найважливіших характеристик сучасної держави стає рівень її інформаційного забезпечення, що впливає на всі процеси суспільного розвитку.

Таким чином, починаючи з середини 90-х рр. ХХст., цивілізаційні зміни, що відбуваються в усьому світі, змусили переглянути саму структуру державної політики провідних країн світу та регіональних об'єднань. Так, наприклад, з'явилися нові форми і напрямки державного регулювання такі як інформаційна політика, політика регіонального розвитку та будівництва, політика з питань інтеграції тощо. Значною мірою ці зміни зумовлені трансформацією будови самого поняття «національна безпека», що сьогодні формується на трьох рівнях: національному, регіональному та глобальному. Виникнення загроз інформаційного характеру змушує сучасні держави запроваджувати системне державне управління інформаційними процесами.

Одним з перших практичних кроків на шляху побудови інформаційного суспільства у будь-якій країні світу є усвідомлення на найвищому державному рівні об'єктивності зазначених процесів, що стимулює проведення законодавчих та інституційних реформ, які б дозволили сприяти універсальний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в якості одного з найважливіших пріоритетів державної політики.

На сьогоднішній день інформаційна політика має необхідність формування (маніпулювання), врахування і вивчення громадської думки, що пов'язано з утвердженням демократичних цінностей як загально цивілізаційних. Інформаційна політика стала окремою галуззю, інструментом реалізації як внутрішньої, так і зовнішньополітичного курсів політики держави. Об'єктом нашого дослідження ми обрали інформаційну політику Європейського Союзу, оскільки на сьогоднішній день інформаційна політика ЄС відноситься до спільних політик Європейського Союзу, та реалізується на трьох основних рівнях – на глобальному рівні, на рівні ЄС та на рівні окремих держав. Також інформаційна політика ЄС перебуває на стадії свого формування і динамічної трансформації, що викликане змінами загроз та викликів та усвідомленням необхідності відповіді на них.

Якщо аналізувати дослідження та публікації, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, слід зазначити, що новизна проблеми з даної тематики виключає наявність історіографічних праць. Але існує велика кількість досліджень, в яких міститься проблемний аналіз дискусії. Серед основних можна виділити такі: по-перше, загальнотеоретичні дослідження ролі інформації та соціально-політичних аспектів становлення інформаційного суспільства. Це, наприклад, монографії Д.Белла «Прихід постіндустріального суспільства», Л.Дракера «Нові реалії», М.Махлупи «Прихід інформаційного століття. Нова технократична хвиля на Заході» і т.д. Друга група представлена працями таких авторів, як М.Кастельс, Ф.Уебстер, А.Даф, А.Ракітов, Е.Тоффлер та інших, що визначають цивілізаційні зміни у всіх сферах суспільного буття, розглядають теоретичні підходи до питання впливу інформаційного суспільства на розвиток економіки, соціальний устрій та на перетворення самої людини. І, зрештою, ще одна група досліджень – це статті, в яких аналізуються особливості моделей інформаційного суспільства в різних регіонах світу та відмінності європейської моделі інформаційного суспільства. Серед авторів, які вивчають ці проблеми, С.Ферхулст, Т.Блер, К.Строман та багато інших.

Таким чином, аналіз концепцій з проблем формування інформаційного суспільства та розробки інформаційної політики дозволяє дійти висновку про актуальність досліджуваного питання і його дискусійний характер. Проте, варто зазначити, що заявлений у темі предмет дослідження практично не вивчений. Це свідчить про те, що наукова проблема є актуальною і потребує детального та комплексного вивчення.

Метою даної статті є з'ясувати, якою є інформаційна політика Європейського Союзу. Для цього необхідно визначити, якими є передумови та закономірності формування інформаційної політики ЄС, виявити особливості її структури, функції основних інститутів та рівні реалізації, класифікувати джерела таким чином, щоб вся чисельна, практично неосвяжена, сукупність документів стала промовистою базою для висвітлення проблем інформаційної політики як загальнотеоретичного явища і особливостей її реалізації в Європейському Союзі зокрема.

Дослідження проблем та умов формування інформаційної політики Євросоюзу, потребувало комплексного вивчення нормативно-правової бази, на основі якої вона реалізується. Класифікуючи використані джерела, умовно можемо поділити їх на документи офіційного та неофіційного походження, серед яких міжнародно-правові документи: наприклад, Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства;

резолюції ООН, Резолюція ГА ООН «Розвиток у сфері інформації та телекомунікації в контексті інформаційного суспільства», резолюції та рішення ООН/ЮНЕСКО тощо. У цих документах закріплені основні засади та проблеми міжнародної інформаційної політики, глобалізації комунікацій, формування ідеології інформаційного суспільства, які на сьогоднішній день впливають на міжнародне середовище та змінюють як міжнародну політику, так і національні зовнішньо- і внутрішньополітичні доктрини[3,10]. Проте, найбільша цінність згаданих документів, з нашого погляду, полягає в тому, що в них фіксується офіційна оцінка, бачення тих об'єктивних цивілізаційних змін, що супроводжують розвиток сучасного світу. Кожен із зазначених документів офіційного походження сам по собі є результатом великої кропіткої усвідомленої роботи багатьох дослідників.

Окремо до цієї групи джерел можна віднести законодавство Європейського Союзу в галузі інформації. Тут можна виділити базові документи ЄС, такі як Маастрихтський договір 1992 року, Лісабонський договір 2000 року та інші, які створюють підґрунтя для розвитку інформаційної економіки, конкурентоспроможності Європи на світових ринках, вдосконалення правової і регулятивної бази для інформаційного суспільства та реалізацію проектів із метою трансформації європейських інтеграційних процесів; документи, прийняті в рамках роботи Європейської Комісії, Європейського парламенту та їх комітетів, якими закріплюються основи регіональної інформаційної політики Європейського Союзу. Це, наприклад, доповідь «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейської Ради ЄС» (відома у науковій літературі як доповідь М.Бангеманна), революційний документ Європейської Комісії «Біла Книга. Зростання, конкурентоспроможність, зайнятість: виклики та стратегії ХХІ століття», де визнається важливість ідеології інформаційної цивілізації, ефективність розвитку на основі нових комунікаційних технологій та інші[2,15]. Третю групу складає національне законодавство країн-членів Європейського Союзу у сфері інформаційної політики. Оскільки незважаючи на те, що інформаційна політика відноситься до спільних політик ЄС, не можна не брати до уваги національні особливості країн-членів ЄС. Так, новою тенденцією для кожної країни ЄС є розробка та втілення стратегій розвитку інформаційної політики та великої кількості урядових програм, наприклад, для Великої Британії це національна програма «Урядова політика інформаційної доби», для Франції – «Програма інформаційного суспільства» 1998 року тощо[4,15].

Таким чином, документи офіційного походження окрім тематичної класифікації, піддаються ще й поділу за сферою поширення їх дії і поділяються на документи, прийняті інститутами, які регулюють національний, регіональний чи глобальний рівні інформаційної політики. Їх прийняття та змістовне наповнення об'єктивно зумовлені і пов'язані між собою принципами пріоритетності міжнародного права, з одного боку, а також принципами забезпечення національного інтересу кожної із країн. Документами неофіційного походження, що зазвичай використовуються при аналізі процесів, що регулюються інформаційною політикою ЄС можемо віднести: статистичні матеріали, це, наприклад, доповіді Європейської Комісії, дослідження Євростату та інші; матеріали соціологічних опитувань, такі як «Відношення європейців до глобалізації від 2007р.», «Роль Європейського Союзу у сучасному світі від 2008р.», проведених в рамках

Єврокомісії[4,25]; думки експертів, таких як Зб.Бжезинський, Г.Херд, А.Ливен та інших.

Слід зазначити, що в умовах формування інформаційного суспільства змінюється і характер джерел, які науковці можуть використовувати в процесі дослідження. Так, велику групу джерел складають публікації у пресі, в яких подається два типи інформаційних повідомлень – оперативна (новинна) інформація та аналітичні коментарі й оцінки експертів щодо окремих процесів чи тенденцій розвитку. Так, наприклад, публікації в європейських періодичних виданнях, таких як: австрійська «Die Presse», французька «Le Figaro», іспанська «El País», британська «The Financial Times», тощо. Формат такого типу джерел обумовлює їх особливість – вузько-проблемну спрямованість на висвітлення конкретної події чи явища, без, як правило, комплексної оцінки процесу. Проте, значення публікацій в ЗМІ як джерела є особливо актуальним і важливим при висвітленні поставлених проблем. Це пояснюється тим, що медійний простір сьогодні – це не простий «фіксатор подій», хронограф, а все частіше і тотальніше – технологія прийняття певних рішень чи маніпулювання суспільною свідомістю. Використання ж в якості джерела різного роду опитувань громадської думки дозволяє показати вплив і залучення громадян в інформаційні процеси, рівень ефективності інформаційної політики держави, її стратегічних рішень на об'єктів цих рішень, виявити кількісні і якісні параметри при підготовці певних рішень тощо.

Таким чином, аналізуючи джерельну базу, можемо стверджувати, що досліджуючи інформаційну політику Євросоюзу необхідно опиратись на комплекс джерел хоч і загальом традиційних для суспільствознавчих наук, які є в достатній кількості і потребують класифікації та «правильних питань» до джерел.

Європейський Союз на сьогоднішній день є прикладом для розгляду процесів формування та реалізації багаторівневої інформаційної політики та взаємоузгодження цих рівнів між собою. Європейська інтеграція є прикладом взаємного об'єднання зусиль і можливостей. Адже багатовікові суперечки між країнами, викликані конкурентною боротьбою за сфери впливу, були відсунуті на другий план на користь вирішення новітніх проблем національного інтересу. Сама структура національних інтересів змінилась і потребує сьогодні узгоджених злагоджених дій тих сусідів, які колись конкурували через династичні, релігійні, національні інтереси суто національних держав. Характер і властивості інформації, що лежить в основі нового цивілізаційного устрою, змінює уявлення про інтерес держави, а також саме поняття національного[1,15].

Насамперед розглянемо, як співвідносяться глобальні і національні інформаційні процеси європейських країн. Перш за все, слід відзначити, що країни Євросоюзу на глобальному рівні беруть участь у міжнародній інформаційній політиці (через участь в роботі спеціалізованих установ ООН з питань освіти, науки, культури та комунікацій, в рамках НАТО та інших). На національному рівні інформаційна політика кожної з держав-членів ЄС має своє втілення у регулюванні і розподілі інформаційних ресурсів, національного інфопростору, ідеологічному його наповненні, встановлює пріоритети для забезпечення національних інтересів. Провідними в цій сфері є країни-засновники ЄС, такі як Франція, Німеччина, країни Бенілюксу.

Участь в глобальному інформаційному просторі для кожної окремої європейської держави носить як об'єктивний, так і суб'єктивний

характер. Об'єктивність процесу полягає в тому, що нова структура національного інтересу держав вимагає від останніх брати участь в універсальних організаціях, уніфікуючи при цьому національні правові і політичні системи (через принцип пріоритетності міжнародного права). Це, в свою чергу, спричиняє трансформацію всього суспільного життя – суспільно-політичної, соціально-економічної і духовної його складових. А суб'єктивність процесу полягає в тому, що різні держави мають різні фінансово-економічні, інтелектуальні, технологічні можливості для участі в зазначених процесах. Проте визначальним фактором, на нашу думку, є міра усвідомлення політичною елітою важливості і незворотності інтегрованості держави у глобальні процеси.

Надалі слід розглянути регіональний вимір інформаційної політики ЄС, яка втілюється у двох основних напрямках, через реалізацію європейської інформаційної політики в стратегіях, програмах і проектах міжурядових регіональних організацій, таких, як Рада Європи, ОБСЄ, ЦЕІ, та через інформаційну політику як спільна політика Європейського Союзу, яка на сьогоднішній день активно реалізується, як і спільна зовнішня та оборонна політика ЄС.

Нормативно-правова база Європейського Союзу в інформаційній сфері є дуже обширною і розгалуженою, основні документи постійно доповнюються та розширюються з огляду на зміни, які відбуваються в Європейських країнах, та у світі в цілому. Неприйняття нової Конституції ЄС ускладнило процес подальшого формування законодавчої бази також і стосовно інформаційної політики, однак в ЄС намагаються дійти згоди щодо цих питань, оскільки визнають актуальність розбудови інформаційної політики на сучасному етапі.

Інститути, через які реалізується загальна політика в галузі інформації та комунікації реалізується через основні органи і спеціалізовані структури організації – Європейську Рад, Європейську Комісію, Генеральний Директорат з інформаційного суспільства, Форум інформаційного суспільства ЄС, Генеральний Директорат з освіти і культури та через інформаційні центри у країнах-членах організації та за її межами[5,215].

Тож інформаційна політика ЄС є важливим інтегруючим фактором для політичної Європи. Це викликано самою суттю цивілізаційних змін. Характер формування нового світового устрою диктується взаємодією двох об'єктивних процесів розвитку – глобалізації та регіоналізації. Забезпечення національних інтересів кожної із держав (в тому числі і зовнішньополітичних) потребує сьогодні поєднання зусиль. Отже, з одного боку, всі держави є втягнутими в глобалізаційні процеси, що на організаційному рівні проявляється в участі в універсальних структурах (організаціях). Проте, необхідність забезпечувати конкурентну адекватність в цих умовах і протистояти глобальним викликам змушує їх утворювати регіональні міждержавні об'єднання, поступаючись при цьому часткою суверенних повноважень держави. Сучасна існуюча дійсність світопорядку пов'язана як із новою структурою поняття національного інтересу, так і національної безпеки. Інформаційна політика в цих процесах сьогодні відіграє одну з ключових ролей. Адже її мета – формувати інформпростір і протидіяти інформаційним загрозам. Отже, на сьогоднішній день Європейський Союз перебуває на стадії формування єдиної інформаційної політики задля можливості реагувати на нові виклики і загрози, та забезпечення своєї провідної ролі у світі.

Формування єдиного інформаційного простору (чи інформаційна інтеграція), здійснюється на основі концепції єдиної (загальної) інформаційної політики Євросоюзу, а також реалізується через реалізацію стратегій, програм і проектів міжурядових регіональних організацій, у рамках яких розглядаються і вирішуються проблеми становлення інформаційного суспільства в Європі, розвитку «інфоінфраструктури», інформаційних комунікаційних магістралей, телекомунікаційних мереж, проблеми інформаційної економіки, електронної торгівлі, тощо.

Таким чином, формування та реалізація інформаційної політики ЄС на сьогоднішній день є об'єктивним процесом, тому існує проблема його осмислення. Однак інформації з цього приводу є дуже багато, тому існує проблема її обробки та класифікації. Оскільки процес формування інформаційної політики ЄС триває, є специфіка в осмисленні цієї проблеми, оскільки ми не можемо розглядати її з позиції історичної перспективи. Таким чином, особливістю дослідження даного питання є те, що наукова дискусія представлена аналітичними оцінками окремих аспектів загальної проблеми.

Література

1. Антопольский А.Б. Проблемы государственного регулирования информационной деятельности // Информационные ресурсы России. – 1998. – №3. – С.36.
2. Бангеманн А. Европа и мировое информационное сообщество. Рост, конкуренция, занятость, цели и пути в XXI век // Бюллетень Европейской комиссии. Приложение. – 1993. – №6. – С.5-32.
3. Okinawa Charter on the Global Information Society // <http://www.g8Kyushu-okinawa.go.jp/le/documents/itl.html>. – 15.06.08.
4. План дій для становлення інформаційного суспільства. Доповіді Європейської Комісії Європейського Союзу. – Брюссель, 1995-1997 pp // http://www.europa.eu.int/comm/dgs/information_society.pdf/. – 12.12.08.; Програма інформаційного суспільства уряду Франції. <http://www.france.diplomatic.fr/>. – 20.09.08. – 35 с.; The Declaration of Future Civilisation. Document Second World Conference of Global Civilisation, 20th to 1-st June, 2002, Australia. // <http://www.one.net.au/>. – 1.06.02. – 24 p.
5. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика. – К.: Наша культура і наука, 2000. – 368с.

Шепель Н.Н. Информационная политика Европейского Союза: нормативно-правовая база и структура

Рассматриваются предпосылки и закономерности формирования информационной политики ЕС, особенности ее структуры и уровни реализации, классифицируется и анализируется источниковедческая база и состояние научной дискуссии.

Ключевые слова: информационное общество, информационная политика, уровни информационной политики.

Shepel, N.M. Information policy of European Union: legal base and structure

The preconditions and patterns of forming of EU information policy, peculiarities of its structure and levels of realization have been examined, the source base and the scientific discussion have been classified and analyzed.

Key words: information society, information policy, levels of information policy.

Типологія мозкових центрів США

Розглядається типологія мозкових центрів США. Автор дійшов висновку, що труднощі уніфікації типології полягають у різноманітності цих центрів.

Ключові слова: мозкові центри (фабрики думок), університети без студентів, державний або урядовий підрядчик, адвокатська діяльність мозкових центрів.

На початку XX століття в політичному середовищі США з'являється феномен мозкових центрів або як ще їх називають фабрики думок. Дослідники сходяться на тому, що надзвичайно децентралізований характер американської політичної системи в поєднанні з відсутністю строгої партійної дисципліни і крупними фінансовими надходженнями з добродійних фондів в останню чверть століття посприяли розквіту подібних дослідницьких інститутів. На жаль, на сьогоднішній день вчені не можуть дійти єдиної думки стосовно періоду створення перших мозкових центрів та виокремленні їх істотних ознак. В результаті дослідники зосередили увагу на періодизації виникнення і розвитку мозкових центрів і досить мало уваги звертають на їх типологію. Так Доналд Ебельсон під мозковими центрами розуміє – некомерційні, позапартійні, орієнтовані на дослідницьку роботу інститути, метою яких є вироблення відповідних механізмів, що впливають на громадську думку і державну політику[1,8]. Але тут слід зробити декілька зауважень. Термін мозковий центр спочатку використовувався в Сполучених Штатах в роки Другої світової війни для позначення надійно захищеного укриття, де вчені і воєначальники могли би зустрічатися для обговорення стратегічних питань. З часом, це вельми вузьке тлумачення мозкових центрів змінилося, оскільки з тієї пори виникло понад 2000 подібних організацій, які базуються в США і здійснюють політичний аналіз, а також близько 2500 подібних інститутів у всьому світі. Тому доречно привести ще одну точку зору з приводу терміна мозковий центр. Так вчений Ричард Хаас вважає, що мозковий центр – це незалежний інститут, створений для проведення досліджень і надбання об'єктивного знання, яке можна застосувати в галузі політики. Він також вважає, що дослідницькі інститути заповнюють критичний вакуум в просторі між академічним світом, з одного боку, і сферою влади, з другого. В університетах науково-дослідна робота часто визначається теоретичними і методичними дебатами, лише віддалено пов'язаними з реальними політичними проблемами. В уряді ж посадовці, занурені в конкретні вимоги повсякденної політики, нерідко дуже зайняті для того, щоб відступити на крок і переглянути загальну траєкторію американської політики. Тому основна функція мозкових центрів, як стверджує вчений, – допомогти заповнити цей розрив між світом ідей і дій[2,29].

Згодом мозкові центри відіграли дуже важливу роль в трансформації політичної системи США. Їх значення зростає у прийнятті політичних рішень та виробленні державного курсу США. Але сьогодні все ж залишається ще багато питань на які не можливо дати чіткої відповіді. Наприклад, які характеристики мозкових центрів, чим вони відрізняються від багатьох інших організацій? Які рамки залучення мозкових центрів у політичні процеси держави та на скільки вони впливають на рішення чиновників? Та ще багато суперечливих питань. Серед цих не розв'язаних на сто відсотків питань автор вважає доцільним зосередитися на висвітленні проблеми типології мозкових центрів США.

Отже метою цієї статті є вивчення і характеристика різновидів мозкових центрів. Автор вважає доцільним проаналізувати типологію фабрик думок та з'ясувати відмінності між мозковими центрами та іншими організаціями.

Вивчення мозкових центрів привернуло увагу багатьох дослідників. Американці Джеймс Сміт, Доналд Ебельсон, Довід Річчі, Ричард Хаас, Ендрю Річ, Діана Стоун, Ендрю Денхем, Марк Гархет та Ерік Джонсон приділили увагу цій проблематиці. В роботі Джеймса Макгена та Кента Вівера, розглянуто типологію мозкових центрів США[3;1;4;2;5;6;7;8].

Як вже зазначалося, одним із цікавих і дискусійних питань є типологія мозкових центрів США. Сьогодні не одне із визначень не може повністю описати типовий мозковий центр. Їх розрізняють за їх розмірами, фінансовими ресурсами, кадровим складом, ідеологічними орієнтаціями, сферами, на яких вони спеціалізуються та дослідницькими програмами. Так, наприклад, в деяких мозкових центрах, як Брукінгський інститут, Гуверський інститут та фундація Херітеж кадровий склад дорівнюється 150 до 300 дослідників, а річний бюджет близько 30 мільйонів доларів. Інші мають ще більші фінансові надходження, так річний бюджет РЕНД складає близько 200 мільйонів доларів. Але слід зазначити, що найбільша кількість мозкових центрів, які розташовані у США невеликі за кількістю штатних працівників і мають річні бюджети у межах 2 мільйонів доларів. Наприклад, проект нового американського століття, який продовжує функціонувати і сьогодні складається з чотирьох штатних працівників та з річним бюджетом 600000 доларів[3,24-26].

Наступною ознакою мозкових центрів є їх дослідницька діяльність. Взагалі то мозкові центри презентують себе як інститути які забезпечують експертизою, експертними оцінками у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. Так наприклад у 2002 році фундація Херітеж асигнувала 40% річного бюджету на дослідження значно збільшивши порівняно з 1989р., коли було асигновано 15,3% річного бюджету[9,15]. У 2003 році Брукінгський інститут асигнував 70% річного бюджету на впровадження досліджень у трьох напрямках діяльності: урядові дослідження, дослідження в галузі зовнішньої політики та економіки[10,42]. Однак склалося так, що одні мозкові центри продовжують презентувати себе як дослідницькі інститути, а інші функціонують в політичній сфері. Слід зазначити, що сьогодні багато організацій, які займаються дослідженнями у галузі політики, помилково презентують себе як мозкові центри (фабрики думок), не відповідаючи критеріям дослідницького інституту.

Під час свого звернення в університеті Пассау, Джеймс Макген, експерт та консультант мозкових центрів, зазначив, що на сьогоднішній день більш чотирьох тисяч мозкових центрів існує у світі, приблизно більша

частина розташована у США. Експерт підкреслив, що більшість американських мозкових центрів була заснована протягом останніх двадцяти років, і вже далекі ті часи, коли на початку двадцятого століття тільки декілька грали важливу роль в політичній системі США. Зосередившись на чотирьох періодах або хвилях розвитку мозкових центрів – 1830-1945рр., 1946 – 1970рр., 1971 – 1994рр. та 1980 – 2004рр., ми можемо відокремити різні типи мозкових центрів, що існують у політичному середовищі, а також проаналізувати фактори, що впливають на їх розвиток. Перш за все, з точки зору автора, треба розглянути типологію або класифікацію, яка може бути використана для опису мозкових центрів США. Таким чином, ці чотири хвилі допоможуть нам окреслити контури та відокремити те різноманіття дослідницьких інститутів, яке існує сьогодні.

Серед великої кількості мозкових центрів у США, здається не можливим, знайти компроміс у питанні визначення цих організацій. Ще більш неймовірним є компроміс у питанні впливу на політичний процес. Однак можливо приблизно ідентифікувати різні типи мозкових центрів. На сьогоднішній день існує декілька типологій або класифікацій, які були розроблені для того, щоб допомогти упорядкувати великий різновид мозкових центрів США. Дві найбільш цікаві типології були розроблені Кентом Вівером та Джеймсом Макгеном. За типологією Вівера існує три напрямки діяльності мозкових центрів або їх типів: перший – університети без студентів; другий – державний, або урядовий підрядчик; третій – адвокатська діяльність мозкових центрів[11,565]. Макген ідентифікує сім типів мозкових центрів: багатогалузеві університети, спеціалізовані університети, консультаційні, адвокатські, політичні підприємства, видавництва та державні установи[12,734]. Але навіть Вівер та Макген погоджуються з тим, що запропоновані класифікації не можуть упорядкувати усі існуючі мозкові центри США, та з появою нових мозкових центрів вони повинні уніфікувати або змінювати типи попередніх класифікацій[8,92]. Інші вчені, включаючи Діану Стон, пропонують ділити мозкові центри на два типа старі охоронці та нові поборники. А Доналд Ебелсон та група вчених пропонують погодитися з типологією Вівера, додавши два нових типи – це базис кандидата та мозкові центри спадщини[1,20].

Досліджуючи класифікацію американських мозкових центрів, ми можемо спостерігати, як ці організації трансформувалися з часом, та як вони почали відігравати активну роль в політичних процесах США. Отже, займаючись типологією мозкових центрів, вчені США простежують деяку відмінність, оскільки існують центри більш орієнтовані на дослідження (мають високий авторитет при залученні у політичні процеси), а інші спрямовані на адвокатську політичну діяльність. Наступна особливість полягає у тому як вони фундувані, хто є їх клієнтами, та з якою цільовою аудиторією вони планують працювати.

З точки зору автора, типологія Вівера є типологією, яка демонструє різновид діяльності сучасних мозкових центрів. В своїй класифікації Вівер відокремив три напрямки діяльності організацій, які є найбільш популярними серед політично-дослідницького співтовариства, вони вже зазначалися вище. Одним із головних типів ієрархії мозкових центрів є «університети без студентів». Ці інститути взагалі то згідно усім стандартам найбільші мозкові центри (приблизно п'ятдесят і більше вчених), до їх штату входять найвідоміші вчені, інтереси яких, перш за все, пов'язані з дослідженнями та викладанням цих досліджень на папері. Багато цих

вчених працюють в університетах США, але деякі вважають за краще працювати в мозкових центрах, де вони не будуть брати на себе відповідальність, пов'язану з навчанням студентів або іншими адміністративними функціями. Інші вчені, особливо це «консерватори», схильні вважати, що треба шукати такий тип мозкових центрів, де вони будуть відчувати себе більш комфортно. Згідно з точкою зору Джіна Кіпатріка, який довгий час працював в Американському інституті підприємництва, у США більшість мозкових центрів є ліберальними, тому багато вчених консерваторів докладають не аби яких зусиль, щоб знайти прийнятний для себе мозковий центр, де вони зможуть займатися своїми дослідженнями [1,19]. Крім цього, їх цікавлять ті мозкові центри, де можна реалізувати не тільки свої дослідницькі а й ідеологічні переконання. Але головною функцією дослідницького інституту (і з ліберальними, і з консервативними поглядами) є функція роз'яснення і вирішення важливих, інколи конфронтаційних, питань суспільства в соціальній, економічній та політичній сферах. Свій продукт, це знання, вони повинні завернути у дуже просту обгортку та розповсюдити його у суспільстві.

Наступним різновидом їх діяльності є те, що вони проводять постійні семінари та симпозиуми, у ході яких з'являються цікаві пропозиції для розробників, які досліджують ці питання. Ще раз хотілось би зауважити, що йдеться не про студентів вищих навчальних закладів. Однак іронія полягає у тому, що більшість вчених, які орієнтуються на видавництво своїх праць в мозкових центрах, почали займатися цим в університетських аудиторіях та бібліотеках, а не на засіданнях з вироблення директив або державної політики.

Отже найбільша підтримка та фінансування мозкових центрів здійснюється через фондуваний приватний сектор (з різними складовими фундацій, корпоративними або індивідуальними), вчені працюють в цих інститутах також для того, щоб видавати свої книжки як головний дослідницький продукт [11,564]. Однак як зазначає вчений Брукінгського університету Майкл Оханлон, що сьогодні є окрема категорія мозкових центрів, які не роблять головний акцент своїх досліджень на видавництві у формі книжок. Так Брукінгський та Гуверський університети, два найбільших, приватних, дослідницьких політичних інститутів у США, знаходяться серед тих мозкових центрів, що підпадають під цю категорію.

Характерною рисою діяльності тих мозкових центрів, які за класифікацією Вівера іменуються державними або урядовими підприємствами, є те, що їх головним клієнтом та донором є держава. Взагалі-то такі мозкові центри працюють конфіденційно і всі вчені мають ступінь доктора філософії. Під цей напрямок підпадають мозкові центри, такі як РЕНД та Державний інститут – дві лідируючі установи серед урядових підприємств в США. Вони були засновані для того, щоб розробляти спеціальні директиви та виробляти державну політику для уряду. Обидва дослідницькі інститути отримують кошти від уряду США та забезпечують порадами, розробкою дій з приводу виходу із конфронтуючої ситуації між установами, державами або націями, як у внутрішньої так і зовнішньої політики. Як державні підприємства цей тип мозкових центрів має привілеї у федеральних органах та агенцій, але це не значить, що вони можуть впливати на прийняття державних рішень. Навпаки є декілька випадків де політичні рекомендації зроблені РЕНД та іншими підприємствами не були враховані з побажаннями та політичними інтересами Конгресу США та законодавцями. Отже

ми можемо стверджувати, що над урядовими підрядчиками є невеликий контроль і над тим які пропозиції вони будуть розробляти. Однак, урядові підрядчики взагалі-то не відомі та їх головним інтересом є пропозиції та інформування порадами їх клієнтів, а не вплив на клієнтів щодо використання цієї інформації. Однак це не є мотивацією дистанціювання від тих звітів, які вони розробили. Мається на увазі те, що вони цілковито залежать від урядових коштів, однак інші мозкові центри не можуть собі дозволити мати політичних агентів. Справа в тім, що вони повинні усіма можливими способами підтримувати легітимність та цілісність їх установи. Також важливо відокремити впливових урядових підрядчиків (таких як РЕНД та Державний інститут), що отримують мільйони доларів урядових коштів кожний рік, та сотні інших мозкових центрів, які отримують обмежену кількість коштів від федеральних та штатних установ тільки на спеціальні проекти. Тому велика кількість урядових дослідницьких інститутів, не маючих постійних надходжень, повинні конкурувати між собою, щоб залишитися на плаву. Багато директорів мозкових центрів підтверджують той факт, що вони повинні генерувати між різними надходженнями коштів[1,20].

З початку 70-х років XX століття найбільш розповсюдженим напрямком діяльності мозкових центрів за класифікацією Вівера стала адвокатська діяльність. Адвокатська діяльність мозкових центрів – поєднання міцної політичної влади, прихильність до якоїсь з партій або ідеологічним поглядам, які зосередженні та спрямовані на вплив у політичних дебатах[11,567]. Вони роблять акцент на виробництві політичних рішень, виданні досліджень у вигляді книжок та налагоджують міцні стосунки з членами Конгресу, з виконавчими органами та бюрократичним апаратом. Однак, вплив на суспільну думку та публічну політику – це головний напрямок адвокатської діяльності мозкових центрів. Так фундація Херітедж отримала не аби який успіх в медіа галузі. Їх штатні працівники опосередковано зв'язані з інформаційними передачами та політичними ток-шоу, де вони пропонують свою точку зору на те чи інше політичне питання та публікують статті на підтвердження своєї точки зору в головних американських газетах і журналах.

Додатковими до типології Вівера, як стверджує Доналд Ебельсон, може бути четвертий та п'ятий тип або напрямок діяльності мозкових центрів – це базис кандидата та спадщина мозкових центрів[1,20]. Базис кандидата – це мозкові центри, побудовані державними чиновниками (або їх спонсорами) для генерації ідей, які кандидати зможуть використати у майбутньому, під час виборчих кампаній. Користь побудови таких мозкових центрів полягає в тому, що це дозволяє кандидатам оминати закон Федерально виборчих надходжень, який обмежує грошові надходження приватних осіб та комітетів політичних дій і дозволяє жертвувати кошти на передвиборчу компанію, балотуючись до конгресу або на президентську посаду. Законом встановлено, що кандидати можуть залучити великі кошти, які не регулюються Федеральною виборчою комісією від організацій некомерційних, не підлягаючих оподаткуванню, та які не висувують своїх кандидатів. Це є великою перемогою для кандидатів та їх спонсорів. Бажання спонсорувати мозкові центри кандидатів стає дуже поширеним, тому що ці благодійні надходження вони можуть задекларувати у декларації оподаткування, а кандидати, у свою чергу, мають свої привілеї від політичних експертів, які знаходяться в їх використанні.

Мозкові центри спадщини – це дослідницькі центри, які будують колишні президенти або інші відомі у минулому державні чиновники, прагнучи залишити свій слід у великій політиці після звільнення своїх кабінетів. Є декілька прикладів таких мозкових центрів, включаючи Центр Картера, Центр Ніксона в ім'я миру та свободи, інститут народної політики Джеймса Бекера III в Х'юстонському університеті Райс. Ці центри часто з'являються, але не завжди стають частиною президентської бібліотеки[1, 1].

Як ми знаємо, кожна типологія будується для того, щоб за певними критеріями відокремити один тип мозкового центру від іншого. Однак тому і не має універсальної типології мозкових центрів, через певні труднощі при віднесенні того чи іншого дослідницького центру до певного типу. Деякі мозкові центри підпадають під декілька типів типології. Наприклад, Брукінгський університет та фундація Херітедж, з першого погляду, займаються однаковим родом діяльності, однак найвагоміша різниця полягає у тому, що одна інституція робить акцент на дослідницькій діяльності, а інша – на політичній адвокатській діяльності. Тоді постає питання, чи можна Брукінгський університет віднести до типу «університет без студентів», а фундацію Херітедж до типу політичної адвокатської діяльності? Відповідь позитивна, але що ж тоді робити з іншим напрямом діяльності фундації Херітедж, де дослідницька діяльність декларується як головна. У цьому і полягає конфлікт, що багато мозкових центрів декларують декілька головних напрямків діяльності, тому відносячи мозковий центр до того чи іншого типу слід робити акцент на першому, головному напрямку діяльності, а другий треба вказувати у дужках.

Ще одним з конфліктуючих питань серед вчених є питання, якому типу мозкових центрів більше довіряти. І тут розгорнулася ціла дискусія яка існує і сьогодні, однак, з точки зору автора, найбільшою довірою користуються «університети без студентів» – перший тип класифікації Вівера. Оскільки вони спочатку роблять дослідження, які потім можуть купити різні організації, ЗМІ або державні органи, що не просліджується в інших типах типології. Так урядові підрядчики займаються виключно державними питаннями, а інститути політичної адвокатської діяльності займаються просуванням тієї інформації, яка була заказана в їх мозковому центрі.

Таким чином, те різноманіття дослідницьких центрів, які існують сьогодні у США, може завести у глухий кут багатьох дослідників. Тому що вони можуть віднести той чи інший мозковий центр помилково до різних типів класифікації. Але, з точки зору автора, це не є помилкою дослідника. Труднощі полягають у тому різноманітті мозкових центрів які існують сьогодні, а також у декларуванні декількох головних напрямків діяльності одночасно. Це і робить неможливим уніфікувати типологію мозкових центрів. Але вже існуючи типології допомагають більш-менш ідентифікувати появу нових дослідницьких інститутів у політичному середовищі США. В перспективі автор вважає доцільним порівняти декілька типологій одночасно.

Література

1. *Abelson Donald E.* «Do think tanks matter? Assessing the impact of public policy institutes». Kingston and Montreal: McGill – Queen's university press, 2002, 251 pages

2. Haass Richard «The Opportunity: America's moment history's course». Public affairs, 2005, 254 pages
3. Smith James «The idea brokers: think tanks and the rise of new policy elite». The Free Press, 1991, 334 pages
4. Ricci David M. «The transformation of American politics: the new Washington and the rise of thin tanks». Yale University Press, New Haven and London. 1993, 310 pages
5. Andrew Rich «Think Tanks, public policy and the politics of expertise». Cambridge University Press. 2004, 258 pages
6. Diana Stone, Andrew Derham, Mark Garhett «Think tanks across nations: a comparative approach». Manchester University Press. 1998, 231 pages
7. Erik C. Johnson and James G. McGann «Comparative think tanks, politics and public policy». Edward Elgar Publishing Limited. 2005, 283 pages
8. James McGann and Kent Weaver «Think Tanks and Civil Societies: catalysts for ideas and action». Transaction Publishers. 2000, 601 pages
9. Heritage Foundation, Annual Report 2002, p.15
10. Brookings Institution, Annual Report 2003, p.42
11. Kent R. Weaver «The changing world of think tanks». Political Science and Politics 22 (9), 1989, pp. 563-578
12. James McGann «Academics of Ideologies». Political Science and Politics 25 (4), 1990, pp. 733-74

Барановская Ю.В. Типология мозговых центров США

Рассматривается типология мозговых центров США. Автор пришел к выводу, что трудности унификации типологии заключаются в разнообразии данных центров.

Ключевые слова: мозговые центры (фабрики мыслей), университеты без студентов, государственные или правительственные подрядчики, адвокатская деятельность мозговых центров.

Baranovskaya, Yu.V. Typology of US think tanks

US think tanks' typology is examined. The author came to a conclusion that difficulties of typology unification are connected with distinguishing of think tanks.

Key words: think tank, universities without students, government contractors, advocacy think tanks.

Зовнішньополітичні вектори Б.Обами в умовах геополітичної кризи США

Проаналізовано перші півроку діяльності Б.Обами в галузі міжнародних відносин. Проаналізовано промову Президента США в Каїрі та підсумки візиту до Москви та зроблено висновки щодо позицій США стосовно важливих аспектів зовнішньої політики на сучасному етапі.

Ключові слова: біполярність, криза, зовнішня політика, військова кампанія.

Перше півріччя президентства Б.Обами пройшло під знаком його візитів до Європи, Росії, Близького Сходу, Африки. Відмова щодо розміщення системи ПРО в Східній Європі та прагнення до зближення із ісламським світом свідчать про програшну модель зовнішньої політики США. Можливо Б.Обама вирішив поліпшити імідж Штатів в очах світової спільноти, але метод, який він обрав, не на користь Америки. Росія продовжує нарощувати свою міць, а Іран на фоні північнокорейських погрожувань щодо ядерної відповіді, скоріше за все не погодиться відмовитись від ідеї створення ядерної зброї. Сьогодні дуже важко чітко окреслити регіон впливу США та зовнішньополітичне становище цієї супердержави, яке можна охарактеризувати як «усуди та ніде».

Тому, головною метою цієї статті є детальний політологічний аналіз цього періоду правління Президента Б.Обами.

Отже, європейський тур Б.Обами співпав із багатьма заходами, які проходили в Європі. І якби не самміт G20, святкування 60-річної річниці створення НАТО, невідомо, коли відбувся б візит Б.Обами в ЄС, з огляду на той факт, що проблеми всередині країни, залишені адміністрацією Дж.Буша, вимагають їх планомірного, щоденного та довгострокового вирішення.

Економічне становище США сьогодні для самоствердження Б.Обами не дозволяє розпочинати чергову військову кампанію проти представників «осі зла» Ірану та Північної Кореї, які посилюють свої ядерні позиції на фоні спаду економіки та політичного впливу США на міжнародній арені та не вирішених затяжних конфліктів в Іраку та Афганістані, які перетворилися для США подвійним В'єтнамом. Тому, як ніколи, європейський тур надав хорошу можливість Б.Обамі заручитися підтримкою країн ЄС.

Але Європа має скепсис відносно того, що кількість військ принесе стабільність у країни, які страждають від військових дій десятиріччями. Основним сигналом на самміті НАТО Президента США була впевненість у перемозі в Афганістані та над тероризмом загалом лише спільно з

країнами Європи. Тероризм в особі Талібану, вирощений США за часів холодної війни, не має конкретного місцезнаходження, це не держава, це ідеологія опору, яку неможливо знищити. Європа могла б зіграти ключову роль у боротьбі з тероризмом, але їй завжди приділялися треті ролі, що визнав сам Б.Обама, заявивши, що «Америка надто часто недооцінювала головну роль Європи у світі».

Однак представники «Старої Європи» Президент Н.Саркозі і Канцлер А.Меркель висловили небажання надавати військову чи фінансову допомогу для ведення війни в Афганістані. На тлі економічної кризи, це недоволена розкіш.

Б.Обама отримав відмову попри свої застереження з приводу того, що мішенню стане Європа, якщо відбудеться ще одна атака Аль-Каїди. Здобути перемогу над тероризмом в Афганістані, на його думку, можна шляхом розвитку фінансової інфраструктури, створення військ внутрішньої безпеки та дипломатичного впливу на Пакистан, що повинно реалізовуватися спільними зусиллями. Європа не повинна вважати це лише тягарем США. Це був основний месидж Б.Обами, який ЄС не прийняв.

Цілком зрозуміло, що США вже не мають необхідних людських і фінансових ресурсів для завершення військової кампанії в Афганістані та Іраку. І всю надію Президент США покладає на Європу. Проте Європа зіштовхнулася з проблемою соціальної нестабільності вже на своїй території, яка виходить з-під контролю. Під час самміту G20 демонстранти закидали камінням поліцію, а потім підпалили КПП на мосту, який з'єднує Францію та Німеччину. Дим пожеж і розбиті вітрини магазинів – це вже звична картина для столиці Франції. І за таких умов Європа не спроможна допомагати США, ще й з огляду на той негативний образ США, який із «успіхом» створила в усьому світі адміністрація Дж.Буша.

Необхідно зазначити той факт, що Б.Обама чітко оцінює відношення «Старої Європи» до США, тому приготував запасний хід для вирішення близькосхідних проблем в особі Туреччини. Схоже Туреччина стане головним після Великобританії партнером США в Європі. Та чи буде це на руку самій Туреччині? Туреччина представляє для Америки особливий інтерес – межуючи з Іраком і Іраном, маючи серйозний вплив на Афганістан, беручи активну участь у розробці мирної угоди між Ізраїлем і Сирією, Туреччина спроможна стати регіональним центром впливу.

Виступаючи в Парламенті Туреччини, Б.Обама підкреслив, що відносини Америки з мусульманським світом не можуть бути засновані тільки на протистоянні тероризму. Америка шукає широкого співробітництва, заснованого на взаємних інтересах і взаємоповазі. Б.Обама вважає, що війна Дж.Буша з тероризмом сприймалася як зіткнення цивілізацій і релігій. Барак Хусейн Обама, як його представили в Парламенті, заявив, що США збагачуються тільки духовно за рахунок американських мусульман, багато американців мають мусульман у своїх сім'ях або тривалий час жили в мусульманських країнах.

Промову в Туреччині слід було сприймати як репетицію перед виступом у Каїрському університеті. Беручи до уваги неспроможність США починати нову військову кампанію на тлі економічної кризи та ще й активізації ядерних програм Північної Кореї, Б.Обама зробив дуже

мудрий хід – він заявив, що готовий вести діалог з Іраном на паритетних умовах, а 4 червня він зробив так званий «хід конем» – його промова в Каїрському університеті не лише ще більше зблизила країни-союзники США на Близькому Сході, але й ще більше віддалила їх від потенційного зближення із Іраном.

Передусім, слід зазначити, якщо Б.Обама хотів підписати неофіційний мирний договір з ісламським світом, він повинен був виступати із промовою в Ірані, наскільки важким це не виглядало би з першого погляду. Виступ в стані союзників не є настільки ж почесним та далекоглядним. Для того, щоб зробити комплексний висновок про близькосхідні перспективи США, автор цієї статті пропонує проаналізувати безпосередньо найважливіші пункти промови Президента США.

Отже, перша проблема – це войовничий екстремізм в усіх його формах. В межах цього пункту, Б.Обама підкреслив: «Ми не хочемо тримати наші війська в Афганістані. Нам не потрібні там військові бази»[1]. Слід зазначити, що в гончі за лідерство із наростаючою міццю Росії, США просто необхідні військові бази поблизу державних кордонів Росії для того, щоб тримати ситуацію в регіоні під контролем. А беручи до уваги зацікавленість Штатів та Росії в Кавказькому нафтовому регіоні, військові бази будуть конче необхідними для забезпечення безпеки функціонування нафтових компаній в разі отримання доступу до каспійської нафти. Крім того, вивести свої війська сьогодні із Афганістану означає повторити долю СРСР, імперії, яка зазнала поразки в цій бідній, розірваній війною країні, яка по праву може вважатися «грозою авторитетів».

Наступне питання доповіді – Ірак. Президент відзначив, що «Іракські події нагадали Америці про необхідність використовувати дипломатію». Одночасно він підкреслив, що «іракському народові легше живеться без тиранії Саддама Хусейна», що говорить про повну підтримку ним іракської кампанії. І знову Президент підкреслює, як і в ситуації з Афганістаном, що США не потрібні ні військові бази, ні їх території, ні їх ресурси. Хоча зауважив, що війська будуть виведенні лише до 2012 року. В першому випадку просліджується чи то бажання стати союзником ісламського світу, чи то неспроможність протистояти йому. Питання із виведенням військ красномовно свідчить про те, що військові бази на нинішньому етапі для Сполучених Штатів є необхідними. Ініціювавши вторгнення до Іраку за підтримки Великої Британії, США сподівалися не лише на швидке повалення режиму С.Хусейна, але й встановлення системи влади, необхідної для належного подальшого розвитку країни. Але, на мою думку, головним питанням було економічне, а саме доступ до нафтових ресурсів та подальший вплив на регіон за допомогою влади Іраку. Але Сполучені Штати зіткнулися з релігійними протиріччями, які зводять нанівець усі реформаторські спроби. Отже, слід зробити висновок про те, що коли зіштовхуються інтереси країн різних релігійних світоглядів, не слід розраховувати на швидке вирішення будь-якого питання.

Наступне питання торкалось багаторічного палестинсько-ізраїльського конфлікту. Беручи до уваги сильне та впливове єврейське лобі, Б.Обама заявив, «що Америка не повернеться спиною до законних палестинських сподівань – прагненню до гідного життя, шансам на успіх та власної держави». Він вважає, що «єдиним виходом, який дозволяє задовольнити

прагнення обох сторін, є дві держави, в яких як ізраїльтяни, так і палестинці будуть жити в мирі та безпеці».

Б.Обамі потрібно віддати належне, що він не побоювся відкрито виступити проти Ізраїлю, оскільки заява про створення палестинської держави і є тим випадком, наслідки якого ми будемо змогу спостерігати в недалекому майбутньому. Крім того, Б.Обама запропонував конкретне вирішення проблеми, яка триває декілька десятиріч, а не чергову дорожню карту, яка призводить до тупикової ситуації. Створення незалежної палестинської держави вирішить безумовно не усі проблеми регіону, але доведе рівень протистояння до мінімуму.

Фраза про те, що «багато мусульман визнають, що Ізраїль вже нікуди не подінеться, як і більшість мешканців Ізраїлю визнають необхідність створення палестинської держави» стала, з мого погляду, ключовою в його промові стосовно палестино-ізраїльського конфлікту і під час наступних палестино-ізраїльських переговорів мова буде вестись не про заходи щодо врегулювання конфлікту, а про заходи щодо створення незалежної палестинської держави.

Створення палестинської незалежної держави є єдиним вирішенням палестино-ізраїльського питання. Це, на мою думку, вдалий месидж усьому політичному співтовариству, усі попередні варіанти виходу з кризи якого виявились невдалими.

Наступна проблема, яку потрібно вирішувати Сполученим Штатам – це Іран. Не дивлячись на те, що Б.Обама готовий обговорювати більшість питань без попередніх вимог на основі взаємної поваги, він все ж таки нагадав про негативні моменти в історії американо-іранських відносин, що, з мого погляду, було зайвим, якщо він намагається написати нову сторінку двосторонніх відносин. Успіхи в реалізації ядерної програми Ірану примушує США вести діалог з цією країною, беручи до уваги її інтереси. Маловірогідним здається той факт, що Іран підтримує тезу про те, що слід створити такі умови, за яких ніхто не мав би ядерну зброю. Але що мав на увазі Б.Обама під словом «ніхто» – не здогадується ніхто взагалі чи ніхто, крім США, Росії та ще кількох країн.

Наступне питання, найбільш суперечливе із усіх, які порушив Б.Обама, – це демократія. «Ніяка система правління не повинна бути нав'язана однією країною іншій». Тут на противагу можна привести приклад Іраку, який представляє собою не лише військове втручання в справи суверенної країни, але й нав'язування країні той моделі управління, яка вигідна Сполученим Штатам для того, щоб контролювати ситуацію в регіоні. На це питання можливо подивитися під іншим кутом – цією фразою він виправдовувався за занадто агресивну зовнішню політику свого попередника. Крім того, для західних політиків є притаманним вирішення політичних питань, не зважаючи на релігійні чинники. А демократичні аспекти функціонування ісламського суспільства є не лише маловірогідними, вони взагалі є неможливими. Це й слід брати до уваги, розробляючи зовнішньополітичні концепції та доктрини.

Наступні два питання, а саме релігія та права жінок, йдуть в одному контексті. Автор цієї статті не підтримує тезу про те, що «сьогодні слід більше приділяти увагу свободі релігії». Релігійні розбрати в більшості своїй розпалюються політичними силами, які відвертають увагу суспіль-

ства від економічних питань для того, щоб утриматись при владі за рахунок протистояння різних верств суспільства.

На думку Б.Обами «віра повинна об'єднувати нас. Ось чому в Америці ми створюємо нові релігійні проекти, в межах яких зберуться разом християни, мусульмани та євреї». Хотілось би підкреслити, що релігійна віра не може бути проектом, це є духовна, а отже основоположна частина людського світу. Крім того, у кожної релігії є свої правила, які дотримуються більшість суспільства, не замислюючись над правильністю того чи іншого релігійного постулату. Як відомо, послідовники ісламу є найбільш набожними. В межах ісламу жінки мають менше прав у порівнянні із іншими релігіями. Беручи до уваги релігійну основу ісламу, порушувати питання про права жінок в ісламі – це втручання і порушення релігійної основи. А якщо вірити тому факту, що мусульмани США допомагали Б.Обамі в написанні цієї промови, слід зазначити, що ці представники ісламу настільки американізувалися, що не знають фундаментальних питань цієї найсуворішої релігії.

Отже, головний месидж промови Б.Обами полягав в тому, що США вже готові для ведення переговорів з ісламським світом. Хоча, після перемоги у холодній війні, вони так звиклися із роллю світового диктатора, що переговори на паритетних умовах можливо було порівняти із національним приниженням. Хоча економічна криза та провальна зовнішня політика попередника Б.Обами внесли корективи у модель поведінки США на міжнародній арені. І якщо Б.Обама не зробить кардинальних змін, роль США не лише буде зменшуватися, це може призвести до ситуації, коли їх інтереси взагалі не будуть братися до уваги, що вже роблять Іран, Північна Корея та Російська Федерація.

Іншим важливим турне став візит до Москви, який окреслив нову еру нової моделі американської дипломатії.

Візит Б.Обами до Москви було подано під грифом «перезавантаження» відносин із Росією, хоча нічого нового в російсько-американських відносинах світова спільнота не побачила: прем'єр-міністр В.Путін був надмірно прохолодним, а Президент Д.Медведев дотримувався тактики свого попередника, а саме – інтереси Росії понад усе.

Але, на мою думку, під перезавантаженням треба розуміти модель поведінки обох сторін. Нова влада Сполучених Штатів під цим терміном розуміє не іншу зовнішньополітичну концепцію, тому що цілі та пріоритети залишилися такими ж самими. На мою думку, змінилась модель поведінки та модель ведення діалогу як з Росією, так і з іншими країнами. Крім того, не має жорсткого поділу на «своїх» та «чужих». Адміністрація Б.Обами дуже обережно буде ставиться до наклеювання ярликів та буде уникати такої політики.

Модель поведінки нової американської влади порівняно із попередньою помітно змінилась. Новий президент не виказує зневаги та надмірної впевненості, як це робив Дж. Буш. Це також пояснюється самим становищем США не дивлячись на те, що вони залишаються впливовою державою, а також здатністю, а головне бажанням, Б.Обами прислуховуватися до думки протилежної сторони та знаходити консенсус, а не компроміс. Перше відрізняється від другого тим, що формула консенсусу виглядає як «переміг-переміг», тоді як компроміс означає

«переміг-програв», коли одна зі сторін вимушена приймати не вигідні для неї умови.

Б.Обама вирішив змінити модель поведінки офіційного Вашингтону, оскільки вісім років президентства Дж.Буша пройшли під знаком повної недовіри та агресивного відношення з боку більшої частини світового товариства по відношенню до самих США.

Що стосується Росії, то для неї перезавантаження – це визнання країни як такої, що може претендувати на роль другої країни світу, яка формує навколо себе другий політичний полюс та буде впливати на цей регіон. США та Росія нібито помінялися містами, та тепер Росія більш агресивна в зовнішній політиці, ніж США.

Аналізуючи підсумок переговорів, слід зазначити, що громадська та експертна думка є такою, що візит Б.Обами не дав якихось значних результатів, як очікувалось, а саме тому, що жодних зобов'язальних договорів та угод не було укладено. Усі підписані документи є лише меморандумами про наміри, хоча й стосуються таких важливих питань, як рамкова угода про СНО-3, яка передбачає скорочення ядерних боєголовок, хоча ця угода набере чинності лише через сім років. А в умовах стрімкого змінення геополітичної карти світу, це занадто великий період. Також було підписано угоди про створення комісій з відносин Росії і США, але постає слушне питання – наскільки прагматичною і вдалою буде ця співпраця, беручи до уваги високий рівень взаємної недовіри.

Питання про зменшення ядерного арсеналу, яке було вирішено під час візиту, не можна розглядати як великий успіх американської адміністрації, оскільки в сучасних умовах військові операції блискавичні та швидкі, та під час їх реалізації використовуються інші види зброї, що ще раз довели події 8 серпня минулого року в Грузії. Ядерна зброя є більше бажаним елементом залякування з боку П.Кореї та Ірану, які бажують примусити світове співтовариство поважати ці країни та враховувати їх інтереси. Такі держави, як Росія та США мають змогу обійтись іншими засобами та стратегіями ведення військових кампаній, що й з успіхом доводять.

Дозвіл Росії на повітряний та територіальний простір для військ США для боротьби із талібами Афганістану може виглядати як дивний, хоча вирішення цього питання також є вигідним і для Росії. По-перше, Росія зацікавлена в стабільності країн, які знаходяться поблизу її кордонів чи в регіоні її впливу. Близький Схід та Середня Азія за останні декілька десятиріч важко назвати регіоном стабільності, тому остаточна перемога над талібами буде вигідна, передусім, Росії. По-друге, Росія й досить не вирішила питання із тероризмом на своїй території, про що свідчать недавні терористичні акти в Інгушетії та Чечні. А Афганістан, з території якого прибувають до Росії терористи, є головною та основною перешкодою для стабільності в південних республіках Росії.

Крім візиту до Москви, відбувся також візит Б.Обами до Гани, який нічим особливим не запам'ятався, окрім низки фраз, які також можливо було почути під час доповіді в Москві. Як це розцінювати – брак часу для підготовки доповіді чи використання штампів у зв'язку із необізнаністю стосовно справ в галузі міжнародних відносин? Крім того, низка подій стосовно України продемонструвала, що Україна не входить до сфери

пріоритетності Сполучених Штатів, та Україна знову повертатиметься до зони впливу Російської Федерації.

Отже нічого корисного, крім феєричних виступів, нова американська адміністрація під час перших півроку головування Б.Обами не зробила. Якщо 44-ий Президент США буде й надалі проводити невідгідну для США зовнішню політику, Сполучені Штати можуть втратити той контроль над політичним світом, який в них зараз залишився, а це не той відсоток, який був 5-10 років тому.

Література

1. Речь Б.Обамы в Каирском университете // www.newsru.com/world/04jun2009/obama_3.html

Рябинин Е.В. Внешнеполитические векторы Б.Обамы в условиях геополитического кризиса США

Проанализированы первые полгода деятельности Б.Обамы в области международных отношений. Проанализированы доклад Президента США в Каире и визит в Москву, а также сделаны выводы относительно позиции США по важным аспектам внешней политики на современном этапе.

Ключевые слова: биполярность, кризис, внешняя политика, военная кампания.

Ryabinin, Y.V. The foreign policy directions of B.Obama in the conditions of geopolitical crisis of the USA

The first six months of B.Obama activity in the sphere of foreign affairs are analyzed. Besides author analyses Obama's speeches in Kairo University and Moscow. The author makes some conclusions concerning the USA approach on important aspects of the foreign policy.

Key words: bipolar state, conflict, foreign policy, military campaign.

НАШІ АВТОРИ

Агєєва Олена Леонідівна – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Арабаджи Світлана Сергіївна – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Балабанов Костянтин Васильович – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Філологічного товариства «Парнас» Афінської академії (Греція), член-кореспондент Пелоританської академії (Італія), ректор Маріупольського державного гуманітарного університету. Почесний консул Республіки Кіпр у Маріуполі.

Балацько Лариса Сергіївна – студентка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Барановська Юлія Віталіївна – асистент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Батичко Галина Іванівна – кандидат мистецтвознавства, доцент, завідувач кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету.

Булик Максим Володимирович – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Васик Ольга Валеріївна – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Волоніць Віра Степанівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Гринько Олександра Ігорівна – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Дегтеренко Анастасія Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету, помічник ректора університету.

Зінковська Ганна Вячеславівна – старший викладач Азовського морського інституту Одеської державної морської академії (м. Маріуполь).

Іванов Павло Михайлович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету.

Івацький Владислав Іванович – аспірант Маріупольського державного гуманітарного університету.

Кір'якулова Ольга Станіславівна – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Коробка Вадим Миколайович – старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Лаєвська Юлія Віталіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Лимаренко Ганна Станіславівна – старший викладач кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету.

Лисак Вікторія Феофанівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Мазур Юлія Василівна – асистент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики

Маріупольського державного гуманітарного університету.

Майборода Михайло Іванович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Молчанова Марія Василівна – асистент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету, здобувач Донецького національного університету.

Нікольченко Юзеф Мойсейович – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету.

Новікова Світлана Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Оленіч Тамара Станіславівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету.

Папазова Анжела Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Пахоменко Сергій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Пономарьова Ірина Семенівна – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, декан історичного факультету Маріупольського державного гуманітарного університету.

Романцов Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Романцов Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Романцова Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Рябінін Євген Вадимович – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Сабадаш Юлія Сергіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету.

Сальнікова Наталія Валеріївна – асистент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету, пошукувач Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).

Сараєва Ольга Віталіївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Трофименко Микола Валерійович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Тухватулліна Олена Салаватівна – старший викладач кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету, пошукувач Донецького національного університету.

Ушакова Жанна Сергіївна – аспірантка Маріупольського державного гуманітарного університету.

Харченко Вероніка Ігорівна – магістр Маріупольського державного гуманітарного університету.

Черепченко Олександр Олександрович – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного гуманітарного університету.

Шайхатдінов Андрій Загітович – старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету, аспірант Донецького національного університету.

Шебаніц Діана Миколаївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Шепель Наталія Миколаївна – магістр Маріупольського державного гуманітарного університету.

Шилік Наталія Феофанівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету.

Янковський Степан Владиславович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Маріупольського державного гуманітарного університету.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Балабанов К.В.

- Маріупольський державний гуманітарний університет
як провідний центр духовного відродження греків
України: традиції та інновації 16

Папазова А.В.

- Реалізація методів ордену єзуїтів у східнослов'янському
регіоні в останній третині XVI – першій половині XVII ст. 26

Пономарьова І.С.

- Місто Маріуполь та грецька спільнота (кін XVIII - XIX ст.) 34

Новікова С.В.

- Основні напрями діяльності грецьких торгових
домів у Північному Приазов'ї у XIX ст. 40

Мазур Ю.В.

- Якісний та кількісний склад дворянства України
у II половині XIX – на початку XX ст. 47

Тухватулліна О.С.

- Політика царського уряду щодо церковного життя
іноземних колоністів Північного Приазов'я 54

Івацький В.І.

- Вплив політики «елінізації» в УСРР на національну
ідентичність греків Українського Північного Приазов'я 63

Коробка В.М.

- Розвиток медико-санітарної галузі міського господарства
Маріуполя в 70 рр. XIX – на початку XX ст. 70

Арабаджи С.С.

- Повсякденне життя грекині Приазов'я
в наприкінці XIX – на початку XX ст. 78

Романцов В.М., Романцов О.В.

- Участь київських військових губернаторів у секретних
справах та розслідуваннях (1796-1832 рр.) 85

Сараєва О.В. Роль земства в розвитку профільної освіти

- в Бахмутському повіті (кінець XIX – початок XX ст.) 91

Батичко Г.І.

- Творче об'єднання в архітектоніці європейського
культурного простору межі XX-XXI століть 97

Васик О.В.

- Демографічна характеристика населення селищ Сартана
та Старий Крим (за матеріалами метричних книг
Державного архіву Донецької області) 104

Лисак В. Ф.

Морально-психологічна ситуація в селах Полтавщини у 1950 – 1960-х рр. (на матеріалах Державного архіву Полтавської області) 113

Шипік Н.Ф.

Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945-1953 рр. 121

Пахоменко С.П.

Література греків Приазов'я та проблема збереження культурних традицій грецької етнічної групи (1960-1980-ті рр.) 130

Романцова Н.І.

Постать князя Д.Вишневецького у науковій спадщині М.Грушевського..... 138

Волоніць В.С.

Торговельна діяльність греків на українських землях (середина XVII – XIX ст.): джерелознавчий аспект..... 144

Молчанова М.В.

Персонологічні дослідження доброчинно-меценатської діяльності поміщиків України в другій половині XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії 152

Шебаніч Д.М.

Розвиток монополістичних об'єднань Донбасу на початку XX ст. у радянській історіографії..... 159

Сальнікова Н.В.

Джерела та історіографія до історії та організації документального забезпечення управління у 1920-1930 рр. 168

Лаєвська Ю.В.

Новітня українська і російська історіографія соціалістичного змагання за часів хрущевської «відлиги» 177

Нікольченко Ю.М.

Унікальний скарб монет XVI – XVII ст. з Березного на Рівненщині..... 185

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ**Янковський С.В.**

Зміна світоглядних орієнтирів у філософії досократиків: вчення Фалеса 192

Оленич Т.С.

Есхатологічна спрямованість екологічних культів сучасності 199

Сабадаш Ю.С.

Гуманістична парадигма у спадщині Джованні Боккаччо 206

Оленіч Т.С., Іванов П.М.

Правова оцінка діяльності нових релігійних культів деструктивного характеру (на прикладі культу Г.Грабового)..... 215

Лимаренко Г.С.

Процес розвитку російських релігійних сект у радянський період 223

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Детеренко А.М. Соціально-економічна адаптація кримськотатарських репатріантів	231
Балацько Л.С. Протидія нелегальній міграції та торгівлі людьми як чинник забезпечення національної безпеки України	243
Кір'якулова О.С. Проблема жіночого політичного лідерства в Україні	249
Черепченко О.О. Соціально-економічні чинники в теоретико-методологічному аналізі трансформацій політичної системи на прикладі сучасної України	254
Ушакова Ж.С. Регіон як політичний феномен в умовах формування нового світового порядку	265
Агеєва О.Л. Основні механізми формування та реалізації регіональної молодіжної політики в Донецькій області	272
Шайхатдінов А.З. Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону	279
Майборода М.І. Партія регіонів у Донецькій області: становлення та ресурси	289
Трофименко М.В. Антиглобалістський рух та міжнародний тероризм	298
Булик М.В. «Нова Демократія» в партійній системі Греції: етапи розвитку та засади ідеології	304
Гринько О.І. Особливості формування регіональної політики Швеції на сучасному етапі розвитку Європейського Союзу	312
Зінковська Г.В. Процес децентралізації у Великобританії як один з напрямів політичних реформ нових лейбористів	320
Харченко В.І. Енергетична безпека Європейського Союзу в контексті сучасних загроз та викликів	327
Шепель Н.М. Інформаційна політика Європейського Союзу: нормативно-правова база та структура	334
Барановська Ю.В. Типологія мозкових центрів США	340
Рябінін Є.В. Зовнішньополітичні вектори Б.Обами в умовах геополітичної кризи США	347

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Балабанов К.В.

- Мариупольский государственный гуманитарный
университет – центр духовного возрождения греков
Украины: традиции и инновации 16

Папазова А.В.

- Реализация методов ордена иезуитов в восточнославянском
регионе в последней трети XVI - первой половине XVII вв. 26

Пономарева И.С.

- Город Мариуполь и греческое сообщество (конец XVIII – XIX вв.)..... 34

Новикова С.В.

- Основные направления деятельности греческих
торговых домов в Северном Приазовье в XIX в. 40

Мазур Ю.В.

- Качественный и количественный состав дворянства
Украины во II половине XIX – в начале XX ст. 47

Тухватулина Е.С.

- Политика царского правительства относительно церковной
жизни иностранных колонистов Северного Приазовья 54

Ивацкий В.И. Влияние политики «эллинизации» в УССР на национальную идентичность греков Украинского Северного Приазовья 63

Коробка В.Н.

- Развитие медико-санитарной отрасли городского
хазайства Мариуполя в 70 гг. XIX – в начале XX вв. 70

Арабаджи С.С.

- Повседневная жизнь гречанки Приазовья в конце XIX – в начале XX в. 78

Романцов В.Н., Романцов А.В.

- Участие киевских военных губернаторов в
секретных делах и расследованиях (1796-1832)..... 85

Сараева О.В.

- Роль земства в развитии профильного образования в
Бахмутском уезде (конец XIX – начало XX ст.) 91

Батычко Г.И.

- Творческое объединение в архитектонике европейского
культурного пространства рубежа XIX-XX веков 97

Васик О.В.

- Демографическая характеристика населения греческих
сел Сартана и Старый Крым (по материалам метрических
книг Государственного архива Донецкой области) 104

Лысак В.Ф.

Морально-психологическая ситуация в селах Полтавщины в 1950 – 1960-х гг. (на материалах Государственного архива Полтавской области) 113

Шипик Н.Ф.

Деятельность отдела по делам репатриации Сталинского облисполкома депутатов трудящихся в 1945-1953 гг. 121

Пахоменко С.П.

Литература греков Приазовья и проблема сохранения культурных традиций греческой этнической группы 130

Романцова Н.И.

Личность князя Д.Вишневецкого в научном наследии М.Грушевского 138

Волониц В.С.

Торговая деятельность греков на украинских землях (середина XVII – XIX вв.): источниковедческий аспект 144

Молчанова М.В.

Персоналогические исследования благотворительно-меценатской деятельности помещиков Украины во второй половине XIX – начале XX вв. в современной украинской историографии 152

Шебанич Д.Н.

Развитие монополистических объединений Донбасса в начале XX в. в советской историографии 159

Сальникова Н.В.

Источники и историография к истории и организации документационного обеспечения управления в 1920-1930 гг. 168

Лаевская Ю.В.

Новейшая украинская и российская историография социалистического соревнования в годы хрущевской «оттепели» 177

Никольченко Ю.М.

Уникальный монетный клад XVI-XVII ст. из Березного на Ровенщине 185

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ**Янковский С.В.**

Изменение мировоззренческий ориентиров досократиков: учение Фалеса 192

Оленич Т.С.

Эсхатологическая направленность экологических культов в современную эпоху 199

Сабадаш Ю.С.

Гуманистическая парадигма в наследии Джованни Боккаччо 206

Оленич Т.С., Иванов П.М.

Правовая оценка деятельности новых религиозных культов деструктивного характера (на примере культа Г.Грабового) 215

Лимаренко А.С.

Процесс развития русских религиозных сект в советский период 223

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Детгеренко А.Н.	
Социально-экономическая адаптация крымско-татарских репатриантов	231
Балацко Л.С.	
Противодействие нелегальной миграции и торговли людьми как фактор обеспечения национальной безопасности Украины	243
Кирьякулова О.С.	
Проблема женского политического лидерства в Украине	249
Черепченко А.А.	
Социально-экономические факторы в теоретико-методологическом анализе трансформаций политической системы на примере современной Украины	254
Ушакова Ж.С.	
Регион как политический феномен в условиях формирования нового мирового порядка	265
Агеева Е.Л.	
Основные механизмы формирования и реализации региональной молодежной политики в Донецкой области	272
Шайхатдинов А.З.	
Этническая структура Донецкой области и особенности самоидентификации основных этнических групп региона	279
Майборода М.И.	
Партия регионов в Донецкой области: становление и ресурсы	289
Трофименко Н.В.	
Антиглобалистское движение и международный терроризм	298
Буллык М.В.	
«Новая Демократия» в партийной системе Греции: этапы развития и принципы идеологии	304
Гринько А.И.	
Особенности формирования региональной политики Швеции на современном этапе развития Европейского Союза	312
Зинковская А.В.	
Процесс децентрализации в Великобритании как одно из направлений политических реформ новых лейбористов	320
Харченко В.И.	
Энергетическая безопасность Европейского Союза в контексте современных угроз и вызовов	327
Шепель Н.Н.	
Информационная политика Европейского Союза: нормативно-правовая база и структура	334
Барановская Ю.В.	
Типология мозговых центров США	340
Рябинин Е.В.	
Внешнеполитические векторы Б.Обамы в условиях геополитического кризиса США	347

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Balabanov, K.V.

Mariupol State University of Humanities as a centre of Greeks
of Ukraine spiritual revival: traditions and innovations 16

Papazova, A.V.

The Realization of Jesuits Order Methods in
the Eaten Slavonic Region in the Last Third
of the XVI-th to the First Half of the XVII-th Centuries 26

Ponomareva, I.S.

The city of Mariupol and the Greek community
(the end of XVIII – XIX centuries) 34

Novikova, S.V.

The basic activities of the Greek trade firms
in Northern Pryazov region in XIX century..... 40

Masur, Yu.V.

Qualitative and quantitative structure of the nobility
Ukraine in the second half of the XIXth - XXth century 47

Tyhvatyllina, O.S.

The policy of tsar's government concerning
church life of foreign colonists of Northern Priazov'e..... 54

Ivatskiy, V.I.

The influence of Hellenization policy of the USSR to the national
identity of Greek community of Ukrainian Northern Priazovye 63

Korobka, V.M.

The development of city health-care sphere of Mariupol
in 70's of the XIXth – beginning of the XXth centuries 70

Arabadzhy, S.S.

Everyday life of Greek woman from Priazovsky region
at the end of XIX – beginning of XX century 78

Romantsov, V.M., Romantsov, O.V.

Participation of Kyiv military governors in
secret affairs and investigations (1796-1832) 85

Saraeva, O.V.

Zemstvo's role in the development of profile education
in Bakhmutskiy uyezd (the end of the 19 th -
the beginning of the 20 th centuries) 91

Batychko, G.I.

The creative association in the architectonics
of European cultural area at the turn of XIX – XX centuries 97

Vasyk, O.V.

The demography characteristics of Greek villages Sartana
and Stariy Krym (by metric registers of State Archives of Donetsk region) 104

Lysak, V.F.

- The research of moral and psychological situation
in the villages of Poltava Region in 1950 - 1960's
basings on the data of State Archive of Poltava 113

Shipik, N.F.

- The activity of the Department of Repatriation Stalin
executive committee of People's Deputies in the years 1945-1953 121

Pakhomenko, S.P.

- Literature of Azov Greeks and the problem of preservation
of cultural traditions of the Greek ethnic group 130

Romantsova, N.I.

- Personality of knyaz' D. Vishnevetsky
in scientific heritage of M. Grushevsky 138

Volonits, V.S.

- Trade activity of Greek Merchants in Ukraine
(middle of XVII-XIX): Source Study Aspect 144

Molchanova, M.V.

- Personological researches of charity of Ukrainian
landlords in the second half of the XIXth – beginning
of the XXth century in modern Ukrainian historiography 152

Shebanits, D.N.

- The Development of Donbass Monopolistic Associations
of the Beginning of 20th Century in the Soviet Historiography 159

Salnikova, N.V.

- Sources and historiography to history and organization
of the documentation providing of management in 1920-1930 168

Layevs'ka, Yu.V.

- Communist Labor Movement: background to the problem 177

Nikolchenko, U.M.

- The unique coin hoard of XVI-XVII centuries
found in Berezne of Rivne region 185

PHILOSOPHIC SCIENCES

Yankowskyi, S.V.

- The changing of the world vision basics of pre-Socratics: Thales' studies 192

Olenich, T.S.

- Eschatological orientation of environmental cults of nowadays 199

Sabadash, Yu.S.

- Humanistic paradigm in Giovanni Boccaccio heritage 206

Olenich, T.S., Ivanov, P.M.

- Legal assessment of new religious destructive
cults (on example of the cult of G. Grabovoy) 215

Limarenko, G.S.

- The process of development of Russian religious sects in the Soviet period 223

POLITICAL SCIENCES

Degterenko, A.M.	
Crimean-Tatar repatriates` social-economic adaptation	231
Balatsko, L.S.	
Illegal migration and human trafficking as a factor in ensuring the national security of Ukraine.....	243
Kir'yakulova, O.S.	
The problem of the political leadership of women in Ukraine	249
Cherepchenko, O.O.	
Socio-economic factors in theoretical and methodological analysis of political system transformation on example of modern Ukraine	254
Ushakova, J.S.	
Region is the political phenomenon in the conditions of new world order	265
Ageeva, O.I.	
The basic mechanisms of formation and realization of regional youth policy in the Donetsk region	272
Shaikhhatdinov, A.Z.	
The ethnic composition of the Donetsk region and the features of self-identification of the main ethnic groups of the region	279
Maiboroda, M.I.	
Party of Regions in the Donetsk region: formation and resources	289
Trofymenko, M.V.	
Antiglobalistic movement and international terrorism.....	298
Bulyk, M.V.	
«New Democracy» in the party system in Greece: the stages of development and principles of the ideology	304
Grynko, O.I.	
Features of forming of regional policy of Sweden on the modern stage of development of the European Union	312
Zinkovskaya, G.V.	
Decentralization in Great Britain as one of the tendency of new labourists' political reforms	320
Kharchenko, V.I.	
Energy security of European Union in the context of modern threats and challenges.....	327
Shepel, N.M.	
Information policy of European Union: legal base and structure.....	334
Baranovskaya, Yu.V.	
Typology of US think tanks.....	340
Ryabinin, Y.V.	
The foreign policy directions of B.Obama in the conditions of geopolitical crisis of the USA	347

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх **відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р././ «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - **формулювання цілей статті** (постановка завдання);
 - **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - **висновок** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або іншими мовами у **електронному варіанті** у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
 3. Статті, автори яких **не мають наукового ступеня**, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації **або витягом** із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
 4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті ...»** або **«Стаття присвячена ...»**.

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: « », дефіс — це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію **«Недруковані знаки»**.

6. У зв'язку із введенням **нового стандарту оформлення бібліографічного опису джерел**, які використовуються у статті, «**Список використаних джерел**» оформляти тільки згідно стандарту. Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» (Приклад оформлення: див.сайт збірника).
7. **Перелік джерел** розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «**Формат – Список – Нумерований**». Кількість джерел для публікації не повинна перевищувати 10-12 найменувань (окрім історії).
8. **Посилання на джерела** в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. **Згадані в тексті науковці, дослідники** називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Розташування структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.Б.
НАЗВА СТАТТІ	
<i>Анотація українською з переліком ключових слів</i>	
Т е к с т с т а т т і	
Список використаних джерел	
ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів	
ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

9. **Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
10. **Відповідальність** за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
11. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» **обов'язкове**.
12. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

E – mail:gileya@gileya.org.ua

**Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея (науковий вісник)»
Спецвипуск**

**Научное издание
Сборник научных работ «Гилея (научный вестник)»
Спецвыпуск**

**Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya» (scientific bulletin)
special edition**

**Співзасновники: Українська академія наук;
Вашкевич В.М.; Кривошея В.В.**

**Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.**

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк.25,20
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 29.09.2009 р.

Безкоштовно